

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00663524 (Q)

В. 1024/4

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Т. I.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Написав

М. Грушевський.

ТОМ I.
До початку XI віка.

У ЛЬВОВІ, 1898.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського

6р.

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

~~Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 35349~~

Львівська державна
наукова б.бібліотека
№ 26155

и 6046 11

Досі ми не маємо науково зробленої історії українсько-руського народу, що обіймала-б весь час його історичного істновання. Через се моя праця, які-б не були її недостачі, повинна бути корисною. Її загальний плян дав я низше, у вступній главі, а вихід дальших томів буде залежати від обставин моєї роботи. Принаймні близькі томи надіюсь я дати в короткім часі.

Я з початку мав замір дати книжку більш популярну, приступну для як найширших кругів нашої суспільности. Приглянувшись ближше, я перемінив намір: в сучаснім стані нашої науки мині здав ся далеко потрібнішим строго науковий курс, що міг би вводити в науку і знайомити з сучасним станом питань нашої історії; се й мав я на оці. Але при тім мині хотіло ся зробити свою працю, не ухиляючи її науковости, скільки можна приступною і для ширшої публіки; для того все спеціальніше виносив я в нотки, а їх подав у кінці, зіставивши під текстом тільки чисто інструктивні пояснення; рівнож на кінець виніс я спеціальне обговоренне двох справ — нашої найдавнішої літописи і норманської теорії початку Руси.

Підручником при читанню сього тома можуть служити мої Віймки з жерел до історії України-Руси (1895), де зібрані головні тексти з чужих джерел для сього часу. Перед читаннем прощу справити похибки, визначені в кінці сього тома, бо деякі з них змінюють текст.

Мині мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого національного відродження; нехай вона буде йому привітом. Невеселий виправді образ переважно дає нам наша історія, сумніший може часом ніж иньші, але суспільність, що має віру в себе, мусить мати і відвагу глянути на неприкрашену правду свого минулого, щоб зачерпнути в ній не зневіру, а силу. Ув'істе истину, и истина свободить вы! сю девізу діячів нашого національного відродження можемо повторити й по пятьдесятых літах, додавши тільки „волю і працю“, як неминучих спутників знання в поході до забезпечення ліпшої будучности своему народу.

ПОЯСНЕННЯ.

Іп. — Іпатська літопись, виданне 1871 р.; до неї належать і цитати на самі сторони, без всякого иньшого пояснення.

Лавр. — Лаврентієвська літопись, вид. 1872 р.

Новг. або 1 Новг. — Новгородська літопись т. зв. Перша, вид. 1888 р. (Новгородская літопись по синодальному харатеїному списку). Софійська, Воскресенська, Никонівська літоп. — Полное собраніе рус. літописей.

Параграфи умови Руси з Греками цитовано по прийнятому поділу (нпр. в Христоматії В.-Буданова), теж і з Руською Правдою.

Правила м. Іоана — по вид. Павлова (Русская историческая библиотека т. VI і з йогож поділом на параграфи).

Житіє Θεодосія — вид. Бодяньського.

Патерик — у вид. Яковлева (Памятники русской литературы XII и XIII в.).

Inscr. — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

Демостен — Промова Περὶ τῆς ἀτελείας πρὸς Λεπτινήν.

Plin. — Plinii Naturalis Historia, ed. Detlefsen.

Iord. — Iordanis Getica, вид. Момзена.

Corpus scriptorum hist. Byz. — бонське вид.

Гаркави — Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ.

Ібн-Даст — вид. Хвольсона Извѣстія Ибнъ Даста.

Рубисброк — Rubricus, Hakluyt Collection of the early voyages, вид. 1809 р., т. I.

Соловйов — Історія Росіи, в першій компактній виданню (без року).

I.

Вступні уваги. Наш край перед великою словянською міграцією. Не-словянська степова людність IV—IX в.

Загальний погляд на історію України-Руси. Територія і її впливи. Найдавшіа колонізація; кам'яна і металічна культура. Індоевропейська правітчина і міграція. Передісторична еволюція Словянства. Словянська правітчина. Грецькі колонії на нашім побережю. Скити; звістки про Кімеріїв. Не-скитські народи: Неври, Авдрофаги, Будини, Савромати, Алани. Карпатська колонізація. Бастарни. Міграція Готів; Готи на Чорноморю. Гуни і їх нахід; розбите готської людности. Гунська орда і її упадок. Болгари. Авари. Хозари. Угри.

Ся праця має подати образ життя українсько-руського народу, що инакше зветь ся малоруським, південно-руським, просто руським або рутенським, в його історичному розвою від найдавшіих часів.

З лінгвістичного погляду нарід сей становить оден з двох великих народів східно-словянської галузи (другий — білорусько-великоросійський) і разом з иньшою Словянщиною належить до індоевропейської мовної родини. Антропологічний тип його не вияснений ще докладно; можна лише то з певністю сконстатувати, що він не є одностійно-чистий, має виразні відміни („ясний“ і „темний“ типи), а хоч тепер цілком переважає короткоголовість, але стара (археологічна) українська людність має і краніологічний тип мішаний, отже фізичний тип мішаний, як зрештою мішані иньші словянські і взагалі сучасні типи індоевропейської родини.

В лінгвістиці іде суперечка, чи українсько-руська мова є осібним мовним, чи тільки нарічем того „руського“ мови, до котрого належить яко друге „наріче“ великоросійське з біло-

руським „піднарічем“. Ряд дуже визначних і безсторонних фільольогів признавав її особним язиком, як з другого боку не брак фільольогів (особливо російських), що признають її тільки нарічем. Для нас се питання лінгвістичної систематики не має особливого значіння: ми маємо перед собою живий народній організм; лінгвістичні, етнографічні, антропольогічні, культурно-історичні прикмети і обставини відрізняють його виразно від усіх інших і між ними — від найбільше близьких до нього словянських народів — великоросійського, польського, словацького, і звязують його складові частини в одне народне тіло в сучаснім і минулім.

Історію цього народа, другого в Словянщині що до великості, тепер поділеного і пониженого, але не знищеного і не позбавленого багатого, оригінального змісту, маємо ми слідити.

Головний зміст історії кожного народа становить його культурний розвій і тісно сполучений з ним — економічний, що становить ґрунт всякої культурної еволюції й незвичайно на неї впливає. Зверхня, політична історія має більш формальний характер і набирає більшого значіння там, де приberає суспільний, соціальний характер, але свого впливу на економічну і культурну еволюцію не тратить, можна сказати, ніколи. Тим то політична історія не стратила прав на увагу й після того як останніми часами в історичній науці головна вага перенесена на соціальне, економічне й культурне жите народа.

Самостійним політичним житем українсько-руський народ жив у давнім періоді своєї історії. Почавши від XIV в. він входить в склад інших, чужих держав, то становлячи пасивний об'єкт чужої управи, то стоячи в більш або менш виразній та острій опозиції до цієї чужої управи. Через сю ріжницю мусить бути ріжниця і в трактованню політичної історії нашого народу в давнім і в дальших періодах, хоч знову не належить собі тієї ріжниці побільшати, бо й за самостійного політичного жита українсько-руського народу політика звичайно лежала в руках правительственной меншости, що правила народом часом і проти його волі.

Взагалі в історичнім житю нашого народу ми можемо уставити три головних періода. Давній — часи руської держави, коли заходами кївської династії й дружини сполучено в одно політичне тіло, хоч на короткий час, всі частини нашого народу, і ся політична одність відбила ся на культурі і суспільнім житю загальними прикметами, а з них найважнішою було заведенне хри-

стягнення, що потім протягом довгих віків впливало, переходячи поволі, на народне жите, а з ним разом — тісніші звязки з византийським культурним світом; поруч з тим суспільно-економічна еволюція, двоїстість громади і дружини, витворенне купецько-боярської капіталістично-земельної верстви etc.

В середніх десятиліттях XIV в. наші землі входять в склад двох сусідніх держав — в. кн. Литовського і королівства Польського. Се другий, середній період. В культурній сфері переважає західний вплив над византийським, в економічній іде все скоршим темпом утворенне упривилойованої вищої верстви і цілковите економічне і правне абсорбованне нею народньої маси; заразом ся упривилейована верства все сильніше відривається від народньої маси культурно й національно. Антагонізм має до правительственної й упривилейованої меншости, котрого початки істнували вже в попередніх часах, загострюють ся національною й релігійною ворожнечою. Се все приготовляє конфлікт, що й розпочинається, завдяки колонізаційним обставинам східно-полудневої України, з кінцем XVI в.

Історія цієї великої народньої боротьби з противним суспільно-економічним устроєм для його повалення й зреформовання суспільного устрою відповідно народнім ідеалам справедливости, становить зміст третього періода. Суспільно-економічна боротьба сполучається з релігійною й національною, через се вона захоплює собою незвичайно широкий круг інтересів і порушує з гори до долини всі суспільні верстви. Ареною її є східня Україна. Тут суспільно-економічний і політичний устрій перебуває повну катастрофу, як рідко подибуємо в історії. Заразом національне почуте доходить до небувалого напруження, як і релігійне жите. Натомість в західній Україні по закону реакції прискореним темпом іде попередня культурно-суспільна еволюція. Але боротьба програна і в східній Україні; при кінці XVIII в. затихають її відгомони під загальною реакцією.

Уживши старої (і перестарілої) істориозофічної термінології, се буда-б теза і антитеза, що приходять до синтези в найновіших часах, котрих сотню річницю святкуємо в сім році. Народні змагання відновляють ся й прояснюють ся в світлі поступових європейських ідей та присвоюють ся новою інтелігенцією, що виросла на реакційнім ґрунті під впливом тих поступових ідей. Культурні елементи синтезують ся з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурного періода, і на місце оружної розпочинається культурна боротьба для досяг-

нення ідеалів, що вляжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією.

Границею історичних часів для нашого народа можемо прийняти VI вік по Хр., коли вже дещо можемо спеціально про нього знати: знаємо, що він опановав вже, болай в значній частині, свою теперішню територію, й деякі факти можемо приточити до нього. Перед тим — то часи перед-історичні; про наш нарід можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи, його життя не можемо слідити в його еволюції, а тільки в культурних результатах тих довгих віків перед-історичного життя. Однак наш образ був би не повний, як би ми поминули ці темні часи і не звели до купи всього того, що сучасна наука може дати для їх в'яснення.

До недавніх часів історія народа починалась першими історичними, письменними звітками про нього. Тепер дві молоді науки — археологія з антропологією й порівняне лінгвістичне вивчення (ільотика) розширили науковий обрій поза ці границі далеко. Правда, результати обох наук ще дуже часто не великі, часто дають матеріал більше для гіпотез, як для певних виводів, але не одно вони вже можуть сконстатувати напевно, і хоч як не показні результати можуть бути досягнені з приложення здобутків цих наук для історії нашого народа, помітувати сим не можна, коли іде мова про дуже темні і інакше зовсім не приступні питання.

В ці передісторичні часи інтересує нас не тільки наш нарід, а й наша теперішня територія. Окрім цілком оправданої цікавості — знати, хто жив тоді там, де сидимо тепер ми, є тут ще й інші мотиви. Історія колонізації нашої території чимало помагає до в'яснення початкових осад нашого народу й його розселення на теперішній території; коли знаємо, що він ще перед сим своїм розселенням сидів в сусідстві, а по частині, дуже правдоподібно, займав частину своєї теперішньої території, то історія її колонізації в передісторичні часи стає причиною до його культурної історії, виказуючи його сусідів і культурних посередників: тут зараз виступають зв'язані з сим питання про культурні впливи, мішання, асиміляції і т. п. На останку — всяка колонізація дістає звичайно щось від попередньої, чи то в формі останків попередньої людності, чи в формі певної культури, вложеної в саму землю. Для того й я зверну увагу і на передслов'янську колонізацію наших країв.

Територія, зайнята тепер українсько-руською людністю в Європі, протягаєть ся в неперервних просторах (значить — не числячи українських островів поміж чужою людністю) між більш-менш 45° і 53° географічної ширини і 38° і 59° географічної довжини. Вона обіймає гірське пасмо Карпатів від Магури до Семигородських гір, по обох сторонах, і відси протягаєть широким поясом на схід, чорноморським побережем. Двома виступами, розділеними білоруським клином, виступає ся територія на північ над Бугом і між Сожею та Десною; на полудень вибігає вона над кавказьке побереже Чорного моря, за те Крим з сусідньою околицею зістаєть ся поки що етнографічно нічиім, *bonum nullius*, а нижнє Подунаве опанувала волоська кольонізація.

Як ми побачимо низше, середнє Подніпровє було, правдоподібно, правітчиною нашого народа. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народа, опанували майже всю теперішню свою етнографічну територію (про се теж буде мова на своїм місці). Правда, ся перша кольонізація не вдержалась від разу на своїх займанщинах, значні частини наших країв залюднювались в друге, в третє і в четверте, але все нашою, або з повною перевагою нашої кольонізації.*) Страти понесла вона головно на заході — на пограничу з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь: колись наша кольонізація не обмежалась вузьким гірським поясом, і на півночі і на полудні, займала Семигородську височину і наддунайські краї (на лівім боці). За то дещо придбала вона новішими часами на сході; з певністю можна се сказати за кавказьке побереже (кольонізація найновіших часів).**)

*) Тут говорю за словянську кольонізацію нашої території, припускаючи, що вона все була кольонізована (хоч з чужими домішками) головно силами тієї групи племен, що увійшли в склад теперішнього нашого народу. Так воно й повинно було бути. Є вправді теорія, немовби старі Поляне, Сіверяне і не знаю ще хто (головно суперечка йшла за Полян) належали до великоросійської групи, пізнійше виемігровали, а їх місце зайняла українська кольонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше про неї говорити, тепер тільки зазначу, що вона не має за собою ніяких реальних доказів, противно — не в однім розминаєть ся з фактами кольонізації, тож не можна з нею серіозно числитись.

**) Обмежуюсь низше як найкоротшими географічними вказівками, маючи на оці історично-культурні впливи, а то тим більше, що курс географії України-Руси приготовлюєть ся для видання в публікаціях Н. товариства ім. Шевченка.

Ся територія на заході перетята карпатською лукою, вузькою і досить легкою до переходу в середині, розвиненою в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневім своїх краях; на полудні до сієї луки (її центральної частини) безпосередно прилягає тисько-дунайська низина; на півночі переходом до припетсько-деснянської низини служить галицько-волинська височина — високорівня, сильно розмита водами, так що має подекуди вигляд майже гірський. Ся височина продовжуєть ся в східно-полудневім напрямі до Дністра гранитною грядою, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром ся гряда підносить ся знову в виді Донецької височини, стрічаючись з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім загублюєть ся за Доном в каспійській низині.

На полудень від сієї гряди, по чорноморському побережю, а далі на схід — за Дніпром — обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся травяні степи — висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами — „балками“, вкрита грубою верствою чорнозему. Сей степовий пояс є продовженням середньоазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його іде з північного сходу на полудневий захід, займаючи нижше Подоне, Подніпрове, Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він звязаний з Азією й стоїть під впливом східніх вітрів, тим часом як краї середнього Подністровя і Подніпровя лежать вже під впливом західнього климату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер згоджуєть ся з границями піскуватого поясу; ся лінія іде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесене, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи, Побуже та багнисту припетську низину. Ліс і тепер, неважаючи на великі страти, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює, як його часом звуть — передстеповий край, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями і водою. В центрі протятий він широкою долиною Дніпра; правий беріг Дніпра зайятий згірем гряди, лівий — згірем центральної височини, що заповнює межириччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді краю протягом віків людське жите — се зменшення ліса, а з тим в парі зменшила

ся вохкість і змаліли ріки. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774—8 р.) сконстатовано зменшення площі лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30⁰/₀; аналогічне явище мусіло мати місце і в нашій лісовій поясі. Ще сильніше, розмірно, поменьшало лісу від часів людського житя в посереднім поясі, між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох-чотирох останніх століть виказують велику силу зарослів, тепер вже знищених. Се мусіло прискоряти висушування ґрунту і зменшення води. Останки великих човнів або кораблів в різних менших річках, тепер вже не плавких, показують, що вони були далеко багатші водою; деякі річки вже на памяти історії цілком змаліли, от хоч би історична кївська Либедь. Що до степового пояса — то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсїди степом, чи не знищено в нім лісу, але досліди показали, що слідів значніших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значінне має галицько-волинська височина: вона й її продовженне відділяє басейн Дніпра і зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з його вічними заворотами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній части, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога. Але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірськїм поясі Карпатськїм і звязували Подністрове безпосередно з Потисем і Подунавем. За те велетенська комунікаційна система розлягаєть ся по другий, північно-східний бік галицько-волинської височини. Головною водною і комунікаційною артерією є Дніпро, що збирає води з цілої просторони між галицько-волинською й центральною східноєвропейською височиною і служив для неї від давна головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки — Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сіттю доріг і звязують її з сусїдніми річними системами. Система верхнього Дніпра вяжеть ся дуже тісно з системою верхньої Волги, Західньої Двини і системою озер; система Припети — з системою Немана та західнього Буга і Висли, система Десни — з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонєм, а Посеме і середні притоки Дніпра — Ворекла, Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо

вєлетенську комунікаційну систему, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпровю і його натуральнім центрі — віковичнім Києві, що засїв тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Виказані тут в головнім географічні прикмети мали превеликий вплив на історію, кольонізацію та на культурну і політичну історію наших країв. Тут зберу коротко тільки головні моменти:

На заході карпатський гірський пояс, на півночі лісовий, з непереходними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійшої комунікації, мало вигідні для людського життя; се найбільш консервативні, некультурні частини, де найбільше досі заховалось останків колишнього; вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичнім і культурнім житю, але вони були тими сховищами, резервоарами, куди збералась людність із слабше захищених країв і переховувалась в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні — широкий шлях з Азії в Європу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком, опановувала їх: аж до останніх часів не могла їх ніколи міцно опанувати; степи отже не мали важної ролі в культурнім розвою, противно, вони були небезпечним, шкідним сусєдом і для дальших земель, а часто лежали пустиннею і переходові передстепові простори.

Посередні краї між степом і „лісною стороною“ — галицька площа, полуднева Волинь, середнє Подніпровє і Подонє вигодами комунікації, господарськими вигодами самою природою були призначені для головної ролі в культурнім і суспільнім розвою. Але що ближше сходу, Азії, то дальше на північ заходять границі степу і небезпечного передстєпя, забираючи у осілої кольонізації єї благословенні простори. Кольонізація Подоня не була тривкійшою від чорноморських побережних степів. Само середнє Подніпровє жило тривожним, небезпечним житєм і переживало від часу до часу сильні кольонізаційні лихолітя і катастрофи. Головні культурні центри його сєділи на підлієсю, і тут на пограничу безпечного ліса і богатого, вигідного передстєпя найбільше сильно жило і держало ся руське жите — культурне, політичне. Сам Київ уже лежить в лісовім поясі, на його полудневій границі, але й він — то передова кріпость руського культурного життя, і на нього набігають степові хвилі, а часом заливають його. Дальше на

захід — було безпечніше, бо далше від Азії, від степа, ближе ліса, між лісом і горами. Тому в Галичині й на Волини могла неперервано держатись культурна і суспільно-політична традиція руського жита, але воно не мало тут відповідних обставин, щоб розвинутиись широко. Не раз, коли Подніпрове падало під натиском неприхильних обставин, Волинь і Галичина виратовували, консервовали руське жите до ліпших часів, але тільки на Подніпровю, в сім натуральнім центрі нашої території, розвивалось воно широко, вибухало ясным огнем.*) Так було і мусіло бути — се вплив території на історію, що ослаблюеть ся з сильнішим розвитком культури, але зовсім не зникає ніколи.

Наш край виступає в теперішнім своїм виді просторого суходолу доперва в формацію третичну, що характеризуєть ся власне повільним уступленням моря на полудень. На початку формації (еоцен) полуднева частина східноєвропейської рівнини, хоч і не без винятків, не без перерв, переважно покрита водою; пізнійше середнє Подніпрове стає суходолом, а в новійших частях формації (пліоцен) море виступає на північ мало що за теперішні береги Чорного і Азовського моря (що лучились тоді ще в одно велике море з Каспійським).***) Чи одначе в сі часи, що визначали ся значно теплішим повітрям, багатою рослин-

*) Я уживаю слово „русський“ відповідно його історичному й теперішньому галицькому уживанню в значінню = українсько-русський; для означення у.-русського + білоруське + великоросійське уживаю назви „східнословянський“, щоб не було плутанини.

***) Для неознаємлених пояснимо геологічну термінологію: верхні верстви землі звуть ся алювієм, вони утворились в часи, коли фізичні обставини земної поверхні не відріжнялись значно від сучасних; під ними ідуть верстви ділювіальні, що містять в собі останки звірят, які тепер зникли вже, і носять сліди великих кліматичних перемін: широке розповсюдження льодовця в центральній Європі. Алювій і ділювій разом становлять формацію т. зв. четверичну; під нею залягають верстви формації третичної, спідня (давнійша) часть її зветь ся еоценом, середня міоценом, верхня пліоценом (термінологія Ляйєля). Під пліоценом лежать формації крейдяні. Для короткого перегляду геології східної Європи див. напр. академічну промову Карпінського в Записках петербурської академії т. LV або короткий огляд зладжений проф. Іностранцовим в додатку до російського видання Реклю (Петербург, 1884). Про ледовий період в схід-

ністю, де рослини горячих країв мішалися з заступниками теперішніх місцевих родів, і різнородним звірячим царством, можна припускати якесь людське жите, се питання досі стоїть нерозв'язаним. Невважаючи на живе інтересування сією справою, не удалось довести напевно існування чоловіка в третичну формацію, хоч досі воно має визначних і численних оборонців, особливо для кінця третичної формації. На певно виступає чоловік тільки в новійшій формації — т. зв. ділювіальній або ледовій.

Ся формація характеризується значним, але досить повільним охолодженням повітря; наслідком того одні роди рослинні і звірячі зникли, інші приладилися до холоднішого підсоння, напр. виступають вкриті волосем многокопиті, як мамут і мохнатий носорожець. Великий ледовець, починаючись на північній заході рівнини, в Скандинавії й Фінляндії, все далі й далі розпросторювався поволі на полудневий схід, приносячи з собою купи ератичного каміння від північних скал. Сліди його в виді великого ератичного каміння або веретви дрібного руму перемішаного з глиною, показують ся і в північній частині нашої території, на значнім просторі; новіші спостереження приводять до виводу, що ледовець покривав басейни Висли і верхньої Волги, виступаючи далеко на полудень двома виступами — в басейні Дону і ще більше на Подніпров'ю (в околиці теперішнього Кременчука).¹⁾

Та потім знову наступає повисенне тепла, ледовець починає топитись на полудні і таким чином поволі знов уступає на північ. Топлення тих превеликих має леду лишає по собі слід в глинястих намулах, що покривають собою більшу частину нашого краю під іменем ділювіальної глини або льоєу. З відступленням на північ ледовця і звірячі роди, скуплені на непокрытих ледом і водою частинах в полудневій і східній частині нашої рівнини, стали й собі розпросторюватись, при тім одначе геологічні типи, що характеризують сей період, зникали що далі то більше і уступали місце сучасним звірячим родам. Разом з звірячим царством мусів міняти свої осадки і ділювіальний чоловік.

ній Европі див. Helmersen Studien über die Wanderblöcke und Diluvialgebilde Russlands (Mémoires de l'Académie de St. Petersburg, VII S., t. XIV), Никитинъ Претѣлы распространения ледовыхъ слѣдовъ въ центр. Россіи (Извѣстія геологич. комитета т. IV, 1885), Мухометовъ Физическая геологія т. II с. 552 і далі.

На заході Європи особливо багато заховало ся слідів житя ділювіяльчого чоловіка в печерах, що служили йому оселями; там часом можна в верствах слідити цілий повільний розвій цієї геологічної культури. На нашій території кам'яних печер дуже мало, а на рівних місцях останки людського житя тільки особливим щастем могли заховатись, тож і не диво, що вони трапляють ся досить рідко — досі відомо їх шість, в різних місцевостях нашої вітчизни: в Києві, в Черниговщині (с. Шаповаловка, Котопського пов.), в Полтавщині на р. Удаю (в с. Гонцях), в Катеринославщині коло Кривого рога, на Поділю російським в двох місцях (коло Камінця і коло м. Студениці)¹⁾; до сьогож можна додати ще суміжну находку на р. Воронежі (в с. Костенках).²⁾ З них тільки одна — в м. Студениці вказує на жите тодішнього чоловіка в численних наддністрянських печерах, иньші находки маємо просто при берегах рік. Найдокладнійше з них висліджені і для того найбільш цікаві київська і полтавська. Київська належить до ранніх після-ледових або може, як иньші думають — навить межи-ледових часів; вона залягає під грубою верствою льосу, в верстві піску (8 сажнів під поверхнею) і є одним з найдавнійших слідів людського житя в східній Європі; полтавська лежить вже вище верстви льосу і належить до пізніх після-ледових часів, коли людність опанувала вже вільні і від льоду і від води простори. Таким чином находки сі констатують істнування чоловіка в нашій вітчизні протягом дуже довгого часу ділювіяльної формації. В усіх находках знарядде його виступає разом з останками мамута, що по части носять на собі сліди з'ужиття їх тогочасним чоловіком: кости його розбиті задля мозку, часом обпалені або покарбовані.

Чоловік сей зробив вже значний культурний поступ (взагалі сліди людського житя, хоч як давнього, можуть констатуватись тільки завдяки значному вже розвитку людської культури): він умів вже користати з огня (се було велике культурне придбанне), як показує уголе, і уживав його для готовання їжи, значить перестав бути виключно сиріїдцем: про се свідчать обпалені зьвірячі кости. Не задовольняючись примитивною зброєю, якою міг служити йому дикий камінь, гиляка або кістка, він навчив ся зручними ударами відбивати від камінюк кристалічних родів кусники потрібної йому форми; ми знаходимо у нього вже кілька спеціалізованих родів знарядя: вістря (більші і менші — списи, стрілки), ножики, шкрібнички (для обдираня, шкрабання). Знаряде се, розуміється, ще дуже примитивне, зроблене самим відбиваннем, кількома ударами, без дрібного оббивання, без політури, або ви-

свердлин. Крім того він вмів виготовляти вироби з кости (стріли, шила — в находці на Удаю) і розумієть ся — з дерева. Богатші західні находки з ділювіяльних часів привели до виводу, що сей чоловік, що жив серед геологічних зьвірячих родів, таких, що вже тепер не існують (мамут, носорожець і його відміна — елясмотерий, печерний медвідь (*ursus spelaeus*), печерна гієна (*hyaena spelaea*), печерний лев (*felis spelaea*), овцебик (*ovibos muschatus*, тур (*bos primigenius*), зубр (*bos bison*)) і сучасних північних (як олень, сайга), не мав ще зовсім домашніх зьвірят, не вмів виробляти глиняних начинь, був кочовим зьвіроловом і рибалкою, позбавленим всяких релігійних ідей (се виявляєть ся в браку похоронного обряду). Самим фізичним виглядом мусів він відрізняється від сучасного чоловіка, маючи деякі відміни в формі костей (вправді — другорядні). Для осель служили йому натуральні печери, де вони були — як на Подністрянщині; що до інших наших находок, то може бути непевним, чи маємо місця осель, чи тільки місця, де ловив ся й споживав ся ріжний зьвір¹).

З часом поруч із зміною в кліматі й у зьвірині помічаємо відміни, дальший поступ в людськім житю. Не що давно була гадка, що між давнокамяною і сею новійшою культурою в західній Європі була певна перерва (*hiatus*), й се привело деяких учених до здогаду, що повисненне тепла в кінці ділювіяльної формації, примусивши зьвірят тікати на північ, змусило й чоловіка за ними посуватись, і середньо-європейські простори зайняла нова людність, з вищою культурою. Але новійші находки дали посередні типи між обома культурами і тим довели, що нова культура розвинула ся повільною еволюцією. На нашій території, при малому числі находок, не можемо докладно вислідити переходу старої культури в новійшу і вищу; можемо тільки констатовати існування цієї останньої.

Ся культура, що теж распоряджала ще знаряддем кам'яним, але значно ліпшим, й існувала вже серед фізичних обставин більш менш однаких з сучасними, серед сучасного зьвірячого й рослинного царства, зветь ся неолітичною (новокамяною) в противність попередній кам'яній культурі, що визначаєть ся більшою примітивністю своїх виробів і виступає разом з останками зьвірят, які вже зникли, та зветь ся давнокамяною (палеолітичною).

Коли для палеолітичної епохи ми на нашій території мали лише кілька розрізнених находок, з неолітичною епохою стоїть річ далеко ліпше. Окрім численних находок поодиноких виробів цієї культури, що покривають собою, можна сказати, всю вітчину нашу (деякі виїмки, певно, залежать від малої уваги, які ті мі-

сцевости звертали на себе), ми маємо вже цілі осади тогочасної людности з різнородними останками тодішньої культури і могили або цілі цвинтари. Цілі групи таких осад напр. ми знаходимо на території теперішнього Києва, властиво його передмість (в місті сліди позникали). Неолітичний чоловік жив тут в штучно викопаних в грубій верстві льоса вузьких (на оден метр) і довгих печерах; таких печер є сила в наддніпрянських кручах, і між Вишгородом і Терехтемировим нараховано їх звиш 50, хоч багато зникло, або засунуло ся землею. В одній печері, що удало ся захопити невичищеною, знайшли ся останки їжи: сила річних черепашок, рибячі і звірячі кістки: воліві, кінські, свинячі, розбиті за для мозку (але кісток в порівнянню з черепашками було не багато), перепалене камінне від огнища, камінні знарядя і останки глиняної посуду, лихо, з руки виліпленої і випаленої (печера коло Кириловського монастиря). В сусідстві тієї печери, коло Кирилівської улиці, в верхніх верствах землі над останками вищезгаданого палеолітичного житя, знайшли ся сліди иньшої неолітичної осаді, чи може кількох осад — давнійших, з більш примитивною культурою, й новійших. Тут люде жили на поверхні землі, у влоговинах (иньші думають, що то були викопані в землі домівки): тут знайшли ся теж огнища, останки черепашок (в давнійших їх більше, в новійших меньше), риб, звірячі кістки, глиняна посуда, знарядя кремінне, костяне, а особливо багато виробів з рогу оленячого або лосячого; тут же найшли ся гончарські печі для випалювання посуду. Иньша, ще молодша (докладно досі не вистудійована), з мальованою посудою, оселя показала ся в сусідстві. Зрештою останки людського житя (вони звуть ся стаціями, стоянками, коли мають самі останки їжи, знарядя, посуду, і робітнями — коли зістались сліди виробу знарядя чи посуду на тім місці) знайшли ся й по иньших передмістях Києва (Преорка, Соломянка, Лиса Гора), і взагалі береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті стоянками і робітнями, що таким чином виказують вже істнуванне значної людности в ті часи: на просторони яких пятьдесяти верст між Київом і Трипілєм їх було спостережено по обох боках Дніпра кільканадцять (тут є спостереження можна було легко робити, бо вітер, розмітаючи піскові кучугури, відкриває єї правікові останки людського житя).¹⁾

На Подністрянщині оселями неолітичному чоловіку служили печери, як і в палеолітичні часи; печери з слідами неолітичного побуту знайдено також в Криму¹⁾. Поодинокі стації й робітні спостережено в ріжних краях нашої вітчизни; як особливо богаті,

назву ґрунти с. Вишеньок під Київом, незвичайно багаті камінним знаряддям дуже тонкої і делікатної роботи; Юреву гору коло Сьміли, де назбирано з півтори тисячі знарядь, велику робітну відбиваного і політерованого камінного знаряддя, теж і костяного та посуду коло с. Волоського на Дніпрі (нижше Катеринослава); далі: між с. Збранками і Папирнею на р. Норини (Овруцьк. п.), коло с. Сивок і Радимина Острозького пов., Вел. і Мал. Мощаниці Дубенського пов. на Волини, с. Пироговку на Десні (Новгород-сіверського пов.) й ин.¹⁾

Камінь і в сій стадії культури зіставав ся головним матеріалом для всякого знаряддя, але техніка його значно вища: знарядде, відбите зручним ударом, вирівнюється і вигострюється дрібними ударами, чим надається і краща, правильніша форма, і більша вартність; деякі знаряддя, як молоти, сокірки, долота, клини, делікатно політерують ся; для насажування на держално просвердлюють ся акуратні дюри, що не знала палеолітична техніка; саме знарядде стає більш різнородним, появляються нові форми його, напр. булави, долота; сокіри й молотки прибирають різні варіації. Попри камінь обробляли й далі кість і ріг; київська оселя при Кирилівській улиці дала особливо багату колекцію виробів з рога (більш поки що ніде у нас не стрічалось таких): спиці, сокіри, вузькі і ширші, політеровані, долота, вістря, шила і т. и. Дуже важним культурним здобутком був виріб посуду з глини і випалювання її в огні; тут широкий розвій здобуває орнамент, хоч він прикладав ся також і до виробів з кости та каменя; в тійже київській оселі, як я згадував, знайшлись гончарські горни, для випалювання посуду, викопані в землі, густо обтикані пачками і вимазані глиною, а зверху зложені глиняним черепем і теж вимазані глиною; посуда орнаментовала ся лініями, рядами сіметричних точок, ямочок і пружків.

Другим важним поступом був початок одомашнення звірят; одомашнення пса можна з певністю класти на сей час;²⁾ на заході в неолітичній культурі осад на палях стрічаємо й інших звірят (корову, вівцю, козу, свиню). Навіть початки хліборобства кладуть на неолітичні часи; в згаданій київській оселі знайшовсь виглублений камінь з камінцем для розтирання, як думають — для зерна.³⁾

В сфері духової культури помічаємо не менше значні переміни. На їх вказують особливо факти похоронного обряду. Бачимо, що не тільки уставив ся звичай ховати мерців, але виробились і певні уставлені типи, певний похоронний ритуал, а се

вказує на цілу еволюцію в крузі ідей, звязаних з смертю, матеріальною і духовною істотою чоловіка etc. Крім того істнування цвинтариз (як і богатих останками стацій) вказує на більш менш осіле перебування. На останку — істнування кількох відмінних похоронних типів неолітичних часів на нашій території вказує на перебування протягом того періода кількох відмінних етнографічних чи культурних груп, що то або жили одна коло одної, або наступали по собі.

Особливо широко розповсюднений тип з так званими фарбованими скелетами. Виказуючи різні відміни в різних місцевостях і групах, могили сього типа сходять ся на тім, що небіжчики в них звичайно лежать не простягшись, а скорчені, і кістки всі або декотрі (напр. череп) пофарбовані червоною краскою (як показали зроблені аналізи — окис заліза); значінне сієї фарби досі ще гаразд не вияснене. Обстановка небіжчика дуже бідна, річей ніяких або яке кремінне чи кістяне знаряде, в деяких варіаціях — примитивні глиняні начиння; хоч сама могила часом зроблена з великим заходом: часом стрічаємо деревляні склепи і деревляні дахи над могилою, часом гроби обложені каміннем. Могили сього типа, то поодинокі, часто колективні, викриті подекуди великими гніздами, десятками і сотками — нпр. в околиці Сьміли коло Черкас, коло Дніпровського лимана на Інгулі, в околицях Симферополя в Криму; вони обіймають превелику територію: їх стрічали на Тамани, в Бесарабії, в Катеринославщині, в полудневій Київщині; поки що можна сказати, що вони припадають на степові простори нашої території. В деяких могилах сього типа стрічається і бронза (в Криму, в Катеринославщині, коло Сьміли) — се показує, що ся людність дожила до початків металічної культури на нашій території.¹⁾

В київській Полісся стрічаємо цілком відмінний похоронний обряд: небіжчика палено, попіл складано в горнець і ховано в кам'яних гробах; сі гроби докладно оглянено в двох випадках (поки що сей похорон траплявсь досить рідко): в неглибокій ямі, під верхньою верствою землі поставлено довгим чворокутником, на один — два метра довго, вісім кам'яних плит, зтесаних зверху, аби не виставали, і накрито девятою великою плитою; в такій скрині (кисті) стояло по кілька горнців з попілом і лежали політеровані камінні сокіри.²⁾

На Волини, спеціально в Острозькій повіті, кількома розкопками сконстатовано неолітичний похоронний обряд такий: небіжчика клали на поверхні землі, підсипаючи йому під голову

ясної глини; з сеї глини зроблені валки клались на труп; з ним ховали камінне знарядє і глиняні судини і насипали могилу. Подібні похорони показались і далі на полудень (в Камінецькім пов., на рос. Поділю).

На галицькім Поділю, на тій самій більш менш території, можна зазначити два похоронних обряди. Один — се похорон трупів в кам'яних скринях, зложених з кам'яних плит, старанно притесаних, з плитяним же дном і накривкою; разом з трупами знаходили посуду і камінне знарядє; на жаль одначе досі не удалось захопити ні одної такої скрині цілої, не поцерованої або неспорожненої. Другий похоронний обряд — з паленням мерця, висліджений дуже докладно, навіть в двох відмінних варіантах: в с. Більчу Золотім знайшло ся дві верстви похоронів, в нижніх, очевидно — старших, останки спаленого небіжчика кладуть ся на землю, покривають ся черепком, або кладуть ся в посудину, присипають ся попелом, і се обложено кількома куснями паленої глини. В верхній верстві горнець з останками небіжчика обложено кусниками паленої глини так, що вони роблять як би великий склеп над ним — се т. зв. цегляні могили, що стрічають ся й по иньших місцях галицького Поділя (в с. Васильківцях); в такій камері з глиняних грудок стоїть часом один горнець з останками небіжчика, часом кілька (до чотирох); при них побита глиняна посуда, зрідка костяні або глиняні знарядя, часом з виразними слідами огню. Специальність сих могил — мальована глиняна посуда, що стрічаєть ся в значній масі також в Городниці над Дністром, а недавно знайшлась в Києві; взагалі гончарська техніка сих похоронів визначаєть ся вже значною перфекцією і вказує на пізнї часи неолітичної культури.*)

Що до фізичного типу неолітичної людности наших країв, то досі можна сконстатовати лише одно: се була людність довгоголова; на иньші антропологічні прикмети досі зважалось дуже мало, щоб було можно щось загальнійшого вивести, але де звертали увагу на форму черепа (і розумієть ся — де похоронний

*) Окрім сих, виразнійше зазначених похоронних типів можна-б вказати ще деякі — як похорон скелета не пофарбованого, простягнутого, що стрічаєть ся в Київщині (нпр. Красна, Тадіївка і ин. — карта Антоновича), або похорон небіжчика сидячки, знайдений недавно в Києві (Матеріяли до укр.-руськ. етнології I, с. 27) і ин., але я обмеживсь лише виразнійшими і численійшими.

обряд зіставив кістяк цілим, не спалив його), показувалось, що неолітичні черепи довгоголові.*)

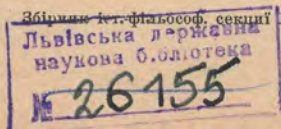
Звичайно найранішим металем, що входить в уживання по кам'яній культурі, є мідь, найбільш легкий для примитивного оброблення. Подекуди в західній Європі як і в північній Азії констатовали значне уживання чистої міді для виробів; у нас такі вироби дуже рідкі.¹⁾ Чиста мідь взагалі має багато невгод, далеко більш трівка вона в сполученню з цинною — себ то т. зв. бронза. Бронза подекуди мала дуже важне значіння, становлячи головний матеріал для всяких виробів, почавши від зброї і до різних окрас, так що там по кам'яній (неолітичній) культурі дійсно наступала культура бронзова. На нашій території бронзова культура виступає теж досить слабо. Досить розповсюднений погляд в археологічній літературі навіть заперечує існування бронзової культури в східній Європі, окрім її східної частини, азійського пограниччя, що входило в круг азійської (сибирської й середньо-азійської) бронзової культури.²⁾ Виятком з нашої території було тільки полудневе карпатське згір'я, бо входило в круг інтензивної середньо-дунайської мідяної й бронзової культури, що полишила досі свої сліди в гуцульських výroбах.³⁾

В інших краях у нас бронзові вироби були і зістались переважно річею привозною, бо ані міді, ані цини у нас не здобували на місці. Вони приходили різними дорогами — з чорноморських факторій (фінікійсько-грецькі), з заходу (головно етрусські і взагалі італійські), зі сходу (азійські); тепер прилучають ще вплив кавказької бронзової культури. Не маючи місцевих джерел бронзова культура на великих просторах нашої

*) До пояснення, кому треба: форма черепа обчислюється за відносинами його широкости (виступи над ухами) до довжини (від виступа чола над носом до потилиці); ці відносини, помножені на 100, дають „черепний показчик“: коли, скажимо, голова о третину довша в порівнянню з широкостию, то відносини ці = $\frac{3}{4}$, отже показчик = 75. Показчик сей вагається на людських черепах між 58 і 98, але найчастіше між 70 і 85. Черепи з показчиком вище 80 звуться короткоголовими (брахікефальні); границю довгоголовости беруть різно: 77 (показчик Брокá), тепер частіше 75; черепи з показчиком 75 (або 77) і вище будуть довгоголові (доліхокефальні), між 75 і 80 — середні або ортокефальні; крім того часом ще розрізняють довгуваті (субдолікефальні) і широкуваті (суббрахікефальні — 81 і 82). Очевидно, що голова тим ширша, що більший має показчик, і тим довша, що нижший показчик.

Збірка іст.-філософ. секції Н. т. I. III. т. I.

3

території могла лише поволі розпросторюватись; камінь і кість мусіли заховувати своє значінне в місцевій культурі ще довго по тому, як почали розпросторюватись бронзові вироби; перше ніж встигли вони опанувати її та витиснути з уживання камінь, появились уже вироби залізні. Тим можна собі пояснити, що коли в одних випадках, бачимо, безпосередно наступає по кам'яній бронзова культура (нпр. в деяких могилах з фарбованими кістяками, де поруч з каменем починає виступати і бронза), маємо знов випадки, де поруч із каменем виступає безпосередньо вже залізо, як його наступник (могили с. Гатного, с. Янкович коло Київа, де залізні знаряддя знаходимо в могилах разом з політерованими кам'яними і дуже примитивною посудиною).¹⁾ Отже ми скорше можемо говорити про перехідний період від каменя до металу взагалі і сюди зачислити і находки металічних виробів разом з каменем і находки бронзового знаряддя.

З тим всім бронзові вироби були у нас досить розповсюджені, і то не тільки такі як стрілки, зеркалаця і різнородні окраси, що ідуть потім далеко в часи залізної культури, а й так характерні як бронзові сокири, списи, мечі, ножі, де бронза зараз була виперта залізом, скоро його стало воно на добре розповсюджуватись. Бронзові вироби привозились не тільки готовими, але й вироблялись на місці, як показують находки камінних форм до відливання бронзових сокир, списів, серпів, або кусні приготованого матеріяла.²⁾ На жаль, не виясненою досі зістається піднесена гадка,³⁾ що де що в нашій чорноморській бронзі є особним, оригінальним типом. Могили з бронзовою культурою викрито поки що дуже не багато; та й тут питання — чи не припадково трапились самі бронзові річи.⁴⁾

Рання залізна культура наших країв від недавніх часів в археології залюбки зветься скитською; се назва наскрізь конвенціональна, вона означає взагалі перші стадії залізної культури, в котрій між иньшими народами жили на нашій території й Скити, — в противність пізнійшій залізній культурі, головню слов'янській. Дуже багатий і різнородний матеріял доісторичної залізної культури наших країв далеко ще ані використаний ані вистудійований в тій мірі, аби можна було його уложити в докладну хронологічну та етнографічну схему; поки що можна тільки зазначити кілька типів в його границях.

І так маємо культуру переходову до залізної (нпр. в згаданих могилах с. Гатного, Янкович), де залізна зброя виступає разом з кам'яним знаряддєм і дуже примитивними глиняними виробами.

Другий тип — залізна культура з виразними слідами античних (грецьких) впливів — находки і могили з грецькими речами, або зробленими з грецьких взірців; найбільш типові могили в Кул-оба коло Керчи, Карагодеуашх коло ст. Кримської на Кавказі, могила Чертомлицька коло Порогів, Рижанівська в полудневій Київщині (Звенигородський п.). Се все могили, безперечно, варварські, але з багатим запасом грецьких виробів, часом спеціально приладжених (в виборі тем, орнаменту і в самих речах) до вимог варварського життя, як славні вази кул-обеська і чертомлицька з сценами скитського життя, як витискані з золота бляшки для нашивання на одягу, як різні багаті окраси, незвичайні для грецького убрання, але вимагані охочою до золота варварською людністю, — античної роботи. Сі могили можуть бути датовані тільки дуже приблизно (здебільшого — на підставі стилю і техніки виробів), і кладуться на V—II в. перед Христом, отже часи скитсько-сарматські.¹⁾

Поруч з сим еленізованим типом стоїть иньший, що стилем своїх виробів і предметами вязеться з Азією, Туркестаном і Сибірю; він характеризується ся багатством бронзових річей, особливо окрас кінських, колісничих, з характерним орнаментом — зв'язаним (цілі зв'язи і поодинокі часті — головки, то що), виконаним сухо, схематично, утрировано, в противність елегантному реалізму грецької штуки; тойже орнамент і стиль стрічаємо часом і на золотих, срібних, кістяних окрасах. Найбільш характерно виступає сей стиль в находках могил Лугової (Александропольської) й Краснокутської (недалеко порогів, на правім боці, в Катеринославському повіті), Аксютинецької коло Ромна.²⁾ Сі два типа однак часто стрічаються ся з собою:³⁾ бронзові чи иньші вироби того східного стилю стрічаємо часом в одних могилах з античними речами, стрічаємо теми його в античній передачі, змодифіковані, убагороднені. Хронологічно і етнографічно відграничити сі два культурні типи ми не можемо, хоч і бачимо виразно їх відмінний початок: вони безперечно стрічались у одного й того самого народа. Разом взявши можна їх характеризувати багатством бронзи і золота і рідкістю срібла (є находки, де при багатстві золотих і бронзових річей не найшлося нічого срібного)⁴⁾ і сими характерними впливами — античним (грецьким) і азізьким. З усіх типів ранньої залізної культури (повторяю — всіх її численних варіантів ще далеко не можна звести в якусь систему) сі два типи найскорше можна назвати скитсько-сарматськими, але й то більше з хронологічного і культурного, як з етнографічного по-

гляду, бо ця культура певно переходила і до дальших сусідів Скитів та Сарматів; навіть похоронний обряд міг перейматись завдяки політичній перевазі, то-ж про скитсько-сарматський тип середнього Подніпров'я може бути велике питання, чи це останки Скитів-Сарматів.

В новійшій залізній культурі (доісторичній) можна напевно поки що вказати на нашій території тільки культурні типи слов'янські; з металів їх характеризує срібло; техніка і стиль цілком відмінні від скитсько-сарматської. З сею культурою ми познайомимось ближше, говорячи про стару русько-слов'янську культуру. А тепер на закінчення мусимо ще зазначити, що з металічною культурою виступає на нашій території новий антропологічний тип — короткоголовий. Як я вище згадував, не знайшлося до тепер принаймні в неолітичній культурі короткоголових людей, але вже в могилах скитсько-сарматського типу стрічаємо короткоголову людність (догадують ся, що короткі черепа належать зверхній скитській орді.¹) При сучаснім запасі наших антропологічних відомостей виглядало-б, що короткоголові люде були новішими колоністами нашого краю, з часів залізної культури. Але такий загальний вивід був би поки що за-скорим.

Заходить питання, в заступниках якої культури на нашій території і якого антропологічного типа можемо ми добачати своїх безпосередніх предків, иньшими словами: в якому культурному стані з'явилися вони вперше на нашій теперішній території і який був їх антропологічний тип? Перше питання стоїть в залежності від загальніших питань про початки нашого народу та його перед-історичні міграції (переселення), і до них мусимо тепер звернутись.

Як в справі найдавнішого залюднення нашої вітчизни поводателем була нам археологія, так в справі початку нашого народу сю роль бере на себе порівняне язикознавство, що опираючись на студійованню мов уставляє не тільки їх обопільні відносини, споріднення, але й рівень культури, культурні відносини і взагалі ставить собі задачі з кругу початкової історії.

Як то часто буває, і тут наука з далеко більшою легкостію давала відповіді на поставлені питання на перших кроках, ніж пізніше, коли вимагання що до докладности наукового студійовання стали більшими.

Не що давно признавались певними і перейшли навіть в підручники погляди, що велике індоєвропейське плем'я (зване також індогерманським, арийським),*) в склад котрого входили і предки сучасних слов'янських народів, мешкало перед своїм розкладом на поодинокі галузи і групи в Азії, на західніх зугірях Болор-тата і Мустата, на північ від Гіндуку, де дійшло вже тоді значного культурного розвитку: вони знали важніші метали (бронзу, золото, срібло, залізо), були добре ознайомлені з хліборобством, мали значно розвинений родинний і громадсько-політичний устрій; в такім високім культурнім стані приходили поодинокі члени індоєвропейської родини в Європу. З тим дуже улекшувалось орієнтування в археологічнім матеріалі: признавалось за певне, що той чи иньший індоєвропейський нарід прийшов в Європу з металічною культурою, значить кольонізація чи то палеолітична чи неолітична була не індоєвропейська, попередня, і треба було тільки в залізній культурі відшукувати культуру того чи иньшого індоєвропейського народа.

Та одначе проти сих виводів, що найшли собі найбільш повне представлення в голосній праці Pictet**), виступили цілим рядом закиди і поправки.¹⁾ Передо всім таким суперечним питанням стала справа правітчини індоєвропейських народів; почавши з кінця 50-х рр. і до нашого часу цілий ряд учених виступив проти азійської теорії, переносячи правітчину в Європу та уміщуючи її в різних краях останньої; таким чином стоять тепер против себе оборонці двох теорій, тим часом як треті взагалі уважають сю справу невиясненою. Ще важче узяла ся критика до справи праарійської культури. Тим часом як Пікте

*) Утерті назви „індоєвропейська раса“, „арійські народи“ можуть уживатись тільки з певним застереженням, означаючи народи, що говорять індоєвропейськими мовами, хоч належать безперечно до кількох різних асимільованих рас; М. Мілер дотепно сказав, що як казати про арийську расу, то однаковим правом можна-б говорити про доліхокефалічну лексіку і брахікефальну граматику. І ще пояснення: найбільш відповідною назвою для групи т. зв. арийських мов є „індоєвропейське“, бо арийське властиво означає східну галузь цієї групи — мови іранську і індійську, хоч уживаєть ся часто і в загальнім значінню; я в сім загальнім значінню, для всіх народів індоєвропейської родини в їх спільнім пожито перед розселенням, буду уживати тільки назву „праарійське“, бо вона коротша.

**) Pictet — *Les origines Indo-européennes ou les Aryas primitifs*, т. I вийшов в 1859 р., нове, не змінене в головних поглядах видання 1877 р. в трьох томах.

і за ним інші представляли собі індоєвропейську людність з значно розвиненою металічною культурою, новітні дослідники признали за нею з усіх металів знайомість лише з міддю (не бронзою), але й уживання сього металу уважають ще мало розвиненим, так що індоєвропейські народи під час свого розселення перебували властиво в неолітичній культурі і аж розійшовшись, прийшли до металічної культури. На правітчині се був нарід головно пастуший, кочовий, а хоч був обзнайомлений з початками хліборобства, але воно значнійшу роль осягнуло аж на нових осадах.¹⁾

Розуміть ся, як би культурно-історичні досліді лінгвістів могли дати певні вказівки що до вихідної точки індоєвропейської колонізації, її розвою і того культурного стану, в яким та колонізація переходила, то себ багато допомогло нам до орієнтування в справі перед історичного залюднення нашої вітчизни і початків словянської колонізації. Але досі в сих питаннях не прийшло до остаточного порішення і ми маємо тільки правдоподібности. Такою правдоподібністю (прийнятою рядом визначних сучасних учених) є, що індоєвропейське плем'я почало ділитись ще в неолітичній культурі, на початках знайомости з металом, другою — бодай в моїх очах (і в очах значного числа фільольотів і антропольотів) — що правітчиною сього племені була східня Європа. Перше виводить ся з того, що спільних для ріжних індоєвропейських галузей назв предметів вищої культури не знайшло ся, а що неймовірно, аби така спільна назва могла затратитись цілком, не лишившись бодай у двох котрихось груп, то звідси вивід, що такої назви не було перед розселенням, отже й самий предмет був незвідним. Що до другого — правітчини, то се справа більш скомплікована, і для того мушу коротенько за неї згадати.²⁾

Передо всім треба піднести, що за азійською правітчиною не промовляє ніщо, ся теорія уложилась силою традиційного при звичаєння дивитись на Азію, як на вітчизну людського роду; одинокий момент, що промовляв би за нею — се лінгвістичні стичности Індоєвропейців з Семитами, але таких стичностей на правітчині до тепер не вказано.³⁾ Протівно, проти азійської правітчини промовляє брак в індоєвропейським язику запасі імен таких питомених азійських звірят як велблюд і осел. Цілий процес колонізації індоєвропейських народів далеко легше пояснити собі з європейською правітчиною, а що особливо важно: лінгвістичні стичности ріжних груп між собою вказували-б, що

вони на правітчині, перед міграцією були розміщені між собою аналогічно з їх теперішнім розміщенням, а се дуже тяжко, попросту неможливо помирити, припустивши міграцію в Європу з Болортага. З сих всіх обставин справді стає більш правдоподібною правітчина в східній Європі. Ся правітчина мусіла займати значні простори — скотарський, переважно кочовничий спосіб життя Індоевропейців вимагав великих просторів, а сей пранарід мусів бути численним з огляду на його пізніше розпростореннє, а хоч він певно асимілював у великім числі (може — в певній мірі, ще й перед своїм розділом) чужі народности (на се виразно вказує антропологічна мішанина „індоевропейської раси“ — типів ясних і чорних, короткоголових і довгоголових), одначе така асиміляція можлива тільки при значній масі асиміляційній. Брак спільної назви для моря вказував би, що ся правітчина лежала дальше від моря; з одного боку — скотарське господарство, з другого — знайомість з медом, пчолою і медведом (се видно з мови) вказували-б на пограниче степу і лісу, що тягнеть ся в полуднево-західнім напрямі через східно-європейську рівнину, як на найбільш правдоподібний край індоевропейської правітчани.

Такі правдоподібности. Я ще раз підношу, що європейська правітчина далеко правдоподібнійша від азійської, але все таки і вона — то гіпотеза тільки, хоч і дуже правдоподібна. Але то треба сконстатовати, перше — що ми не маємо ніяких вказівок на те, аби індоевропейські народи виемігровали в Європу з Азії, друге — що нема досі ніяких фактів, котрі-б вказували, що на нашій території перед індоевропейською колонізацією істновала яка-небудь иньша.*)

Археологія, як ми бачили, виразно вказує нам перед слов'янською міграцією два відмінні типи: довгоголовий — неолітичний і короткоголовий, що поруч довгоголового виступає в часи залізної культури. Питаннє — котрий тип індоевропейський або спеціяльно слов'янський? На се антропологічне питаннє не можна цілком відповісти. Як я вже згадував, народи індоевропейської родини мають мішаний тип: чорний і ясний, короткоголовий і довгоголовий; сю мішанину помічаємо навіть на території того самого народа: полишаючи на боці кольор, нпр. північні Германці довгоголові, а полудневі короткоголові, полудневі Італійці

*) Досить розповсюджена финська теорія не має ніякої підстави.

довгоголові, північні короткоголові і т. и.; в результаті одні вважають первісним індоєвропейським типом довгоголовий („германський“), інші — короткоголовий („кельтословянський“).¹⁾ Теперішні Словяне короткоголові, але матеріал із старих могил дає більший процент довгоголових, а в українських поганських могилах, що по культурним прикметам вважають ся словянськими, довгоголовість навіть переважає; але тип уже й тут не одноцільний, мішаний: є й короткоголові й середні типи.*) Поки не в'ясна справа індоєвропейського типу, доти і первісний словянський тип буде нам незвідним напевно.

Таким чином ані лінгвістика ані антропология досі не дають нам цілком певних вказівок для орієнтування в археологічних останках залюднення нашої території; вони тільки перестерігають нас від деяких безосновних або передчасних висновків — отже дають результат негативний поки що. Для орієнтування в передісторичній етнографії нашої території і передісторичній словянській колонізації все ще головню мають нам служити історичні відомости, але скомбіновані с фактами лінгвістики та археології вони не в однім можуть в'яснити нам далеко більше і кинути світло в значно давніші часи. Та нім перейдемо до них, зберем коротенько те, що може нам дати для в'яснення культурної та етнографічної еволюції словянських народів взагалі лінгвістика, хоч би сї вказівки ми брали незалежно від вихідного місця — від тієї індоєвропейської правітчини.

Кінець спільного життя індоєвропейської родини й виріження з неї поодиноких народів і мовних груп кладено більш-менш за дві тисячі літ перед нашою епохою. Як ні загальне та гіпотетичне се означення, воно має своє значіння з огляду на те, що до нього приходили різні учені різними дорогами — з фактів лінгвістичних, археологічних, історичних,¹⁾ тож не беручи його за щось певне, годилось мені за нього бодай згадати. Що до самого процесу розділу індоєвропейської родини, то його можна собі уявляти тільки в найзагальніших прикметах; у лінгвістиці, що досі одинокорішше се питання, стоять дві теорії — генеалогічна, що признає виділення цілих груп і існування якийсь час спільних мов для цих груп, до нового розділу кожної групи на мови чи групи мов, — і теорія хвиль, або переходів, що виріження мов об'ясняє повільним процесом ще в тих часах, коли стичність між

*) Про се ще буде мова нижче.

народами тієї родини не була ще порвалася, і оден язик служив посередним каблуком, переходом меж двома сусідними. Сі теорії не виключають одна одної і часто комбінують ся. Дійсно, вирізнення лінгвістично-етнографічних атомів (бо лінгвістична диференціяція була об'явом і етнографічної zarazом) не перешкаджало їм ґрупуватись в тісніше звязані між собою ґрупи. Початки такого вирізнення мусіли йти в глибину незвичайно далеко. Міґрація була, розуміть ся, рішучим моментом для вирізнення народа чи ґрупи з цілоти, але й вона звичайно не ізолювала того відокремленого від разу, не переривала стичности сієї відокремленої ґрупи з иньшими чи иншою спорідненою. Так певна язикова спільність вяже між собою європейські ґрупи індоєвропейської родини (деякі навіть приймали істнованне спільної західної, європейської мови по відділенню східної арийської, себ то ірансько-індійської ґрупи); але словянсько-литовська ґрупа з одного боку близько споріднена з германською, з другого — певні звязки лучать словянську ґрупу з іранською, вказуючи тим самим на ближшу і довшу стичність Словян з Іранцями вже й після розрізнення індоєвропейської родини. Для словянсько-литовської ґрупи разом з Германцями заступники генеалогічної теорії приймають істнованне спільної мови (се так звана у них північна, або північно-східня ґрупа).¹⁾ Але особливо тісні звязки лучать Словян з литовською (інакше — балтійською) ґрупою, і всі лінгвісти ріжних напрямів сходять ся на признанню словянсько-литовської ґрупи, що становила осібну цілість після відділення від иньших споріднених народів і ґруп. Велика близькість приводить до гадки, що спільне житє сієї ґрупи тягло ся дуже довго. Се легко зрозуміти, зваживши кольонізаційні обставини. Тим часом як міґрація Германців на захід, а Іранців на схід ослабили їх звязки з Слов'янами (стичність зісталась тільки в розмірно незначній лінії сусідства), Слов'яне з литовськими народами жили в тісній географічній стичности аж до початків великої історичної міґрації Словян, що ослабила остаточно єю словянсько-литовську стичність, а zarazом закінчила й вирізнення поодиноких словянських народів. Перед тим відрізнення Словян від Литовців ішло повільною дорогою розвою етнографічної диференціяції.

Відрізнення Германців від слов'яно-литовської ґрупи довершилось їх міґрацією на захід, де вони крок за кроком опановували заняті Кельтами землі; хронологічно датувати се відрізнення ми не маємо ніякої підстави. Що до відрізнення слов'ян-

ської групи від литовської, то тут значну популярність має датування V віком перед Хр.¹⁾ Воно одначе оперто лише на одинокім і цілком не певнім факті — імени півня у Словян,²⁾ тож і будувати на нім якихось висновків не можна. Досить, як я вже сказав, що лінгвістичні подібності і історія колонізації вказують на довге спільне культурне і географічне життя словянської й литовської групи.

За ці часи — до цілковитого відокремлення Словян від інших індоєвропейських народів, і на останку від Литовців (ці часи можна-б назвати перед-словянськими) предки Словян мусли зробити дальші кроки по дорозі материяльної та духової культури в порівнянню з побутом праарійської епохи.³⁾ В сіж часи мусли вже зарисуватись певні відміни в самім тілі будущего словянства, що потім стали початком його диференціації на галузи й народи. Сі всі процеси переходили потім свій дальший розвій в самім словянстві, коли його одність з литовською групою ослабла і воно відріжнилось від ~~нього~~ в осібну групу (се доба пра-словянська). В I в. по Хр. се відріжнення — факт довершений: Словяне і Литовці виступають з осібними іменами (Венеди і Еісти); але чи сей процес утворивсь дорогою внутрішнього розвою, чи був прискішений иньшими якими причинами, не знаємо поки що.

Як би не стояла справа про правітчину індо-європейської родини, де-б не була вона, в усякім разі словянсько-литовська доба, певно, пережита була не де як у східній Європі: словянсько-литовська група своє спільне жите безперечно прожила вже тут. З міграцією Германців на захід, в центральну Європу визначила ся її західня границя; полуднева устала ся з розселенням в чорноморських степах іранських племен; на полудневім заході предки Словян стикались з народами, як можна найправдоподобнійше гадати — тракійської родини. Се все були свояки. Тільки на широкій днії, що йшла з північного заходу на полудневий схід через східньо-європейську низину, стрічались границі словянсько-литовської колонізації з цілком чужою — финською.

В історичних відомостях найранійше визначаєть ся полуднева границя. Не кажучи за давнійші, загальні згадки, з V в. почавши маємо ми докладнійші відомости про колонізацію чор-

номорських степів і з них бачимо, що кочовнича (правдоподібно — іранська) скитсько-сарматсько-аланська людність не переходила на північ далі за границю нижнього Дністра — Буга — Дніпра. Геродот, найважнійше наше джерело, виразно відрізняє народи, що сиділи далі на північ, як не-скитські.

На полудневім заході з II в. перед Хр. карпатське підгір'я покриває германська (правдоподібно) міграція Бастарнів, що звідти простягалась над нижній Дунай; там вони були „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*), і такими-ж уважають їх і в прикарпатських сторонах; до їх прихода є півночи (як і по їх ослабленню) славянські осадни могли сягати може й Карпатських гір, в басейні верхнього Дністра, Сана й Висли. Самий гірський пояс займала група народів, найправдоподібнійше — тракийських (про них, як і про Скитів, буде мова потім).

На заході перед новою — вже історичною міграцією Германців (т. зв. великим рухом народів) вони межували з словянськими й литовськими народами в басейні Висли: се виходить з звісток Плінія, Тацита (I в. по Хр.) і Птолемея (II в., але опираєсь в значній мірі на джерелах з I в.). Властиво якісь відомости для означення етнографічної границі дає тільки Птолемей: у нього Висла межує „Германію“ з „Сарматією“, від верхів'я до моря. Межи „великими народами“ (*ἔθνη μέγιστα*) Сарматії вчисляє він „Венедів по цілій Венедській затоці“, коло „Венедських гір“; між меньшими (*ἐλάττωτα*) Готів (*Γότῳνες*) над Вислою, на полудень (*ἐπὶ*) від Венедів; ще на полудень від них Финів, *Βουλιανες* (або *Σουλιωνες*), *Φρουγονδιωνες* і коло верхів'я Висли — *Ἀδαρηνοί* (або *Ἀβαρηνοί*); на схід від Венедів — *Γαλίνδαι*, *Σουδηροί*, *Στανανοί*.¹⁾ З сього виходить, що східньою границею германських народів була Висла, але на нижній Вислі Готи сиділи вже на правім боці її — що на нижній, се видно з того, що Тацит уміщує їх на північ від Лугіїв — германських народів по Одеру (Germ. 43—4);²⁾ на схід від Висли і Готів сидів „превеликий“ нарід Венедів — Словян і литовські народи, у Тацита означені загальною німецькою назвою *Aestii* (Eisten).*) Пліній (IV, 27) і Тацит (Germ. 46), не даючи ближших вказівок, potwierджують сю відомість Птолемея: перший згадує про Вислу, очевидно — як границю Сарматії, й Венедів уміщує десь коло неї, другий про них згадує на східніх границях Германії, за Готами.

*) Пізнійше в IX—XI в. ся назва перенесена на финських Естів.

Хоч Птолемей зачисляє Венедів — Словян до більших народів Сарматії (разом з Бастарнами, Язитами, Роксоланами), одначе на його мапі східня Європа так заможена різними иншими народами, що для сього „великого“ народа зістаєть ся дуже невелике місце; причиною була велика плутанина в іменах і та форма, в якій Птолемей уявляв собі східню Европу — форма узької шії між океаном і Меотидою; усунувши ті імена, що перейшли, в формі дублетів, з лівого боку Висли на правий, і ті що з прикарпатських країв і донсько-кавказких простягнулись на Птолемейвій мапі за-далеко на північ,¹⁾ здобуваємо порожню просторонь за Вислою, на Подніпровю і далі на схід, де Птолемей, чи його джерело — Марин з Тира, не знав в дійности ніякого народу крім тих Венедів.

Як ми бачили, Птолемей виразно уміщує венедські осадн над берегом моря „по Венедському заливу“, що тягнеть ся у нього на значну просторонь, на кілька степенів. Трудно відкинути так виразну звістку.²⁾ Правда, у Тацита за германськими народами на лівім боці Висли згадують ся „на правім боці Свебського моря“ Литовці *Aestii* з їх торгвелею горючим каменем (*ἔλεκτρον, succinum, Bernstein*), але знов оповіданне Тацита не так і категоричне, щоб могло виключити звістку Птолемея.

З иньших наведених у Птолемея народів не тяжко відгадати в Галіндах пізнійших пруських Галіндів (Голяд наших літописів), може в Судінах — пруських же Судавів; сї народи відповідали-б загальній згадці про *Aestii* на балтійськім побережу у Тацита. „*Ἄσσιοι*“ пригадують річку *Ἄσσω* в Прусії. Кілька иньших імен, що зістають ся на Птолемеєвій мапі між Вислою та „океаном“, годї об'яснити.³⁾

Для границі Словянщини з Финами бракує всяких історичних відомостей. Тацит і Птолемей лише згадують про них, і Птолемей навіть впакував їх, як оден з „меньших“ народів над Вислу, вище Готів: очевидно, не знав нічого крім імени. У всякім разі звістки сих письменників свідчать, що в I в. по Хр. Финів знали недалеко від Балтійського моря. На другім кінці граничної лінії сліди присутности Финів бачать в финськім імени Волги у Птолемея (*Ῥᾶ* — у Финів і досі *Rhav, Rawa*, також і Урал — *Ῥάξ* об'ясняють з финського); більш певну вказівку дають дінвістичні сліди довгої культурної стичности між финськими мовами середнього Поволжа (Пермяків, Вотяків) і осетинською — останком чорноморських Іранців: вони вказують, що в часи роспросторення Іранців в прикаспійських степах Фини були вже

на середнім Поволжжю. Середину граничної лінії між сими крайніми точками виповнює вперше аж катальог народів Германарихової держави (Iord. гл. 23), де бачимо Вєсь, Мерю, Мордву, не кажучи за більш поповані; як ні легендарна сама держава, сей катальог можемо перенести що найменше на V в. по Хр. Для давнїйшого часу могла-б дати відомости археольогія, але їх майже ще нема. Вказувано на несловянські елементи в хорографії верхнього Дніпра і Десни, ще більше в басейні Волги, Оки й Дона,¹⁾ але сї вказівки добре не перевірені, та й позбавлені хронольогії: вони вказують на несловянську людність (припустім — финську) в часи перед словянською кольонізацією IX—XII в., але не мають доказової сили для давнїйших часів, бо під час словянського руху на захід і полудень словянські правітчинні краї могли (бодай по части), спустіти і Фини могли їх на якийсь час тоді опановати. На разі мусимо сю хорографічну вказівку взяти під увагу, але вже вкажу й на инше спостереженне, теж ще докладно не перевірене: довгоголова раса, що панує в найдавніших находках на цілім просторі південно-західньої половини східноєвропейської рівнини, сягає по Москву на схід, по озерний басейн (Новгородська і Петербурська губ.) на північ.²⁾ Отже поки що мусимо, як не раз вже мусіли ми, і тепер задержатись на заяві: *non liquet*.

В сїм чворокутнику, що огранічуєть ся лінією Висли на заході, Балтійським морем на півночі, на полудні займає краї по середнім Дністрі й Дніпрі, а на сході — басейн Дніпра (може — крім верхів самого Дніпра й його головних східних притоків), з найбільшою правдоподібністю мусить бути уміщена словянсько-литовська територія перед міграцією. Литовські народи займали її північну частину. Як ми бачили, Тацит виразно уміщує їх на східнім березі Балтійського моря, але для ближшого означення їх території бракує нам певних відомостей. Звістки Птолемея дають дуже мало: його Галінди й Судини сидять не на самім побережжю, а відділені від нього осадами Венедів; се може бути такою-ж помилкою, як і перенесенне Финів на середню Вислу, але ми не маємо можливости поправити сю помилку на певно. Ориєнтоватись в тодішній литовській кольонізації пізнїйшими етнографічними границями можна лише до певної міри, тим більше, що і в означенню пізнїйших етнографічних границь є багато непевного. В пізнїйших часах східне побережжє Балтійського моря аж до Куріншафа бачимо в руках Финів (Корсь і Либь Початкової літописи); Литовці займають

цілий басейн Німана, а несловянські (ніби литовські) елементи пробовано виказувати навіть в басейні Припети (на лівім боці) і Березини, але ці елементи досі певно не сконстатовані,¹⁾ а до того й тут насуваєть ся питання: що треба тут зачислити до кольонізації пра-литовських часів і що може бути слідом пізнішого розпросторення; подібно як Слов'яни і разом з їх рухом на полудень і захід в IV—VI в., і литовські народи могли пересунутись в тім же напрямі, полишивши Фінам північно-східню частину своїй території, а опановавши натомісь колишні словянські займанщини, щоб по якімсь часі знову їх стратити під поворотною хвилию словянської кольонізації — коли, замкнулись полудневі і західні границі словянського розсіяня.

Виділивши (з певним, далеким приближеннем) для литовської групи по її відокремленню балтійське побереже і бодай землі між Німаном і Двиною, ми для прасловянської території маємо простір від Карпатського підгір'я до Алаунської (Валдайської) височини, краї верхнього й середнього Дніпра (зазначивши, як непевні, відтинки на сході, а може і в сусідстві неманського басейна), може ще й краї між Вислою й Неманом, аж до моря (о скільки ці краї не були заняті іотськими й литовськими осадами). Се означенне прасловянської території досить прийато (з різними відмінами) в науці і дійсно опираєть ся на цілій сумі наших відомостей, тож і має значну, як на тепер — найбільшу правдоподібність за собою.²⁾

Мушу згадати, що найбільшу чистоту словянських елементів в хорографії зауважано в полуднево-західній частині цієї території, на полудень від Припети й на захід від Дніпра, тож сю територію — особливо теперішню Волинь і Галичину деякі учені хотіли уважати властивою правітчиною словянства.³⁾ Та, як казав я, ми не маємо права сліди несловянської кольонізації на північ від Припети і на схід від Дніпра переносити в часи пра-словянські. Рішити сю справу остаточно зможе колись археологія й антропология; поки ще вони в сім ще безсилні.

На своїй правітчині Слов'яне виступають (в I—II в. по Хр.) під назвою Венедів (Venedi у Плінія, Veneti у Тацита, *Ovenēdai* у Птолемея). Значінне сього імені — Venedi — не ясно;⁴⁾ очевидно, се була німецька назва і через Германців перейшла в античну літературу і до финських народів: західні Фини й досі називають Росиян Venōa; самі Німці досі називають Вендами декотрих західніх Слов'ян (Лужичан і Словинців).

Прокопій (VI в.) оповідає, що давнійше (*τὸ παλαιόν*) Слов'ян взагалі звано *Σλόροι*; се слово він, розумієть ся — хибно, толкує з грецького слова *σλείρω*, розсїваю, „бо залюднюють край роскиданими осадами“ (De b. G. III, 14). Се слово часто зв'язують з слов'янським Серб, уважають се давнійшим слов'янським іменем Слов'янства¹⁾ і шукають в Птоломейових *Σέρβοι* (V. 9 § 21, вар. *Σέρωι*); але сї *Σέρβοι* сидять далеко на сході, в околицях Волги. Документально імя слов'янських Сербів виступає в пам'ятках IX—X в. Що воно могло мати колись ширше, загальнійше значіння, на се міг би вказувати факт, що пізнійше два цілком ріжні слов'янські народи носили се імя (Серби балканські і дужицькі), але однакові народні назви в слов'янстві стрічають ся дуже часто, а Слов'яне в ті початкові часи навіть не конче потрібували мати своерідну загальну назву для означення своєї національності. Назва „Словен“, „Славен“ виступає в перших звістках (VI в.) теж тільки як часткова назва — для Слов'ян західних; найбільш правдоподібний вивід сеї назви від слуг, слово: люде, що говорять зрозуміло, в противність чужеродцям — „Німцям“, що не вміють говорити (в чужеземній письменній традиції вона приходить звичайно з вставним *κ*: *Sclaveni*, *Sclavini*, *Σοκλανηροί*, *Σκλαβηνοι*, арабське Сакаліба, пізнійше *т*: — *Σθλαβινοι*).

В лінгвістиці згоджують ся на тім, що язикова, а з нею й етнографічна диференціяція серед Слов'янства зачалась ще на правітчині, довго перед великою слов'янською міграцією. Хоч проби — найти вказівки про час, коли ся диференціяція між головними галузями слов'янства — західньою і північно-східно-південною — показала ся на добре, не довели до результатів,²⁾ але самий сей факт не підлягає сумніву. Чи будемо триматись т. зв. генеалогічної теорії, що приймає утворення з праслов'янської маси двох осібних галузей, а з них — поодиноких племен аж пізнійше, чи т. зв. теорії переходів чи хвиль, що вказує на зближення й стичности між поодинокими мовами обох груп, се не робить ріжниць;*³⁾ в обох разях певним буде, що ще перед міграцією приготувались ті етнографічні і лінгвістичні відмінні серед слов'янства, що з цілою виразністю показали ся після розселення, завдяки територіальному віддаленню.³⁾⁴⁾ Але при тім виникає цікавий факт:

*) Генеалогічна теорія погіршає схематизмом, котрого в живій еволюції не буває; всюди і завжди сума локальних, дрібних варіацій складають більшу етнографічну одиницю.

сучасне географічне розміщення словянства вповні відповідає його діалектичному поділу, а поодинокі словянські народи вже дуже скоро по міграції виступають як сформовані етнографічні й мовні цілоти.¹⁾ Це вказує, що велика словянська міграція йшла без великої замішанини, без великих перескоків, заховуючи в значній мірі свої давніші відносини сусідства.*) З сьогож знов виникає, що напрями колонізації до певної міри відповідали початковому розміщенню словянських народів на правітчині, а їх теперішнє розміщення — угрупованню на правітчині. Сю гадку з усією рішучістю висловив один з авторитетніших заступників лінгвістики: „Порівнявши ці колонізаційні відносини Словян в передісторичні часи (по теорії переходів) з історичними, помічаємо, що не вважаючи на значні перемини зайнятої Словянами території в історичні часи, — обопільні відносини (сусідства) і тепер такіж, які мусимо приймати для передісторичних часів“.²⁾ І сей вивід, зроблений на основі лінгвістичних фактів, має своє потвердження в історії словянської колонізації: Словяне переважно займали землі, покинені їх людністю, спустілі, без боротьби, переважно тихомирно (про це свідчить та сама невідомість і мовчанне джерел про те, як відбула ся їх міграція). Такі порожні, спустілі простори протягом III—V в. відкривали ся на словянським пограничю на великій просторони. Тож колонізаційне розпросторенне Словян, зовсім природно, могло йти правильно, без великих перескоків, без мішанини; инакше з мішанини-б вийшла більш однородна етнографічна й лінгвістична маса, і диференціяція мусіла-б наново початись аж після міграції.

Це факт дуже важний; він дає нам спроможність з пізнішого розміщення робити, бодай в приближенню, виводи про розміщення поодиноких словянських галузей перед міграцією, на правітчині та про порядок і напрями словянської міграції.

Бачимо, що словянська міграція взагалі йшла в напрямі на захід, полудневий захід і полудень. Відповідно тому предків української Русі ми повинні умістити в полуднево-східній частині праславянської території, значить — в районі середнього Дніпра,

*) Уважаючи на повторенне однакових етнографічних назв в різних частинах Словянщини, порівнювано колись словянську колонізацію з розсипаною грою карт; але однакові етнографічні назви не значать, що то одно плем'я розбилось на части, і слідів такого „розсипання“ в словянстві не можна вказати.

коли ми правильно означили сю територію. Відповідно-ж тому українська кольонізація мала йти в тих же напрямках, що й словянська взагалі — на захід і полудень; сей вивід стоїть в цілковитій згоді з фактами словянської кольонізації, що розглянемо низше.

Отже правітчину нашого народа можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю.

Не можна поминути, що при такім погляді на загальний розвій словянської і спеціально руської кольонізації ми цілком розминаємось з нашою історичною традицією. Для автора найстаршої історії нашої кольонізації — „Повісти временних літ“ вихідною точкою словянської кольонізації було середнє й нижнє Подунаве, отже кольонізація у нього має як раз противний напрям — на північ, північний схід і схід: По мнозѣхъ же временехъ сѣлѣ суть Словени по Дунаеви, где есть нынѣ Угорская земля и Болгарьская; отъ тѣхъ Словенъ розидошася по земли и прозвашася имены своими (Іпат. с. 3). Традиція ся противить ся сумі наших відомостей про словянську кольонізацію, вона — то гіпотеза київського книжника, дунайська правітчина скомбінована в ті часи, коли память про словянську міграцію затерлась, з ріжних фактів (правдоподібно нпр. із згадок народньої поезії про Дунай), а головно мабуть навіяна свіжішими фактами витіскання Руси з середнього і нижнього Подунава в X—XI в.; вона, очевидно, не мала ніякої основи навіть і в народніх переказах і не може мати ніякого значіння для історії словянської міграції.

Культурний стан Славян в правітчині поки що виясняєть ся головно за помочю лінгвістики: про її виводи будемо говорити при огляді культурного життя української Руси по її міграції. Тепер же розглянемося наперед близше в історичній кольонізації наших країв і почнемо з тих народів, що займали нашу територію перед великою словянською міграцією, щоб потім перейти до сеї міграції і словянської кольонізації. Ми почнемо з полудня, з грецьких осад на чорноморськім побережю — вони не мали великого значіння в історії кольонізації нашого краю, але за те дуже велике — в історії культури.

Сліди чужоземної, полудневої торгівлі на нашій території ми можемо констатовати від початків металічної культури. Не входячи тут в подробиці, я вкажу тільки, що чорноморська бронза і екзотичні черепашки (мушлі) дуже ранніх могил (камяної культури і ранньої металічної) вказують на це цілком виразно. Хоч не можна, при теперішнім стані нашого археологічного матеріалу, категорично сказати, що то все приходило з Чорного моря, але це було-б найбільш природним об'ясненням. Найдавніші провідники чорноморської торгівлі, на яких може вказати історія, були Фінікіяне і малоазійські Карійці. Ми вправді не маємо виразних історичних звісток про торговельні зносини їх з північним берегом Чорного моря, тільки з полудневим, але тим самим і їх зносини з північним Чорноморем не підлягають сумніву.¹⁾ Та ця фінікійська та карійська торгівля лежить цілком за границями історії; історичні часи застають сю чорноморську торгівлю вже в руках Греків. Головну роль при тім мала славна азійська республіка Мілет. Заснована Йонійцями на території Карійців, з значною домішкою самих Карійців, Фінікіян, і ще славних мореплавців Критян, ця осада стала натуральним учасником фінікійсько-карійської торгівлі, особливо на Чорнім морі, і згодом заступила тут їх місце. Почавши торгівлю, Мілетяне далі засновують на чорноморським побережжю свої факторії (про фінікійські та карійські на північному березі не маємо поки що відомостей), а з них в найбільш вигідних обставинах витворюють ся постійні осади. Одинокі мілетська кольонія на північному побережжю Чорного моря, для котрої маємо дату, — Ольбія, датується серединою VII в. перед Хр., але як справедливо зауважено — сими датами датується звичайно вже остаточне сформованне кольонії, початки-ж кольонізації мусимо класти на далеко раніші часи. Коли заснованне деяких кольоній на полудневім березі (як Кізік, Сіноп) датується VIII в., навіть початком його, то певно, що вже тоді існували бодай початки осад на північнім. А що по тих кольоніальних датах показується особлива інтензивність мілетської кольонізації в VII—VI в., то мало свої причини в тяжких обставинах цієї республіки: VII в. пройшов у тяжкій боротьбі з Лідійським царством, а по тім наступили завзята, нелюдська внутрішня боротьба — демократичних і аристократичних сторонниць, що могла багатьом надати охоти шукати долі в північних краях.²⁾

З значніших кольоній північного чорноморського побережжя виразно звуть ся мілетськими Тіра, Ольбія, Теодосія і Пантікапей, до них же, певно, належала більшість менших, заснова-

них Мілетянами безпосередно чи посередно — їх кольоністами; Страбон каже (розуміть ся — дещо побільшуючи), що Мілет залюднив цілий Евксинський Понт і Пропонтиду (XIV, 1. 6), і взагалі Мілетяне уважались головними кольонізаторами Понта. Розуміть ся, в заснуванні цих осад брали окрім Мілетян участь люди і з інших осад, а деякі були засновані й незалежно від Мілетян. Так одну з найважніших кольоній — Херсонес засновали виходні з Гераклеї Понтийської, дорійської кольонії, заснованої в VI в. головно Меґарянами, що взагалі мали в історії кольонізації Понта найважнішу роль по Мілетянах; Фанагорію засновали виходні з Теоса.¹⁾

Оглянемо коротенько долю головніших чорноморських кольоній.

Починаючи від захода першою з них була Тіра, на місці теперішнього Аккермана, на Дністровім лимані; стара її назва була Офіусса („Зміїна“), потім названа вона Тірою від імени ріки (Пліній IV, 12), мешканці звались Тірянами (*Τυραννοί*). Се була мілетська кольонія, невідомо коли заснована, звісна від IV в. (у т. зв. Скільяка). Вона становила осібну республіку, з вічем і сенатом (*βουλή*) і чотирма архонтами на чолі. Відомо про неї дуже мало; в середині I в. по Хр. вона переходить під зверхність Рима і належить до пров. Мізії; останні звістки про неї маємо з другої чверти III в. (монети з іменем Александра Севера); догадують ся, що вона загинула під час готських нападів.²⁾ Т. зв. Скіми (II або скорше I в. перед Хр.) підносить придатність Дністра для плавання, гарні пастевні по його берегам і багатство риби (88); Деметра з колосками (або самі колоски) і Діонис з лозою на монетах вказують на інші ще джерела достатку і торгівлі — хліб і вино.

На тім же лимані, насупроти Тіри лежало иньше, меньш значне місто, звісне теж від IV в. — Ніконіон; далі на схід, між Дністром і Дніпром — порт Ісіаків (як думають на місці Одеси), порт Істриан і Одес або Ордес (на схід від теперішньої Одеси).

При лимані Гіпаниса — Буга, на правім боці, коло сучасного села Парутина-Ілїнського, лежала Ольбія („щаслива“) — так зве її звичайно сама громада в написях і на монетах, а себе — Ольбіоподітами; посторонні звали її, задля близькості Борістена — Дніпра, Борістеном, а мешканців — Борістенітами, і так звала себе часом і сама громада.⁵⁾ Вона і Пантікапей —

то були найславніші мідетські кольонії на нашім побережжю. Заснування Ольбії античні джерела (т. зв. Скіми), кладуть на часи „медійської зверхности“ (VII в.), а в каталюгу Евзебія-Ероніма воно датується 645/4 р. перед Хр. Як вже сказано було, се можна уважати часом остаточного сформовання цієї осаді, а початки її правдоподібно були положені далеко скорше. В середині V в., коли звідав її Геродот, Ольбія не тільки була багатим, важним містом, але встигла вже підпорядкувати своєму культурному впливу сусідніх варварів: коло Ольбії бачимо еленізованих Скитів Калліпідів, а й скитські царі, як нещасливий Скіль, не могли противитись чару грецької культури. Се були часи найбільшої сили й розвитку Ольбії. Джерелом багатства для неї були торгівля і господарство: хліб, риба, худоба, як і у Тіри (Геродот IV, 53, Скіми); крім того, по словам Геродота, в Дніпровім лимані добували сіль — велика вигода для солення риби. Місто було незалежною республікою, правилось народним вічем і сенатом (*βούλη*), езекутиву мали архонти і стратіги, скарбу пильнували колегії „девяти“ й „одиннадцяти“, а торгівлі й промислу доглядали колегії агораномів і астіномів; взагалі завдяки численним написам устрій Ольбії відомий трохи ліпше.

В історії Ольбії за тим розцвітом, в яким бачимо її в V в., наступають гірші часи. В II-ій пол. IV в. Ольбії прийшлося витримати тяжку війну з Зопіріоном (як звичайно приймають — воєводою Александра В.). Пізнійше тяжко приходилось від сарматських орд і від нового варварського руху в придунайських краях — від „Галатів“ (правдоподібно — Бастартів), Скитів, пізнійше Гетів; з декрета на честь Протогена, ольбійського громадянина (найбільшої й найінтереснішої ольбійської написи — *Inscr. I, N. 16*, час невідомий — кладуть то на III то на II в. перед Хр.),³⁾ бачимо, що Ольбія мусіла відкупатись рік-річними „дарунками“, чи по prostu сказати — данию, від сарматських орд; вічний неспокій і війни привели господарство до повного упадку: „через війни і неврожаї“ місто цілком збудніло, так що архонти мусіли заставляти храмову посуду, а в місті був голод. Дієн Хризостом (ор. XXXVI) каже, що Ольбію не раз тоді брали вороги. Якийсь час, судячи по ольбійським монетам з іменами скитських царів, вона мусіла признавати над собою зверхність скитських царів; нарешті в 2-ій чверти I в. перед Хр. Готи цілком зруйнували Ольбію, „як і всі иньші міста на лівім (північнім) березі Понта аж до Апольонії“ (коло теп. Бурґасу). По словам Діона Хризостома Ольбію політи тоді

розбіглись і вернулись, „як здаєть ся, з ініціятиви самих Скитів, що потребували торговища і (торговельних) зносин з Греками, а ті перестали приїздити по зруйнованню міста“ (ог. XXXVI). Ся нова, реставрована Ольбія одначе виглядала і сто літ пізнійше дуже нужденно, як описує її Діон, що особисто був тут в 80-х рр. по Хр.: вона займала тільки незначну частину старого міста, купа лихих домків тулилась коло останків старих укріплень, обгорожена дрантивенькою стіною; в храмах не можна було побачити цілої статуї: все було покалічено. Сама людність змінилась, вона мала тепер дуже сильну домішку варварів, і се потверджують написи, де бачимо мішанину грецьких і варварських, особливо іранських імен. Зрештою, як каже Діон, се була загальна доля тих спустошених міст побережа: як котрі і віджили, то дуже нужденно, і з сильною участію варварських елементів.

Вернутись до давнього розцвіту Ольбії, очевидно, уже й не прийшло ся; обставини не так складали ся: приходилось жити серед трівог, серед дальшого неустанного руху в степах. Діон, як самовидець, дає нам образок неспокійного житя сього міста при кінці I в. по Хр., серед страху від ворогів. На сю вічну боротьбу не вистачало Ольбії своїх сил. Знаємо, що за Антоніна вона зверталась за помочію до Рима проти „Тавроскитів“. За Септимія Севера (між 196 і 198 р.) перейшла Ольбія під формальну зверхність Рима і вийшла, як і Тіра, в склад пров. Мізії. Останні сліди її істновання маємо теж з 2-ої чверти III в., з часів Александра Севера (написи і монети). Правдоподібно, вона слідом загинула зовсім.

Затока при Перекопі (між Дніпровим лиманом і Кримом) звалась Каркінітською (інакше — Таміракською) по імені Каркіни, міста на північнім березі її, але ся затока не мала торговельного значіння, як і кілька малозначних осель на її побережу. На західнім побережу Крима лежав рівнож не визначний Керкініт (як думають — де теперішня Евпаторія). Важне значінне мав тільки крайній східньо-полудневий виступ півострова, між бухтами Ктенунтом (теп. Севастопольська) і Символів (теп. Балаклавська); витворений ними півостров звався Херсонесом, як і цілий Крим: для відріжнення від сього „великого Херсонеса, звуть його звичайно Гераклеїським, по осадниках; Херсонесом же — Гераклеїським, Таврійським або Меґарським (Plinii IV. 12-26) звали саме місто, положене на сім півострові.

Засновали Херсонес, як я сказав, виходні з Гераклеї Понтийської (на полудневім березі, турецьке Ереґлі), кольонії Метарян; т. зв. Скїмн каже, що в заснуванні Херсонеса брав участь також і Дельос; головна маса людности була в усякім разі дорійська — се показують написи.*) Коли засновано його — невідомо; сама Гераклея заснована була за часів Кіра, отже в VI в., значить Херсонес засновано в усякім разі бодай троха пізнійше; Геродот мовчить про нього, вперше згадує т. зв. Скїяк (IV в.); припускають, що за часи Геродота він вже міг істновати, тільки сей не згадав.

Оселяючись в сусідстві диких і нелюдських Таврів, про котрих оповідалися всякі страхи, осадники на початках шукали не стільки торговельних вигід, скільки безпечности; для того Херсонес осаджено не при котрійсь з двох згаданих бухт, а на крайнім виступі півострова, де він декше міг бути оборонений, і аж пізнійше перенесено його над теп. Карантинну бухту, коло теп. Севастополя. Працею і культурою приходнів камінцюватий і непривітний півостров прегарно оброблено; заховалися досі останки водопроводів (труби); півостров покрили винні городи (Inscr. I. 195). Опановавши його, Херсонезіти тримали в своїх руках і обидві бухти; сліди укріплень перетинають шию між Ктенунтом і бухтою Символів.

З початку Херсонес був незалежною республікою; при кінці II в. перед Хр. він одначе удався до понтийського царя Мітрідата VI Евпатора під протекцію, просячи помочи на сусідніх Скитів. Сей факт, докладно не датований, новішими дослідниками кладеть ся коло 115 р.¹⁾ Із Страбона (VII. 4. 3) і херсонеського декрета на честь Мітрідатового воєводи Діофанта (се найбільша і найважнійша з херсонеських написей — Inscr. I. N. 185)²⁾ довідуємось, що Діофант кількома наворотами побив „скитського“ царя Палака і його сторонників Роксоланів (Ревксіналів декрета), і після того Херсонес, разом з Боспором увійшов у склад Понтийського царства. По упадку Мітрідата Херсонес якийсь час належав до Боспорського царства під зверхністю Рима, але потім став автономною республікою, під зовсім номінальною римською зверхністю: на монетах його пишеть ся *Χερσονήσου ἐλευθέρας* або навіть *βασιλευούσης*, і має він не тільки

*) Сеж, окрім свідощв інших авторів, уневажаює хибну очевидно звістку Страбона, що Гераклея була мілетською кольонією.

срібні, але й золоті власні монети, без жадних цісарських імен, так що становище його далеко було вище від Тіри та Ольбії — провінціальних міст.

Не знаємо докладно, як пережив Херсонес часи великого руху народів. Історії, розповіджені про війни Херсонеса з Боспором у Константина Порфирородного (De adm. 53) цілком непевні.¹⁾ Херсонес виринає на ново в VI в., коли Византия, за Юстиніяна, привернула під свою владу Крим і відновила укріплення Херсонеса, Пантікапея, Алушта і Горзувитів (Прокопій De aedif. III. 7); в VII в. Херсонес належав до Византиї, але потім була перерва, коли належав до Хозарів: на початку VIII в. тут сидів хозарський намістник „тудун“;²⁾ потім Херсонес знову належить до Византиї, як головне місто Крима. І тепер бачимо в ній автономний устрій*): на чолі стояв місцевий *πρωτεύων*. Але в IX в. для зміцнення своєї влади византийське правительство стало присилати сюди своїх стратигів;³⁾ се, правдоподібно, дуже не сподобалось громаді; при кінці IX в. сталось повстання, стратига вбито, а Константин в своїй науці сину докладно оповідає способи, якими можна змусити Херсонітів до послухності, як би вони „забунтовали або спротивились велінням імператора“ (De adm. 53); ці способи — перешкоди в торгівлі і доставі в Херсонес хліба, вина й інших потрібних річей.

В сей византийський період Херсонес має для нас особливе значіння, бо він був найближчим огнищем византийської культури для Руських Словян після їх міграції, коли вже не істнували інші грецькі колонії, як Тіра, Ольбія, і се власне надає йому особливий інтерес для нас, над всі інші грецькі колонії Чорноморя.

З упадком Византиї й переходом чорноморської торгівлі в руки Іенуезців упадає й Херсонес; при тім його тиснули нові турецькі орди: Половці (Рюйсброк), пізнійше Татари. Вже в 1-ій пол. XIV в. (1333 р.) папа, засновуючи в Херсонесі латинське біскупство, говорить про нього як про колишнє місто.⁴⁾ В XVI в. (1578) Броневский застав його цілком порожнім — самі руїни.⁵⁾

*) При можливості різних відмін в устрою Херсонеса і залежності від Рима, потім від Византиї можна констатувати певний устрій тільки в певних моментах.

На полудневім побережжю споміж кількох звістних нам осель (Харакс, Горзувіти, Лампад, Алустон і т. и.) видатніша була Теодозія (на місці теперішньої). Се була, як я згадував, мілетська колонія; час заснування її нам невідомий; в 1-ій пол. IV в. її підбив собі боспорський архонт Левкон, і від тоді вона входила в склад Боспорського царства. Страбон (VII. 4. 4) хвалить родючість околиць Теодосії й великий порт, „як кажуть корабельники — не гірший від Боспорського“ (Демостен)¹); не вважаючи на сей справді дуже гарний порт, вона не мала в античні часи важнішого значіння: аж в середніх віках Генуезці, оселившись тут, надали їй (в XIV—V в.), під іменем Кафі, всесвітню славу.

Без порівняння важніше значіння в старинні часи мав Пантікапей (*Παντικάλειον* — звичайна форма, мешканець — *Παντικάλειτης, Παντικάλειός, Παντικάλειος*) — осада на місці теперішньої Керчи, „метрополь всіх мілетських колоній Кімерийського Боспора“ (Амміан XXII, 8, 26). Його історія стає нам відомою тільки з кінцем V в., але з огляду на таке першество його поміж иньшими колоніями догадують ся, що заснований (себ то — остаточно сформований) він скорше, принаймні десь в середині VI в. С початку се була аристократична республіка, на чолі котрої від р. 480/79 стояв рід Археанактидів,²) потім (в серед. V в. — 438/7) забирає в свої руки власть династія Спартокидів, якась чужа, не грецька родина (се видно з імен), і править протягом трох століть; але довший час і вони титулюють ся теж архонтами Боспора і Теодозії, а царями тільки що до підвласних варварських народів, аж пізнійше (в III в.) затираєть ся отся ріжниця.

Власть сих династій не обмежалась самим Пантікапеем: до них належали грецькі колонії по обох боках Кімерийського Боспора; з них на європейським березі важнішою осадю був Німфей, на азийським — Фанагорія (в куті Таманської затоки, коло ст. Сінної) і Горгіпія (теп. Анапа). Ся держава звалась Боспором, а її нарід Боспорянами. Керченський півостров був відгороджений, для оборони, валом від решти Крима. Але Спартокид Левкон в IV в. перейшов за сю початкову границю, прилучивши до Боспору Теодозію. Крім того боспорським династам підлягали, бодай часами, і сусідні варварські народи кавказького берега — Сінди і Меоти з дрібнішими їх племенами. Нарешті до Боспора-ж належав Танаїс — колонія Боспорян на устю Дона - Танаїса (коло теперішньої слоб. Недвиговки, при Мертвм

Донці). Танаїс, по словам Страбона, був найбільшим торговцем для варварів після Пантікапея, там боспорські Греки торгували з європейськими і азійськими (себ то на схід від Дону) кочовниками; крім того тут, на азовським побережжю, в великих розмірах ловили рибу й солили (Страбон VII. 45 і XI. 2. 4). В кінці I в. перед Хр. Танаїс зруйнований був цілковито боспорський цар Полемон за непокору, але як видно з численних написів, він віджив і в II—III в. по Хр. прийшов був до значного розвитку. Фанагорія, по словам Страбона, була центром „азійських Боспорян“, сюди прибували товари з кавказьких країв, тим часом як Пантікапей держав у своїх руках морську торгівлю (XI. 2. 10); він мав вартувати на 30 кораблів (ib. VII. 4. 4). Крім того Боспоряне господарували, мали винні городи і родючі ниви. Страбон похваляє родючість ґрунту між Теодосією й Пантікапеем. Взагалі Боспор орудував великими масами хліба, чи то з власного господарства, чи й через торгівлю з сусідніми варварами. З Демостена (проти Лептіна § 31—3) довідуємося, що в серед. IV в. половина всього привозного хліба в Атику, яких 400 тис. медімнів (коло 400 т. гектолітрів) ішло з Боспора, а під час дорожні в IV і III в. боспорські Спартокіди нераз посиляли значні маси хліба в дарунку; Страбон каже, що Левкон послав Атенянам одного разу мільон гектолітрів (2,100.000 медімнів) хліба з Теодосії; цифра може й побільшена, але можемо зрозуміти розміри хлібної торгівлі Боспора. По словам тогож Страбона (I. с.), Боспор платив і частину своєї дани Мітрідату хлібом: 180.000 медімнів хліба і 200 талантів срібла.¹⁾

В II ст. перед Хр. Боспор, як і Херсонес, особливо терпів від сусідніх варварів; подібно як Ольбія, він, видно, мусів від довшого часу оплачуватись річною данею, і коли Херсонес піддався під протекцію Мітрідата, за його прикладом пішов і останній Спартокід Перізад, „не будши в стані витримати з варварами, що вимагали все більшої дани (Страбон VII. 44). Він заховав одначе свою владу під зверхністю Мітрідата, але скоро загинув від повстання свого вихованця Савмака і його помічників „Скитів“ (Inscr. I, N. 185); Боспор перейшов під безпосередню владу понтийських царів (по гадці новіших учених — між 115 і 106 р. перед Хр.), а по упадку Мітрідата під римську протекцію. За римських часів він становив васальну державу, з своїми царями, з початку з династії Мітрідата (по жіночій лінії), а з третьої чверти I в. по Хр. з якоїсь — очевидно, теж варварської

дінастії Рескупорідів (чи була се нова дінастия, чи теж споріднена з попередньою, властиво невідомо). Істория Боспорського царства за ці часи взагалі мало звісна, головним джерелом служать монети і написи, і по нїм дінастия боспорських царів сягає першої половини IV в. Цілий сей час царство зіставалось під римською протекцією. Міру його сили й значіння, в свѣтліші моменти бодай, показує фрагмент написи з Танаїса (Inscr. II, N. 423), з кінця II в. по Хр., де згадуєть ся про побіди царя Савромата над Скїтами й Сїраками (на східнім березі Меотиди), прилученне землі Таврїв і увільнення від пиратів моря в Понтї й Бітїнії. В останнє Боспор згадуєть ся, як приналежний до Рима край, 366 р. (Амміан XXVI. 10. 6). Потім його опанували Гунни. Аж в VI в., за імп. Юстіна (518—27) Боспор знову вернуєсь під византійську зверхність, тут поставлена византійська залога, і старий Пантікапей разом з иньшими кримськими містами на ново укріплено.¹⁾ Одначе власть Византії тут не була міцною; при кінці VII в. Пантікапей (Боспор) і Фанаторію, що ⁷⁰²¹¹⁴⁴ ~~тепер~~ звалась Таматархою (руська Тмутаракань) бачимо в руках Хозарів.²⁾ Від Хозар Тмутаракань перейшла під власть руських князїв, вони в X в., здаєть ся чи не держали в своїх руках і східньої частини Крима (про се низше). В XII в., за імп. Мануїла бачимо береги Керченської протоки знову в якійсь залежності від Византії, судячи по його умовах з Іенуєю (1167—70), в усякім разї при кінці XII в. (1190) Боспор фактично належав до Византії: корсунський дукс відновляв тут фортифікації.⁴⁾

Ті сили, що притягали грецьких кольоністів в ці далекі краї, звабляли їх осаджуватись на чужинї серед диких і непривітних народів, заохочували цілими віками удержуватись тут серед всяких недогідностей і небезпечностей, устоюватись серед переважних ворожих сил то зброєю, то дипломатією, то грошима, в кінці — давали спроможність сим роскиненим серед варварського моря самїтним острівцям утримуватись протягом цілого тисячолїтя під натиском варварів, були ті самі, що рушили пізнійшу західну європейську кольонізацію — промисл і торгівля. Припускають, що першою принадою для заморських торговельників, що притягала їх до наших берегів, була торгівля горючим каменем (бурштином); сей здогад поки що не перевірений докладно, хоч можливий. Пізнійші грецькі кольонії північного чорноморського побережа мали метою більш звичайні річи щоденної потреби: на широку міру експлюатовали вони багаті, ще не вичерпані природні запаси і ще на ширшу — вимінювали на пред-

мети грецької культури сирові продукти у сусідніх народів та висилали їх, з великою, розумієть ся, користю для себе, в грецькі краї.¹⁾ Коротку, але добру характеристику понтийської торгівлі дає Полібій в своїм оповіданні про стару Бізантію (IV, 38): „з припонтийських країв іде до нас худоба і велика сила невільників, і то безперечно найліпших, а з запасів поставляють вони мід, віск, солону рибу в великих масах; з продуктів, котрими багаті наші краї, вони дістають оливу і всякого рода вино, а хлібом міняють ся, то присилаючи, то дістаючи“. Доповненням до цієї характеристики може служити оповідання Страбона про боспорську торгівлю в Танаїсі: „кочовники привозили сюди невільників, шкіри й інші кочовничі продукти, Боспоряне natomiast — одіж, вино й інші речі культурного побуту (XI. 1. 3), або отсе свідощтво з Демостенової промови (проти Лякріта § 34): корабель з Пантікапея віз до Теодозії вовну, кілька черпанок солоної риби і козячі шкіри.

Хліб і рибу — два головні предмети античної грецької поживи, чорноморські Греки добували і вивозили в великих масах. Я вже згадував, що в IV в. числили боспорський хліб на половину всього хлібного привоза Аттики. Розумієть ся, в часи непокоїв чи неврожаїв могла траплятись потреба хліба і в чорноморських осадах (деякі, як Херсонее, ледво чи й продукували досить хліба для свого виживлення) — се, мабуть, і розуміє Полібій; але властиво хліб є предметом вивозу у чорноморських Греків. Про рибний промисел є досить багато звісток: риба вялилась і сушилась і в таким препарованім виді висилалась до Греції. В значній мірі і хліборобство і рибальство було в руках Греків, але не виключно, і нас тут особливо інтересує участь тубильної людности. Геродот, як побачимо низше, згадує виразно про Скитів, що сіють хліб на продаж (IV. 17); про хліборобство різних сарматських народів, особливо коло Дунаю й Меотиди, згадує Страбон (VII. 3. 17, XI. 2. 1. 4), він же оповідає про рибальство Меотів, поруч Греків на Меотиді, правдоподібно — теж на продаж (XI. 2. 4). Хоч се й трудніше, але можливо, що й дальші народи, між ними й Словяне, хоч посередно, могли брати участь в сій торгівлі. Та як би там не було з сими продуктами, але в торгівлі медом, воском, шкірами й невільниками, певно, брали участь і вони — сі продукти зберались в грецькі міста, певно, з великого простору східньої Європи; грецькі звістки, як ми бачили, згадують про всі сі продукти, а се як раз ті товари, що виступають пізніше спеціально в руській торгівлі.

Крім того через словянські землі могла йти перевозна торгівля деякими продуктами, нпр. горючим камінем. Всі її продукти могли привозитись в грецькі осади самими варварами, могли вивозитись з їх країв і грецькими агентами та купцями. Геродот згадує про грецьку факторию Гелон в землі Будинів (IV. 109), описує караванну дорогу через Урал в центральну Азію (22—7), дає звістки про плавбу Дніпром (53), про плавбу Дністром згадує т. зв. Скіми; се все вказує на те, що грецькі купці не обмежались торгівлею на побережжю.

Зі сторони Греків, як предмети привозні, називають ся: вино, олива, різні матерії, треба сказати — взагалі предмети грецької штуки й промислу. Вино, як я згадував, культивувалось Греками в Криму і на Дністрі (в Тирі); сліди культури оливи заховались подекуди в Криму, але сієї місцевої продукції не вистачало і для себе, не тільки для торгівлі. Сліди привозу вина з островів середземельного моря, особливо з Рода, Таза, Кніда, зіставили багаті сліди в виді ручок від амфор з написями і марками на місцях чорноморських осад.¹⁾ По словами Демостена вино в Понт возили ще з Пепарета, Коя (Κῶς), Менди і з иньших міст (проти Лякріта § 35). Вино, безперечно, ішло далі на північ; прецінь Скіти нпр. славились як добрі п'яниці. В звязку з сим стояло, може, і перенесенне типа глиняної амфори в краї середнього Подністров'я, де такі глиняні посудини, часом дуже великі, стрічають ся досить часто.

Привезені з метрополії вироби античної штуки можуть бути часом з повною докладністю констатовані в чорноморських осадах (по маркам або по стилю), але в значних масах різні річи певно вироблялись і в самих кольоніях; і сі місцеві і привозні грецькі вироби, артистичні і ремісничі, вивозились в великім числі в краї східно-європейського суходолу. Грецька посуда металічна і керамічна, грецькі ювілерські річи стрічають ся в великім числі в могилах і находках не тільки степових країв, але й дальшого Подніпров'я й Подністров'я. Я вже зазначив вище в археологічнім матеріалі нашої території цілий спеціальний тип, що характеризується впливом грецької культури і штуки на варварський побут — так званий скитсько-сарматський. Істнуванне сього типу само вже дає свідощтво і міру великого впливу грецької штуки на тубильну людність наших країв; зрештою і в історичних джерелах маємо на те вказівки; така звістка Геродота, згадана вже вище, про еленізовану варварську людність Каліпідів в околицях Ольбії; про мішану, чи еленізовану вар-

вареську людність — *Μιξέλληνες* в околицях Ольбії в пізнійших часах згадує декрет Протогена (Inscr. I. 16); Страбон констатує (XI. 2. 4), що Меоти ближші до Боспора (отже ближші до грецьких впливів) визначають ся більшою культурністю в порівнянню з своїми північними земляками, і т. и. Розумієть ся, як я вже зазначив вище, сї культурні впливи не обмежались тільки на ближших сусідах, але, хоч і з меншою силою, в ослаблених формах, сягали й до дальших народів, се-б то і до Словян на їх правітчині; різнородні предмети грецької культури стрічають ся в значнім числі на середнім Подніпровю — в полудневій Київщині, а монети, особливо I—II по Хр., часом великими находками стрічають ся і на Полісю, по обох боках Дніпра, як побачимо низше.

Самі чорноморські степові простори нашої території від початку історичних відомостей, протягом яких тисячі літ, займає на пів кочовника, на пів осела людність, правдоподібно — іранського племені. До неї перейдемо тепер від чорноморського побережа.

Найдавнішу відомість про чорноморську кочову людність знаходимо ми, правда — в дуже загальній формі. — в Іліяді, в тій часті одначе, що не належить до старших складових частин епоса (XIII. 6), де Зевс дивить ся „далеко на землю добрих їздців Траків, Мізів сильних в ручнім бою і славних кобилодоїльників (доять кобил), що годують ся молоком, бідні і найсправедливійші з людей“.¹⁾ Пізнійші письменники зробили з тих гомеровських епітетів назви народів (*Ιππιολογοί*, *ΰβιοι*, *Γαλακτοφάγοι*), але вже Страбон (VII. 3) розумів, що тут іде мова про чорноморських кочовників. Гезіод знає вже й імя їх, та прикладає до них той самий гомеровський епітет: *Σκῦθαι ἱππιολογοί*.*)

Більше оповідав про ті краї поет VII в. Арістей з Проконеса, автор Арімаспейської поеми (*Αριμάσπεια*), присвяченої спеціально північно-східнім краям; завдяки, правдоподібно, поетичній формі, в яку вплетені були в ній географічні відомости, до того ще неприємні до перевірки пізнійшим письменникам, вони

*) Сю згадку одначе деякі учені датують теж значно новішими часами ніж VIII в. — див. Müllenhof Deutsche Altertumskunde III, p. 22.

не мали доброї слави в античній літературі і Страбон просто зве Арістея брехуном (XIII 1. 16). Але в сучасній науковій літературі були висловлені гадки, що Арістей міг із скитськими караванами побувати в середній Азії і там зібрати свої відомості.¹⁾ В усякім разі його поема на довго стала джерелом відомостей про далекий північний схід і має подекуди, виключивши поетичні прикраси, признаки певности. З його відомостей користав і Геродот та й переховав найбільше відомостей з цієї, страченої для нас поеми.

Геродот, що деє в середині V в. звідав Ольбію сам особисто, як можна судити з його оповідання,²⁾ становить головне джерело про полудневу, правдоподібно — іранську людність нашого краю; непевности, що закидали йому ще в античній літературі (Плутарх написав спеціальний трактат про зловірність Геродота) і в новітній, находять собі що далі все більше потвердження, і тепер в науковій літературі певність Геродота, де оповідав він як свідок, не підлягає найменшому сумніву; що иньше, де оповідає він з переказів.³⁾

Геродот з переказів оповідає, що давніше чорноморські краї займав кімерийський нарід, і звідти витиснули його Скити; він покликують ся на вказівки про них в місцевих топографічних назвах, на істнування кімерийського Боспора (Керченська протока), Кімерийських бродів, Кімерийських стін, на могилу кімерийських царів на Дністрі, але його відомості (IV. 11—3) про сей нарід дуже бідні і він йому самому представляє ся, здаєть ся, в тім „кімерийським тумані“, що в Одисей (XI, 14) окриває їх царство:

Там Кімерийці живуть, і їх місто, та й ціле їх царство
Хмарами вкутані вічно й туманом, бо яснее сонце
Не поглядає на той край горячим промінням ніколи.

Се й не диво, бо самі грецькі осадники, коли почали на добре оселюватись на Чорноморю, цієї перед-скитської людности, правдоподібно, вже не застали.

Імя Кімерийців добре звісно з малоазійських джерел (жидівське Gomer, вірменське Gamir, в асирійських написах Gimir);*) в грецьких джерелах знаходимо звістки про напади

*) Д. В. Мілер (Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ с. 199) теж імя бачить в осетинськїм Гуміріта = велетень; сей факт вартий докладнїйшого вьясненнѣя.

Кімерийців, разом з тракійськими ватагами, в VIII—VII в. та їх володіння на малоазійським побережжю; але власне се широке розповсюдження імени наводить на гадку, що маємо тут якусь загальну назву, скорше географічну ніж етнографічну (подібно як се пізнійше було зі Скитами), і що в такому загальному, не-етнографічному значінню се імя перенесено було чи Греками, чи може ще їх попередниками в чорноморській торгівлі — Фінікіянами і Карійцями на Чорноморі для означення перед-скитської людності.*)

До якого народу належала ся чорноморська людність перед скитська, годі сказати поки що; апіорно беручи, певну правдоподібність має гадка, що була то людність одноплеменна з сусідніми Траками, але не виключена можливість, що і то була людність іранська.¹⁾

Геродот звязує сей перехід Скитів в Чорноморські степи з міграцією Кімерийців до М. Азії в пол. VII в., що їх, мовляв, витиснули з Чорномор'я Скити. Він каже, що Скитів витиснули і зза Аракса (себ то Яксарту, тепер Сир-Дарі) їх соплеменики Масагети, додаючи, що так оповідають і Греки, і самі Скити, але при тім наводить оповідання Арістея, що звязував сей рух з рухом в середній Азії: Арімаспи потиснули Іседонів, що зай-

*) Деякі, як Міленгоф, ідуть так далеко, що взагалі заперечують існування якоїсь кімерийської (навіть в вище сказаним значінню) людності на нашій Чорноморі і уважають її результатом комбінацій Арістея й інших, що тим витисненням Кімеріїв з північного берега Чорного моря в Малу Азію хотіли об'яснити собі прихід їх сюди, а знову боротьбу Скитів (Саків) з Масагетами, що в дійсності мала місце на полудені від Каспійського моря, перенесли на північ від нього, і на тім пункті утворилась історія приходу Скитів в наші степи — Müllenhof Deutsche Altertumsk. II. 26. Проти сього гіперкритицизму можна вказати — перше, що перед-скитська людність існувала в Чорноморщині дійсно, як то доводить археологія, друге — що нема поводів заперечити, мовби натовп Масагетів не міг викликати міграції іранської людності і в Європі і в Азії; гіпотеза про прихід Кімеріїв з північного побережжя в Малу Азію для того і могла з'явитись, що там знали чи чули якусь аналогічну перед-скитську людність. З усім тим оповідання Геродота про погоню Скитів з Європи за Кімерийцями, розуміється, зістається комбінацією учених Греків. Його поправляють так, що Кімерийці мовляв дійсно прийшли в М. Азію, витиснені Скитами, тільки не через Кавказ, як у Геродота, а через балканські землі, і там прилучились до них товариші їх малоазійських походів Тракійці (Meyer Geschichte des Alterthums I с. 544) але й ся поправка не багато додає імовірности.

няли, як правдоподібно об'ясняють, землі на полуд. схід від Тянь-Шань і тим самим потиснули іранську людність в басейні Яксарта (IV. 12—3). Се об'яснення скитеської міграції має всяку імовірність за собою. При теорії європейської правітчини Індоевропейців се був би поворотний рух Іранців на захід. Що до часу то по гадці Геродота сей рух мав би стати ся деє в II пол. VIII або поч. VII в., але се датованне оперто на тім об'ясненню скитеського нападу на Малу Азію, мов би вони уганяли за Кімерійцями, тому і не має значіння; в дійсности, ся міграція могла бути й старшою та тягнути ся довший час.*) Але дуже можливо, що натиск східніх Іранців на своїх західніх земляків дав рівночасно себе знати і в Європі і в Азії: находом одних скитеських орд в наші степи, других — звістних під іменем Саків в Малу Азію подібно як і пізнійше — в II в. бачимо знову новий рівночасний натопк іранських орд в наших степах і в Азії. Слідом сієї старої міграції Скитів зістала ся пам'ять про частину орди, що відстала й зістала ся на сході — деє за Уралом, про неї згадує Геродот (IV. 22).

Чорноморська степова людність, як вона утруповалась після сього руху, представляєть ся у Геродота так**): на схід від Танаіса (Дона) живуть Савромати, нарід споріднений з Скитами, але осібний від них; на захід від Танаіса жиє нарід скитеський, що поділяєть ся на чотири племена: між Танаісом і Терром (невісною річкою на схід від Дніпра) мешкають Скити царські *Βασιλῆται*, „найсильнійші й численнійші Скити, що иньших Скитів уважають за своїх рабів“. Між Терром і Пантіканом на 14 днів дороги (на лівім боці Дніпра) живуть Скити-кочовники, „що нічого не сіють ні орють“. Між Пантіканом і Гіпанісом (Богом), по обох

*) З скитеської генеалогії, поданої Геродотом (IV. 5), виходило-б, що Скити уважали себе автохтонами (выводили себе від доньки Борістена), і се могло-б вказувати на дуже давню міграцію, та не знати, о скільки докладно переказав сю легенду Геродот.

***) Розміщення вичислених у Геродота народів на сучасній мапі дає непереворені трудности, бо деяких річок, названих у нього, ніяк не можна вгадати; про се багато писано, але без певних результатів; напр. не відомо, чи Пантікан був на правім, чи на лівім боці Дніпра (одні бачуть в нїм Інгулець, инші Конку). Терра представляв собі Геродот так, що він витекав із Дніпра, деє понизше порогів, в р. Гінакир, а ся текла в Чорне море. Мені зласть ся, з Геродотового оповідання виходить цілком ясно, що Скити ^{на східній боці} мешкали по обох боках Дніпра, і Пантікан мусів бути на лівім боці (IV. 18 і 53).

боках Дніпра живуть Скити-хлібороби (*Γεωργοί*), їх осадити з заходу на схід на три дні дороги, а на північ треба плисти 10—11 днів Борістеном (Дніпром). На верхнім Богу (правдоподібно — на середнім, бо Геродотові відомості про єї ріки так далеко не сягали) сидять Скити-Орачі (*Αροτήρες*), „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“.*)

Окрім сих чотирох народів, що становлять скитський нарід в тіснійшій значінню слова, Геродот зачисляє ще до Скитів: Алязонів, полудневих сусідів Скитів-Орачів, на середнім Богу і ~~Дністрі~~, і еленізованих Скитів (*έβντες Έλληνες-Σκυθαι*) Каліпідів¹⁾ на нижнім Богу і ~~Дністрі~~; вони відрізняють ся від інших Скитів (розуміти — кочовничих) тим, що сіють і їдять хліб і городину, з рештою мають звичаї скитські: людність аналогічна з *Μεξέλληνες* ольбійського декрета Протогена, що мешкали в околицях Ольбії.²⁾ На заході скитська територія простягала ся до Дунаю (Істра) (Герод. IV. 17—21, 100—1); правда, у Геродота ціла просторонь на захід від Бога становить прогалину, без жадних звісток, але мусіла вона мати скитську людність і звалась „давньою Скитією“. На північ далі живуть вже народи не-скитські: Неври на північ від Дністра і Бога, Людоді (*Ανδροφαγοι*) та Черноубрані (*Μελαρχλαινοι*) далі на схід від них. В Таврії заховалась давнійша, перед-скитська людність (Таври); т. зв. Скільки пізнійше (в IV в.) каже, що східню частину Кримського півострова займали Скити, але Геродот ще їх не знає.

Крім сього територіяльно-культурного поділу Скитів, Геродот знає ще генеалогічний: від трох синів першого чоловіка Таргітая, що родив ся від Зевса і дочки Борістена, Ліноксея, Арпоксея і Коляксея пішли скитські роди Авхатів, Катіарів і Трапсіїв, Паралятів, при тім рід меншого — Параляти уважав ся старшою династією. Здасть ся, що ся легенда належала лише до

*) Вже з огляду на те, що відомості про Дніпро у Геродота не йдуть далі порогів (чи властиво не доходять і до них), насовуєть ся питання — чи знав він дійсний початок Бога, чи не вважає він початком то місце, до котрого плавали Богом, або чи не приймав за той початок якогось з його притоків. Дійсно, у Геродота Бог має всього дев'ять днів дороги, тим часом як на Дніпрі і до порогів рахує він 14 днів. До сього прилучаєть ся ще й те, що відомості у Геродота про верхів'я Бога і Дністра дуже поплутані і недокладні; очевидно, верхів'я Дністра представляв він собі просто на північ проти його устя, при тім далі на північ від верхів'я Бога (IV. 51—52).

племена царських Скітів і поділу його на коліна; імена їх у Геродота більш не виступають, аж пізнійше стрічаємо подібні назви народів.¹⁾ При тім Геродот зазначає (IV. 6), що Скіти називають себе Сколотами, по імені царя, Скітами-ж їх звать Греки.*)

Цікаво, що у Геродота назва Скітів обіймає всі народи, підвласні „царській“ орді; се само наводить на гадку, що деякі з сих народів зачисляно до Скітів на основі їх політичної, а не етнографічної приналежності, отже назва Скітів не має чисто етнографічного значіння, хоч і не була не-етнографічною цілком, бо говорить ся за мову і звичаї скитські.

Геродот дає лише деякі неясні вказівки що до національності Скітів: він каже, що Савромати говорять мовою скитською, з певними відмінами, і споріднені з ними (по легенді їх родили Амазонки від Скітів), далі — зазначає деякі подібності Скітів до Масатетів і говорить, що иньші зачисляють Масатетів до Скітів (I. 201, 215). В новійшій науковій літературі багато говорено і перечено в сій справі, зачисляно Скітів і до монгольської або взагалі північної, урало-алтайської родини, бачили в них і Словян і Германців, нарешті — мішанину арийських і монгольських елементів. Спостереження над мовою Скітів і споріднених їм Сарматів, ті звязки, які лучать їх між собою, а з другого боку — з сучасним одиноким останком іранської людности в сих краях — кавказькими Осетинами, та деякі характерні ознаки скитської культури промовляють сильно за тим, що ми маємо тут головно іранську людність, хоч і з чужими домішками, отже — що іранське племя, виливши ся одним потоком на, полудень і полудневий захід в Азії, другим потоком довго розтекало ся в чорноморських степах, в виді Скітів, Сарматів, Язитів, Алянів і ще дрібнійших народів.²⁾

Передо всім зазначимо, що етнографічна близькість Сарматів зі Скітами не підлягає сумніву: окрім слів самого Геродота, маємо ще й иньші вказівки: сліди іранства в мові (особливо в особистих іменах), подібна культура і стиль виробів, подібний похоронний обряд виступають однаково і в часи скитського і в

*) Імя Скіт уважають лише стягнуеною формою імені Сколотів. Вивід обох імен досі не давав ся, проби об'яснити з іранських пнів khud — skud (= „стрільці“) див. у Міленгофа D. A. III с. 112 і 120, теж Tomaschek Sitzungs. т. 116 с. 778.

часи сарматського пановання. Тим часом про спорідненне Сарматів з іранськими народами маємо безпосередню вказівку, переказану давніми авторами — Діодором („колонія з Мідії, осаджена коло Танаїса і названа Сарматами у народів“ II. 43) і Пллінієм („Сармати, як кажуть, галузь Мідян“ VI. 7). Спостереження над невеликим числом перехованих скитських слів і імен та варварських імен, що приходять в грецьких чорноморських написах з скитсько-сарматських часів, виказали багато подібностей з мовою іранською, і найближше — з осетинською (вказу на пр. що наросток ксаіс скитських імен є не що иньше як іранське khshaia — пан, володар). З другого боку виразні сліди стичности між східно-фініськими мовами і осетинською показують, що ся іранська людність колись сягала значно дальше на північ (так імена металів — срібла, міді, стали, олова в осетинськїм спільні у них з східними Фінами, Пермьками, Вотьками, і взяті у сих останніх, тим часом як знов цілий ряд слів в сих мовах мають свій початок в іранських пнях.¹⁾ Скитсько-сарматські археологічні пам'ятки, що носять печать варварської штуки, мають в своїх формах; в виборі тем і в цілім характері виконання багато спільного з іранською штукою (особливо в звір'ячих фітурах, з їх схематизмом і конвульзивними, напруженими формами). Нарешті сюди-ж ведуть деякі подібности і в побуті, і в віруваннях (про них будемо говорити низше), хоч тут, розумієть ся, далеко труднійше відрізнити своєнародне від того загального, що характеризує найріжнійші народи на подібних, початкових ступенях культурного житя. Сума сих фактів і аналогій робить певним, що в наших степах були іранські елементи в скитський період, і то як в підвласній людности, так і в зверхній скитській орді. Але заразом антропологічні досліді виказують мішану людність (виступає короткоголовий тип побіч давнього довгогодового). Яка була та друга раса не знаю. Дуже можливо, що в скитській людности була певна домішка і урало-алтайських елементів. Взагалі, що окрім Іранців ще якісь иньші народи крились під загальною назвою Скитів, се можливо, тільки їх не можна ближе виказати; поки що можемо констатовати елементи іранські. Культурні та археологічні студії можуть з часом ближе пояснити сю справу.

Геродот та й иньші грецькі письменники, очевидно, ближе знали і в своїх оповіданнях про Скитів взагалі головню мали перед очима кочових східних Скитів, і особливо ту головну орду, що панувала над иньшими і зветь ся у Геродота царською (тим

пояснюють ся деякі суперечности Геродота.*) Говорячи про Скитів взагалі, він представляє їх кочовою, воєвничою ордою, з суворими звичаями і з деспотичним устроєм. Скити сі живуть зі своїх стад і кочують з своїми, поставленими на возах, житлами; не мають ані міст, ані кріпостей (IV. 46, 127). Молодший о півстоліття від Геродота Гіпократ в своїх оповіданнях про Скитию ще докладнійше представляє сей кочовий побут: Скити не мають домів, а живуть в повестяних будках, поставлених на чотироколісні або шостиколісні вози і уряджені як хати, з двома або трома відділами; такий віз тягнуть дві або три пари волів, і в тих будках сидять жінки з дітьми при переїздах, чоловіки-ж їдуть верхи, за ними йдуть слідом стада овець, корів і коней. На одному місці вони перебувають, поки худоба не спасе паші, тоді переходять на иньше місце. Вживають варене м'ясо, пють кобиляче молоко, їдять кобилячий сир. М'ясо варять в мідяних казанах, подібних до чаш.**)

Звичаї Скитів суворі й воєвничі; одиноку сьвятощ становив виставлений на стосах прута старий залізний меч, символъ бога війни; така сьвятощ була в кождім окрузі, і правлячи жертви, виливали на сей меч кров жертвенної худоби і людей: з сотні взятих на війні в неволю жертвовали одного, і виливши кров на меч, розрубали й роскидали тіло навколо. Скит пив кров першого вбитого ним на війні ворога, а голови вбитих приносив до царя, і лише той, хто виказавсь такою головою, мав участь в здобичи. Шкури з голів ворогів (скальпи) уживались як окраси кінського убору; ті, що мали їх більше, шили з них собі часом цілі плащі (цікаву паралелю сьому звичаю стрічаємо в сучасних осетинських переказах***); таким же способом уживалась часом

*) Він напр. представляє Скитів (IV. 46) чистими кочовниками (як і Гіпократ), тим часом як сам оповідає, що деякі скитські племена живуть з хліборобства; говорить про їх відчуження від чужоземських звичаїв, особливо грецьких (IV. 76), тим часом знаємо від нього про елеїзованих Скитів Каліпідів і т. и.

***) Такі казани, як чаші на підставці, в скитсько-сарматських могилах нераз дійсно трапляли ся: сей казан, очевидно, ставивсь серед огнища й обкладавсь багатем; цілком подібні казани істновали у сибирських народів.

****) Нарт (богатыр) Созрико переміг нарта Елтагана і обскальпував. Приїхавши в аул (село), він зібрав дівчат та молодниць і сказав: пошійте мені кожуха з шкір з голів і усів. І побачили молодниці, що Созрико виніс шкіри від голів і усів; одна каже: се шкіра з мого

і ціла шкура ворогів на різні воєнні прибори; з найбільш же визначних ворогів Скит робив чашу з черепа, і такі чаші, часом оправлені в золото, уживались з особливою пишою (IV. 64—5). Хто вбив найбільше ворогів, той мав найбільшу честь і подвійну порцію вина на публичних пирах; хто не вбив во- рога, не мав зовсім в них участі, і се уважалось найбільшою ганьбою (IV. 66).

Звістки за релігію Скитів досить неясні, Геродот уживає грецьких назв для скитських божеств і тим, розумієть ся, лише затемнює справу. Найбільш поважав ся біг-опікун домового огнища — Табіті (Геродотом прирівняний до грецької *Ἑστία*); найбільшою присягою було — присягати тим божеством, і непра- ведна присяга тим опікуном царського огнища уважалась пере- ступом проти царя, бо зтягала на нього недаску богів (IV. 59, 67, 127); сей культ домашнього огню, що заховав свої сліди в поглядах сучасних Осетинів, стоїть в звязку з загально-іран- ським культом огню (саму назву звязують з пнем *tar* — го- ріти).*) Крім того Геродот виразно каже про культ землі — Апі (порівн. латинське *Ops*). Біг *Γουίόσσορος*, прирівняний Геродотом до Апольона, в одній італійській написи прирівнюєть ся до Апо- льона, але разом і до Мітри, персидського бога сонця; та сю напись декотрі уважають фальзіфікатом.¹⁾ Про решту названих у Геродота богів (Зевса — Паная, небесну Афродіту — Аргім- пасу, Посейдона — Тагімасада, Арея і Геракля) трудно що не- будь сказати ближше.

Святощів жадних у Скитів не було, окрім згаданих мечів. Худобу жертвували, удушуючи її, потім ліпші кусники вареного мяса кидались, як присвячені богу (IV. 60).

Докладні звістки дав Геродот за похоронний обряд, спе- ціально що до скитських царів. Тіло царя, каже він, після того як обвозили його, для віддання почеси, по всіх підвластних на- родах, ховали у викопаній в землі камері, разом з ним одну з жінок, також слуг, коней, що найліпше з худоби і золоте на- чинне (срібла і міді не уживають вони зовсім) і насипали могилу

батька, иньша: се шкіра з усами мого брата; третя: се шкіра з голови мого чоловіка — В. Мілер, Черты старины въ сказаніяхъ и бытѣ Осетинъ с. 196.

*) Д. Мілер в згаданій розвідці про осетинські звичаї вказує на особливе поважанне до ланцюха, що висить на ч огнищем; ним кленуть ся; викинути чийсь ланцюх за двери — найбільша образа (с. 205).

як найвище. По році справляють поминки: п'ятдесят найліпших слуг і 50 коней забивають і випхавши пологового розставляють коней навколо могили на палях, а слуг на сих конях, як би на сторожі (IV. 71).¹⁾

Сі царські могили, по словам Геродота, були в місці званім Террос, до котрого Дніпром можна було плисти (і де з нього втекала та річка Террос). Се цілковито згоджуєть ся з фактом, що як раз коло Дніпрових порогів знайдено кілька великих могил з похоронним обрядом цілком подібним до оповідання Геродота. Друга славнозвісна група подібних могил істнує коло Керчи. Обидві групи могил не мають певних дат, а в означенню їх часу на основі стилю і техніки виробів поодинокі учені розминають ся між собою на кілька століть. Взагалі досі не можна було напевно сконстатувати похорону, щоб належав спеціально до Геродотових Скитів; як зауважено — тут скитсько-сарматська культура становить одну нероздільну цілість.²⁾

Державний скитський устрій, як я вже згадував, має характер деспотичної монархії. Царю служать не раби, а кому з Скитів він звелить, і сих царських слуг, як ми бачили, ріжуть десятками на його могилі. Коли цар захорує, ворожбити об'ясняють звичайно, що причиною була несправедна клятва богом-опікуном царського огнища якогось чоловіка; коли сей вирікаєть ся, заяву ворожбитів перевіряють вороженнем иньших ворожбитів, і тоді карають або того обвинуваченого, рубаючи йому голову, або тих скомпрометованих ворожбитів, палячи їх, при чім цар карає смертю й синів їх. Царі рішають, як видно, всі справи своєю волею. З оповідання про похід Дарія у Геродота (при всій його легендарности) виходить (IV. 120), що у Скитів було рівночасно кілька царів (а то три), правдоподібно — належали вони до трох згаданих колін, і цар з коліна Паралятів (IV. 5—6, пор. 71 і 120) був головним.

Слідів якогось організованого культу, або якоїсь верстви жерців не видно, окрім тих ворожбитів, дуже численних, що ворожили на палічках і кусничках кори.

Така була орда, що панувала в Скитії. Правдоподібно, була вона числом незначна супроти підвласних народів: так, мабуть, треба розуміти слова Геродота, що скитський нарід уважають дуже численним і разом самих властивих Скитів рахують на дуже мало (IV. 815). Власть царів сієї головної орди розтягала ся в полов. V в. на всю територію від Дунаю до Дону (IV. 119); на північ у Геродота їх власть іде до Дніпрових порогів, він

каже, що людність Герра — то крайній нарід, підвласний скитським царям (IV. 71). На захід від Дніпра, як ми бачили, він уміщує крайні скитські осадни на верхнім Богу і Дністрі, але по всякій правдоподібності їх треба умістити на середнім Дністрі і Богу. Далі на північ сідли по Геродоту не-скитські народи. На них тепер кинемо оком.

На північ від верхівя Дністра уміщує Геродот Неврів; озеро, що з нього витікає Дністер, мало бути границею Скитів і Неврів (IV. 51). Але, що відомости Геродота не сягали далі середнього Дністра і Бога, то й ці означення ми не можемо приймати за докладні. Дальше на північ за Неврами Геродот не знає вже ніякої людности (IV. 17). Про самих Неврів мав він дуже недокладні, більш казкові відомости, сам не дуже надавав їм віри: що кождий Невр кілька день до року буває вовком, що в їх землі виплодилась сила змії, а ще до того найшло з пустині, так що мусіли вони емігрувати (очевидно — на якийсь час) в землю Будинів. При таких стані Геродотових відомостей про Неврів не можна надавати особливого значіння словам його, що Неври мають скитські звичаї (IV. 105). Важнійша негативна сторона його відомостей, що виразно відрізняють Неврів від Скитів (IV. 51, 119).

Слова Геродота про скитські звичаї Неврів давали повод деяким ученим зачисляти і їх до скитського племені,¹⁾ тим часом як інші відрізняли їх і бачили в них Словян; тепер сей погляд має багато прихильників,²⁾ і треба признати — має за собою значну правдоподібність. В імені Неврів бачать звичайно славянський пенъ н ур (порівнюють з тим Нур — доплив Буга і Нурську землю); згадану вище легенду про вовків звязують з славянською вірою в упирів — вовкулаків. Признаюсь, що для мене більш важним здасть ся географічне положенє Неврів, бо відповідає території словянської правіччини, і їх не-належність до Скитів у Геродота.

Пізнійші відомости про Неврів дуже бідні, властиво не дають нічого.*)

*) Згадка Плінія (IV. 12, 88 — Neuroe) правдоподібно, а Мелі (II. 1 — Neuri) — цілком певно — мають свій початок в Геродоті (Міленгоф III с. 46—7, Шафарик I § 10. 2. 6), а приналежність до них

Географічно на туж словянську територію припадають Андрофатіи, бо у Геродота мешкають вони на середнім Дніпрі (IV. 18); може їх страшна характеристика була причиною, що їх приналежність до Словян і взагалі до індоєвропейської родини має далеко менше оборонців, ніж Неврів, і їх з більшою охотою уважають за Финів. Геродот оповідає за них, що се нарід „окремиий і цілком не скитський“ (IV. 18), що „з усіх людей вони мають найбільш дикі звичаї, не мають поняття правди і ніякого закону; вони кочовники, убирають ся подібно до Скитів, але мову мають осібну, і лише вони одні з тутешніх народів їдять людей“.¹⁾ Їх відділяє від Скитів простора пустиня, а за ними вже „правдива пустиня, і ніякого народу, скільки відомо“ (IV. 18).

З сього бачимо, що відомости Геродота за сей нарід дуже неясні; правдоподібно, характеристика його основана на самих виводах з імени, що знов в своїй основі мало якусь легенду або етимологічне непорозуміння.*) Пустиня, що ділить Скитів і Андрофатів, з'явилась по всякій імовірности з того, що на Дніпрових порогах уривалась комунікація, зносини з середнім Подніпров'єм ішли иньшим, сухим шляхом, і в відомостях повставала прогалина для країв вище Дніпрових порогів. У Птолемея на сю придніпрянську територію падає імя Амадоків, що мешкають під горами тогож імени і мають місто Амадоку, пристань на Дніпрі (III. 5 § 16, 25 і 28); ся звістка про Амадоків має свій початок у псевдо-Геляніка,²⁾ що користав з давніх джерел, і є певна правдоподібність думати, що маємо тут властиве імя Геродотових „Людодів“.**)

У всякім разі на середнім Дніпрі трудно припустити якусь иньшу людність крім словянської.

Нахоро: Птолемея (III. 6 § 25) не є певною (пор. *Naxarov* (вар.: *Назаров*) місто на р. Каркиниті), ще менше *Negiani* Географа Баварського (Шафарик I § 10. 2. 5), так що ми властиво маємо тільки голе імя, що не має якогось більшого значіння.

*) Порівняти сучасних „Самоїдів“ — імя се очевидно має тойже корень, що імя Лопарів „Сам“, західних Финів „Суом“, а з того вийшли люде, що себе самих їдять!

**) Як ні непевне Птолемеїве угруповання географічних імен взагалі, тут пристань Амадока на Дніпрі, здасть ся мені, є певною точкою опори. Томашек толкує Амадоки — санскр. *amād*, *amādaka* — що їдять сирове м'ясо (Sitzungsber. т. 117 с. 8, т. 128 с. 98); се толковання дуже добре б підійшло до Геродотових „Людодів“.

Далі на схід, за Андрофаґами, у Геродота наступає територія „Чорноубраних“, *Μελάυχλαινοι*, деєь на вододілі Дніпра і Дону; про них Геродот каже лише, що то нарід не скитський, але має скитський побут і носить чорну одіж (IV. 20, 108). Не вважаючи на те, що Геродот називає сей нарід не скитським (подібно як і Савроматів), є поводи бачити в нім споріднений нарід іранського кореня: серед різних кочових народів, що виступають пізнійше в околицях Ольвії, бачимо Савдаратів, і се імя є не що як Геродотові Чорноубрані (по осетинськи саў — чорний, дараєс — одіж, та — наросток многого числа).¹⁾ Діон Хризомост оповідає, про мешканців Ольвії, що вони носили чорне убраннє, перейнявши се від „скитського народу *Μελάυχλαινοι*“ (в околицях Ольвії тоді жили Савромати). Досить правдоподібно, що ті Чорноубрані Геродота становили частину савроматського народу, відтисненого далі на північний-захід від головних осад (може навіть — рухом самих Скитів).

До Слов'ян деякі учені зачисляли ще Будинів Геродота. До сього спонукувало їх імя, споріднене з слов'янським пнем буд або вод і звістка Геродота, що Неври, тікаючи від змії, перейшли в край Будинів: з сього виводять, що Будини в дійсности мешкали в сусідстві Неврів, а потвердження до того знаходять в *Βωδινοι* під горою *Βωδιόν* або *Βωδιών*, Птолемея (III. 5 § 15 і 24), уміщуючи сих коло Дніпра.²⁾ Але Геродот уміщує Будинів на північ від Савроматів, отже в басейні Дона та Волги, а при тім міг мати якісь відомости певніші, бо знав за грецьку факторию в їх землі — дерев'яне місто Гельон. Отже теорія слов'янської народности Будинів основана на такім громадженню можливостей на можливостях (нпр. припускають, що був иньший нарід подібного імени коло Дніпра), що може мати тільки дуже гіпотетичний характер.

Ми задержались тут коло північних сусідів Скитів, бо для них Геродот служить головним, а часом — виключним джерелом. По сим відступі вертаємо ся до степової кочовничої людности і її дальшої долі. Ми бачили звістки, що Скитів виперли в чорноморські степи кольонізаційні перевороти передньої Азії; сей напір з Азії трівав і далі, заостряючись від часу до часу і прибираючи тоді характер вибухів, та впливав на дальші зміни в залюдненню наших степів. З другого боку мінялось становище тих

орд, що мали зверхність над иньшими. Вище було зазначено, що за Геродота чисельно незначна „Царська“ орда, чи ще менше — коліно Паралатів панувало над всею степовою людністю від Дону до Дунаю, і при тім імена Скитів і Скитії прикладають ся до всіх народів, що йому підлягали. З переменою зверхности мінялись і етнічні назви степової людности (бувши в ґрунті річи властиво політичними). Сі дві обставини об'яснюють нам дальні перемены в колонізації наших степів і в їх номенклатурі.

Могутність скитської орди, описана в оповіданнях Геродота, стояла ще в V в. міцно; одначе вже почавши з другої половини сього віку можна помітити, що ся орда відступала під натиском на неї зі сходу; се виявляеть ся в розпросторенню савроматських орд на захід: у Геродота їх східню границю становить Дін, у Гіпократа — значить в кінці V на поч. IV в. — вони вже мешкають наоколо Меотийського озера (De aere 24), виходило-б отже, що вже по обох боках Танаїса. Докладнійше се виникає з другого, молодшого письменника IV в., т. зв. Скіяка: у нього за Скитами, що займають східню частину Таврії, сидять Сармати (*Σαρμάται*), по обох боках Танаїса. Можливо, що й роспросторенне Скитів в Таврії, згадане у Скіяка, а незвісне з Геродота, сталось по Геродотових часах, під натиском зі сходу. В усякім разі з тих звісток виходить, що вже в IV в. Скити були витиснені з своїх східних країв, що як раз були областю зверхньої, головної орди — „Царської“. В звязку з сим, правдоподібно, стояло, що останній промінь скитської сили й могутности блиснув в другій половині IV в. вже на західніх границях Скитії, розумію Скитське царство Атея, відоме нам тільки з причини його війни з Філіпом македонським. Страбон (VII с. 3, 18) догадувавсь, що до його держави належала більшість варварської людности між Меотидою і Дунаєм; знаємо, що він воював з сусідніми тракийськими народами та грецькими побережними містами (Істроподем, Византиєю) і тут прийшов до конфлікту з Філіпом; в сій війні Атея побито, і сам він наложив головою.¹⁾ Так само нещасливо закінчилась для Скитів війна з Лізімахом в 313 р., коли вони разом з Траками були союзниками чорноморських міст в їх повстанню проти нього.²⁾ По тому і ся західня скитська держава тратить значінне й зникає під дальшим натиском Сарматів зі сходу, Траків і Бастарнів з заходу і півночі.*) В оповіданню Поліена, що може належати не піз-

*) Томашек — *Sitzungsberichte* т. 128 с. 98 висловив дуже інтересний здогад, що Саї Протоґенового декрета, (в околицях Бога) мають

нійше як до другої пол. II в., Сармати вже займають чорноморське побережжя, і скитська держава в східній Таврії стоїть поруч них на підряднім становищу.*) В ольбійській декреті Протогена, що датують III або II в., бачимо західні степи в руках нових орд — Саїв, Тісаматів, Савдаратів, між ними Скити виступають як одна з менш важних орд і разом з Тісаматами й Савдаратами, боячись нападу Скірів і Галятів, хочуть найти собі захист за стінами Ольбії. В часи християнської ери і пізнійше — у Страбона, Овідія, Діона Хризостома, Сармати виступають як головна орда на всім просторі від Меотиди до Дуная, зайнявши місце Скитів,¹⁾ і Діодор в своїм оповіданні про Скитів (II. 43) поєняє, що Сармати, виведені Скитами з Мідії, по довгих літах розмножившись, зруйнували і в пустиню обернули більшу частину Скитії, викинувши її людність.***) На тлі тих же обставин, коли Сармати мали цілковиту перевагу над Скитами, оповідає свою (фантастичну) історію про скитських приятелів Лукіан в Токсариді (39—41).

Дуже правдоподібно, що й сей новий натиск іранських орд був наслідком переворотів в передній Азії, котрі дали себе знати zarazом і в землях на полудень від Каспійського моря.²⁾ Натиск сей трівав дуже довго. Коли перші симптоми його могли ми констатувати вже в V (найдалше в IV) в., то викликаний ним рух тягнув ся кілька століть, поки нові народні потоки не витиснули зовсім сю іранську людність з наших степів. Про залюдненне цієї степової території після розпросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дуная, головним джерелом служить Страбон. Він писав деє коло 18 р. по Христі, операючи ся на відомостях, які дали римські війни в чорноморських краях I в. перед Христом, але його оповідання далеко менш докладне ніж Геродотове, і що головне — терміни „Скити“ і „Сармати“ в його устах не мають виразного значіння, так що й до

назву від *kshaia* отже Царські, *Vxstλησι*: Геродота; се зовсім відповідало б тим колонізаційним переминам, тільки мені сей вивід здаєть ся непевним.

*) *Polyaeni Strategicon VIII. 56*; дехто (напр. з недавніх Латимов — Исследованія объ исторіи и государ. строев Ольвіи с. 88) закладають неважність сьому оповіданню; одначе обставини, як вони в нім представлені, здаєть ся, вказують на добре джерело.

**) Оповідання Діодора про Скитів є наукова комбінація і не має великої цінн, та сей натиск Сарматів на Скитів був сьвіжою подією.

нього можна приложити в певній мірі слова Плінія: імя Скитів все переходить на Сарматів і Германців, і ся стара назва прикладаєть ся все до найдалших народів, що живуть майже невідомими для иньших людей (IV. 25).

Просторонь між Дунаєм, де сарматські орди стикали ся з Гетами і Бастарнами, до Дону займають у Страбона сарматські народи: Язиги, „Царські“ (*Βασιλικοί*) і Урґи (*Ουργοί*); між Дніпром і Доном живуть Роксоляни (*Ροξολανοί*), за Доном Сармати без ближшого означення, Аорси і Сіраки — народи, що пізнійше обняла, разом з иньшими, загальна назва Алянів (VII. 3. 17; XI, 1 і 5, 8). Далі на схід, за Каспійським морем — „східні Скити“.

Якась „скитська“ держава зацілила була в східній Таврії — в кінці II в. вона упала в боротьбі з Мітрідатом VI, покликаним Херсонесцями на поміч проти сих Скитів.¹⁾ Страбон каже, що сей край і сусідні землі на північ від Перекопа до Дніпра звались Малою Скитиею. В оповіданнях Овідія поруч з Сарматами виступають теж Скити, і Страбон каже, що на Дунаю теж була Мала Скития (довго потім ся назва прикладала ся до теперішньої Добруджі). Між вчисленими у нього народами бачимо Геродотову „Царську“ орду; у Плінія Авхетів (пор. Геродотових Авхатів).²⁾ Се все показує, що давнійша „скитська“ людність не зникла, лише сховала ся під новою назвою головної орди, як давнійше під іменем Скитів могли перебувати всякі ріжноплеменні підвластні народи. Під натиском Сарматів одні могли посунутись на полудень або на північ; иньші розбились, і сформувались на томісь нові племена; з під старих етнічних назв виринули нові; в результаті етнічний склад людности змінився далеко меньше, ніж номенклатура.

Етнографічні відомости про Сарматів дуже бідні: з одного боку — скупі на них наші джерела, друге — при недокладности етнографічних відомостей самих географічних письменників сарматського періоду з їх оповідань трудно вибрати те, що з усею певністю можна приложити до Сарматів.

Передо всім що до імени; воно значно ріжнить ся що до форми: у грецьких письменників *Σαρμαται*, *Συρμαται*, у латинських *Sarmatae*; його об'ясняють з іранських пнів *сар* (володарь) + *мада* (жінка); се об'яснення о стільки правдоподібне, що зовсім відповідає двом иньшим назвам: Геродот каже, що Скити звуть савроматських жінок-амазонок *Οϊόρατα* (IV. 110)

а се об'яснюєть ся з арийських пнів *vīra* (муж) + *pati* (пан, володар),*) в грецьких же джерелах, почавши з т. зв. Скільяка, звуть ся Сармати *Γυναικοκρατοῦμενοι* — підвластні жінкам (fr. 70—1). Всі назви таким чином означали-б „людей, що правлять ся жінками“, „жінок, що правлять чоловіками“; вони завдячують свій початок, очевидно, особливому становищу жінок, що не пересесажували все в будках, як скитські, а їздили й собі верхи та стріляли з луків, як і чоловіки.

Подібно як і Скити, Сармати представляють ся переважно кочовниками. Страбон каже, що ся степова людність здебільшого кочовнича, тільки подекуди займають ся вони потроху хліборобством; коло Дунаю і Меотиди він спеціально згадує за таку хліборобську людність (VII. 3, 17, XI. 2, 1 і 4). Кочовників описує він подібно, як Гіпократ Скитів: вони возять повстяні будки на возах і переходять зі своїми стадами з місця на місце. Се воєвничий наряд, славний в кінній війні; їх їздці мали шеломи й панцири — шкіряні або металічні та уживали до бою списи, луки та мечі (Страбон і Тацит про Роксолянів);¹⁾ вигляд таких тяжко озброєних їздців маємо ми в образах Язигів на римських барелефах колюмни Марка Аврелія і на керченських фресках, де представлено війни з сусідніми варварами; варварські їздці мають часом тільки короткі кіраси, часом довгі, низше колін, ушиті твердими плитками халоти, так що мусять сидіти на конях по жіночому. По словам Повзанія (II в. по Хр.) Сармати, за браком заліза, дуже штучно виробляли свої панцири з плиток, нарізаних з кіньських копит (такі панцири з рогових або кістяних плиток стрічають ся дійсно в розкопках),²⁾ та і для списів і стріл з тієїж причини уживали кістяні вістря. В убранню Сарматів античні письменники зауважали повну подібність з персидським убраннем.³⁾ Вони носили широкі сподні, і взагалі одіж їх була широка, фалдиста. Мали довге волосє, були біляві (*flavi*), з суровим і диким виглядом. Про мову наведено вже вище слова Геродота, що Сармати говорили мовою подібною до Скитів. Про релігію маємо дуже скупі відомости: є звістка про поважанне огня і меча, але не знати, чи се не перенесенне звісток про Скитів, як і оповідання Амiana про культ меча у Алянів.

Що до політичного устрою, ми не маємо вказівок чи натяків на якусь більшу політичну організацію, що обіймала-б цілу ко-

*) Сам Геродот хибно об'яснює: *οἶος* — муж, *πατά* — вбивати.

човничу людність на цілім просторі наших степів. Навпаки, маємо згадки про більше число сарматських династій (septuchi у Тацита Ан. VI. 33, пор. *σηπτιούχοι* в декр. Протогена). Тому відповідає й велике число етнографічних груп, на які розпалося сарматське плем'я. Так крім згаданих вище етнографічних груп — Язигів і Роксолянів знаємо Кораллів коло Дунаю в I в. по Хр., в ольбійських написах бачили ми Саїв, Тісаматів і Савдаратів (Мелянхляйнів), не кажучи за старі скитські імена Царських, Ургів (?), Авхетів, в східніх краях — Яксаматів, Аорсів, Сіраків і т. и.

У Страбона на правім боці Дніпра виступає нарід Язигів; безперечно — тоді се була головна орда в сих краях. Та вже в серед. I в. по Хр. вандрує вона далі на захід, в дунайські краї, де зайняла землі між Дунаєм і Тисою: се Язиги Переселенці (*Μετανόστοι*) Птолемея (III с. 7).*) Від часу міграції Язигів Роксолянська орда займає перше місце в наших степах і судячи по звісткам про їх війни з Римлянами і напади на Мізію¹⁾ та по відомостям географів,²⁾ виходило-б із того всього, що перед міграцією германських народів Роксоляни становили переважну народність в придніпровських степах і далі на захід. Імя їх, як з значною правдоподібністю виводять з іранських мов, є не що як „Білі Аляни“ (сучасне осетинське *урс* — білий;³⁾ прикметник — білий дуже часто служив у кочевих орд для розрізнення одної частини народу, одної одноплеменної орди від другої. В декреті Діофонта звуть ся вони Ревксіналами (*Ρευξιναλοι*).

Поруч з сими Білими Алянами виступає вже у Плінія просто імя Алянів (*Alani et Roxolani*). Але тільки пізнійше імя Алянів прибирає ширше значінне і заступає давнійшу загальну назву Сарматів. Аміан Марцелін (IV в.) оповідає (XXXI. 2. 13): „за Доном залюднюють безмірно просторі скитські пустині Аляни, названі по імени гір; помалу ослабивши сусідні народи частими перемогами, вони, як і Перси, передали їм і своє імя“. Китайські (хинські) літописи теж знають сей факт в передній Азії: кочовничий нарід *Yan-t'ai*, що мешкав в краях на схід від Каспійського моря і далі на захід до *Ta-tsin* (Римської держави) і залежав від кочовників Согдіани, за часів династії Хан (163 перед Хр. — 196 по Хр.) прибрал імя *Alanna* і став незалежним.⁴⁾ У Птолемея бачимо в Європі Аланів (*Αλαῖνοι Σκόθαι*) — III. 5, 19) і в

*) Інша частина Язигів у нього, разом з Роксолянами, над Меотидою (III с. 5, 19) — то, здається, простий анахронізм.

Азії (*Alanoi Skuthai* VI. 14, 9). Отже дійсно десь в I—II в. по Хр. „Аляни“ стало збірним іменем для різних кочовничих — головно або може й виключно іранських народів, що мешкали по обох боках Каспійського моря, та обняло останки кочовничої скитсько-сарматської, кажучи клясичною термінологією, людности наших степів. Лукіан (II в. по Хр.) каже, що Аляни мають однакову зі Скитами мову, однаково убирають ся, тільки инакше носять волосе (стрижуть ся).¹⁾ Ам'ян, сучасник їх війни з Гунами, описує Алянів як кочовників, що не знають ані домів, ані хліборобства, живлять ся мясом і молоком, живуть в возах, і де знаходять добру пашу для своїх стад і кіньських табунів, отаборюють ся, уставляючи свої вози колом; вони одначе мають звичаї і побут культурнійший від Гунів, гарні з себе, блондинуваті (*scinibus mediocriter flavis*), мають легку зброю; дуже воевничі і свободолюбні: всі у них рівно благородні і судьями вибирають вони найбільш уславлених на війні. Дальші уваги Ам'яна про алянську культуру будять певні підозріння своєю подібністю до Геродота, хоч самі по собі нічого не мають в собі неможливого: у них нема більшого похвалання, як убитим чоловіком; шкіру убитих вони уживають на окраси для коней; крамів і сьвятощів не буває жадних, але востромлюють в землю голий меч і шанують його як Марса, опікуна околиці; ворожать палічками (XXXI. 2, 18—24). Коли ми згадаємо, що під іменем Алянів виступає по часті, або й переважно та сама людність, що перед тим фігурувала під іменем Сарматів, а ще перед тим — під іменем Скитів, то нічого не буде в тім дивного, що певні прикмети повторяють при описі тих чи иньших. Питання тільки, чи Ам'ян взяв єї прикмети з дійсного життя, чи з Геродота по просту.

Алянське імя на якийсь час панувало на просторі від Дуная до Межиріччя (за Аральським морем), але не довго: в II—III в. по Хр. з заходу витискає кочовничу іранську людність германська міграція, зі сходу в III напірає гунська орда; під напором її та иньших орд, що слідом посунули нашими степами на захід розбіла ся алянська група: європейські Аляни, відірвані від азійських, розбіли ся. Частина їх прилучаєть ся до вандрівки Вандалів і Свебів 406 р. і з ними разом закінчує їх аж в північній Африці, друга по упадку гунської держави переходить границі Візантії й осажуєть ся в Нижній Мизиї, частина зі-

¹⁾ Τεξαις ἢ Φιλία 51; славний белетрист мусів тут взяти дійсні подробиці.

стаєть ся в прикавказьких степах, і останки її, загнані в гори, заціліли до сього дня в маленькім Осетиньскім народі,¹⁾ а знову иньша — в Криму, де ще в середні віки існувала алянська людність.²⁾ Сим розбитем і витисненнем Алянів закінчуєть ся історія іранської людности на нашій території.

Тим часом як на степових просторах нашої території протягом якої тисячки літ, аж до II—III в. християнської ери панують кочовничі і на-пів кочовничі народи, найправдоподібніше — іранського племені, в краях гірських, карпатських бачимо ірпу народів найправдоподібніше — як і їх полудневі наддунайські сусіди — тракийської родини, родини, колись сильної й широко розповсюдженої по обох боках — європейським і малоазійським — Чорного моря, але непривітною історичною долею зведеної до незначних слідів в теперішніх винародовлених і зроманізованих Волохах. На жаль, відомости наші про сю подунайську і особливо — карпатську людність ще далеко бідніші, ніж про степову, і біднішають в напрямі з полудня на північ.³⁾

Відомости про наддунайську тракийську людність маємо з V віку перед Хр.: на чорноморським побережю між Дунаєм і Балканом седіли Кробізи і Терізи (на полудень від Кробізів); вище по Дунаю, за Янтрою (Атрис) седіли Гети, „найхоробрійші й найсправедливіші між Траками“ (Геродот).⁴⁾ Дунай становив тут границю між Траками і Скитами, але здебільшого лише. Вже Геродот, кажучи, що за Дунаєм починаєть ся „властива стара Скитія“,⁵⁾ натякає, що в дійсности осади скитські вже й тоді переходили за Дунай в пізнійшу Малу Скитію (Добруджу). З другого боку — гетські осади переходили за Дунай; бодай в IV в. тут, на лівім боці Дунаю, воював з ними Олександр Македонський, тут була „Гетська пустиня“, де трохи не пропало військо Лізімаха (313—281) в поході на гетського короля Дроміхайта; сама держава сього Дроміхайта була на лівім боці Дунаю, в теперішній Валахії.⁶⁾ Але гетські осади сягали й далі на схід, коли прийняти (і се дуже правдоподібно), що Тіретети Страбових часів були придністрянські Гети, може відірвані від решти свого народа бастарнським клином. Страбон уміщує їх між Гетською пустинею й кочовищами Язитів (VII. 3 § 17), а Пліній, кажучи про залюднений Тірагетами острів на Дністрі (IV. 26), говорить, очевидно про усте Дністра.⁷⁾

На північ від Гетів, на Мароші (*Μαρίσος*), значить — в перішнім Семигороді сидять у Геродота Агатирси, нарід, по його словам, близький Скитам,^{*)} але з тракийськими звичаями. Зауважену Греками близькість Агатирсів до скитських сусідів можна толкувати близькістю тракийського народа до Іранців взагалі, але Агатирси належали з усякою правдоподібністю до Траків. Перехована у Стефана Византийця ілюстрація поясняє, що Агатирсами звали Греки Травсів,¹⁾ а тракийський нарід Травсів знаємо в Родопах (Траками виразно зве їх Лівій — XXXVIII. 41. 6); на приналежність Агатирсів до Траків вказують і деякі побутові подробиці (як мальованне шкіри). Пізнійше на їх місці виступають Даки: з II в. перед Хр. (у Юстина — XXXII. 3. 16) маємо уже звістку про їх боротьбу з Бастарнами; тракийська народність Даків не має сумніву,²⁾ і з цілою правдоподібністю можна прийняти, що се нове імя покрило Агатирсів, а може й інші сусідні тракийські народи, наслідком якоїсь політичної переміни.³⁾

В I в. перед Хр. Гети й Даки сполучились в одну політичну цілість — сильну державу Бойребісти (Бурвісти), що дала себе знати страшними походами наоколо, між иньшим зруйнуванням Ольбії й иньших грецьких кольоній аж до Апольонії.⁴⁾ Розпавшись по його смерті, ся гетсько-дакийська держава набуває знову великої сили в кінці I в. по Хр. під рукою Декебала, талановитого організатора і політика, що в союзі з иньшими сусідніми народами розпочинає боротьбу з Римом (в 80-х рр.); вона йшла для нього щасливо на початках (за Доміціана), але відновлена Траяном, по тяжких напруженнях закінчилась руйною дакийської держави (коло 106 р.) і заснованнем на її місці римської провінції Дакиї, кольонізованої ріжноплеменним людом з иньших провінцій.

Провінція Дакия, як її описує Птолемей (III. 8), обіймала край між Тисою, Дунаєм, верхнім Дністром і Серетом, тим часом як чорноморське побереже себ то грецькі кольонії, як Тіра, Ольбія, зачисляло ся до Нижньої Мізії. Головним огнищем римської кольонізації й римського життя була долина середнього Маріса (Мароша) і Сама (Самош). Приналежність до Римської держави карпатського згір'я і тим більше — закарпатських країв була більш або цілком номінальна. Як далеко сягали на північ рим-

*) В переказаній ним грецькій легенді Агатирс, Гелон і Скит були брати — сини Геракла (IV. 10).

ські укріплення, досі не виявлено докладно. Останки римських граничних валів бачать в земляних валах Галицького Поділя (в розі між Збручом і Дністром) і в Бесарабії, в двох великих „Троянових“ валах, що рівнобіжно протинають межиріччя Прута і Дністра,¹⁾ але римський початок цих валів все ще гіпотетичний, і вони не поставлені в зв'язок з якоюсь системою римських укріплень. Римська окупація Дакиї тривала трохи більш як півтора століття: Дакия все зіставалась відокремленим передовим укріпленням Римської держави (від Панонії її відділяла територія Язитів між Дунаєм і Тисою), і коли в середині III в. з особливою силою розпочались напади на Римську державу сусідніх народів, Авреліан, для улекшення оборони, постановив вирікти ся сеї провінції; римську і романізовану людність виведено в Тракию і Мізію, Дакию подишено (274)²⁾, а щоб імя її не пропало, утворено нову провінцію Дакию на правім боці Дунаю, в Мізії.

Аж по упадку дакийської держави за Траяна виступають дрібніші прикарпатські народи; на жаль, Птолемей, головне джерело, в розміщенню прикарпатських народів наробив великої плутанини, що годі віднайти їх дійсне розміщення.³⁾ Від верхів'я Висли на схід сидять у нього *Ανάτοιοι, Δοσιῆται, Σαβῶχοι, Πευγῆται, Βίεσσοι, Κοιστοβῶχοι, Καρπιανοί* (III. 5 § 20, 8. § 5). З цих народів більш інтересні для нас остатні три. Беси сидять під „Карпатськими горами“, що припадають у Птолемея на верхів'я Дністра і Сяна; чи сидять вони на полудневім чи на північнім боці гір — такої докладности від Птолемея не можна жадати. Койстобоки (*Costoboci*) седіли на схід відти; у Птолемея се імя повторюють ся двічі, розділене Дністром і Певкинськими горами (Карпатами); з сього б можна виводити, що седіли вони по обох боках гір, але можливо припустити й комбінованне двох звісток про те саме; у всякім разі вони на полудневім згірю Карпатів були. Карпи (*Carpi*) — імя, очевидно, зв'язане з назвою Карпатів*) — теж двічі згадують ся у Птолемея (*Καρπιανοί* і *Δοσιοι*), в обох разях далі на схід, в сусідстві Бастарнів і Тіратетів (III. 5 § 24 і 10 § 13) — десь ніби коло Дністра і Прута, хоч знов імя Карпатів у Птолемея прикладасть ся до західньої їх частини, коло верхньої Тиси, і для того деякі учені тут уміщують Карпів. Сі три народи виступають під час Маркоманських

*) Про імя Карпатів (виведене з *περ* — крутитись, завертатись) Томашек *Die alt. Thraker* т. 131 с. 91.

війн (Беси і Койстобоки) і по них (Карпи), як герої пограничних війн і розбійничих нападів на римські землі.

Найменше з них звістно за Бесів, вони згадують ся тільки як учасники Маркоманської війни, як і Койстобоки. Але за Койстобоків знаємо більше: що вони запускали ся в далекі походи, заходили в Ахайю та Македонію, грабуючи, кілька сили (165 р.). З одної написи знаємо й ім'я їх короля — Пієпора.¹⁾ Напади їх мабуть були причиною, що коли Вандали під час маркоманських війн прийшли в Дакию — шукати осад, то римський намісник напустив їх на Койстобоків, і Вандали дійсно побили їх й опановали їх землю, і після того за Койстобоків не чуто.²⁾

Не так легко відчепились Римляни від Карпів. Перший датований їх напад на Мізію маємо з 30-х рр. III в., але з оповідання Петра Патриція, що належить до тих же часів, бачимо, що Карпи уважали себе спеціалістами до таких нападів і уважали себе ще ліпшими (*κρείττοτες*) від славних тоді на тім полі Готів.³⁾ При нагоді брали вони участь і в походах Готів. Филипп Араб і Авредіян звісні своїми перемогами над Карпами; останній по своїй перемозі осадив частину їх на римських ґрунтах.⁴⁾ Розпочате ним пересадження Карпів на римські землі довершено за Галерієм й Діоклетіаном: по якійсь близьке нам незвідній війні решта Карпів — цілий нарід їх (разом з Бастарнами) переведено на римські ґрунти (правдоподібно — в Панонію й Мізію); тим способом звичайно задовольняв тоді Рим докучливих сусідів, і перехід Карпів та Бастарнів був мабуть скорше добровільний, ніж вимушений.⁵⁾ Можливо, що на се вплинув і натиск чорноморських Германців на карпатські краї, а може й натиск Слов'ян на північній згір'ю Карпатів (взагалі історія колонізації карпатського згір'я тих часів для нас майже не існує). Після цього тільки при кінці IV в. згадує Зосим (IV. 34) якихось Карподаків, що разом з ватагами Гунів і Скирів пробували перебитись за Дунай — може се були останки тих паннонських осадників?

Про національність сих карпатських осадників маємо лише кілька натяків. Передо всім вони становлять північний край тракійської колонізації подунайської й семигородської — се наводить на гадку, чи не були й вони Траками? І се, дійсно, potwierджує ряд фактів і натяків. Ім'я карпатських Бесів повторяє ім'я Бесів тракійських коло Родопа; назва Карподаків могла б натякати на споріднення Карпів з Даками. Ім'я короля Койстобоків Пієпора має характерний наросток, що в формі поріс

повторяєть ся в численних тракийських і дакийських іменах.*) Особливо-ж важним здаєть ся мені факт, що Птолемеї вчисляє в Карпатах і на верхнім Дністрі й Сереті ряд осад з закінченням дава (*dava*),¹⁾ характерним наростком дакийських осад, що виступає й по иньших тракийських землях.²⁾

Сі й деякі дрібніші обставини роблять дуже правдоподібним здогад, що та карпатська людність належала до тракийської родини. Иньший, досить розповсюднений погляд, що то були Словяне, не має під собою ґрунту (хйба тільки, що пробовано толкувати імена сих народів з словянських слів, але з великими натяганнями); проти сїєї гадки промовляють особливо койстобоцькі імена (і то переказані в написи, поставленій Койстобоком таки, отже мусять бути передані вірно, а тим часом вони звучать цілком не по словянськи).

Як далеко на північ сягала ся тракийська кольонізація, чи виходила вона за границі гірського карпатського пояса, не можна сказати: сліди її на північнім згірю досить неясні. Тут від дуже давніх часів, як я згадував, могла вона стрічатись із словянською кольонізацією. Бастарнський клин розірвав на якийсь час сю стичність, хоч ледво чи по цілій лінії. Потім перші симптоми словянського похода дають себе знати як раз на сій підкарпатській території, хоч вони й не дуже певні (розумію Певтінґерову мапу — про се з рештою низше).

Про побут і культуру сих народів не маємо спеціальних звісток; можемо взяти хйба з відомостей при иньших Траків (Гетів, Даків etc.).

Була ріжниця між деякими полудневими, приморськими тракийськими племенами, що рано присвоїли чужі культурні впливи, і північними, що довго заховували малокультурний, примитивний побут. Між ними ще в історичні часи відомі були осадн на налях, а коло Дунаю згадують ся „троїльодіти“ (мешканці печер). Але істнували тоді у Траків вже й міста, й замки. Переважало жите пастуше; дуже люблено польованне. Суворий побут Траків був ши-

*) Див. про сей наросток у Томашка Sitzungsberichte т. 131 с. 21, теж Моммзена op. с. с. 207. Се-ж імя Піенора, пригадує Dac(i) Peto-rogiani на Tab. Peutingeriana (як справедливо зауважив ще Цайс с. с. 697, Томашек — Die alt. Thr. т. 128.108), і може навіть є то помилка замість Pterogiani; себ значило, що Костобоки = Даки; сї „Петопорові Даки“ сидять на малі вже на східнім згірю Карпатів, на лівім боці Дністра.

роко відомий, рівнож їх надзвичайна воєнність, охота до бік і повна зневага смерті. З тим разом ішло славне тракійське п'яництво (звичайно виходили вони на підпитку до бою) й непорядність в відносинах чоловіків і жінок — ознаки ще неунормованого, енергійного народу. З диких прикмет кидало ся Грекам в вічі широко розповсюджене (і у Гетів і у Ататирсів-Даків) татування (*στίχοσι, picti*). Ататирси славились багатством золотих окрас. Мала славу і тракійська зброя взагалі. Широко розвинена була пісня; не кажучи за звістних на тім полі полудневих Траків, про Ататирсів оповідаю, що у них закони укладають ся в піснях, для пам'яті; гетські послі виходили з кітарами, граючи на них (*κίθαρίζοντες*). З духовного кругу широко звістна була віра Гетів в нескорність: Гети-невимираки (*ἀθανατίζοντες*) — було звичайним їх прозвищем; ся віра, що дуже вражала Греків з їх слабо розвиненими гадками про посмертне істнування, стояла в зв'язку з культом Замолксіса, бога умерших і разом бога відновлення життя в природі. При похоронах чоловіка забивали найулюбленішу жінку — се служило разом докором тим жінкам, що зістовались живі. Жерці мали великий вплив; політичне відродження за Бойребісти доконано впливом головного жерця; вони й пізніше — до упадку держави заховують першорядний політичний вплив. Виглядали Траки на погляд Греків білявими і червоновими (*πυρροί*); вигляд їх на різьбах Траянового стовпа зовсім пригадує Скитів чорноморських різьб і — Германців Аврелієвого стовпа: теж довге волосє і бороди, тойже склад лиця, подібне убраннє (штани, фалдисті, короткі сорочки, плащі). Численні побутові подібности, які можна знайти між Скитами й Траками, пояснюють ся, як сказано вже, етнографічною близькістю сих зближених між собою географічно й етнографічно галузей індоєвропейської родини.¹⁾

Ми бачили вище, що прикарпатські народи в значних масах були винищені за римських часів або переведені на римські землі. Семигородська людність була в значній мірі романізована і разом з римськими кольоністами виведена за Авреліана в ближші римські провінції. Се все мусіло дуже значно ослабити тракійську людність карпатських країв, звести її вже тоді до незначних останків.

З рештою коло сих семигородських останків обертаєть ся румунське питаннє. Як відомо, що до утворення волоської національності витворились в останніх десятиліттях два погляди: оден твердить, що волоська людність Семигорода, сього гнізда воло-

ської національності, зложилась з пізнійших вільних і невільних (переведених Болгарами) емігрантів з балканських земель, з романізованих Траків балканських, бо романізована людність римської Дакиї була виведена звідти в III в. в Мізію; другий стоїть на тім, що останки романізованих Даків заховались в семигородських горах і тут намножившись, утворили ту численну волоську людність, котра починає звідти (в XII—XIII в.) вилитись в краї нижнього Дуная. Посередній погляд, признаючи існування останків романізованої людности в Семигороді, уважає їх незначними, а пізніше зміцненне поясняє пізнішими міграціями романізованих Траків з балканських країв. Погляд сей має найбільше правдоподібности за собою.

Між ті карпатські — тракийські та степові — іранські народи на поч. II в. перед Хр. клином втискуєть ся нова міграція — бастарнська. Етнографічна приналежність її неясна. Тацит в класичнім своїм уступі про Бастарнів вагаєть ся, не знаючи, до якої раси їх зачислити, — до германської чи до сарматської, і знаходить в їх мові та способі життя більше подібности до Германців, хоч знову неохайність сього народа і особлива покорність старшині промовляє йому против цієї гадки, і він знаходить собі розгадку у впливі мішаних шлюбів з Сарматами (Герм. 46). На сій основі в Бастарнах бачили германський нарід, з певною примішкою сарматських елементів чи культурних впливів; сей погляд переважає в науковій літературі¹⁾ і він, дійсно, ще найбільше має правдоподібности за собою, бо окрім Тацита ще й Страбон (вправді обережно: *σχεδόν τε καὶ ἀπὸ τοῦ Γερμανικοῦ γένους ὄντες* — VII. 3 § 17) і Пліній (IV. 14), отже письменники тих часів, коли вже вміли розрізняти Германців, зачисляють їх до Германців.

Інші знову бачили в них Кельтів, або мішанину кельтських ватаг з германськими, звідси виводячи й саму їх назву.²⁾ Дійсно, декотрі письменники (Полібій, Лівій, Плутарх) звуть їх то Бастарнами, то Кельтами, на нижнім Дунаю є деякі сліди кельтизма, в хорографії*) а ольбійський декрет Протогена говорить про грізний напад Галатів і Скирів. Але Кельтами в грецькій літературі часто звано Германців, особливо — нім ближше з ними познайо-

*) Нпр. Кіперт вказує на місто Noviodunum, на Дунаю, недалеко дельти (Ptolem. III. 10 § 11).

мили ся і навчили ся відрізняти, й імя Скірив — германського народу готської групи, що в згаданім ольбійськім декреті виступає разом з ними, власне промовляє за правдоподібністю, що в Бастарнах маємо ми передові ватаги германської міграції, котра розпочала ся більшими масами аж пізнійше.^{1)*)}

Дуже-б важним фактом для історії цієї бастарнської міграції був той ольбійський декрет, коли-б він був датований (і в додатку — коли-б не було ніякої непевности, що сі Галати — то Бастарни), але що є та непевність, і в означенню часу його виходять як раз із етнографічних обставин, датуючи то III, то II віком, то й мусимо для в'яснення бастарнської міграції звернути ся до інших джерел. В них Бастарни вперше з'являють ся р. 180, коли їх закликав до помочи проти своїх ворогів Филип II македонський.²⁾ Вони виступають тоді на лівім боці Дунаю, й звичайно приймають, що вони десь коло того часу прийшли туди, бо звуть ся в II в. ще „приходнями“ (*ἐπιήλυδες*);³⁾ розумієть ся, се недавнє прибуте можна було-б собі розуміти різно, але то важно, що під час боротьби Олександра В. і його наступників з Гетами на Дунаю, Бастарнів ще там не чути.

Ближні відомости про них маємо з I віку. Передні їх ватаги займають дунайську дельту — „острів Певку“,⁴⁾ і з того звуть ся Певкінами; північні сидять на східнім згірю Карпатських гір, що від них у географів II—III в. по Хр. звуть ся Певкинськими, Бастарнськими горами; на північнім заході вони притикали ся до своїх земляків — Германців, на полудневім сході — до придністровських Тіратетів. З поодиноких їх племен (*φῶλα*) Страбон крім Певкінів згадує на ймення ще Атмонів і Сидонів.⁵⁾

Воевничі і неспокійні Бастарни були дуже немилими сусідами взагалі, й спеціально для Римської держави, нападаючи на сусідні землі;⁶⁾ вони пригадують тим своїх карпатських сусідів — Карпів і мали туж долю. Імператор Проб вивів їх 100 тисяч, разом з ватагами Готів і Вандалів, і оселив десь в Тракії, де вони, як зазначає історик, стали вірними підданими Риму. За часів Галерія переведено їх разом з Карпами знову, може бути ціле племя Бастарнів, як переведено тоді ціле племя Карпів, принаймні — Бастарни зовсім сходять після того з історичної сцени.

*) Прокопій (De b. G. I, 1) навіть називає Скірив готським народом, але ся звістка нічого не варта, бо разом з ними називає він готським народом і Алянів.

Я вже вище згадав, що в Протогеневім декреті виступають Скири; з рештою Скирів згадує Пліній (IV. 13), і з його звістки (досить загальної) виходило-б, що вони мешкали коло нижньої Висли; на тій підставі їх уважають східно-германським племенем, що одною частиною своєю рушило разом з Бастарнами, а другою емігрувало разом з иншими іотськими народами, пізнійше; в звязку з сим бастарнський похід був би початком східно-германської міграції, передовим полком її.¹⁾ Але як би там не було із Скирами і Бастарнами, одначе східно-германські маси рушили значно пізнійше і перші звістки про них ідуть аж з 2-ої пол. II в. по Хр. — з Маркоманських війн (від 164—5 року), що в певній мірі самі були результатом сього руху. Юлій Капітолін, оповідаючи про сі війни, каже, що різні народи, виперті дальшими варварами (себто з півночі), вимагали тоді у Римлян, аби вони їх прийняли на ґрунт, і відгрожувались инакше війною.²⁾

Дійсно, між народами, що шукали собі ґрунтів в Дакії, згадує Діон вандальський нарід Асінгів (Dio Cass. LXXI, 12), а між учасниками війни, окрім сусідів, стрічаємо Вандалів і Віктофалів.³⁾

Еміґрація ся вийшла з басейна Одера, залюдненого східно-германськими народами, т. зв. іотської групи. В I—II в. виступають тут Іоти (коло Висли; деякотрі німецькі історики уміщують їх навіть на правім боці, але на се нема ясных вказівок), Вандалі (на Ельбі і далі на схід) і дрібнійші коліна — Руґи, Скири, Герули, Туркілінґи, Тайфали, Віктофали, Лемовії.⁴⁾

Притиснені зі схода Слов'янами, що безпосередно притикали до них на балтійським побережжі і в басейні Висли, а з заходу своїми західними земляками, ся іотська група мусіла шукати виходу для розмноженої людности в міґрації на полудень. Слов'янський натиск мусів тут мати не малу ролю; проти сеї гадки вказувалось, що мов би заперечував то напрям іотської міґрації — на схід, одначе іотська міґрація йшла не на схід властиво, а на полудень, а той факт, що для іотських виходнів не знайшлось ніде по дорозі місця, й вони вискочили аж на чорноморське побережже — не дуже пожадане місце для осад, показує, що вся територія на північ від нього була вже тісно залюднена — людністю слов'янською.

Історія сієї іотської міґрації майже зовсім незнана. Як бачили ми, вже в середині II в. по Хр. деякі ватаги з східно-

германської групи мандрують на полудень, в простори середнього Дунаю; сею дорогою пішли Вандали, пізнійше Гети, Льонгобарди, і Йордан цитує сучасника вандалської міграції Дексіпа, що Вандали з понад океана мандрували цілий рік на свої нові осади — задля великого віддалення (*Getica* XXII); скорше можна-б було дивуватись, коли-б дійсно ся міграція перевела ся протягом року. Готи взяли більше на схід. Про мандрівку їх оповідає Йордан (гл. 4) більше як про Вандалів; та сї відомости, як і взагалї все, що оповідає він про історію Готів незалежно від античних джерел, представляє з себе наукову як на той час (або по теперішньому — псевдо-наукову) комбінацію усних переказів готських з відомостями античних письменників, і користати ся з неї треба дуже обережно.

Передо всім треба піднести, що самий факт сїєї міграції Готів з над балтійського моря, цілком суперечний з тенденцією історії Йордана, чи властиво його джерела Касіодора — звязати Готів з Гетами; очевидно, він був переказаний в народній традиції, так що замовчати його не можна було. Сей факт потверджуєть ся звітками про готські осади над Балтійським морем в I—II в. і не підлягає найменшому сумніву (кажу се з огляду на піддержану деким в нашім століттю, особливо Яковом Грімом, ту стару теорію, що Готи — то давні Гети). В готській народній традиції переховались спогади про мандрівку неперехідними багнистими просторами — очевидно, поліськими, де на гатях провалилась сила людей; перебувши, Готи перейшли в край, прозваний ними *Oium*,*) але тут мусїли витримати війну з тубильцями (у Йордана *Spali*)¹⁾ хоч традиція представляє сю боротьбу щасливою, але в дійсности мусїло бути инакше, коли Готи не зістались в сих привабних краях,**) а мусїли „спішити на край Скитії, над Чорне море“. Може бути, що відгомоном сих блукань були ті північні етнографічні назви, потім безпотрібно вилетені в легенду про Германариха — Чуди, Мери, Мордви, Веси (*Iord. c. XXIII*) (хоч іще правдоподібніше, що сї імена до Готів зовсім ніяк не належали). Крім Готів властивих мандрували разом з ними чи слідом за ними деякі инші східно-германські народи — запевно се знаємо про Герулів, Тайфалів (*Зосим IV. 25*); учасники готських походів

*) Се толкують словом *au* або *ae* — перерізана ріками країна.

**) *Delectatus magna ubertate regionum* — *Iord. c. 4.*

Уругунди*) могли бути кольонією Бургундів; інші дрібніші готські народи — напр. Скірів, Рутів — зустрічаємо з Готами тільки в Панонії, і не знати чи перебували вони перед тим на Чорноморі, чи прибули над середній Дунай просто з балтійського побережжя, як Вандали, Гепіди й ин.

Мандрівка з над Балтійського моря серед мочарів та безграничних болот східної Європи мусіла тягнути ся не коротко, поки ті виходні, не знайшовши собі ніде притулку, опинились в чорноморських просторах, рідко залюднених сарматськими ватагами, ослабленими міграцією Язигів. Коло Дунаю застали Готи Бастарнів — своїх правдоподібних германських свояків. З того що в готській традиції не переховало ся ніяких звісток про боротьбу з іранською степовою людністю, можемо догадувати ся, що при готським оселенню обійшло ся без великих війн; про долю Іранців не маємо ніяких відомостей: можлива міграція — до західних земляків (над Тисою) і східних (на Дін), і ще скорше — спільне пожиття.¹⁾

На нових своїх осадах Готи дають вперше за себе знати конфліктом з Римлянами — в першій чверті III в.: цісар Каракал під час своєї подорожі в Азію 214—5 р. стрів на дорозі якісь готські ватаги і їх розсудив.²⁾ Розумієть ся — се тільки *terminus ad quem*, з якого не можна доміркуватись докладнішого часу готської кольонізації; повторяю — міграція Готів мусіла зайняти довший час — при кінці десь II і на початку III в.

Більш як два століття переселили Готи в наших степах, одначе відомости про се перебування їх досить бідні: знаємо про їх напади на Римську державу в III в., а з рештою — аж до гунського знаходу одним джерелом служить Йордан, з нього-ж не багато певного можна зачерпнути.**)

Знаємо, що Герули зайняли східні краї — над Меотидою; Готи властиві селили по Дніпру і далі на захід — до Дунаю і карпатського згір'я, поділяючись на східних — Остроготів, инакше Грейтунів (виводять з *grūt* пісок, мешканці піскува-

*) Народність взагалі ближше незвісна.

***) З огляду на сказане вище про відомости Йордана вони не можуть мати багато ваги. Його відомости про часи перед-гунські не йдуть далі невиразних ремінісценцій, а імена вибрані з народньої традиції і очевидно — довільно укомбіновані з античною традицією. Тим часом в науковій літературі, не вважаючи на сконстатовані недорічності, все ще не відважають ся виректи ся сих відомостей (Вітерсгайм, Пальман, Міленгоф, Дан і ин.).

тих степів) і західніх — Візіготів або Тервінгів (*triu* — дерево, лісові люде); назви ці мусіли бути давніми, коли в VI віці оповідалося про короля Остроготи з давніх, перед-гунських часів, але з'явилися вони, мабуть, вже на нових осадах, бо відповідали розміщенню цих осад в дійсності: Остроготи сідли на схід — над Дніпром (може й у Крими, де зацілили їх осаді й пізнійше), Візіготи на захід — між Дністром і Дунаєм, а пізнійше — вже, певно, по виході Римлян з Дакиї, розпросторилися і далі на північ — в семигородські Карпати: звідти вони витиснули Гепідів і Вандалів; як далеко готські осаді протягалися на північ в Подніпрянщині, не маємо ніяких вказівок. За Герулами на схід, в придонських і прикавказьких степах сідли алянські народи (*Iord. c. 17, 22, 23, Ammian. 31. 3*).

В готській традиції, переказаній Йорданом, в ці давніші часи всі Готи — східні й західні мали становити одну державу, аж пізнійше Візіготи відділяють ся на осібно. Дійсно, вже Тацит констатував у Готів особливий розвій королівської влади (*Germ. 44*), і під час довгої вандрівки на полудень, серед боротьби з різними народами, могли ці германські ватаги сформувати ся в одну воєнну організацію, а знову при широкім розселенню по степових просторах мусіла знову ся консолідаційна сила з часом ослабнути.¹⁾ У Йордана в останнє всі Готи виступають в одній державній організації за часів короля Остроготи (*c. 17*), тоб то в середині III в., але що для нас ці датовання не мають значіння, тож констатуємо тільки, що ці часи політичної одности Готів в традиції лежать далеко по заду, в легендарних часах, що безпосередно наступають по міграції.²⁾ Пізнійше (IV в.) бачимо королівську власть розвинену у Остроготів, тим часом як Візіготи розпадають ся на дрібніші групи, з вождями на чолі, що сучасник Аміан (*27, 5; 31, 3*) зве судями — *judices*.

Як я вже сказав, відомости про Готів в старших джерелах маємо з їх походів на Римську державу.³⁾ В цих походах знайшов собі вихід їх войовничий запал, розвинений в війнах мандрівки; вони займають собою ціле пів століття, від другої чверти III в., та для нашої мети вистане коротенько про них сказати. Звістки про перші походи дуже скупі; догадують ся, що початком їх було зруйнування Істрополя на чорноморським побережі р. 238. Напади мусіли бути дуже тяжкими, коли вже за кілька років потому Рим уложив з Готами умову, і на основі її вони поберали річну платню (десь в р. 242—3). Правдоподібно, що задержанне сієї платні було причиною великих спустошень, які

починили Іоти в Мізії і Тракії кілька років пізнійше; цісар Децій, що хотів положити кінець сим пустошенням, наложив сам головою разом з сином в битві (р. 251).¹⁾ Невважаючи на уложену наступником Деція угоду з Іотами, се було початком нових нападів Іотів, та про них ми знову маємо дуже скупі відомости. Бачимо, що частими нападами пустошать вони землі Балканського півострова, не задовольняючись ним, переходять далі за Пропонтиду в Малу Азію, а разом з походами суходолом розпочинають потім і морські; цікаво, що при тім Іоти показують ся народом цілком не обізнаним з морем: розпочинають свої походи на чужих кораблях та уживають чужих гребців і майстрів до будови.*) Учасниками сих походів виступають разом з Іотами й їх сусіди — Борани,**) Уруґнди, Карпи.

Докладніші вістки про сі пустошення маємо від 260 р.; іотські напади прибирають все ширші розміри, обіймають все більші території, спустошення тривають все довше, в міру того як Римська держава показує ся безсильною до їх повздержання. З розбійничих нападів вони починають вже приберати характер окупації. В останній великий похід 268 р. Іоти разом з ватагами Герулів, Іепідів, Бастарнів вибирають ся з родинами й рабами, так що тут, як справедливо зауважано,²⁾ заникала вже різниця між мандрівкою народу і походом для грабовання, і ми не можемо знати, чи то була проба міґрації, чи тільки на довго замірений похід, коли воляки не відважались лишати своїх родин і господарств. Заносилось отже на нову міґрацію Іотів і їх свояків-союзників, та сей великий похід, споряджений морем і суходолом (ціє. Клявдий рахує 2000 тис. човнів і 320 тис. мужа) закінчив ся нещасливо, германські ватаги понищено, а ряд енергічних імператорів, що розпочав ся Клявдием, зміцнили сили імперії. До того прилучилось ще, що Авреліян покинув Дакію (274), перевівши її осадників в Мізію. Германські народи здобули собі новий кольонізаційний терен, і туди мусіла звернути ся їх головна увага. Прикарпатські землі переходять головню в їх руки. Ми бачили, що решта попередніх осадників — Карпів, Бастарнів при кінці III в. переходять на римські ґрунта; як

*) Зосим I с. 31, 32, 34. Зазначаю се супроти досять розповсюдненого погляду на Іотів, як морський нарід, бо сей погляд служить підвалиною для різних виводів і противставлянь їх „сухопутним“ Слов'янам.

**) Сей нарід теж цілком не звістний ближше.

я зауважив, тут правдоподібно мав вплив і сей новий германський натиск, а в прикарпатських землях і словянський. Та взагалі те, що діялось тоді на північ від Карпатів — для нас майже невідомо. Візитоти опанували семигородські Карпати, витиснувши Вандалів і Гепідів. Вандали з північного заходу опановують опорожнені Римлянами землі; крім них осаджують ся в колишній Дакиї Гепіди, Тайфали, Віктофали.¹⁾ Війни, що провадили при тім сі германські народи між собою, переховались тільки в непевних ремінісценціях Йордана (с. 17, 22). Се все відвернуло сили сих народів від походів на Рим; з IV віку знаємо досить рідкі випадки війн їх з Римом. Правдоподібна відомість Йордана (с. 21), що був відновлений давній „союз“ Готів з Римлянами, на підставі його вони діставали від Римлян запаси (annona), за то платили військовою помочю.¹⁾

Тим часом як історичні факти вказували-б з кінцем III в. на західній напрям готських інтересів, натомість в легендарній традиції переказаній Йорданом, готські сили звернені на підбивання північних і східних сусідів, і тут перед гунським находом нечуваним світом мало засяти остроготське королівство Германариха — королівство дуже для нас цікаве, як би готські відомости про нього можна було взяти за чисту монету.

Крім Йордана говорить про державу Германариха ще инший, вже сучасний письменник Аміан (31. 3); він оповідає про нього, що се був войовничий король і з причини численних щасливих воєн був страшним для сусідніх народів, і зве його край просторим (late patentes) і родючим. В відомостях сих трудно найти доказ якоїсь незвичайної могутности, але в готській традиції держава сього останнього короля прибрала нечувані і зовсім неправдоподібні розміри. Легенда в тій формі, як ми її маємо у Йордана (гл. 23), літературно перероблена.*) Вичисляє попереду реєстр підвластних народів; між ними, по части так покрученими іменами, що й не пізнати, бачимо ряд финських народів басейна Волги — Чудь (Thiudos), Вєсь (Vas), Мерю (Merens), Мордву (Mordens)²⁾; далі, не задовольняючись сим, Германарих підбиває

*) Ся Йорданова легенда має в основі народній епос про Германариха, і він переховався поза ним в Едді (Völsunga-saga) і в різних літературних обробленнях (в Кведлінбурській хроніці й ин.), але сей епос мабуть уже в джерелі Йордана — у Касіодора перероблено, змодифіковано розширено на основі инших відомостей — літературних і усної традиції.

сусідів — Герулів, розпочинає війну з Венетами, що закінчила ся підбитєм їх всіх! литовські народи (Aesti), „що залюднюють предовге побереже Німецького океана“, закінчують реєстр підвласних народів, і Германарих „пановав над всіми народами Скитиї і Іерманїї, як своєю власністю“.

Сї останні слова дають об'ясненне цілому сьому оповіданню: Германарих, „деякими предками справедливо прирівнюваний до Олександра Великого“, підбив собі всі народи Скитиї й Німеччини, і відповідно до того легенда впакувала в реєстр підбитих всіх кого ино знала (як се було і з Олександровою легендою): ряд народів північних, що могли задержатись в традиції ще з надбалтійських осад і міграції, і полудневих сусідів.¹⁾ Цікаво одначе, що легенда при тїм натакає про незалежність Візіготів, а оповідаючи про напад Гунів, нічого не знає про ту велику монархію Германариха, про ті підвласні народи, що мусіли відограти таку чи иньшу ролю при тїм нападі. Не знає про них нічого й Амїан, оповідаючи про напад Гунів, і ми відповідно до його слів мусимо представляти собі дійсного, не легендарного Германариха войовничим королем просторих придніпрянських остроготських країв; в оповіданню Йордана можемо бачити згадку про війни з сусідніми народами — Герулами, Слов'янами, але не маємо підстави думати про якусь власть над численними народами, маючи перед очима міру дійсної власти Германариха — незалежність від нього Візіготів.

Супроти такої ілюзоричности великої монархії Германариха, розумієть ся, упадають і проби за помочию Йордана притягнути до готської держави деякі подробиці пізнійших скандинавських саг та з них витягнути звістки про готську державу на середнім Дніпрі, про столицю Германариха в „Дніпровім городі“ (Danparstad) — Київі і т. д. Сї звістки навіть при цілковитій категоричности та згоді з Йорданом не багато-б значили (бо показували-б, що Германарихова легенда в подібній версії була перейнята і сагами й Йорданом), а в своїм дійснім стані, коли маємо в сагах тільки дуже неясні згадки про „Дніпровий город“, „Дніпровські місця“ Готів, без найменшого натаку на середній Дніпер і Київ, та й то ще в верзиях значно пізнійших — сї згадки саг не можуть дати нічого певного, і готська держава на середнім Дніпрі зостаєть ся не на чім не опертїм здогадом або мітом.²⁾ Повторяю, ті реальні подробиці, які собі заламятала Германарихова легенда, зовсім не свідчать за особливою великістю його держави.

Тим поясняєть ся і слаба боротьба Остготів з гунським потоком, що заливає в IV в. іотські осади.

Ми вже бачили вище, що міграція іранських народів на захід, скільки можемо її слідити, була результатом етнографічних переворотів в середній Азії, себ то натиску на іранську людність Межиріччя монгольських і турецьких орд східньої Азії; під сим натиском уступала вона по части на захід, по части на полудень, доки потік східніх орд не пробив ся через сю іранську греблю й не вилив ся в чорноморські степи.

Вже в давнійшій степовій людности, почавши від Скитів, як згадувано, могли бути урало-алтайські елементи, але ще не значні. Масова кольонізація починаєть ся пізнійше. Першою ордою, що пробиваєть ся крізь іранську людність в наші краї, була гунська. Під натиском її іранська кольонізація уступила остаточно на полудень, зоставивши тільки слабі сліди на своїх давнійших осадах — одна частина сих європейських останків рушила на захід разом з Гунами і Германцями, друга втиснена в гори — кавказькі та кримські. Степи наші дістають иньших господарів.

Коли цілий історичний час аж до III в. по Хр. вони становлять арену іранської кольонізації, то почавши від кінця IV в. аж до XVII—XVIII — з певними перервами — наші степи стають краєм головно кочових орд турецької родини, з значною участію финських і монгольських елементів. Германська міграція була незначною інтермедією в сім процесі; важнійше значінне мала кольонізація словянська, але й вона, як побачимо — була в порівнянню — теж тільки недовгим кольонізаційним вибігом в степи в спокійнійшій перерві між степовими бурями турецької міграції, що потім примушують сю словянську людність знову вертати назад.

Вихідною точкою сього нового міграційного процесу були степи Монголії й басейн Амура — правітчина турецьких і монгольських орд. Довгий ряд віків минав, ніж міграційний імпульс, зроблений над Амуром, передавав ся по тих степових просторах на остатні свої периферії — подунайські рівнини, доки міграційна хвиля досягала сеї своєї границі. Але який етнографічний переворот мусів повстати на шляху сїєї сьвітової міграції, і які ріжнородні домішки прибирав сеї самий міграційний потік по

дорозі! Коли одна частина орди рушала далі, а друга не йшла безпосередно за нею, в покинутих просторах розсаджувались зовсім сторонні етнографічні елементи, щоб потім поневолі взяти участь в дальшій поході. Вже ся одна механічна причина — *horror vacui*, що однаково значить в кольонізації, як в фізиці, мала величезні впливи, не кажучи за завойованне, примусові міграції, і всякі інші, спеціальні причини.

При браку значної культурної різниці найрізніші елементи — монгольські, турецькі, угорсько-финські, іранські і хто зна ще які — втягали ся в сей вир, і для того докладне означенне етнографічного складу деяких орд, мабуть, на завсіди зістанеть ся задачою не до розв'язання. Для нас, розуміть ся, всі орди інтересні в міру сього значіння в нашій історії. Побут їх на нашій території часом був дуже короткий — вони тільки переходили нашими степами; часом зіставались вони тут на кілька століть. Через се одні мають більше, інші менше значіння в історії нашої кольонізації, культурній і політичній історії, хоч завсіди тільки негативне.

Попередні стадії сього міграційного процесу відомі нам дуже недокладно — головно з джерел хинських. В них вже за часи династії Чоу (до 256 р. перед Хр.) згадуєть ся на півночі, в степах Монголії кочовничі, розбійничі орди *Hiun-uo*, потім за часів династії Хан (163 перед Хр. — 196 по Хр.) — звані *Hiung-nu*, Хун-ну — що по хинськи значить „нікчемні раби“ (правдоподібно — се згідлива перерібка на хинське власного імени сього народа); сим загальним іменем хинські джерела означають турецькі народи на їх правітчині (а як деякі думають — ся назва була ширшою, обіймала й Монголів). Войовничі, неспокійні орди сї давались сильно в знаки сусідам, і спеціально Хинцям, особливо коли в II в. перед Хр. орди Хун-ну сполучили ся в одну політичну організацію; вічні їх напади спонукали Хинську державу збудовати ті велетенські укріплення, що утворили велику стіну (вже при кінці III в. перед Хр.), загородити свою північну границю системою міст і кріпостей, а заразом, як потім Византия — шукати способів до ослаблення свого ворога союзами з його ворогами. В II—I в. перед Хр. сї *Hiung-nu* були ще сильні потиснули на захід тибетські народи *Yue-tschi* і білявих *U-sun* (східніх Індоевропейців, як думають) — подія, що, мабуть, відбила ся й на границях Європи рухом кочових орд на захід. Але в I в. по Хр. держава *Hiung-nu* розбилась (може — не без впливу хинської політики) на північну й полудневу ча-

стину, і Хинська держава, опершись на полудневих, що признали її зверхність, і на інших сусідів — ворогів північних Hiung-nu, знищила в 90—2 р. їх силу й прогнала від своїх границь. Частина тих північних Хун-ну відступає далі на північ, в Алтайські краї, иньша під натиском сусідів рушає на захід.¹⁾ Сей факт справедливо вважають початком турецької міграції в Європу. В самім імені Hiung-nu бачили тих Гунів, що з'явилися в Європі в IV в. Сей погляд, висловлений ще в минулім віці*), має за собою, безперечно, значну правдоподібність.

Що гунська орда не була індоєвропейською, се видно з оповідань про вигляд Гунів, поданих Ам. Марцеліном, Аполінариєм Сідонієм та Йорданом. Хоч в таких обставинах перелякана фантазія грає важну роль, одначе в сих оповіданнях не тяжко пізнати реальні ознаки північно-азійської (финської-турецько-монгольської, чи урало-алтайської) раси: темні, безбороді широкі тварі, що так само здавались чудними Індоевропейцям, як „конячі лица“ сих останніх Хинцям, що знов нічого дивного не зауважали в вигляді Hiung-nu. Марцелін (XXX 1. 2) каже, ніби Гуни натинали щоки дітям, аби в них не росло волосе (XXX 1. 2),**) і вони старіють ся безбороді, без жадної краси, подібні до евнухів, кріпкі членами, з товстими шиями, дивні фігурою, невеликі, подібні до недбало приподоблених до людської фігури паль. Йордан, повторюючи се оповідання додає, що лица Гунів були страшенно чорні, якісь неформенні плячки, а не лица, з точками замість очей (гл. 24). Аполінарий Сідоній теж підносить сей „брак очей“, а при тім зауважає широкі щоки і наче придавлені носи, і се знов він толкує здогадом, що гунським дітям спеціально притискають носи.²⁾ Звістки сучасників малюють Гунів типовими кочовниками, що ціле життя перебували на коні, вічно переходячи з місця на місце, страшні в кінній нерегулярній війні; в порівнянню з сими „сироядцями“, кочовники — скотарі і ловці Аляни були ще „житєм і побутом культурніші“ (mitiores). Беручи гунський напад в звязку з тією вищеописаною міграцією Hiung-nu і дальшим походом турецьких і турецько-финських орд, не можна не признати найбільш правдоподібним, що в Гунах маємо перед собою передову орду того турецько-финського похода; чи гунська орда була чисто турецька і тільки

*) Desguignes Histoire des Huns, 1756. Він уважав їх Монголами. Такої-ж думки деякі й тепер.

**) Се, розуміть ся, хибне об'яснення безбородости.

підбила финські народи та потягла їх ватаги за собою, чи мішана турецько-фінська (фінська з турецькими домішками, як декотрі думають), се тяжко сказати; доказом проти монгольства Гуннів виставлено те, що Монголи пізнійше вже висувають ся на захід, словянська-ж теорія¹⁾ не має за собою нічого окрім кількох подробиць, що можуть об'яснитись що найбільше — словянськими елементами в державі Атилі.

Вже в I—II в. християнської ери могли знати про Гуннів в передній Азії, близько границь Європи, і звідти, мабуть, переніс їх помилкою Птолемей в околиці Дніпра (III 5 § 25).*) Одначе тільки від їх нападу на Іотів з'являють ся про них ближші вісти, і вони уміщують Гуннів вже на північнім сході і просто на сході від Дону.²⁾ Десять коло 370 р. Гуни знищили Алянів, що сиділи коло Меотиди і на лівім боці Дону, силу їх вирізали, інших прилучили до себе і з збільшеними силами кинулись на Остроіотів.

Старий король Германарих стратив відвагу і не сподіваючись оборонитись, сам себе вбив, аби не бачити упадку держави; його наступник (Вітімер), притягнувши до помочи ватаги Алянів і Гуннів, що не тримались головної орди, розпочав був війну, але як наложив головою, Остроіоти втратили охоту до дальшої боротьби і переважна маса їх рушила далі на захід, над Дністер (десь мабуть на середній, далі від моря). Також нещасливо випала проба боротьби і для Візііотів: Гуни обійшли їх міцний табор над Дністром, уряджений їх „судею“ Атанарихом, і той рушив на північ в Карпатські (семигородські) гори, „в Saucaland“,³⁾ вигнавши звідти тубильців; але головні маси Візііотів, не знаходячи собі вигоди в гірських долинах, рушила за Дунай, випросивши у імпер. Валента дозвіл оселити ся в Тракії (376). За їх прикладом пішли і Остроіоти: не перепущені римськими властями, вони силоміць перейшли Дунай, а кілька років пізнійше прилучив ся до них і Атанарих, запеклий ворог Риму, відложивши своє заклиятє — не ступати на римську землю.⁴⁾

Інша частина Остроіотів зісталась під зверхністю Гуннів. Вони, по словам Йордана, заховали свою самоуправу, свого короля, що тільки був обовязаний до послухності Гунам. Та, мабуть, натиск азійських орд давав себе сильно відчувати тепер в чорноморських степах, і головні маси Остроіотів пересовують ся

*) Тотожність сих Птолемейових Хуннів з Гунами приймають не всі.

звідси на захід в подунайські рівнини. Коли се сталося — не знаємо, взагалі відомости наші дуже бідні: тільки що бачимо сих Остроготів в 1-ій пол. V в. вже на середнім Дунаю. Інтересним епізодом з сих часів є боротьба Остроготів з Антами (Iord. с. 48), та про неї буде мова потім. На Чорноморю лишились лише останки Готів — одна кольонія в Криму, де зайняли вони вкінці край на північним згірю Яйли та на побережю й існували довго — останки їх були там ще в XVIII в. Інша частина з Криму, по словам Прокопия, перейшли на кавказький берег, де бачимо їх в VI в., коло Керченської протоки, під іменем Готів-Тетракетів. Є звістки ще про значну готську кольонію на нижнім Дунаю, коло Том (Кістенджі).¹⁾

Тим закінчується фактична історія Готів на нашій території; її даліше — вже більш фантастичне продовження становить т. зв. готська теорія початку Русі — про неї будемо говорити на своїм місці.

За Готами посувалась в середне-дунайські степи й инша чорноморська людність (Герули, Аляни), і гунські орди; в V в. застаємо головну орду гунську вже на просторони між Дунаєм і Тисою — колишній території Язигів, і звідси Атиля зберав дань з Римської держави. На жаль, поза відносинами до Римської держави про Гунську державу маємо дуже-дуже бідні відомости. Про Атилю оповідав римський посол, що „він панує й над островами океану і крім цілої Скитії ще й з Римлян бере дань“.²⁾ Та з сих слів трудно виводити докладне означення простору гунської держави, як то роблять часом історики.³⁾ Над чорноморськими ордами і над иншою степовою людністю могла мати гунська орда зверхність, певну моральну перевагу, а може й реальний обовязок помочи, може зберала й з деяких сусідніх народів дань, як з Римлян, та докладнійше годі про се сказати; навіть залежність чорноморських орд не є чимсь певним.

Бачимо, що деякі з сих орд гунська орда тільки ще підбиває, що деякі з них виломлюють ся й піддають ся під римську зверхність; батько Атилі перед смертю мусів воювати з придунайськими ордами, що піддалися Римлянам (Prisci p. 167 = 276). Орда Акацирів (Хозар), що жила в околицях Волги, тільки з поводу особистої образи одного з своїх старшин від Римлян добровільно піддала ся Атилі, що й настановив одного з своїх синів над ними й „над иншими народами, що живуть в припонтий-

ській Скитії“. Се все не вказує, як бачимо, на якийсь сильніший, міцніший політичний звязок в самих степах;¹⁾ тим менше можемо говорити про народи, що жили далі на північ.

З смертю Атилі (453) розірвався і той слабкий звязок. Проти синів його, що мали поділити батьківську власть, піднялось повстання серед народів середнього Дунаю; про інші не чуємо: там не було чого й підіймати повстання, бо якась номінальна зверхність Атилевої орди мусіла сама собою зникнути з його смертю. Гунську орду вибито з середнедунайських країв, що перейшли в руки головно Германців — Гепіди опанували колишню Дакию, Остготи перейшли в Панонію. Частина Гунів осілась на правім боці Дунаю — в т. зв. Малій Скитії (Добруджі), і в римських провінціях, під римською зверхністю; частина пішла за Дунай, в чорноморські степи. Йордан каже, що їх орди мешкали тут і коло Дніпра, хоч годі покладатись на докладність його відомости, що то як раз була орда Атилі.²⁾

Але гунська орда Атилі була тільки передовим полком того мішаного, турецько-фінського переважно, кочового потоку, що сунув слідом за нею чорноморськими степами, сунув довго і поволі, серед безнастанної боротьби самих орд, де нераз без сліду гинули й розбивались поодинокі орди, серед війн з оселими сусідами, то спиняючись, перериваючись, то прориваючись наглим натиском.

Ми спинимось ще коло нього, нім перейдемо до огляду слов'янської колонізації, що підчас тієї міграції ширила ся в полудневих степах, ішла на захід і полудень.

В звістках сучасників безпосереднім наступником по гунській орді Атилі виступає болгарська: вона звітна вже в кінці V в., й імя Болгарів уважалось сучасниками як би другим, новим іменем гунської орди Атилі, порівнянне звісток письменників V—VI в. виказує се цілком певно. В дійсности се могли й не бути як раз Гуни Атилі, а котрась з орд, що була перед тим під гунською зверхністю; але могла й якась гунська орда стати на чолі нових орд і надати їм своє імя.³⁾ Вірменський географ VII в., сучасник переходу Болгарів за Дунай, т. зв. Мойсей Хоренський, оповідає, що Болгари прибули на усте Дунаю з азовсько-кавказьких країв, і там було їх чотири орди: Купи-Булгар (кубанські), Дучи-Булгар, Огхондор-Блгар, Чдор-Балкар;⁴⁾ Византиєць Теофан, що писав сто літ по переході Болгар за

Дунай, знав в дунайських краях Болгарів Унугундурів і Котрагів, і в сих іменах пізнаємо відомих в византийських джерелах від VI в. Кутургурів та Оногурів (або Унутурів, Утургурів, Унугундурів) (вірменські Огхондор, Woghchondor, Vghndur, Венантар листа хозарського кагона Йосифа). Вони сідли тоді (в VI в.) в околицях Меотиди: Кутургури на правім боці Дону, Утургури за Доном, над Меотидою.¹⁾ Прокопий, що подає докладні відомости про них, називає їх Гунами, та у нього сей термин не має особливої докладности, бо до них зачисляє він і Кімеріїв. Сучасник Йордан говорить про Болгарів, очевидно відріжняючи їх від гунських народів Меотиди (він сам тут вичисляє: Altziagiri, Saviri, Hunuguri) і уміщуючи Болгарів на північ від них; та коли порівняємо його слова про напади Болгарів на Византию, із звітками Прокопия, що сї напади йшли від Кутругурів, переконаємось, що тут іде мова про те саме: Кутургури, проминені у Йордана, очевидно звались Болгарами инакше — може по імені головної орди. Сї болгарські орди не становили тоді якоїсь політичної цілости, й византийська держава уживала Утургурів проти Кутургурів (Прокопий De b. G, IV. 18). Переховані останки болгарської мови (особливо реєстр болгарських старшин) показують, що зверхня, головна орда була турецька. В сих останках деякі учені знаходять найбільше подібности до мови сучасних Чувашів, що мешкають тепер на середній Волзі, в Казанській губ., але сї Чуваши мають етнографічну основу фінську; досить правдоподібно, що й Болгари були ріжноплеменною мішаниною, де зверхність мала турецька орда. Побутові звітки про Болгар мають аналогії з побутом иньших Турків. Се все робить гадки про одноцільний фінський національний склад Болгарських орд і ще менше — про словянську національність (що має й тепер своїх оборонців)²⁾ мало правдоподібними.

В вірменській історії (у Мойсея Хоренського) Болгари виступають вже почавши від III в.³⁾ Перші напади Болгар на Византию відомі з V в.: Теодорих ще перед своїм походом на Італію, отже перед р. 487 стрів їх в Мізії й побідив.⁴⁾ Почавши від кінця V в. болгарські напади на византийські землі повторяють ся майже без перестанку; придунайські Словяне беруть теж участь в сих нападах.⁵⁾ В середині VI в., Болгарам Кутургурам Византия давала значну річну данину (*δώρα*), але вони все неустанно пустошили придунайські землі, „заразом вороги й союзники“, як характеризує їх Прокопий.⁶⁾ Вже тоді (в середині

VI в.) частину їх оселив Юстиніян в Тракії, напустивши на них Утуртурів і примусивши до міграції. Інша частина їх прилучилась до Аварів і з ними трохи пізніше емігрувала на середній Дунай. Решту опановала турецька орда, одна з тих орд „з під Золотої гори“ (Алтай), що в середині VI в. підбивають собі прикаспійські орди.¹⁾ Під натиском сих орд розбилися болгарські орди, деє при кінці VI чи на поч. VII в.: частина їх відступає на північ, де пізніше — в IX—X в. — бачимо Болгарську державу на середній Волзі та Камі; частина під назвою Чорних Болгар лишається коло Меотиди, на північній Кавказі; частина рушає далі на захід. Остання якийсь час перебуває під зверхністю Аварів, та в 30-х рр. увільнюється і вступає в союзні відносини з Візантією.²⁾ Не знати, де тоді перебувала вона і коли осілась в т. зв. Угду, „*Oγγλος*, між Дністром і Дунаєм, „в безпечнім і неприступнім з усіх боків місці“, захищенім багнами й ріками;³⁾ дуже правдоподібно, що вже на сих осадах своїх підлягала вона зверхности Аварів.⁴⁾

Союзні відносини з Візантією тривали недовго. Болгари починають зза Дунаю пустошити візантійські землі, а коло 670 р. під проводом Аспаруха осаджують ся за Дунаєм. Підбивши собі тутешніх „сім племен“ словянських (Theoph. 357), засновують вони болгарську по імені, словянську в дійсности державу, де ся болгарська орда зовсім пропадає за кілька поколінь в масі словянських осадників.

Авари (інакше Вар-Гуни, Вархоніти, Обри нашої літописи) — орда безперечно турецька, згадується ще в середині V в., коли вона зі сходу натиснула Савирів (в прикавказьких краях), сама натиснена турецькими ордами середньої Азії, „народами з над океану, що покинули свою землю, задля великого туману і грифів, що поїдали людей“.⁵⁾ Авари натисли на Савирів, ті на своїх західніх сусідів (між ними Оногурів). Се було повторення тієї історії, яку оповіли тисячку літ перед тим грецькі письменники про нахід Скитів. Перебившись в кінці між прикаспійські орди, Авари зіставались в середині VI в. якийсь час в сусідстві Савирів.*)

*) Те що Менандер каже потім про Аварів, ніби про новоприхожу якусь орду, не знаходить собі потвердження, та й ся фраза взагалі риторична — Hist. Gr. m. т. II р. 4 (ed. Bonn. р. 283).

Натиск східніх Турків що уважали Аварів „своїми рабами — утікачами“ (Менандр с. 86—9), був причиною їх дальшого походу в 60-х рр. VI в. Авари навязують зносини з Візантією (558 р. по Менандру), жадаючи й собі річних „дарунків“, які поберали від Візантії Болгари, і поручаючи себе, як найсильніший і найвоєвничий нарід. Сей „союз“ в Візантії прийнято, і Аварам поручено воювати з певними противниками Візантії, бо, як поясняє історик: „для Римлян було би корисно — чи то-б Авари перемогли, чи би їх побито“. Довідуємось, що Авари після сього воювали з Савирами й Утуртурами, далі з Слов'янами — Антами (Менандр 4—6). На заклик цісаря Юстіна Авари ходили походом на Франків, потім беруть участь в боротьбі Льонтобордів з Іепідами (567) і винищивши Іепідів, оселяють ся на їх місці, разом з своїми подорожніми товаришами, частиною Болгар-Кутругурів: се було у них умовлено вперед з Льонтобардами. Але Льонтобарди слідом рушили в Італію. Авари зістались панамі всієї середне-дунайської рівнини (568) і розпочинають звідти свої страшні спустошення візантійських земель, що тягнуть ся потім, з певними перервами, в VI, VII і VIII в. і роблять з Аварів найстрашнішого ворога Візантії.

Міграція Аварів через чорноморські степи (інтересна для нас) була дуже коротка. Вище згадав я, що й перейшовши на середній Дунай, держали вони якийсь час в підданстві болгарські орди між Дністром та Дунаєм, про відносини-ж Аварів до Слов'ян будемо мати нагоду говорити ще низше.

Як зазначає Теофан, придонські краї по болгарських ордах опановали Хозари, орда дуже неясного етнографічного складу. Арабський географ XIII в. Абульфеда каже (певно на основі давніших відомостей), що між ними було два цілком відмінні типи — чорний і білявий; деякі інші факти підперають гадку про мішанне двох етнографічних елементів, і се надає правдоподібність думці, що в Хозарах маємо якийсь нарід — може фінський, що підпав турецькому впливу, чи то культурно чи то через завойованне якоюсь турецькою ордою (цікаво, що назви вищих урядів у Хозар — турецькі); одним словом щось подібне, як ми знаємо про Угрів. Задля важного значіння хозарської орди в нашій історії випадає нам сказати про неї трохи більше.¹⁾

Під їх пізнішим іменем Хозар стрічаємо вперше в персидській війні Гераклія (розпочатій 622 р.), як союзників Візантії

проти Переїв (Теофан с. 315). Але дуже правдоподібним здаєть ся погляд, що то вони перед тим виступають під назвою Акацирів, відомих нам вже з середини V в.: вони сідли десь в землях середнього Дону чи Волги, в сусідстві Болгарів (Iord. 5). Вже за Атилі сі Акацири тримались союзу з Візантією й воювали з Атилею, але потім добровільно йому піддалися.¹⁾ Турецький натиск в середині VI в. дав себе почувти і сим Акацирам; їх підбили Сараґури, потиснені Савирами — якась турецька чи мішана орда. Ся нова сполучена сараґурсько-акацирська орда входить в союз з Візантією — для побирання „дарунків“ і може в звязку з сим, в інтересах византийської політики, розпочинає походи на Перею.*)

Десь може при кінці VI в. Хозари підбивають собі останки болгарських орд коло Дону, каспійське побереже й пробують опанувати Закавказзе; потім ціле столітє — від середини VII до пол. VIII в. переходить в завзяту боротьбі Хозар (вже під сим їх іменем) з арабським каліфатом, що опанувавши персидську державу Сасанідів, хотів прилучити і полудневий Кавказ; в результаті Закавказзе лишилось за Арабами, і хозарська границя від серед. VIII в. не йшла далі на полудень за Дербент, де ще Сасаніди збудовали були стіни для оборони від Хозар.²⁾

На жаль, дуже бідні відомости маємо про розпросторенне Хозарської держави на північ від Кавказу. З подій кінця VII і поч. VIII в. бачимо, що Хозари були панамі і на Керченській протоці (в Фанаторії — Тмутаракани) і в Криму, де навіть в Корсуні сидів їх намістник (тудун); і пізнійше (в VIII і IX в.) чуємо про Хозар і хозарські війська в Криму, хоч Корсунь вернула собі Візантія.³⁾ З нашої літописи знаємо, що певний час їх зверхність признавали придніпрянські Словяне. В звістнім листі кагана Йосифа (2-ої пол. X в.) Хозарська держава на півночі досягає кочовищ Угрів (Ганґрин), на північнім сході — Яіка;⁴⁾ досить правдоподібно, що міґрація Угрів на захід стала ся під впливом хозарських завойовань. Центром хозарської держави були прикаспійські землі — на устю Волги лежала їх столиця Ітиль; далі на полудень, недалеко устя Сулака (коло теп. Тарху) був славний своїми виноградними садами Семендер. Тут, при Каспійськім морі мусіла сідити й властива хозарська людність; Араб ібн-Хаукаль (X в.) каже, що вона жила в плетених з хащу хатах,

*) Prisci p. 341, 346, (158, 161—2 ed. Bonn.). Ся тотожність політики Акацирів з хозарською може служити теж доводом тотожності сих двох назв.

обмазаних глиною; з оповідання кагана Йосифа виходить теж, що се була людність осіла, що жила з хліборобства й городництва; уживала головно рибу й рис, що мабуть сїяв ся на місці.¹⁾

Державний устрій Хозар був дуже дивний: поруч кагана, окруженого надзвичайним поважаннем, але без дійсної власти, стояв намістник — беґ, що дійсно правив державою; в сим відгадували сліди колишнього підбиття Хозар якоюсь чужою (турецькою) ордою.²⁾ Як зазначили Араби, се була одинока держава в тих краях з постійним військом, рекрутованим з магометан і Словян.³⁾ Політичний устрій визначав ся великою толеранцією, хоч власть кагана в теорії була цілком деспотичною.

Хозарські міста мали важне значінне як посередники в торговлі і культурних зносинах Європи й Сходу. В Ітилї, як оповідає Масуди (1 пол. X в.), було сім судів — двоє для магометан, двоє для Хозар, двоє для місцевих християн і оден для Словян, Руси й иньших поган.⁴⁾ Подібне оповідаєт ся й за Семендер: магометани мали там мечети, християни — церкви, Жиди — божниці.⁵⁾ Хозарія провадила велику торговлю з Слов'янами й иньшими східно-європейськими народами й служила для них посередником в зносинах з калїфатом і передньою Азією, подібно як і Болгар, столиця поволжських Болгар (про се зрештою будемо говорити низше).

Ще важнїйше може культурне значінне мала Хозарська держава, як забороло східної Європи проти східних орд. Ми маємо докладнїйші відомости про се тільки з X в., але вони кидають сьвітло взагалї на становище Хозарської держави. В X в. Хозари не дозволяли турецькій орді Узів переходити зза Волги в чорноморські степи і рівнож не перепускали на схід європейських пиратів-Русинів, що човнами ходили грабувати каспийські береги.⁶⁾ В тїм був інтерес Хозарської держави, що мала під своєю зверхністю і чорноморські і прикаспийські землі та виберала доходи з торговлі. Тодї вже Хозарія була о стїльки слаба, що не завжди могла служити таким заборолом для сих розбїйничих обосторонніх походів, але в VIII—IX в. була вона сильнїйша, й значінне її в сім було більше. На жаль, ми маємо дуже бідні відомости про сю боротьбу Хозар з турецькими ордами. Орда алтайських Турків, що в другій половинї VI в. опанувала була прикаспийські землі, очевидно, незабаром втратила свою силу на заходї. Натомїсь в IX в. починають натискати на Хозарів Печенїги. Хоч

звістна історія будови Саркела (звичайно толкована так, що Хозари хотіли мати в ній забороло проти Печенігів в 1-й пол. IX в.) сюди не належить, але в арабських джерелах є звістки, що в середині IX в. сильно натиснули на Хозар турецькі орди, так що вони просили помочи у Арабів.¹⁾ В кінці IX в. Хозари, не мігши дати собі ради з Печенігами, перепустили сю орду в Європу,^{*)} і їх дальша східня політика лежить в здержуванню Узів.

Взагалі почавши з кінця IX в. Хозарська держава хилить ся, упадає. Як бачимо з оповідання Константина Порфирородного, з полудня вони мали проти себе кавказьких Алянів і Чорних Болгар, що були вже незалежні від них, зі сходу орду Узів, з заходу Печенігів (De adm. 10—12). Византия зміцнила своє становище в Криму і по дуже правдоподібному об'яненню згаданий Саркел, збудований десь на поч. X в., мав служити заборолом для византийських чорноморських аннексів проти Хозар.²⁾ На Дніпрі формується Руська держава, що не лише забирає з під зверхности Хозар словянські народи, але нищить їх державу своїми нападами й нарешті дає її рішучий удар за Святослава — на шкоду зрештою самій собі. Крім ворогів сторонніх на ослабленне Хозарів вплинула якась внутрішня боротьба: десь при кінці IX в. настала внутрішня війна, і побита партія виїшла й прилучилась до Угрів (De adm. 39).

Я вже згадав, що в листі кагана Йосифа північна границя Хозарської держави протягала ся до Угрів, і що може не без впливу Хозар західня частина угорського народу, відділившись, пустила ся на захід, під іменем Угрів-Мадярів.³⁾ Тепер стоїть цілком певно, що в Уграх або Мадярах, як вони себе звуть, маємо нарід финського кореня, найбільше зближений до теперішніх зауральських Вогулів і Остяків (західні сусіди — Зиряне і Вотяки досі звуть сі народи Jögra, але з значною домішкою турецьких елементів (як показує мова) — чи то через зносини або мішанне, чи то через завоювання; Константин Порфирородний оповідає про хозарську зверхність над Уграми і прилученне до них певної частини Хозар (De adm. 38—40); могло бути й більше таких фактів.

*) Const. Porph. De admin. imp. c. 37. Константин тільки хибно толкує сей факт, що то Хозари навмисно, в спілці з Узами, прогнали Печенігів.

Нема ніяких певних відомостей, коли відлучились Мадяри від своїх земляків і коли власне наступив той турецький вплив. Константин Порфирородний (De adm. 38) — одинокє більш певне джерело про угорську міграцію*) — оповідає, що „Турки“ (як він зве Мадяр) за давніх часів сєділи коло Хозар, під їх зверхністю; той край звав ся Лебедиєю, по імени головного угорського „воєводи“ (βοεβόδου), і був на ріці *Χιδιάς* инакше *Χιγγουλόυς*. Під натиском Печенігів Угри розбились на дві частини: одна зісталась на сході (у Константина — коло Персії), друга перейшла в край Ателькузу і звідти потім емігрувала на середній Дунай. З оповідання самого-ж Константина виходить, що Угри сєділи коло Хозар тільки три роки; Печеніги прийшли в Европу при кінці IX в., а вже 893 р. Угри емігрували на середній Дунай.***) Отже сей цілий перехід Угрів через чорноморські степи виходить у Константина незвичайно швидким, щось подібне як у Аварів. В сим оповіданню робились поправки, і міграція Угрів розтягалась на довший час; одначе всі сї поправки не мають реальної основи. Вправді є звістки про напади Угрів в чорноморських степах коло Дунаю й Криму, в середніх десятиліттях IX в.,¹⁾ але сї напади могли зарівно виходити й з угорських осад за Волгою.

Що до місць, де сєділи Угри, то Лебедию зовсім не можна докладно означити; уміщують її між Дніпром і Доном (*Χιγγουλόυς* тоді міг би бути Орелею, „егоже Русь зовєть Уголь — Іпат. с. 427)***), але се цілком довільно. „Ателькузу“ безперечно є край на лівім боці Дунаю, до Дністра чи до Дніпра — сього не можна знати. Звідси Угри на заклик Візантії беруть участь у війні Греків з Болгарами, але Болгари покликали на них Печенігів, і попавши між два огні, Угри пустили ся в гору Дунаєм — на колишні кочовища Гунів і Аварів.

*) Оповідання угорського Ановіма - нотаря кор. Бєли цілком стра- тило кредит в науці.

**) Наша літопись що говорить про перехід Угрів коло Київа, теж кладе ся на кінець IX в. за Ольга; але її звістка не має значіння.

***) У всякім разі не Ингулом, як думають звичайно.

II.

Словянська кольонізація нашої території.

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією. Розселення Словян на заході, на полудні, на полудневім заході. Початки українсько-руської кольонізації; Анти. Розселення східно-словянських племен. Північна (білоруська) група. Полуднева група (українсько-руська): Поляне; Сіверяне; подонська кольонізація; Деревляне; Уличі; Тиверці; Дуліби; Хорвати; західні границі руської кольонізації: на північній Підкарпатю, на Побужу, на полудень від Карпатів.

Період міграції угорсько-турецьких орд, від походу Гунів і до приходу Печенігів — це час розвою славянської кольонізації на нашій території. Ми тепер коротко оглянемо загально-славянську міграцію, скільки того треба для розуміння спеціально русько-словянської, і перейдемо до цієї останньої.

Вище ми означили можливо докладно прасловянську територію. В довгій ряді віків могли траплятись певні переміни в границях цієї території, в звязку з історією кольонізації її ближших сусідів. Поодинокі ватаги або й цілі „колїна“ та племена словянські могли відриватись від головної маси й пересуватись далі на захід і полудень. Сліди таких словянських кольоній переховались в деяких хорографічних назвах за границями прасловянської території, коли вони дійсно славянські: напр. таким слідом словянської кольонізації вважають Tsierna = Черну, місто в Дакиї, передане в сій формі вже в написи II в.,¹⁾ і т. и. Певтінґерова мапа, що була уложена в своїй початковій формі в III в.*) уміщує групу Венедів на північний захід від Карпатів, осібно від інших Венедів на сході, відділених від цієї передової групи Бастарнами, а знову другу групу Венедів між Дунаєм і Дністром, на полудень від Карпатів; ці початки словянської міграції можна б поставити в звязку з ослабленням тра-

*) По гадці декотрих, рисунок дунайських країв опертий ще на старших відомостях з II в.

кийської й босторнської людности Карпатів в III—IV в. і з її війнами та нападами на Римську державу. По за такими спорадичними і не зовсім певними що до сього значіння вказівками до тепер ми не маємо відомостей про Слов'ян на заході й полудні поза вище поданими границями їх вітчизни, аж до їх великої міграції, і досить трудно припустити якісь більші масові рухи їх на захід і полудень перед нею.¹⁾

Велика слов'янська міграція стоїть в зв'язку з рухом германських народів; на полудні крім того рішучий вплив на неї мав похід турецько-фінських орд.

Коли справедлива наведена вище гадка, що натиск Слов'ян і Литовців зі сходу був одною з причин, що привели східніх Германців до міграції з басейнів Одера і Висли на Дунай і Чорномор'є, то очевидно, що разом з германською міграцією на полудень мала йти й слов'янська міграція на захід, в покинені Германцями простори. Але й без сього слов'янсько-литовського впливу на вихід Германців, — коли в сусідстві з'явилися порожні краї по них, се не могло не звабити Слов'ян до їх залюднення, до міграції. Початки германської міграції падають на другу половину II в. по Хр. (Вандали); Готи емігрують не пізнійше як на початку III в. На ці часи повинні ми пожити й початки масової слов'янської міграції на захід. Та вона йде повільно, без розголосу. То не були воевничі германські ватаги, що своїми нападами на римські землі робили стільки гуку в історії; Слов'яне займали переважно порожні землі; як і були конфлікти між слов'янськими приходнями й Германцями, що зіставалися ще в сих землях, вони не приберали більших розмірів і проминули без уваги. Йордан в VI в., говорячи про Слов'ян на Дунаю й Чорноморським побережжю, все ще кладе границею Германії й Сарматії Вислу й мовчить про Слов'ян на Одері та Ельбі. В інших пам'ятках, що йдуть з тих же часів, як справедливо зауважено, Германці все ще уважають ся панами земель на захід від Висли; Слов'ян ігнорують.²⁾ Тільки припадково, описуючи мандрівку Герулів на початку VI в. з середнього Дунаю до Данії, сучасник Прокопій згадує вже цілий ряд слов'янських народів на тій дорозі очевидно — в Карпатських краях і в басейні Одера. Одначе і тоді ще слов'янська міграція не опанувала всеї території: велику пустиню (в басейні нижньої Ельби) перейшли Герули, нім прибули до Варнів (на балтійським побережжю) і Данів.³⁾ Історичні відомости про сю слов'янську міграцію починають ся тільки з організацією західно-слов'янської держави під проводом Сама в 2-ій

чверти VII в. і з початком війн з Франкською державою, але сучасник сих війн, письменник VII в. при тім говорить про полабських Словян як про давніх осадників (*qui... ad regnum Francorum jam olim adspexerunt* — *Fredegari* с. 68). Тоді вже західні Словяне опанували басейн Ельби (Лаби) до Заали та Ейдера, краї на Молдаві і Мораві. Перехід Маркоманів в Баварію (на початку VI в.) дав їм можливість свobodно тут розселитись. На схід опанували вони західні Карпати (полудневу сторону), на заході поодинокі словянські кольонії заглублялись в Турингію, Франконію, Баварію. На полудні — на середнім Дунаю, коло Віденського ліса, осадні західно-словянської кольонізації наближались до полуднево-словянських. Наші відомости в сій справі так бідні, що тільки лінійні відміни дають можливість протягнути межу між кольонізацією західної галузи — Чехів, Моравів, Словаків, і полудневої — подунайських Словян.

Венецианські карти становлять найдавнішу вказівку про словянську міграцію на захід попід Карпатами, басейном Дністра. Масова німецька кольонізація в карпатські і подунайські краї мусіла перервати сей словянський похід. Легенда про Германариха говорить навіть, що Готи підбили були під свою зверхність Словян на їх власних осадах, та я вище вказав, що ці звістки мають цілком мітичний характер. Більш ознак автентичности має оповідання Йордана про війну Вінітара, короля тих Остготів, що лишилися під зверхністю Гунів, з Антами й їх „королем“ Бозом (чи Божом)¹), тільки, думаю, Йордан хибно витолкував сей факт. Він оповідає, що Вінітар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись по малу і хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; як напав на них, в першій битві його побита, але далі він воював сміло й їх короля Боза з синами і 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (гл. 48). В тодішніх обставинах, по упадку держави Германариха, коли самі Готи під натиском Гуннів мусіли посуватись на захід, не до далеких завоювань їм було, і в сій війні я бачу новий прояв словянської міграції, що зіткнулась з Готами на полудневім заході. Тільки ся кольонізація виходила не з західних осад — прикарпатських, а з антських, значить полуднево-східних (українсько-руських). Важнішого значіння сей конфлікт не мав: Гуни взяли Антів в оборону проти Готів й за помічю вірних собі Готів знищили Вінітара.

Взагалі гунський рух, розбите Алянів і Готської держави, міграція германських народів і степових орд на захід не могли

не розворушити, не втягнути в сих вир сусідніх Словян, жадних нових просторів для своєї стисненої в правітчині людности. Тож гадка, що словянські ватаги теж брали участь в поході Гунів на середній Дунай і були першими кадрами сеї словянської кольонізації,¹⁾ дуже правдоподібна, хоч виразних слідів присутности Словян в гунських походах не маємо, крім кількох слів, донесених з гунського табору, що звучать по словянськи.²⁾ За те можна уважати цілком певним, що зараз по винищенню Алянів і з походом на захід Германців і самих Гунів мала розпочатись словянська міграція на полудень: се був момент найбільше здатний до того, здатнійший навіть від часів по розбитю держави Атилі, коли вибиті з над Дунаєм гунські орди відступили в чорноморські степи, а зі сходу сунули нові орди.

В 1-ій пол. VI в. словянська кольонізація опанувала вже басейн Дона і присунулась до Азовського моря. Прокопій, описуючи народи над Меотидою, говорить, що за гунськими народами, котрі сідли по обох боках Меотиди, „далі на північ сидять незчисленні народи Антів“ (De b. G. IV. 4). Але тодіж, в першій половині VI в., Словяне займали вже чорноморські степові простори й на заході. Йордан в своїм географічно-етнографічному огляді східної Європи границями словянської кольонізації кладе Дунай від устя Драви до його устя: численний нарід венетський сидить на північних згір'ях Карпатів, від верхів'я Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів; Словяне сидять (по Дунаю) від м. Новіодунум і Мурсийського озера (на устю Драви до Дунаю)²⁾ до Дністра і на північ до Висли, Анти-ж понад лукою*) Чорного моря від Дністра до Дніпра (гл. V). Сі звістки Йордана потверджує й Прокопій: він згадує, що „Словяне й Анти мешкають за Дунаєм, недалеко від берега“ (De b. G. I. 27). Розумієть ся, кольонізація, хоч би й ріденька, таких великих просторів, не могла бути результатом кількох років, очевидно — початки її треба відсунути ще в першу половину V в. Гадка, що імпульс полудневій славянській кольонізації дали Авари,³⁾ ніяк не може устоятись: коли на початку другої половини VI в. Авари з'явились в чорноморських степах, ся кольонізація була вже в повній силі й здобувала собі дорогу за Дунай.

Присунувшись на Дунай, Словяне не могли зістатись пасивними свідками боротьби Візантії з ріжними степовими ордами,

*) Воно справді тут робить луку.

що виступають в чорноморських степах по упадку держави Атилі. Ще Тацит знав пограничних з Германцями і Финами Словян як великих забияк, що нападали, розбивали в сусідніх горах та лісах (Герм. гл. 46). Міграція і стичність з степовими ордами могла тільки розвинути далі сей воевничий, неспокійний характер. Дуже правдоподібно, що Словяне брали участь в нападах болгарських орд на задунайські землі вже з кінцем V в.; джерела, своїм звичаєм, говорять про головних учасників, і тільки про пізнійші походи — напр. 559 р. можемо з порівняння різних джерел напевно довідатись, що там брали участь і Болгари і Словяни.¹⁾ Певно, Словяне робили такі розбійничі напади й на власну руку. Прокопий (Hist. arcana 18) каже, що „від початку панування Юстиніана (527 р.) Гуни (Болгари), Словяне й Анти майже що року страшенно нищили Ілїрію і всю Тракію, всі землі від Іонійського моря до константинопольських передмість, Елладу й Херсонес“. Особливо звернув на себе увагу напад 551 р., коли прийшло „словянське військо, якого не бувало“, так що Юстиніан мусїв звернути против них війська призначені для походу в Італію, але Словяне оминули боротьбу з ним (D. b. G. III 39), і великий похід Болгар і Словян 559 р., коли вони обступили самий Константинополь, вирятований одначе Велизарієм.²⁾

Сі походи промощували дорогу словянській кольонізації за Дунай. Першу виразу відомість про таку кольонізацію маємо тільки з третьої чверти VI в. (577 р.) у Іоанна з Ефесу, що оповівши про словянську руїну на Балканськїм півострові по смерті Юстіна, каже, що Словяне, користаючи з клопотів Візантії на сході, свобідно оселялись на византійських ґрунтах: напавши по його словам 580 р. на Візантію, вони „сидять і по сей час (585) спокійно, без страху і клопоту в римських провінціях“.³⁾ Але, очевидно, така кольонізація могла початись і скорше; хоч словянські, як і болгарські походи мали своєю метою здобич, одначе се не виключало й осаджувань на вигідних, культивованих задунайських ґрунтах. Ініціатива часом могла виходити навіть і від Візантії. Юстиніан закликав Антів, аби залюднили спустіле місто Турий і сусідні ґрунти (в Дакії) та поберали від Візантії гроші, а натомість боронили її від Болгар (De b. G. III. 14). Тоді одначе, здасть ся, до того не прийшло, але могло прийти в інших випадках. Нарешті промощувала дорогу до кольонізації служба в византійському війську. Під час італійської (від р. 537) кампанії бачимо Антів і „Словян“ у византійськїм війську (ib. I. 26, III. 22), а поодиноких Словян

стрічаємо навіть на вищих військових посадах: напр. такий *Δαβραγέζας Ἀρχὴς ἀντὶ τοῦ ταξιαρχοῦ* (554—5 р.).¹⁾ Вислужені вояки могли дуже охоче осідати в новім краю.

Походи Словян на якийсь час повздержала Візантія, напустивши на них Аварів (властиво знаємо се за Антів);²⁾ але Авари, оселившись на Дунаю, самі стали найстрашнішим ворогом Візантії, і подунайські Словяне стають їх союзниками, якими були для Болгарів. Даремно пробувано порадити сьому, напускаючи Аварів на Словян і шукаючи против наддунайських „Словян“ помочи у їх східніх земляків — Антів.³⁾ При кінці VI в. імп. Маврикий походами за Дунай примушує Словян сідти тихо,⁴⁾ але по смерті його (602) Візантія прийшла в такий розстрій, що про якесь повздержуваннє Словян не було що й думати. Тоді то по словам західнього літописця „Словяне відібрали у Римлян цілу Грецію“.⁵⁾ Болгарські орди, опановуючи коло 670 р. Мизию, заступають тут „сім словянських племен“.⁶⁾ Але словянська кольонізація не обмежалась Мизиєю; словянські осадн з'являють ся в великій мірі в Македонії, в Тесалії, Беотії, Епірі, Пельопонесі, що західній подорожній (Вілібальд, VIII в.) називав „Словянською землею“ (Slawinia), навіть переходять в Малу Азію, тим часом як іонійське побережжє — Ілїрик займають від півночі Сербн і Хорвати. „Зсловянщилась вся земля наша і стала варварською“ міг по правді сказати Константн Порфірородний.⁷⁾

На середнім Дунаю Словяне, як сказано вже було, могли опинитись ще під час гунського походу на захід. Коли потім словянська кольонізація опанувала чорноморські простори і прнснулась над Дунай, вона — зовсім природно — стала розпросторюватись в краї колишньої Дакії. Як бачили ми, Йордан вже кладе західньою границею Словян устє Драви. Його звістку потверджує оповіданнє Прокопія з початку 50 х рр. тогож VI столїтя: він оповідає (De b. G. IV. 25), що велика ватага Словян спустошила Ілїрик і невважаючи на висланє військo, перейшла з усією здобичею за Дунай, бо їх перепустили Гепіди: правдоподібно, ми тут маємо Словян з північного берега середнього Дунаю.⁸⁾

Не без впливу на дальше розпростореннє Словян зістав ся, мабуть, перехід Аварів на середній Дунай, ще-ж більше значіннє мав упадок германської кольонізації з винищеннєм Гепідів і переходом Льонтобардів в Італію. Словяне свобідно могли розпросторюватись тепер. В другій половині VI в. вони опанували краї

на полудень від Віденського ліса, долини Драви, Сави, Мура і присунулись до границь Баварії: се видно з боротьби баварських герцоїв з ними, що розпочинаєть ся вже з кінцем VI в., а в другий бік розпросторились до Адриятицького моря. Звідси — з лівого боку Дуная починають вони пустошити, а zarazом — певно — і осідати по троху в землях на правім боці. Сї походи розпочались, як можна думати з вище наведеного, ще до приходу Аварів, але, безперечно, походи Аварів, що з над Дуная неустанно набігали на византийські землі в 2-ій полов. VI і 1-ій чверти VII в., мали великий вплив на їх дальший розвій. Вірменський географ VII в. оповідає, що в Дакії було 25 словянських народів, але їх натиснули Готи, і Словяне, перейшовши за Дунай, осіли в Македонії й Тракії, Дальмації й Ахаї.¹⁾ Близше процес осідання Словян за Дунаєм нам невідомий; одиноке ширше джерело про сю міграцію — Константин Порфірородний (De adm. 30—2), що писав три століття пізнійше, оповідає вправді про масову колонізацію Сербів і Хорватів в другій чверти VII в., але його оповідання, повне неясностей і підозрілих прикмет, все менше має кредита в науці, і сербсько-хорватська колонізація являєть ся нерозривною частиною в загальнім колонізаційнім руху словянства з над середнього і нижнього Дунаю за Дунай, в VI і на поч. VII в.²⁾

В середині VII в. словянська колонізація на захід і полудень в головнім уже дійшла своїх границь, словянська територія обмежувалась; на заході вона зіткнулась з германськими осадами і слідом мусіла стати в обороні своєї території; труднійше означити причини, що спинили її на полудні. Разом з тим мусіли уставитись границі передових ватаг словянської колонізації в відносинах до тих дальших, що йшли слідом за ними з правітчини й своїм натиском наперали їх на захід і полудень, згодом по тім мусіли сформуватись території і сих дальших, а на решті — і в тих краях, що були вихідною точкою словянської колонізації.

Побалтійська, полабська і чесько-словацька групи, занявши західне пограничє, західню „марку“ словянства, дали місце для розпросторення на захід польській групі, що пересовуєть ся на лівий бік Висли і в басейн Одера, а також і литовським народам. Міграція полудневої групи, певно, дала їм можливість розпросторитись щось і на полудень. Взагалі напрям колонізації західньої галузи можемо собі представляти як західньо-західньо-полудневий. Етнографічний огляд нашої Початкової літо-

писи свідчить вправді, що певна частина західнього словянства пішла і в противнім напрямі та утворила клин між предками сучасних Білорусинів — Кривичами і полудневими, українсько-руськими племенами: він оповідає, що Радимичі й Вятичі, народи на Сожу й верхній Десні та Оці, не належали до східньої ірпу, до „Словян“ в тіснійшій значінню, по термінології цього огляду, а були „оть Ляховъ“: сим іменем огляд означає ірпу польську разом з побалтійською. Але не кажучи вже, що форма, в якій передає сю звістку „Повість“, не багато варта (Радимичі й Вятичі виводять ся від двох братів-епонімів „въ Лясѣхъ“ — Радима й Вятка, що з „родами“ своїми перейшли на Сож і Оку, й тут дали початок тим двом народам,¹⁾ головню, що ся звістка про західньо-словянський острів на лівім боці Дніпра не знаходить собі potwierдження ні в яких иньших фактах, тому мусимо її приймати дуже скептично.

Рух українсько-руських племен на полудень виявив ся в колонізації „Антами“ чорноморських степів між Дніпром та Доном, сконстатованій Прокопієм, і на нижнім Дніпрі — по свідощтву Йордана. Се перша колонізація українсько-руська, яку можемо констатувати, і для того на ній мусимо трохи більше спинитись.

Серед полудневої словянської колонізації, як бачили ми з вищеподаного, тогочасні письменники розрізняють Словенів (*Σκλαβηνοί*, *Scлавeni*) і Антів. Найбільш ясний сей поділ у Йордана: до всіх Словян взагалі він прикладає як загальне імя стару німецьку назву Венетів; *Scлавeni* — то західня частина їх, на захід від Дністра, Анти — східня, за Дністром; при тім він поясняє, що се назва цілих іруп, що складались з поодиноких племен: *quorum (Venetharum) nomina licet nunc per varias familias et loca mutantur, principaliter tamen Scлавeni et Antes nominantur* (с. 5). Грецькі письменники не уживають німецької назви: „Венети“, вони знають тільки Словян і Антів, не вказують їх границь між собою, але подані ними відомости згоджують ся з Йордановими: Словяне сидять безпосередно над Дунаєм, на се вказує оповідання Прокопія про їх засідки й напади над Дунаєм в середині VI в.,²⁾ бачимо їх тут потім при кінці VI і на початку VII в. в оповіданнях Менандра і Теофілакта³⁾; Анти-ж сидять дальше від Дунаю⁴⁾; що вони сиділи і далі на схід, на Подоню — бачили ми з Прокопія. Коли зважимо

се, а пригадаємо, що Йордан жив сам в Мізії і був свідком тих неустанних нападів Словян і Антів на візантійські землі, про котрі не раз згадує (Rom. с. 388, Get. с. XXIII), то може цілком покластись на зроблене ним означення території Словен і Антів і їх обоюдної границі.

Імя Словен — *Σκλαβηνοί*, Sklaveni ясне; се питоме, загальне імя Словян, що тут спеціально прикладаєть ся до їх полуднево-західних осад для відріжнення від східно-полудневих. Але Анти? Проби об'яснити се імя з слов'янської мови або найти її сліди в пізнійших численних іменах слов'янських племен не удались.¹⁾ Воно, як і Венеди, очевидно — чужого початку, дано Слов'янам якимсь сусідом. Здогад, що се иньша форма тієїж назви — Венедів, дуже привабливий, але проти нього роблять закиди з лінгвістичного погляду.²⁾

Вперше се імя Антів виступає в оповіданню Йордана про війну з Антами остготського короля Вінітара при кінці IV в. (гл. 48). Як легендарною і цілком нереальною виглядає історія війни з Венедями Германариха, так натовість варта віри ся згадка. Може бути за те непевність, чи не переніс історик сучасного імени Антів на ті часи. Се зовсім можливо; одначе, коли зважимо, що Йордан знав загальне імя для всіх Словян — Венети, знав про часткове значіння антського імени і на иньших місцях виразно каже за поділ на Словен і Антів як за сучасний (opus — гл. 23, пор. гл. 5), то дуже можливо також і те, що імя Антів переказано було тут іотською традицією, або бодай уважалось іменем старшим ніж тодішнє століття. Поза сим оповіданням Йордана се імя приходить до загального уживання у візантійських письменників VI в. (з ними можна рахувати й Йордана, що сам жив в східній імперії): сі письменники майже всі розрізняють Словян і Антів: Прокопій, Агатий, ціс. Маврикій, Менандр, Теофілакт.³⁾ Останній раз імя Антів приходить в оповіданню Теофілакта (письменника, що жив в першій пол. VII в.) в оповіданню про війну 602 р.⁴⁾ По сім се імя зникає. Чи не було воно перейняте візантійцями від східних турецьких-финських орд, що були сусідами власне полуднево-східних Словян і з кінцем V в. приходять в близький контакт з Візантією?

Яке значіння мав сей поділ на Словен і Антів? Уважати його чисто географічним — трудно. Занадто широко і консеквентно переходить се відріжнення у письменників VI в.: імя Антів згідно і консеквентно прикладаєть ся різними письменниками до цілої кольонізації від Дністра до Меотиди, не тільки до

пограничної території Антів і Словян; імя Анта прикладаєть ся як призвище до поодиноких осіб з цієї групи (*Δαβραυέξας Άντης άνηρ ταξίαρχος*); Анти і Словяне то виступають разом, то воюють між собою — в середині VI в., і ведуть пізнійше цілком противну політику що до Аварів і Візантії. Всі ці факти, що вказують на особність сих двох груп, тяжко було-б звести до тієї різниці, що Словени, мовляв, сиділи по сей бік Дністра, а Анти по той. Мусіла бути більша.

Не що давно висловлено гадку, що Анти — се імя якоїсь чужої („черкеської“) династії, що опанувала сю словянську групу, отже — се політичний, а не етнографічний термін.¹⁾ Хоч ся гадка була висловлена без усяких доводів, цілком голословно, але — може завдяки її аподектичному тону, була підхоплена чужесторонніми письменниками про Русь і словянство,²⁾ тож я мушу згадати про неї. Розумієть ся, вона не має ніякої підстави: ні про яку таку династію ми нічого не знаємо, якоїсь цільнійшої політичної організації, яку мусіло-б принести таке завойованне, у „Антів“ не бачимо: сучасник Прокопій виразно каже, що як Словянами так і Антами не править оден чоловік, але здавна вони живуть „демократично“, і дійсно оповідає про ухвалу, повзату на антськїм вічу (*De b. G. III, 14*).

Одиноке можливе об'ясненне — се, що поділ VI в. на Словян і Антів відповідає двом особнім диалектично-етнографічним словянським галузям. Се зрозуміли дослідники давно, хоч і не відгадали тих галузей, думаючи, що Анти означають східньо-полудневу галузь словянства.³⁾

Глянувши на розміщенне Словян і Антів на полудні, переконаємо ся, що назва Антів не може відповідати північно-східньо-полудневій галузи Словянства, не може обіймати Словян східніх і полудневих разом, що як раз Словяни Мізійські (пізнійші Болгари) й Панонські обіймають ся назвою Словенів (*Scлавени*), бо то вони сиділи в першій половині VI в. по Дунаю від Драви до моря і Дністра. В краю між Дунаєм і Дністром в середині VI в. не міг сидіти хто инший, як ті словянські кадри, що протягом VI і VII в. перейшли в Мизику, полишивши своїм східнім і північним сусідам землі за Дністром. Натомість „Анти“ можуть відповідати північно-східній групі⁴⁾, але й то з певним обмеженнем: ми не знаємо, як далеко сягало імя Антів на північ⁵⁾, воно могло обіймати всі східньо-словянські племена, але ми сього не знаємо і таких фактів не маємо, стрічаємо се імя тільки в подіях і комбінаціях, що дотикають ся самої полудневої колонізації

сих племен; імя Антів могло обіймати цілий східній відділ, але в тім матеріалі, що ми маємо, воно належить тільки до полудневої частини сього відділу, до полудневих племен східньої групи, і з сим значінням не проблематичним, а звязаним з реальними фактами, з усім кругом фактів, який іно маємо, мусимо числитись. Анти — не північно-східньо-полуднева галузь словянства, а полуднева частина її північно-східнього відділу, ті племена, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українсько-руською.*)

Все промовляє за сим ототожненням Антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібність, що рівняєть ся з певністю. Ми бачимо, що сї Анти виступають на території, де пізнійше бачимо Русинів і де й тоді — в VI в. не міг сидіти ніякий иньший словянський нарід, розумію краї між Дністром і Доном. Їх границею з „Словенами“ тоді був Дністер, але з рухом „Словен“ на захід і полудень вона натурально мусіла посунутись, як і дійсно потім — в X в. — бачимо Дунай границею Руси з Мизийськими Словянами. Бачимо, що сї Анти були східніми сусідами Словян, відріжняючись від них як особна група, найправдоподібніше — етнографічно, се бачимо й у їх наступників — Руси та Болгарів. На останку — антська кольонізація цілком відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями словянської кольонізації могли-б викомбінувати про правітчину нашого народу й напрям його кольонізації. Се все, кажу, робить — можна сказати — певним, що в Антах маємо предків українсько-руських племен.

Ся антська — українсько-руська кольонізація могла на добре розпочатись в полудневім напрямі не скорше як з кінцем IV в. і виступає вже в більш менш закінченній формі в першій половині VI в. Західню границю її становить тоді Дністер, на захід від нього — „Словени“, ті словенські кадри, що кольонізують протягом VI—VII в. балканські й середньодунайські землі; з поступом сїєї кольонізації антська границя з Дністра повинна була поступати на захід. Анти мусіли натискати на своїх західніх сусідів, і дуже правдоподібно, що на ґрунті сих кольоніза-

*) Як вищеподане розуміння назви Антів у Цайса і ин. за широке, так знов рішучо за узьке розуміння знаходимо у декотрих, що в Антах бачать Уличів і Тиверців: ми не маємо вказівок, що сї племена займали цілу антську просторонь та й чому-б як раз сї два руські племена злучались в одній загальній назві?

ційних відносин виникала та боротьба Словян і Антів, про яку згадує Проконій (De b. G. III. 14 — десь в другій чверті VI в.).

При кінці VI в. „Словени“ ще займають лівий берег Дуная. Тільки з закінченням кольонізації балканських земель, з переходом болгарських орд за Дунай могли Анти опанувати дунайський берег і витиснути звідси останки Словен: пізніше (в VIII—IX в.) він дійсно був в руках Руси. На заході міграція Хорватів і Сербів в Ілїрик полишила прикарпатські землі (коли справді звідси виходила) українсько-руській кольонізації. Таким чином в другій половині VII в. українсько-руська кольонізація могла в головнішій уже опанувати свою територію, кажу — в головнішій, бо етнографічні границі не відразу міцно уставили ся, а особливо кольонізація гірських карпатських країв Русинами мусіла йти поволі і закінчила ся, певно, значно пізніше.

Уставлена вище тотожність Антів із українсько-руськими племенами відкриває нам кілька фактів з найранішої історії їх кольонізації.

Йдучи хронологічно, треба почати з тієї війни Вінїтара з Антами. Падає вона на останню чверть IV в., десь в кінці 70-х чи в 80-х рр., ближше дати означити не можна. Як я вже сказав, де-що промовляє за тим, що-б не збувати в сїм епізоді імени Антів гадкою про анахронізм; додаю, що й конфлікт сей міг бути ще не дуже далеко від Дніпра, бо Остроготи під натиском Гунів поволі тільки посувались на захід, аж опинились на середнім Дунаю, отже й географічно взявши, ніщо не противить ся гадці, що тут справді брали участь Анти. Та признаючи саму війну реальним фактом, трудно прийняти, як я вже згадував, те об'яснення, яке дає її Йордан. Я наводив уже його оповідання: Вінїтар, „не хочачи підлягати гунській зверхности, став відтягатись помалу й хочачи показати свою відвагу, рушив з своїм військом на краї Антів; коли він напав на них, в першій битві його побито, але далі він воював сміло й їх короля Боза*) (Bos nomine, може Бож-ко, Божидар, Богдан) з синами й 70 старшинами казав розіпати для страшного прикладу“ (с. 48). В тодішніх обставинах, по

*) В нїм бачили Буса Слова о п. Ігоровім — гадка дуже приваблива, але не дуже певна.

упадку держави Германариха, коли самі Готи під натиском Гунів мусіли посуватись на захід, не до далеких завойовань їм було, і в сій війні я, як згадував, бачив би симптом словянської, може антської спеціально — значить нашої, кольонізації на полудень, що зіткнулась з Готами. Гуні тоді взяли Антів в оборону проти Готів і при помочи вірної їм частини Готів знищили сього своєвільного Вінїтара.

В першій половині VI в. Анти беруть участь в походах придунайських Словян на Византию. Про се маємо кілька дуже сильних заміток у сучасників. Йордан закінчує свою римську історію згадкою про „повсечасні напади Болгарів, Антів і Словян“, а оповідаючи про легендарну державу Германариха і послухність йому Словян, пригадує, що тепер Венети: Анти і Словяне „за наші гріхи скрізь так бушують“ (с. 23). Ще сильніше, як ми бачили висловляється Прокопій (Hist. arcana 18), що Гунни, Болгари, Словяни і Анти, від коли настав імператором Юстиніян, набігаючи що року на Ілїрїю і Тракію, чинили страшні спустошення людям. На иньшому місці він згадує, що на початку пановання Юстиніяна „Гунни (Болгари), Анти і Словени переходили за Дунай та незвичайно непокоїли Римлян“ (De b. Got. III, 14). З сього виходить, що Анти були звичайними учасниками тих повсечасних нападів Болгарів і Словян і могли брати в нїх участь ще з кінцем V в. Особливо сї болгарсько-словянські напади стали частими в другій чверти VI в., за часи Юстиніяна; 530 р. цісар поручив був оборону Дунаю маїстру Хилвудію, і він потрапив протягом трох років повздержувати задунайських варварів — Болгар, Антів і Словян від нападів, робив навіть походи за Дунай поки не наложив головою підчас такого походу в краї Словян, і напади пішли знову (De b. G. 14—18). Вони страшно шкодили сусїднім византийським провінціям, але зрідка набирали ширшого значіння, і тим поясняється, що Юстиніян не звертав особливої уваги на них і віддавав ся тим часом плянам далеких експедицій. В коротких звістках сучасників не вичислюють ся докладно учасники сих походів, найчастійше говорить ся лише про Болгарів, рідше про Словен, про участь Антів знаємо тільки з загальних уваг. Тільки один раз, до речі, говорячи про Антів, згадує Прокопій про їх похід на Тракію (De b. G. III, 16), але й то так, що з того зовсім не можна вивести, чи то був спеціально-антський похід, чи нї. Взагалї, походи самих Антів, на власну руку, на Византию не дуже ймовірні; правдоподібно, вони бували звичайно тільки учасниками: осо-

бливо Болгари, ходячи з приазовських степів на Византию, могли приберати собі по дорозі ватаги Антів, волею чи неволею.

В другій половині Анти поріжнилились з „Словенами“; про се оповідає Прокопій (De b. G. III, 14), не пояснюючи причин: „Пізнійше, по смерті Хилвудия (сталась 534 р.) Анти і Словени поріжнилились, прийшло до війни, й Антів перемогли вороги“; трохи згодом він згадує, що сі народи „вели між собою переговори і мали безпечно обопільні зносини“, ¹⁾ се натякає, що війна тривала не довго, але після неї не було ближших відносин (бодай тоді) між обома сусідами. Дуже можливо, що се була колонізаційна боротьба, натиск Антів на Словен; хоч могли бути й якісь спеціальні причини. Ся війна мусить припадати десь на кінець 30 або початок 40-х рр.

Византия, правдоподібно, хотіла використати се поріжнення своїх ворогів (хто зна — чи й не доложила до неї рук), вона звернулась до Антів, щоб перетягнути їх до себе: Юстиніян закликав їх, аби оселились в околицях Турія, спустілої римської кріпости, збудованої по словам Прокопія Траяном, на лівім боці Дунаю (очевидно в Дакиї), обіцяючи їм богату платню і всякі вигоди (*σφίσι ξυνοικεῖν μὲν δυνάμει τῆ πάσῃ, χρήματα δὲ μεγάλα σφίσι προέσθαι* — De b. G. ib.), аби вони боронили Византию від Болгарів (і розумієть ся — разом і від Словян). Тоді, здаєть ся, до порозуміння не прийшло: історія ся стоїть в звязку з появою між Антами псевдо-Хилвудия. Епізод сей докладно оповів Прокопій (і він дав йому нагоду до класичної характеристики побуту Словян і Антів та деяких дуже інтересних подробиць). Між невільниками, взятими Словянами в війні з Антами, був молодий Ант на імя Хилвудий. Один грецький невільник з Тракиї, що перебував між Антами, звернув увагу свого хазяїна, що у Словен в неволі перебуває Хилвудий, той самий звістний римський магістр, що так дав ся їм в знаки, але Словене того не знають. Сього юнака викупили, і хоч він запевняв, що він зроду Ант, йому не повірили, і на загальнім антськім вічу (*ἠρεῖοντο μὲν ἐπὶ τοῦτω Ἄνται σχεδὸν ἅπαντες*) примусили його, аби удавав з себе магістра Хилвудия. Коли Юстиніян зробив згадану вище свою пропозицію, Анти згоджувались тільки з тим, аби той ніби Хилвудий дістав назад свій уряд і жив на тих пропонованих ґрунтах з ними разом. Але, коли Хилвудий їхав в сій справі до Константинополя, перестрів його на дорозі звістний Нарзес і довівши обманьство, арештовав та й повіз в кайданах до Константинополя.

Хоч отже сі переговори мабуть не дійшли тоді кінця, одначе хто зна, чи не від сього часу — боротьби з Словенами і зносин з Візантією*) — чи не від сього часу, кажу, датуєть ся переміна в політиці Антів, бо пізнійше — правда, се вже належить аж до часів Маврикия (602) — ми стрічаємось з Антами, як з союзниками Візантії.

Під час переходу Аварів з прикаспійських країв на захід дали ся вони в знаки Антам. Про се оповідає фрагмент Менандра (без початку)¹⁾; з нього довідуємось, що Антам не пощастило в сій боротьбі, і Авари почали пустошити їх землю своїми нападами та грабувати; Менандр оповідає, що для викупу взятих в неволю Анти вислали одного з видатнійших між собою Мезамира (*Μεζάμηρον τὸν Ἰδαριζίου, Κελαυστοῦ ἀδελφόν*), але коли той під час свого посольства став говорити з Аvaraми згорда (*ἀπέροψε ρήματα ὑπερήφανά τε καὶ θρασύτερά πως*), використав се один Болгарин (*Κοτρίγουρος*), близький до аварського кагана і неприхильний до Антів. Він порадив кагану вбити Мезамира, як чоловіка особливо впливового між Антами і здібного до організації боротьби, і Авари вбили Мезамира, а після сього пустошили ще гірше землю Антів, забираючи в неволю й грабуючи її.

Сей епізод хронологічно належить до кінця 50-их рр. Напад Аварів на Антів об'ясняють тим, що то Візантія їх напустила; дійсно, (уложивши з ними угоду, Юстиніян поручив їм воювати з ворогами — очевидно Візантії (Men. p. 5), але ми не маємо слідів, щоб Анти тоді докучали Візантії, і далеко правдоподібніше, що Авари без спеціальних візантійських поручень по дорозі „примучили“ Антів. Се пригадує історію Повісти временних літ: там оповідаєть ся, що „Обри (Авари) воеваша на Словѣны и примучиша Дулѣбы, суцая Словѣны, и насилъе творяху женамъ дулѣбскимъ: аще поѣхати бяхе Обрину, не дадяхе въпряхи коня,

*) Антські ватаги на візантійській службі бачимо в Італії і перед сією справою вїби Хильвудия і по нїй, але разом з ватагами Болгар і Словян, De b. G. I, 26—7, III, 22 — отже се не мало особливого політичного значіння, доводить тільки брак якоїсь державної організації у всіх цих племен.

**) ὁ κατὰ Ἀντῶν τὰ ἔχθιστα βουλευσάμενος — з сих слів можна б вивести, що сей Котригур і під'юдив кагана на Антів, може через якесь поріжнення Болгар і Антів; се толкованне дало б можливість до деяких інтересних виводів, як би воно було єдине можливе.

ни волю, но веляше вѣрйачи 3, или 4, 5 женъ въ телѣгу и повести Обрина“ (Іп. с. 7). В сім переказі мусить критись реальна згадка про насильство Дулібам від Аварів¹); хоч літописець зачисляє се до часів імп. Іраклія (610—640), та датованне се зроблено на основі византийського оповідання з 610 р.²) і припадково надано сьому — очевидно народньому переказу про утиск Дулібів; дуже можливо, що в дійсности тут маємо память про сю аварську біду VI в., переказану Менандром. Можливі такі примучування й пізнійшими часами, коли Авари жили на середнім Дунаю, але з епізода аварської війни 602 р. бачимо, що тоді Словяне наддунайські були в відносинах союза й певної залежности від Аварів, Анти-ж цілком незалежні, і військо аварське дуже не радо прийняло плян свого кагана — іти на Антів, по просту збунтовалось і не пішло, так що пізнійші походи Аварів на Антів можна, як би хто схотів, припускати, але дуже на їх істнованне покладатись не можна.

З другої половини VI в., після тієї аварської біди, ми вже не маємо звісток про Антів. Вони виступають аж у тій війні 602 р.: під час війни з Візантією, коли Греки звернули свої сили проти союзних з Аварами наддунайських Словян, аварський каган для діверсії вислав був військо, „аби знищити антський нарід, що був союзником РOMEІВ“, але аварське військо від такої перспективи стало тікати до Греків, і каган мусів відложити свій плян. Епізод сей цікавий, бо показує, що Анти, як я вже сказав, тоді були цілком незалежні від Аварів і як союзники Візантії, мусіли воювати з Словенами, отже тримались від них з осібна і ворожо.

Заразом він характеризує відносини не тільки Аварів до Антів. Вся політика кочових орд, що мандрують нашими степами, звернена на багаті византийські землі: з них тягнули вони багаті окупи за „союз“ і зберали здобич нападами; відносини до Словян їх інтересовали далеко меньше і війна з ними звязана була з великими трудностями: Словяне були майстри ховатись у всяких нетрах, як сьвідчать оповідання Візантийців (Теофілякта, Маврикия, т. зв. Льва). Тож справа рідко коли йшла далі „примучувань“ при нагоді, по дорозі, як те аварське, переказане нашими й византийськими джерелами. Се поясняє нам, як серед руху орд по наших степах в V—VII в. вони кольонізували ся заразом нашими предками.

Що до Аварів, то навіть Словяне нижнього Дунаю в VI віці не були тіснійше якось звязані з їх державою: правда, при

кінці VI в. вони стоять в союзі з Аварами, але перед тим (під р. 578) маємо звістний епізод, як Словяне відмовили всякої послухності Аварам, і каган аж пізніше, при нагоді покарав їх за се (Мен. с. 99). В 1-ій чверти VII в. мали їм підлягати Болгари, поки не увільнились десь в 30-х рр.;¹⁾ де тоді як раз перебували Болгари, не знаємо, тож не можемо й судити про круг політичного впливу Аварів. Але взагалі що до аварської зверхности над українсько-руськими племенами, то хоч можливість її, особливо що до західніх племен, не виключена, але ми маємо про неї тільки негати́вне свідощтво згаданої війни 602 р. і ніякого позитивного.

В другій чверти VII в. аварська держава вже упадає. В третій чверти болгарські орди переходять з чорноморських степів за Дунай. Сильна хозарська держава захистила степи від находу нових орд зі сходу. З другої половини VII в. і до другої половини IX — до міграції Угрів і приходу Печенігів зза Дону — се час, коли обставини найбільше сприяли розвою словянської кольонізації, коли в степах не було ніяких ворогів оселої культури, час, коли ся кольонізація прийшла до найбільшого свого розвою.

На жаль, ми не маємо сучасних відомостей про неї. З початком VII в. уривають ся византийські відомости про східніх Словян: се по части залежить від упадку византийської історіографії, по части від історичних обставин: Византия відділена новими словянськими державами на Дунаю, і її безпосередні зносини з задунайськими краями слабнуть. Головним джерелом стає Повість временних літ, передо ве́йм — її етнографічні огляди, але сї огляди писані в часи значно пізнійші — XI в., і тільки небогато можуть нам сказати про стан річей перед тими перемінами, які зробив в сій кольонізації новий натиск степових орд в IX—XI вв. Дуже слабе доповнення до них дають і арабські звістки IX і X в. взагалі дуже небогаті певними географічними вказівками. Історик для доповнення скуких відомостей сих джерел мусів би звернути ся за помочю до археології й диалектології, але і сї науки в теперішнім стані дуже рідко можуть дати цілком певні вказівки.

Літописні відомости, доповнені иньшими фактами, дають такий в головних рисах образ східньо-словянської кольонізації X—XI в.:

Північну частину словянської правітчини, за виключенням того, що зайняли під час загальної міграції литовські народи, бачимо головно залюдненою великим народом кривицьким — Кривичами; се відвічні сусіди литовських народів, що й досі всіх східніх Словян звать Кревами.*) Вони займають верхівя Дніпра, Західньої Двини й Волги (Іп. с. 6), поділившись дуже рано (вже в X в. бачимо се) на галузь західню, подвинську, з Полоцьком на чолі, і східню, пізнійше сформовану, з Смоленськом на чолі (се Кривичі *кат* *᾿εξοχήν* літописи). Кривичі-ж, правдоподібно, колонізували басейн р. Великої (центр Ізборськ, потім Псков).¹⁾ Їх же колонією часто вважають ільменських „Словен“ з їх столицею — Новгородом. Специалізацію у них загального імени „Словен“ правдоподібно об'являють тим, що то була крайня словянська колонія, але для зачислення новгородських Словян як раз до Кривичів в літописи нема основи, а новгородський діалект значно відрізняється від кривицького. Уважаючи на подібности новгородського вокалізма до українського, рівнож на деякі відгомони в пізнійшій книжній літературі про прихід Новгородців з полудня, виставлено здогад, що Новгородці були колонією полудневої, української Русі.²⁾ Справа ся чекає ще остаточного вяснення.

З фактів хорографії, а по части й археології, виводять, що кривицька територія мусіла мати колись не-словянську (головно фінську) людність. Вище (с. 29) я вказував, як не ясно стоїть ся справа. Хорографія (як би була ліпше вистудійована) дійсно вказувала-б, що перед кривичьким і „словенським“ розселенням, як його бачимо в X—XI в., була тут не словянська людність — на верхівю Дніпра і далі на північ, захід і схід. З властивої своєї території Кривичі вже на очах історії поступали на захід, по Двині, доки не стріли ся з німецькою колонізацією — ливонських рицарів, і ще більше на схід: з території Кривичів і новгородських Словян словянська колонізація йшла неустанно в басейн Волги, в землі фінських народів: Веси (на північних допливах Волги — Тверді, Молозі, Шекені і коло Білого Озера), Мери (в басейні Оки — по Москві, верхній Клязмі і по самій Волзі, на схід від Веси) та Муроми (на нижній Оці, на схід

*) Kreews — Росіянин, Kreewu seme — Росія, Krewu tizziba — руська = православна віра. Значіння слова Кривичі зістається невясненим.

від Мери), де кривицька кольонізація стрічалась з полудневою, вятицькою. Ся східня кольонізація була досить значною вже в X в., бо вже з кінцем його чи з початком XI засновують ся князівства в центрах цієї кольонізації — Ростові та Муромі. Вона була початком сформовання наймолодшого, але й найчисленнішого з слов'янських народів — великоросійського, витвореного на фінських ґрунті сією новгородсько-кривицькою та сіверянсько-вятицькою кольонізацією, що асимілюючи фінську людність і модифікуючись під її впливом, захвала одначе слов'янський етнографічний тип.¹⁾

На правім боці Дніпра Повість (Іп. с. 3) уміщує Дреговичів: „сіли між Припєтю та Двиною й назвали ся Дреговичі“ (дрєгва, дрєговина — багно, мочари по українськи та білоруськи); одначе північна частина цієї території — землі по р. Березині належали до Полоцької землі (князівство Минське): се привело деяких учених до гадки, що дреговицька територія обмежалась басейном Припєти, з центральними містами — Туровом і Пинськом, а басейн Березини залюднили Кривичі.²⁾ Розумієть ся, слова літописи не так виразні, щоб усунути всяку непевність, одначе ся гадка, що басейн Березини не належав вже Дреговичам не має за собою нічого більше, а політична приналежність не може бути рішучим аргументом, навпаки деякі факти промовляють за розширенням дреговицької території і на басейн Березини. На вододілі дніпровського басейна з німанським Дреговичі стрічались з литовськими народами; етнографічну границю уставити трудно; ані хорографічних ані археологічних фактів не стає ще на се; подібно як і з Финами, й тут можна помітити розширення слов'янської території на некористь литовської, і безперечно, що се розширення іде далеко назад, але сей процес дуже мало висліджено.³⁾ Не ясним зістаєть ся і те — до котрої з двох східньослов'янських груп належали з початку Дреговичі. Тепер дреговицька територія належить українському народу тільки своєю західньою частиною — Пинщиною, краєм верхньої Припєти, зрештою на північ від Припєти людність білоруська, а подекуди переходить і на її правий бік. Можна се собі толкувати так, що з початку Дреговичі належали до одної групи з Кривичами (білоруської), й Пинщину асимілювала полуднева, українська людність, або противно — решту Дреговичів можна уважати збілорусеними; се питання, поки не роз'яснені границі дреговицької території на північ, по просту не можна розв'язати.⁴⁾

На правім боці Дніпра, в басейні Сожа Повість уміщає Радимичів (головні міста Гом'яи = Гомель і Чичерськ на Сожі); верхівє Сожа належало вже до кривичького Смоленська, і можливо, що було й залюднено Кривичами. Територія ся увійшла в склад білоруського племені. Натомісь ближші одноплеменники (по літописи) Радимичів Вятчі, що займали верхівє Оки й її верхні притоки, належать вже до Великоросів, як і дальша словянська колонізація в басейні Оки і верхівях Дона, на ґрунтах Муроми і Мордви, та Мещери — волость Муромсько-Рязанська.¹⁾ Самі Вятчі, відай, були такою-ж словянською колонізацією на финським ґрунті. Як я згадував, Повість временних літ оповідає, що Радимичі й Вятчі ведуть свій рід від двох братів — Ляхів Радима і Вятка, і для того виріжняє їх від иньших „словянських“ народів (с. 7),* але ніщо не вказує на приналежність сих двох племен до західньо-словянської групи і мабуть „лядство“ їх стільки-ж значить, скільки генеалогія від братів Радима і Вятка.

Переходимо до полудневої групи.

В центрі українсько-руської колонізації сидить племя Полян. „Повість“ (с. 3) не означає їх осад ближше, як тільки що вони „сѣдоша по Днепру и наркошася Поляне“, очевидно — в околиці своєї столиці Київ, де жили „Поляне Кияне“. Повість поясняє, що Поляне назвались так тому, що вони сѣдили на голій рівнині (занеже в полѣ сѣдяху — Іп. с. 16), але околиці Київ, себто ту країну, що в X—XI в. головно була полянською територією, трудно назвати „полем“, і сама Повість, оповідаючи про Полян, каже, що вони сѣдили „по горамъ симъ“ (Дніпровим), „въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрською“ (с. 4, 9), і дійсно околиці Київ на північ від Стугни і тепер богаті лісом, а давнійше були цілком лісовим краєм.²⁾ Найпростійше об'яснення, здаєть ся, буде те, що давнійше, до натиску степових орд X—XI в., головні осаді Полян лежали на полудень від Стугни, де більше було рівнини, „чистого поля“.³⁾ В противність сій країні північна частина Київщини звалась „лісовою стороною“ (Іп. с. 575), відповідно тому полуднева могла зватись „польською“, а від неї й мешканці — Полянами; „Польською землею“ Повість справді зве землю Полян (с. 12), але в загальнім значінню. Зрештою можна-б

*) Там де я не подаю ближшого означення, цитую літописи по Іпатському кодексу, вид. 1871 р.

гадати, що імя своє принесли Поляне з якихось інших „полей“, що замешкували давнійше, але така мітрація сама по собі буде вже ні на чім не опертою гіпотезою. Подібні імена від „поля“ стрічаємо ми і в інших Словян (польські Поляне, болгарські Поляки, Польчане, Польці, словянські Поланці, Поляне в сусідстві Мораван), зовсім не залежно одно від другого.¹⁾

В X—XI в. земля Полян була дуже не велика; з оповідання й натяків літописи бачимо, що крайніми більшими містами її на північному заході були Білгород (на Ірпені) і Вишгород (на Дніпрі).*) На сході споконвічною границею був Дніпро: хоч до Києва належала, здасться, вузька полоса за Дніпром, але Дніпро був і уважався завжди границею Київщини й Черниговщини, Полян і Сіверян (Іп. с. 104—5, 462). Що до полудня, то тут в X в. крайнім київським пунктом була Родня, „на устю Роси“, але потім всяку думку про оборону Поросся від Печенігів князі покинули, і почали боронити побережа Стугни (Іп. с. 51, 83): „Полянська земля“ була цілком загнана в ліси.

Сі історичні вказівки потверджують ся й археологічними фактами: за Дніпром починаєть ся інший похоронний тип, небіжчики палені, а не ховані, як в Київщині; з другого боку могили деревлянського типа починають ся вже на лівім боці Ірпени і в області Растваці. Для означення полудневої границі археологія поки що не дає матеріяла.²⁾ Таким чинном, комбінуючи історичні й археологічні вказівки, ми можемо обмежити полянську територію на сході Дніпром, на півночі Ірпенем, на заході Ірпенем та нижнею Раствавицею. Щож до полудня, то Полянська земля доходила що найменше до Роси, а може й переходила її — за ліпших часів.

Сей малий трикутник — то центр історичного життя нашого народу і вихідна країна його імени — се Русь властива. Київщина під іменем Руси, руської землі протиставляєть ся ще в XI—XII в. не тільки північним та східнім землям (Новгороду, Полоцьку, Суздаю, Вятчам etc.), а й найближшій, нерозривно звязаній з Полянською в одну політичну цілість Деревлянській землі³⁾: Русь — се земля Полян, Русини — се Поляне передо всім, хоч в ширшій значінню се імя й обіймало тоді все східне Словянство, звязане київськими князями в одну державу,

*) З оповідання Київської літ. (с. 215) видно, що за сими містами вже починалась Деревлянська земля (Дерева); подібний натяк — про близьку від Києва границю Деревлян дає й оповідання літописи про смерть Люта (с. 49).

в протиставленню до всіх інших. Цікава созвучність цього імени з Росєю, теж полянською річкою.*)

Хоч в Києві і поза Київом в XI—XII в. знали, що Руська земля — то Поляне, одначе автор Початкової літописи уважав се імя за перейняте Полянами пізнійше: „Поляне яке нинѣ зовомая Русь“ (с. 15); на його думку імя Руси було принесено Варягами, се було імя княжої династії й її земляків, варяжської дружини.**) Але, розуміть ся, се неможливо: звідки імя Варягів-Руси, що по сій теорії були покликані Новгородцями і аж в другій генерації перейшли в Київ та крім Полянської землі розмістилися заразом, і навіть ще скорше — по кількох інших, могло спеціалізуватися на Полянах (навіть не на Києві й його політичним окрузі) і зрости ся так з ними, що стало його другим іменем. При тім імя Руси з'являється на Україні далеко скорше ніж в другій половині IX віка. Очевидно, ми маємо тут власне, споконвічне імя самих Полян.

Цікаво зазначити, що й у сучасників Арабів, вже від останньої чверти IX в., теж до Київщини спеціально прив'язується імя Руси: аль Джайгани, дуже авторитетний географ, що писав на уряді великого визира Саманидів, володарів Хорасана (на півд.-схід від Каспійського моря) розрізняє в Руси три групи чи племена — Русь (властиву), Славію***) і Танію; властива Русь — се Київщина, „їх володар живе в Києві“ (Куябі).¹⁾

На лівім боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівєра, здається — найбільше з українсько-руських племен: „сѣдоша на Деснѣ и по Семи и по Сулѣ и наркошася Сѣвєра“. Племя се таким способом займало цілий басейн Десни (може крім її верхів'я, що належало пізнійше до Смоленської землі і могло бути занято Кривичами); вододіл Сожа і Десни відділяв його від Радимичів, вододіл Оки

*) Вже автор Густинської літописи між ріжними здогадами, „чесо ради наш народ Русю наречеса“ згадує, що виводять „иньи отъ рѣки глаголемыя Рось“ (с. 236).

**) Отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне; аще и Поляне звахуся, но словѣнская рѣчь (с. 16) — сї слова, дописки редактора літописи, цікаві вони й тим, що в основі їх лежить, очевидно — загально принята гадка, що Русь то Поляне.

***) Звичайно розуміють тут Словян новгородських.

— від Вятичів, Дніпро був східньою границею від Полян. На полудень літопись протягає сіверянську територію на басейн Сули.¹⁾ Коли ті звістки писались, землі по Сулі були вже дуже спустошені й ослаблені Печенігами й Половцями, так що згадка про сіверянську колонізацію по Сулі є скорше згадкою про часи давніші, з середини X в., бо вже Володимир, при кінці X в., для оборони від Печенігів не задовольняєть ся будованням кріпостей по Сулі, zarazом ставить другу лінію ззаду її по Трубежу й Сейму, а ще й третю — по Остру й Десні (Іп. с. 83): видно, що на Посуді не покладав він великих надій. При кінці XI в. Посуді держалось кріпостями, але було спустошене до решти — бо й у самім Переяславі Мономах із своєю дружиною бідовав „від рати і від голоду“ (Лавр. с. 240).

Далі Сули на полудень Повість вже не каже за якісь словянські осаді. Але до печенізького натиску в другій полов. X в. словянська колонізація йшла тут далеко за Сулу. Від Прокопий ми знаємо, що в першій половині VI в. словянська колонізація наближалась, або навіть може й досягала Азовського моря: згадавши про Кутуртурів і Утуртурів, розділених Меотидою, Прокопий каже, що „на північ від них (Утуртурів) сидять нечисленні племена Антів“²⁾, отже в усякім разі вони займали басейн Дона. З сим згоджують ся відомости арабських письменників. Два арабські історики Аль Баладури (IX в.) і Табари (X в.), доповнюючи один одного, оповідають про арабський похід на Хозарію в 1-ій пол. VIII в.: арабський вожд Марван, пройшовши за Кавказькі гори, за місто Семендер, напав на Словян, що жили в землі Хозарів, на Словянській ріці (так Араби звуть Дін, а часом і нижню Волгу, що на їх думку сполучала ся з Доном) і вивів їх з собою 20 т. в неволю (у Табари — зруйновав 20 тис. домів). Третій звістний географ Масуді (1-а пол. X в.) каже про Дін (Танаїс), що „береги його залюднює численний нарід словянський і иньші північні народи“. Се помагає нам зрозуміти і ту важну роль, яку Словяне, по словам тогож Масуді мали в Хозарській державі: з них в значній мірі складалось хозарське військо й служба кагана.³⁾

Таким чином у Арабів маємо виразні вказівки про Словян в басейні Дона в VIII—X в. До сього можна прилучити деякі посередні вказівки і факти з руської історії. Таким фактом є існування пізнійше, під час натиску кочовників, руських кріпостей в басейні Дона: Донець XII в. в околиці теперішнього Харкова, Руський порт (*Росіа, Russia*) — по всякій правдоподіб-

ности на устю Дона (теж XII в.), Руське село десь на Дону (XIII в.); досить правдоподібно, що в Саркелі (Білій вежі) була словянська колонія¹⁾; по за тим ще знаємо, що існувала в тутешніх степах руська людність — т. зв. Бродники (звістні від XII в.). Розширення руської держави над береги Меотиди, де вже в середині X в. мусіла існувати руська Тмутараканська волость, теж промовляє за існуванням тоді, в X в., бодай якихось більших останків словянської колонізації в басейні Дона. З всього цього стає цілком певним, що Словяне десь від V і по X в. займали Подонє, і тільки натиск Печенігів, а потім Половців ослабив сю колонізацію й примусив переважну частину людности виемігрувати далі на північ²⁾.

Літопись, розуміть ся, не дає нам відповіді і на питання, яке то племя сиділо в Подоню. Деякі натяки вказували-б, що й то були Сіверяне: річка Донець в XVI в. і пізнійше зветь ся „Сіверським“³⁾; Тмутаракань уважаєть ся волостію Чернігівських князів і стоїть в якихось ближших відносинах до них; прилучивши ще *argumentum a silentio*: що Повість, вичислюючи руські племена, не згадує якогось, що можна-б було умістити на Подоню, можна гадати, що Сіверяне займали не тільки басейн Десни й Сули, але до X в. йшли далі на полудень і схід, в Подонє, навіть і до самого моря.⁴⁾ Але все се зістаєть ся гіпотезою, і можливе тут иньше племя (не виключена абсолютно можливість і Уличів).

Вище, говорячи про Дреговичів, застановлявсь я над питанням, чи вони належали до північної, по теперішньому — білоруської, чи до полудневої — українсько-руської групи племен, бо їх територія ділить ся тепер язиковою границею сих двох груп. Для середнього Подніпров'я — території Полян і Сіверян такої непевности нема: вони належать тепер до українсько-руської території й ніщо не вказує на те, аби було колись инакше; одначе над сим треба застановитись з огляду на наукову літературу.

Від сорока літ в науці піднято питання: чи стара колонізація середнього Подніпров'я була українська чи „великоросійська“ (спеціально йшла мова про Полян). Не помічаючи в старих київських пам'ятках характерних прикмет української мови, догадувались, що старі Поляне й взагалі людність середнього Подніпров'я належала до иньшої східньо-словянської групи („великоросійської“); вона, мовляв, виемігрувала на північ від татарських погромів десь в XIII—XIV в., й її місце зайняли десь в XIV—XV в. насельники з Волиня й Галичини, предки теперішніх подніпрських Українців. Ся гіпотеза, хоч заступлена і тепер кіль-

кома визначними в фільольотії іменами, не стійна. Насамперед, про ніяку масову народню кольонізацію з наших країв на північ не знаємо і припускати її не можемо: українська людність занадто була призвичаєна до всяких пополохів, а мала в лісових краях під боком дуже добрі сховища, щоб мандрувати кудись аж на Волгу; звістки про повне спустошення Подніпров'я в XIII в. не стійні і взагалі про особливий вплив татарського нападу і пізніших пополохів нема підстави говорити. Полянська земля, як ми бачили, була тільки маленька територія над Дніпром, обнята деревлянською територією; припустити, що то був чужеплеменний клинець, трудно, але не менш трудно припустити, що й Деревляне, будши Великоросами, теж виемігровали з своїх пуц кудись. З рештою новішими дослідями виказано в київських памятках, почавши від XI в., ряд язовикових прикмет, що поруч західньої, галицько-волинської, характеризують їх як оєібну ігрупу українсько-руську. Що до давніх Сіверян, то властиво ми не маємо ніяких язовикових памяток від них, отже й говорити про них не можемо, але цілий ряд фактів противить ся припущенню, що се племя виемігровало: се був край в своїх північних частях добре захищений природою проти степових нападів; аж до XVI в. бачимо на його території спеціальну місцеву людність з традицією імени — Севруків; білорусько-українська границя досі має дуже невизначний характер, переходячи рядом переходових говорів, як то звичайно буває на споконвічних етнографічних границях, і скільки знаю, сї північні українські говори того рода, що не можуть уважатись новішою формацією, а належать до більш архаїчних. Взагалі-ж міграції з Волиня й Галичини на Подніпров'ю в XIV—XVI в. зовсім не примітно, кольонізація спустошених подніпрянських просторів іде з півночи, з українського й білоруського Поліся, отже нема мови про якусь нову західню українську кольонізацію в тих часах. З сих всіх причин нема ніякої підстави приймати, що старі осадники — Поляне, Сіверяне, Деревляне чи хто там ще на нашій теперішній території — не належали до тієї полудневої ігрупи, з котрої сформувався сучасний український нарід.¹⁾

Безпосередніми сусідами Полян на заході були Деревляни. „Повість“ нічого не каже, де вони жили: для письменника-Києнина се була занадто звісна річ, тільки поясняє, що Деревлянами звались вони тому, „зане сѣдоша въ дѣсѣхъ“ (с. 3).

Територію їх для того треба вислідити иньшими способами. Про їх північних сусідів — Дреговичів Повість каже, що вони сиділи „між Припेतю та Двиною“ (с. 3); отже Припеть має бути північною границею Деревлян. Археологічні розкопи (правда — ще не дуже численні, з результатами не досить категоричними) і порівнянне похоронного обряду по обох боках Припети приводило до виводу, що Дреговичі переважали на північному березі Припети й мішались з Деревлянами на полудневім.¹⁾ Отже й вони дозволяють прийняти вказівку Повісти, що багнисте побереже Припети межувало Деревлян і Дреговичів. На сході, як було вказано, археологічні розкопки виказують розпросторенне древлянського похоронного типа до Ірени; на північному сході вони могли досягнути Дніпра. Про західню й полудневу границю можемо говорити тільки дуже гіпотетично. На заході — суперечки між київськими і волинськими князями за Погорине наводять на думку, що тут сходилась кольонізація Деревлян і Дулібів.²⁾ Що до полудня, то звістка Константина Порфирородного, що печенізькі кочовища притикали ся до земель „Уличів, Деревлян і Лучан“,³⁾ наводить на гадку, що деревлянські осаді виходили за границю лісів, переходили в басейн верхнього Бога. Таким способом, прийнявши се, Деревляне займали-б басейни Тетерева і Случи, до Припети на півночі й Дніпра на північному сході.

На нижнім Дніпрі сиділи Уличі. Так виразно каже новгородська версія Повісти*) в оповіданню про війну з ними Ігоря: „И бѣша сѣдѣше Улицѣ по Днѣпру въ низъ, и посемъ преидоша межѣ Богъ**“) и Днѣстръ и сѣдоша тамо. Хоч при тім не сказано, на котрім боці Уличі (варіант: Угличі) сиділи, але найбільш просте розумінне текста каже, що на тім же правім, і ні що не примушує відступати від нього.

Иньші версії Повісти — полуднева (Іпатська і под.) і суздальська (Лаврентевська і под.) не мають сього епізода. Натомість в етнографічних оглядах вони говорять про чорноморську людність: „Улутичи Тиверци сѣдяху по Бугу и по Днѣпру и при-

*) Себ то кодекси Археографічної комісії (XV в.) і Толстовський (XVIII в.) в вид. 1 Новгородської літописи 1888 р., крім того в 1 Соф. с. 97, Воскр. I с. 277, Никоп. I с. 26, Твер. с. 47.

***) В обох кодексах Новгородської л. поцсовано: бѣ, бѣи, правдиву лекцію відгадав Ламбін ще перед виданням їх.

сѣдяху къ Дунаеви; и бѣ множество ихъ, сѣдяху бо по Бугу и по Днепру оли до моря“ (с. 7), так в кодексах полудневої редакції, в північній (Лавр.) натомісь: „Улучи и Тиверци сѣдяху бо по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви, бѣ множество ихъ, сѣдяху по Днѣстру оли*) до моря.**)

Таким чином між різними редакціями повісти бачимо рішучу суперечність як в самих імени (Уличі, Угличі, Улучі, Улутичі, так і в означенню їх територій. На в'ясненне цієї справи ужито багато заходу, й вона має цілу літературу. Не входячи в історію самого питання і признаючи неможливим рішити його так, щоб не зоставалось місця ніяким непевностям, я висловлю гадки, що мені здають ся найправдоподібнішими.¹⁾

В вище наведеном тексті Константина Порфирородного, де він вчисляє племена сусідні з Печенігами, він іде зі сходу на захід і називає слідом за Русю (київською = Полянами) Ульців (*Οὐλτινούς*), Древлян (*Δροβλενίνους*) і Лучан (*Λευζενίνους*). Очевидно, *Οὐλτινούς* — се Уличі. Що до *Λευζενίνους*, то їх імя дуже близько підходить zarazом і до Луческа (теперішнього Луцька)²⁾ і до Улучів чи Улутичів. Виходило би, що Константин розрізняє Уличів і Улучів-Лучан і кладе одних на схід від Древлян, других на захід.

Факт, що Константин знає в сусідстві Древлян Ульців-Уличів знаходить собі потвердження в нашій літописи. Власно цікаво, що полуднева і північна редакції Повісти, говорячи про Улучів-Улутичів в своїх етнографічних оглядах, розходячись в іменованню, згідно і без всяких варіантів в своїх кодексах говорять про війну Київа з „Уличами“. Отже всі редакції літописи сходять ся на тім, що були „Уличі“, і що перші київські князі вели війни з „Уличами“. Правда, в новгородських варіантах тут є ваганне між „Уличами“ і „Угличами“, і в різних редакціях ріжні князі воюють з ними (Оскольд і Дир, Олег, Ігорь), але ясно, що ми маємо тут варіанти одного імени (думаю, що Угличі — то пізнійша етимологізація імени Уличів),³⁾ один

*) В Лавр. кодексі или.

***) Так в Лаврентівськїм кодексі; инші мають дуже великі відмінні, наближаючись до полудневої версії (а полудневі кодекси не мають варіантів): так Троїцький кодекс має: „Лутичі“, і такаж поправка другою рукою є в Кенігсберськїм (Радзевилівськїм), Кенігсберськїм і Академічнїм замість слів „по Днѣстру присѣдяху... по Днѣстру“ мають „по Бугу и по Днѣпру“.

нарід Уличів (Угличів), з сим народом вели війни київські князі, і до нього належить звістка новгородської редакції Повісти, що він сидів по Дніпру і пізнійше перейшов в край між Богом і Дністром.

Звістка про Уличів і війну з ними київських князів спільна всім редакціям Повісти. Але крім того в етнографічних оглядах полудневої й суздальської редакцій стрічаємо Улучів-Улутичів, з суперечкою що до їх осад. Правдоподібно, тут ми маємо тих західних Улучичів-Лучан, що й у Константина виступають під іменем *Λευξεννοι*; суздальська редакція говорила про них, що вони з Тиверцями сіділи на Дністрі, а новий редактор поправив се, перенісши на сих Улучів-Лучан звістку початкової редакції про осаді Уличів на Дніпрі, і перемінив імя.*)

Що до звязку Улучичів з Лучьском, то крім близької подібности пнів за сим промовляє той факт, що Константинові *Λευξεννοι*, іменем своїм тотожні з Лучьском, муіли, щоб бути сусідами з Печенігами, виступати досить далеко на полудень, туди де суздальська редакція уміщує Улучів. Самий Лучьск виступає в літописи в останній чверти XI в. 1085, вже як волость приналежала до Волини, але вона становила осібне князівство, що дуже часто відокремлялось.

Виникає питання, в яких відносинах стоять сі придніпрянські Уличі і ті Улучичі на Побожу: чи й се два осібні народа, чи дві галузи одного племені (як думав де-хто), чи Уличі самостійний нарід, а Улучичі — частина Дулібів (як думали иньші). На сі питання не берусь відповідати, бо не нахожу фактів для їх рішення. У всякім разі відносини між сими двома ірусами річ другорядна; головно, що звістки про Уличів-Улучичів показують нам сю уличьско-улучичьску кольонізацію від території Полян і Деревлян до моря, від Дніпра до Дністра, отже заповнюють сю частину українсько-руської кольонізації, а як тут межувались поодинокі племена, сього не можемо сказати докладно; може відповідь колись дасть археологія.

Літопись оповідає про міграцію Уличів з над Дністра за Бог в звязку з „примученнем“ Уличів київським військом: воєвода князя Ігоря Свинельд примучив їх і примусив платити дань;

*) Подібність імен, сусідство, міграція Улучів туди, де перед тим сіділи Улучичі, все се могло легко провести до перемішання сих імен, тим більше, що писало ся про них тоді, коли давнійша уличьська кольонізація була давно минулим фактом, досить неясно відомим.

ся війна, що тривала кілька років (сама облога Пересічна тягла ся три роки), закінчилась, видно, незадовго перед смертю Ігоря (945). Слова літописи про перехід неясні — чи Уличі перейшли після сієї війни, чи перед нею, і в літературі є на то різні погляди,¹⁾ але порівнянне літописного оповідання з нераз згаданим текстом Порфирородного про печенізьких сусідів, показувало-б, що тоді — ще перед 40-ми рр. X в.²⁾ Уличі покинули вже Дніпровське побереже: Печеніги на правім боці Дніпра сусідують передо всім з Русю — Полянами, значить полянські осадн вже були відкриті з полудня, Уличі звідси уступили і держались ще десь трохи далі на захід, між полянськими осадами, що по Дніпру могли держатись довше ніж де, і деревлянськими. Міграція Уличів вже тоді почалась.

Чи була ся міграція перед походом Свинельда (се з огляду на Порфирородного я уважав би правдоподібнішим), чи після нього, в усякім разі головною причиною її не можемо уважати що иньше, як натиск Печенігів: самі примучування київських князів не зрушили-б Уличів з насижених місць і не примусили-б шукати нових осад серед заповнених вже иньшою людністю країв, як не зрушили иньші народи, що дізнали на собі сього державного процесу. Се річ ясна, і хронологічно — перша половина X в. — міграція припадає на той час, коли чорноморська людність дійсно мусила відступати на північ.

Отже, збираючи до купи все сказане досі, по нижньому Дніпру сиділи Уличі. Чи переходили вони на правий бік Дніпра, чи за Дніпром сиділо иньше плем'я (може безпосередно Сіверане, може яке иньше) — не знаємо. На півночі Уличі стрічали ся з Полянами. На полудень, певно, досягали моря, поки не відтиснули їх Печеніги: се виразно каже суздальська редакція, а хоч тут маємо поправку, але поправку свідому, і коли новий редактор зіставив „оли до моря“, перемінивши ріки, то, очевидно, виходив з переконання, чи з традиції, що словянські (уличські) осадн досягали і тут моря. На заході сї осадн досягали Бога, може й переходили на правий бік. На середнім та верхнім Богу і далі на північ, між Горинею та Бугом вслянським я умістив би Улучичів. В краї середнього Богу потім пересунулись головною масою й Уличі, уступаючи від натиску Печенігів а може — й примучувань київських князів. Хто сидів перед тим між нижнім Богом і Дністром і як там межувались території Уличів, Улучичів і Тиверців, сього не можемо сказати і годі тут комбінувати.

Край між Дністром та Дунаєм зістаєть ся Тиверцям; вони-ж седіли по Дністру. Близше означити їх границь з иньшими українсько-руськими племенами ми не можемо; тільки очевидно, що коли Улучичів з Тиверцями суздальська редакція садить по Дністру, то для Тиверців головно зістаєть ся край на правім боці Дністра. Повість (особливо тут важна суздальська редакція) виразно каже, що осади Тиверців доходили до самого моря і Дунаю, та що кольонізація була колись сильна („бѣ множество ихъ“). На північнім боці Дунаю вона могла стрічатись з останками „Словен“, що ще не перебравлись в Мізію. На північнім заході їх кольонізація могла переходити в гірські краї Карпатів. На верхнім Дністрі вони стрічались з розселенням Дулібів. Містечко Тивров на Богу (Винницьк. пов.) — одинока осада, що своїм іменем може вказувати на Тиверців, давало повод розширяти їх територію і над середній Бог¹): розумієть ся, одинокого імени осади на се не вистає. Імя їх ставлено в звязок з античним іменем Дністра — *Tiberis*²); серед иньших словянських воно не має паралелів.

На захід від Деревлян і Улучичів-Лучан седіли Дуліби. „Дулѣби же живяху по Бугу, кде нынѣ Волянине“, „Бужане зань сѣдять по Бугу, послѣ же Волянине“, каже Повість про них (с. 6, 7), пояснюючи не тільки місце їх осад, але й переміни імени. Імя Дулібів, старе, прасловянське імя, що має свої паралелі в хорутанських Дулібах, в чеських і моравських Дудлібах, очевидно було початковим; воно виступає і в згадці Повісти про Обрів — Аварів, як вони примучували сих самих Дулібів; але в XI в. се імя вийшло з уживання, і його заступили пізнійші назви Бужан, Волянян, Червнян. Значінне дулібського імени неясне; в деяких словянських диалектах воно має значити тепер дурного чоловіка (рос. Дулеб, болг. Дулуп),³) та не знати в яким звязку стоїть се з історичними Дулібами.

Імя Бужан Повість, очевидно, виводить від р. Буга. Воно можливо, що племя зване на правітчині Дулібами, на нових осадах прозвано було Бужанами, але той факт, що в переказі Повісти про Обрів Дуліби виступають під своїм старим іменем, і те, що ми знаємо на їх території місто Бужськ (теперішній Буськ в Галичині) — роблять більш правдоподібним, що імя Бужан пішло не від Буга, а від міста Бужьська, як політичного

центра,¹⁾ і назва Бужан мала такий же характер, як і иньша назва — Волинян.

Назву Волинян Повість уважає сучасною, значить — вона була розповсюджена в другій половині XI в.; дійсно, хоч в оповіданню літописи про ті часи не стрічаємо її, за те маємо назву для краю: Волинь (під р. 1077 — с. 140). Значінне її добре відгадав (а може знайшов се об'ясненне в сьвіжій ще традиції або в своїх джерелах) Длугош: Волинська земля, каже він, прозвалась від Волиня, замка, що був колись на устю Гучви в Буг.*) Дійсно, в подіях початку XI в. (під р. 1018) стрічаємо місто Волинь чи Велинь, на Бузі; воно, очевидно, було політичним центром краю давніше, бо з кінцем X в. таким центром став новозаснований Володимир, і Волинь втратив своє значінне. Коли-ж він її мав? На се могла-б дати відповідь одна звістка, коли-б ми її могли напевно приложити до наших Волинян. Масуді згадує племя Валінана,**) що „за давніх часів“ мало власть над иньшими словянськими народами, але потім ся держава розпалась.²⁾ Признаюсь, при всіх трудностях, які вона дає, приналежність сїєї звістки до Волинян здасть ся мені досить правдоподібною; вона переносила-б гегемонію міста Волиня на IX вік. Але і без неї не можемо класти сю гегемонію пізнійше як на X в.³⁾

Ми маємо ще одну анальоґічну назву на території Дулібів, але в инакшій формі — се Червенські городи, „грады Червенскыя“ (Іп. с. 101, 105), як на початку XI в. звуть ся городи сусідні з Червеном (теперішне Чермно, на південь від Грубешова, що, як думають, лишило свій слід в імені Червоної Руси, Russia Rubra); по анальоґії з Волинянами, Бужанами, Лучанами, людність сього Червенського края могла, певне — і звалась Червнянами.

Таким чином на території Дулібів стрічаємо кілька політичних назв — від міст; сї ймення заступили стару, племінну назву. Питанне, чи се були загальні назви для цілої дулібської землі, що наступали одна по одній, чи се були часткові назви, назви певних частин дулібської території, що ґрупувались коло поодиноких міст і могли істнувати разом, одна коло одної? Ще найскорше імя Волинян могло бути загальним, судячи по назві Волини, бо вона вже в другій половині XI в. прикладаєть ся до цілого Во-

*) Hist. Polonica I. I (вид. Пшездзєцкоґо с. 22); на устю Гучви в Буг є справді городище, що від часів Ходаковекоґо й уважаєть ся місцем Волиня.

**) Варіянти: Вальмана або Вал'яна, Валімана, Валінбаба, Влїнбаба.

лодимерського князівства, що містило в собі і старий Волинь, і Червень і Бужськ, і центр Лучан — Луцьк; але й тут могло статись перенесенне з частин на ціле; тільки як би певним бути що до звістки Масуді, то муєіли-б ми сій назві дати ширше значінне: Волинська держава могла-б тоді виходити й за етнографічні дулібські межі, хоч се не виключало-б тіснійшого значіння Волиня, як центра всіх Дулібів. Взагалі мені більш правдоподібним здаєть ся, що в сих назвах маємо імена дрібнійших округів, і вони часом могли істновати разом — як Бужане (південно-західня частина, басейн верхнього Буга) і Волиняне (північна частина, басейн середнього та нижнього Буга). Але усте Гучви (Волинь), Чермно і Володимир лежать так близько один коло одного, що в своїй ролі політичних центрів могли хіба наступати один по однім, правдоподібно — в тім порядку, як я тут подав сї імена. Міг Волинь (а може й Бужськ) мати при тім значенне і для більшої території — для всіх Дулібів, та ми сього на певно не знаємо.

Для означення етнографічних границь Дулібів ми по просту тепер так як і не маємо материялу. З літописи виходить, що се був басейн Буга (висяньського).¹⁾ На полудневім заході, в басейні Стира, сиділи Лучане; — їх волость пізнійше була притягнена Дулібською землею, але ледво чи належала до сього племені, принаймні ми сього не знаємо. На сході ми зазначили Погорину як гіпотетичну границю Деревлян і Дулібів. На півночі Берестейська волость вагалась в XI—XII в. між Київом та Володимиром і взагалі не була міцно звязана з рештою Волини; се можна толкувати й етнографічними й політичними причинами. На заході — тут ми натрапляємо на дуже тяжке і темне питанне про західню руську кольонізацію взагалі й її племенне імя — спеціально, і я мушу його трошки ширше пояснити.

Звичайно приймаєть ся, що на заході за Дулібами седіло руське племя Хорватів; сей погляд опираєть ся на звітках Константина Порфирородного про Білу Хорватию (De adm. 13, 30, 31) і на згадці Початкової літописи, що між руськими народами має і Хорватів (с. 7). Але згадка літописи дуже виглядає на інтерполяцію,^{*)}

*) Літопись, чи літописна статя, збираючи до купи названі перед тим племена, каже, що вони „живяху в мирѣ“, і до того реєстру додано на кінці Хорватів, про котрих перед тим нема мови; я думаю, що се пізнійше дописав хтось, знайшовши згадки про Хорватів під дальшими роками.

а головню, що літопись нічого не каже, де ті Хорвати жили, і нема ніяких певних вказівок на якусь хорватську територію у нас, а хоч пробовано ріжними способами означити територію тих Хорватів,¹⁾ одначе ніякого опертя сі проби не мають, окрім звістки Константина, і ніякого народа, що звав би себе Хорватами, ми тут на певно не знаємо.

Оповідання-ж Константина завдає такі трудности, що більш, справді, затемнює справу, ніж прояснює. Він каже, що полудневі Хорвати і Серби вийшли з Білої Хорватії та Білої Сербії, й уміщує сі білі краї між Баварією й Угорщиною, в сусідстві Німечини (De adm. гл. 30—33).²⁾ Дуже правдоподібно, що в сім означенню Константин виходив із відомостей про полабських Сербів, прийнявши їх (хибно) за одноплеменників полудневих Сербів.³⁾ Що до Хорватів, то нам відомо з пньших джерел Хорватське племя, що сиділо десь між Лабою й Одрою.⁴⁾ Виходячи з звістки про руських Хорватів (властиво — здогадів про їх осад) і з звістки Константина, що на Білих Хорватів нападають Печеніги, припускають звичайно Білу Хорватию, що тягнеть ся по карпатському підгір'ю від басейна Лаби над верхній Дністер; та з того виходить таке диво, що на сім просторі седіли поруч себе три одноіменні народи, але належали до трох осібних груп — чеської, польської та руської, а взявши сюди ще тих полудневих емігрантів, будемо мати якийсь хорватський мікрокосм, до котрого входили народи всяких можливих словянських галузей.⁵⁾

Можлива двояка гадка: або в X в. в прикарпатських краях „Хорватія“ була географічною назвою, як память по колишніх (полудневих) Хорватах, що тут седіли перед своєю міграцією на полудень, і Хорватами пізнійше звались у їх сусідів ріжноплеменні і ріжноіменні народи, що седіли на сій території (як назва кельтських Боїв перейшла на Німців Боюварів і Чехів — Богемів, або назва Скитії переходила на її пізнійших осадників), отже ся назва не мала ніякого реального значіння,⁶⁾ або — Константин в своїй історії про хорватську міграцію виходив із факта, що в прикарпатських краях за його часи жили якісь Хорвати. Що до першого, то трудність лежить в тім, що ціла Константинова історія про міграцію Хорватів з прикарпатських країв дуже не певна; як я вже згадував, в сучасній науці вона має все менше віри, і класти її в основу яких небудь виводів дуже трудно, а з тим — і припускати, що прикарпатські краї мали загальну назву Хорватії; що до другої гадки, то тут зараз повстає питання — які-ж Хорвати звістні нам напевно в тих

краях? Знаємо з інших джерел тільки Хорватів між Лабою й Одрою, і властиво звістки Константина про Білу Хорватию всі можуть бути приложені до сієї західньої Хорватії, а про якусь східню Хорватию у нього ніщо не говорять. Зістаєть ся наша літопись, але вона так мало і недокладно знає про західні руські краї, та й звістки її про Хорватів так неясні, що тільки комбінуючи їх з Константином можна було викомбіновати руську подністриянську Хорватию, а се значить незвістне пояснити незвістним. Я на разі уважаю питанням отвертим: чи було руське плем'я зване Хорватами і де воно сідло. Разом з тим зістаєть ся питанням — як далеко на захід ішли границі Дулібів і яке племенне імя мали руські осадники полудневого і північного карпатського згір'я.

Полишивши на боці, як непорішене питання, справу імени, ми перейдемо до огляду західніх границь руської кольонізації. Як я вже сказав, літопись наша дуже мало говорить про ці західні окраїни (так само і про полудневі) та й не багато знає (приклади тому наведу низше). Для того ми повинні звернутись до иньшого — рефресивного методу, і виходити з сучасних і взагалі пізнійших фактів про руську кольонізацію.

Сучасна етнографічна українсько-руська територія виглядає на заході так: вона виступає далеко на захід узьким клинцем, затисненим між польською й словацькою людністю, майже досягаючи верхів'я Дунайця, й відси сей клинець розширюючись іде на схід по обох боках Карпатів. Північна границя йде в північно-східнім напрямі, займаючи верхів'я Попрада, Ропи, Вислоки й Вислока до Сяна (повіти: Новий Торг, Новий Сонч, Грибів, Горлиці, Ясло, Коросно, де по переписи 1890 р. значить ся коло 60 тис. руської людности);¹⁾ ся Русь починаєть ся групою сел за Попрадом, відрізаних від своїх східніх земляків польським містечком Північною, але вони безпосередно притикають до руських, вже сильно пословачених сел в Спишеськім комітаті; на схід від Попрада руські осадки підходять під Грибів (Королева руська, Богуша), ідуть по правім побережжю Ропи на північний схід, і з Вислоки переходять, уступаючи на полудень, на верхів'я Вислока. За Вислоком, виключивши ту підгірську країну, вже нема Руси. Край між Вислоком і Сяном залюднений мішаною людністю; руський елемент чисельно слабшає в північно-західнім напрямі, в міру віддалення від гір і Сяна; група „Замішанських“ сел в дуді Ви-

слока між Коросном і Стришовим становить останній виступ; далі руські осади слабшають і вужують ся до узенького крайчика над Сяном низше Ярослав, а разом польська людність переходить на правий бік його в більших масах і стає майже суцільною низше Лежайска по обох боках Сяна. Вододіл Висли і вислянського Буга має мішану, польсько-українську людність; більш менш лінія середнього Вепра, по сучасним звісткам, має становити ту граничну лінію, на схід від котрої українсько-руський елемент переважає, подекуди переходячи на правий бік його. В басейні Нарева він стрічаєть ся з білоруською, що займає тепер полудневу частину німанського басейна.¹⁾

В Угорщині, як я вже сказав, руські осади зачинають ся також від басейна Дунайця, вони одначе тут вже значно пословачені; руські осади йдуть узенькою смугою, вже порозриваною й обтятою словацькими, по згір'ям Карпатів, вздовш угорської границі над Попрадом, по верхів'ям Тарчі, Топлі, Лаборця (комітати: Спиш, Шарош, Земплін), аж над Унгом починаєть ся більша, неперервана руська територія, що йде далі між Карпатським хребтом та верхньою Тисою (майже від устя Боршови, трохи вище) й її притокою Вишевою (Visso) (комітати: Унгвар, Берег, Угоч і Мармарош) поки не стрічаєть ся, на верхів'ях Вишеви, Бистриці, Молдави з волоською кольонізацією. За границями неперерваної руської території, на підгір'ю, руські осади ідуть островами між словацьку, а далі угорську кольонізацію далеко на полудень, в басейни Бодрога, Гернада, Соланої (Sajo), Красної й Самоша, хоч сі полудневі руські острови в значній мірі о стільки вже денационалізовані, що про їх руську народність свідчить головно руський обряд; ліпше стоять руські острови серед волоської людности австрійської Буковини і російської Бесарабії. Урядові справоздання з переписи 1890 р. рахують Русинів в Угорщині на 380 тис.²⁾

Вже сама конфігурація сієї руської етнографічної території показує, що ся одностайна руська гірська полоса, з мішаними територіями по обох крилах, з слабими руськими домішками на північ і полудень — то тільки шкелет, з атрофованими, майже страченими м'яснями етнографічного тіла. Очевидно, що кольонізація гірських країв не могла йти зі сходу на захід самим хребтом; руська людність мусіла заходити в гори з рівнин — з півночі, чи північного сходу, й росповсюджувалась річними долинами. Само собою також ясно, що теперішні руські елементи в мішаних полосах — то останки руської кольонізації, а не нові

здобутки: нової руської колонізації в тім напрямі ми не знаємо, а коли се давня, то вона мусіла бути що давнійше то значнійша, бо на наших очах на всіх тих трох фронтах — польським, словацьким, мадярським Русини слабнуть, винародовлюють ся.

Я почну з польсько руської границі. Порівнявши навіть нпр. дати галицьких переписей 1880 і 1890 р., бачимо, що на західній граничній лінії Русини поволі польщать ся: їх приріст звичайно далеко менший, ніж приріст Поляків.¹⁾ Коли зважимо, що тут польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу почавши від XIV в., бо тут була Польська держава, а перевага Руси перед тим трівала коротко і мала всякого рода перерви; що католицизм завсіді був агресивним, де стрічав ся з православієм (а воно не виходило за границі оборони, та й то часто дуже слабої), і тягнув за собою неодмінно польонізацію; що колонізаційні змагання тягли руську людність на схід і полудень від дуже давніх часів (напр. — з XI в.), а її місця займала не велика, але все не безслідна польська колонізація; що до того й протетована за польських часів (і навіть ще перед ними) німецька колонізація (що була часом досить значною) в результаті зміцняла польські елементи, бо сі Німці польщились, — коли зважимо се все, прийдемо до переконання, що на сій польсько-руській границі Русь мусіла понести за той довгий ряд віків великі страти на користь польської народности. І ми дійсно знайдемо цілий ряд фактів і натяків на сі страти в історичних джерелах.

От нпр. Дубецько, на лівім боці Сяна: се тепер польське місто (шематизм 1895 р. показує 142 д. рус. обр.); коло нього село Руська Весь, але в XV в. ся Руська Весь зветь ся Руське або Старе Дубецько;²⁾ очевидно, старе місто було руське, а коло нього засновалось місто на німецьким праві і спольщилось. Сей факт кидає нам сьвітло і на значінне такої-ж Руської Веси під Ряшевом, звістної теж з XV віка:³⁾ я мабуть не помилюсь, сказавши, що се — старий, руський Ряшів.

На схід від Динова село Весела; не знаю, чи є тепер там зо три руські душі,^{*)} але старі люди памятали в нїм недавно, що тутешні люде були Русинами, і не що давно „переробила“ якась пані їх на Поляків, збудовавши латинську каплицю, з ко-

*) В шематизмі 1895 р. разом в Гольцевій, Веселій, Ніздрці і Баричу 6 душ рус. обр. (с. 23).

трої виріс потім костел¹⁾ — історія, що певно повторалась багато разів на сих західніх границях нашої території.

Під Лежайськом бачимо село Старе місто; з люстрації 1565 р. знаємо, що тут було місто Лежайськ, доки його не зруйнували Татари; воно тоді було майже чисто руською осадою, тим часом як в новім (Житмонтовім) Лежайську досить було Поляків;²⁾ хто знає наші колонізаційні практики, тому не треба й казати, що ті Староміщане — то в значнім числі насельники старого Лежайська, і він мусів мати далеко більше руського характера, як новозаснований; тай взагалі лежайська околиця в другій половині XVI в., як видно з люстрацій, мала більше руського характеру, як тепер.

Деякі факти і натаки ведуть нас аж над Вислу. В XIII в. (1234) опатовський абат дістав титул руського єпископа „для тутешніх католиків“,³⁾ натурально — з Русинів. В Казимірі над Вислою була церква св. Духа, як видно із звісної руської записи на євангелію, наданім туди казімирськими міщанами (письмо XV в.).⁴⁾ В сусіднім Цмельові (за Вислою) переховалась традиція про руську церкву, а в фундаційнім привілею 1505 р., надаючи сьому місточку німецьке право, король зносить разом противні йому права і звичаї польські і руські.⁵⁾ Люблин ще в XVI—XVII в. був одним з визначних огнищ православія і уважавсь питомим руським містом: канонік Красіньський († 1612), описуючи границі Руси (а веде їх з під Кракова: *non longe ab urbe Cracoea*), між руськими округами згадує Люблинщину.⁶⁾ На Україні, під час розбудження національної свідомости в середині XVII в., Русь числили під Краків та по Люблин; Хмельницький числив на поміч православної Руси по Люблин, по Краків, а „Ляхів“ відгрожувавсь загнати за Вислу, що тут мала, очевидно, значити етнографічну польську границу; в проєктах розділу Польщі 1657 р. Висла знову виступає як границя Руси і православя, теж і в умові Дорошенка з Турцією (до Висли і Німана): очевидно, се був погляд загальний, утертий, що Русь і православє сягають до Висли.⁷⁾

При світлі сих фактів в цілком иньшій світлі стають перед нами походи в Польщу св. Володимира і вічні короводи західніх руських князів з Польщею; багато Руської або мішаної землі зіставалось за границями руської держави, або прилучалось до неї тільки на якийсь час. Звісна запись Оди (кінець X в.) згадує про Русь на пограничу з Прусами та „руські землі, що протягають ся аж по Краків“, і по всякій імовірности се була Русь не тільки політична, а й етнографічна — о стільки докладно вона відпо-

відає пізнійшим етнографічним границям. Але пограничний пояс на рівнині дуже рано був мішаний; вже в XV в. залюднення рівнини по Вислоку і Сяну показуєть ся мішаним. Нпр. вибравши з сяніцьких актів згадки про руські церкви і св'ященників, бачу, що вони припадають майже всі на села, що й тепер зістались руськими; Лялин (теп. Ялин), руське село за Сяном, називаєть ся вже тоді Лялин Руський (Ruthenicalis), коло нього сидить Лялин Німецький (Theutonicalis, Allemanicum), як поруч руських осад бачили ми вже засаджені чужими насельниками нові Дубецько, Ряшів. З люстрацій XVI в. бачимо, яка маса німецьких кольоністів була в Сяніцькім.¹⁾ Сей процес накликання чужих кольоністів звістний нам від Данила (Іп. с. 558), а нової сили набрав, коли стало ширитись німецьке право, — початки сього бачимо за Болеслава Тройденовича, що надав маґдебурське право німецькій громаді в Сяноку.²⁾ Але крім сієї пізнійшої німецької кольонізації мішанне етнографічних елементів мусіло початись ще давнійше, через стрічу з польською кольонізацією.

Коли зважити все те, що ми сказали вище про віковічне ослаблення руського елементу, можна з певною ймовірністю висловити здогад, що початкова руська кольонізація опановала басейн Буга і Сяна і наблизила ся значно до Висли, подекуди доходила мабуть до неї самої; та поворотний рух польської кольонізації спер ся з нею на вододілах Вепра і Сяна ще тоді (на початках), коли ся руська кольонізація була досить рідка; наслідком з'явились мішані території по Вислокам і між Вепром та Вислоку, а історичні обставини неустанно ослабляли тут руські елементи на користь польських, до повного упадку, і тільки неужиточна гірська країна зістала ся міцно в руських руках.

На північнім заході українська територія тепер кінчаєть ся більш менш дрогичинською околицею; в басейні Нарєва бачимо вже переходові говори, посередні між українським і білоруським (заблудовські говори). Українська територія таким чином тепер виступає рогом на північ, басейном Бугу між польським і білоруським елементом, і відповідає політичним границям Руси XI—XIII в., що досягали р. Нура, правого притока Буга.³⁾

*) На лівім боці Буга констатують українську територію дальше, до м. Стердиня (Рітїх); в ній бачать теж переходи від українського до білоруського (Соболєвский).

Північну частину Побужа (Дрогичин, Мельник, Брянськ) часто вважають руською займанщиною на ятвязьких ґрунтах¹⁾; сей погляд одначе чисто гіпотетичний: про ятвязьку кольонізацію на Побужу ми нічого не знаємо, як і взагалі не маємо фактів, що вказували-б якусь пізнійшу руську кольонізацію в сїм краю. Тільки той факт, що берестейсько-дрогичинське Побожє якоесь слабше тримаєть ся Волини, натякає на якусь осібіність — чи етнографічну, чи суспільно-політичну, тяжко сказати. А рїгїгі можна признати досить можливим, що північна частина руського Побужа, за Берестем, виходячи за лїнію припетесько-німанського вододїлу, є пізнійшою займанщиною, але тільки можливо. Нїяких певних фактів, що свїдчили-б тут про пізнійшу українсько-руську кольонізацію, нема. Остаточнo справа лишаєть ся нев'ясненою. Дуже багато ще є роботи фїльольоґам, археольоґам, етноґрафам, аби положити підвалини для рїшення сього питання, як і взагалі для в'яснення гєнези теперішньої границі української території на півночі — її відносин до білоруської і племенного підкладу.

Переходячи на полудневі згір'я Карпатів, ми і тут бачимо теж явище: руський елемент, стрічаючись з словацьким, мадярським, та і волоським (давнійше), слабне і постїгно винародовляєть ся. Русини Спишського комїтата переважно вже так пословачені, що тільки грецький обряд і українські елементи вказують подекуди, що ми маємо до дїла з колишніми Русинами, і над сими „руськими могилами“ ще два роки тому йшла запалена суперечка — чи маємо тут пословачених Русинів, чи споконвічних Словаків.²⁾

Зауважено, що Русини дуже легко підпадають під словацький вплив; неохочі переймати що небудь у Мазурів, вони дуже охоче переймають словацьку мову, навіть ходячи до них на заробітки, тим більше мешкаючи в сусїдствї.³⁾ Тим поясняєть ся маса двоязичних словацько-руських сел на західнім краю Руси.

При таких відносинах, очевидно, погранична лїнія руської кольонізації мусить все відступати, і дійсно, документи з попередніх столїть виказують Русинів там, де вже тепер сидять самі Словаки; ще на початку сього столїтя були значні останки Русинів на Їронї (Gran), де тепер вже значать ся самі Словаки.⁴⁾ Теж саме дієть ся на русько-угорськїм пограничу, вже не так через асиміляційні прикмети мадярського елементу, як завдяки його державній, суспільній, економічній перевазі. Ще на початку

сього століття подорожний Росіянин, переїздячи від Мишкольца через Кошиці на Бардієв, чув себе серед руської стихії: „від Мишкольца до границь Польщі (!) села і міста по більшій часті заняті Руснаками“.¹⁾

Число Русинів на очах маліє, і то особливо на рівнині, між Мадярами.²⁾ Які-ж мусів понести страти руський елемент протягом мадярського „тисячоліття“! Очевидно, руські кольонії, що й тепер ще переходять за Солону (Sájó), Красну, Самош, ми мусимо уважати останками колись більш густої, масової кольонізації (сліді її сильно переховались ще в топографічних назвах), перетвореної в делікатні коронки (на малі) словацькою і мадярською міграцією і асимільованнем.

В Семигороді вже нема Русинів, вони згинули, можна сказати, на нашій пам'яті: ще на початку сього століття мали бути їх останки.³⁾ Слід Русинів зівстав ся тут тільки в численних хоро- і топографічних назвах на цілім просторі Семигорода у всяких мадяризованих, румунізованих і терманізованих назвах — Oroszi, Oroszfalva, Oroshegy, Rusesti, Rusielu, Russdorf, Reusdorfel, Rusz etc.⁴⁾ Орографічна і топографічна номенклатура Семигорода взагалі зражає колишню словянську кольонізацію, на котру аж пізнійше налягали угорські, волоські, німецькі верстви,⁵⁾ кольонізацію осілу і культурну від початку: на се вказує факт (знов таки переданий нам хоро- і топографічно), що від словянських осадників іде експльоатація соляних і рудних богацтв Семигородських гір: окно, баня — словянські назви для рудних і соляних ям, сольнок — сі слова в мадяризованих і румунізованих топографічних назвах повторяють ся дуже часто.⁶⁾ В документах сі словянські елементи виступають, від коли починаєть ся для Семигорода документальний материял — в XII в., а численні „руські“ назви на території Семигорода виразно вказують, що той словянський елемент як не в цілости то в певній часті був руським.*) Документальні сліді руського імени маємо від XIII в.: гора Ruscia в грам. 1228 р., місто Forum Ruthenorum, засноване на початку XIII в., а тепер показуєть ся, ще Bissenі актів XIII в. теж можуть означати Русинів).⁷⁾ Ще в XV віці було тут чимало Русинів, як бачимо із згадки одної папської булі (1446) про численний і великий руський нарід в Угор-

*) Др. Піч (Die dacische Slaven с. 257) бачить і в тій місцевій людности сліді руського елемнту, пор. Отчет Филевича с. 19.

щині і Семигороді (quod in regno Ungariae illiusque confinibus et Transsylvanis partibus nonnulli Rutheni nuncupati gens quidem satis populosa et grandis numero existant).¹⁾

Таким чином ми подибуємо Русинів на цілім полудневім карпатській підгір'ю, почавши від Татри до полудневих Трансильванських Альпів. Як же могло-б і бути инакше? Коли в загальнім руху словянства на захід і полудень руська кольонізація опановала північне підгір'є Карпатів, а з другого боку — просторонь між Дністром і Дунаєм (сѣдяху по Днѣстру, присѣдяху къ Дунаеви), цілком природно, що ся кольонізація, підіймаючись в гору річками і ними-ж спускаючись на другий бік мусіла опанувати й гірський карпатський пояс, майже порожний, позбавлений людности (бо навіть і оборонці теорії, що останки романізованих Даків, предки сучасних Волохів, заховались під час великого руху народів в Карпатських, спеціально — Семигородських горах, признають сї останки незначними). Инакше не могло-б і бути. І розуміть ся, се мусіло початись зараз, скоро руська кольонізація присунулась до Карпатських гір з півночі і сходу, а се мусило мати місце деє в VI—VII вв. Тим поясняєть ся, що ми не маємо ніяких звісток про міграцію Русинів за Карпати: як я вище згадував, ми взагалі про словянську міграцію маємо тільки там звістки, де Словяне в своїй кольонізації приходили до конфлікту з культурними державами. Ті міграції Русинів в Угорщину, почавши від Альма до Теодора Коріатовича, які виказують пізнійша історіографія для об'яснення руської кольонізації,²⁾ се по часті непевні, по часті незначні факти, вони, розуміть ся, не спроможні об'яснити сїєї масової кольонізації, і про руську міграцію ми не знаходимо ніяких звісток в історичні часи.

По думці звісного Аноніма — нотаря короля Бели (XII чи XIII в.) ватагу Русинів привів з собою Альм с під Кліва, мандруючи до Угорщини через Русь, а провідниками його через Карпати (він ніби ішов з Галичини на верхи Унга) були руські вояки і селяне).³⁾ Коли ми зважимо обставини, серед яких мандрували Угри до теперішньої Угорщини — що се була спішна втікачка від Печенігів, і навіть, як каже Константин — Печеніги уганялись за Уграми (De adm. 38), то можемо напевно сказати, що ані Уграм не було в голові забрати з собою Русинів, ані Русини не мали охоти до них прилучатись. Для нас Анонім тут є тільки відгомонам загального в XII (чи XIII) в. погляду, що Русини в Угорщині такі-ж давні осадники як і Угри і що в Карпатських горах вони були вже панами від непамятних часів — коли Угри

мандрували до Угорщини. І по угорській міграції вони муіли зігатиь довший час тут панами; кудю-б не прийшли Угри над Дунай (се річ неясна і суперечна, та по всякій правдоподібности вони з над нижнього Дунаю до Угорщини муіли йти коротшими дорогами, с полудня, а не с півночи) але в усякім разі вони опановали на початках тільки середньо-дунайські краї, і тільки поволі підбивали собі сусідні краї; підгірська карпатська країна остаточно перейшла до угорської держави ледви чи скорше від XI в.; перед тим вона разом з галицьким підгірєм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Київа, бодай часами. Але на початку XII в. бачимо ми „руську марку“ (*marchia Ruthenorum*) в Угорщині,¹⁾ і галицька держава вже не переходить за Карпати: Слово о п. Ігоревім про Ярослава галицького каже, що він „підпер“ своїми полками Угорські гори, і Карпати звуть ся на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність, як Угрин Симон Кеца, XIII в., зве їх „Руськими горами“ — *Ruthenorum alpes* II. 1 — з етнографічного погляду, чи може з огляду на закарпатську, галицьку Русь.

В Семигороді ми муіли виходити від словянських хорографічних елементів — в назвах річок, гір, горбів etc.; перейняті і змодіфіковані Волохами, Мадярами, Німцями, вони на всім протягу Семигорода виразно свідчать, що словянські елементи не були тут пізнійшими кольоніями, а початковими. Але сї словянські елементи ідуть і далі на полудневий-схід — на території теперішньої Молдави.²⁾ Що правда, і на північнім побережу Дуная і в Семигороді могли від часів початкового розселення стрічатись східня-словянська (руська) і полуднево-словянська (болгарська сербська) кольонізація. Угорська (пізнійша) традиція говорить багато про болгарську зверхність в семигородських землях; чи Семигород належав до Болгарської держави, се зістаєть ся питаннем ще не виясненим, хоч воно дуже правдоподібно, що в моменти особливої сили Болгарської держави, як нпр. в 1-ій пол. X, землі на північ від Дунаю входили в круг її політичного впливу. Але виразних слідів давньої масової полуднево-словянської кольонізації на території Семигорода і Молдавії не знаходимо досі.*)

*) Проф. Ягіч вказує в топографічних назвах Семигорода словянські не-руські назви (*Archiv* XIX с. 237, пор. XX с. 22—3); справа

Останки семигородських Болгар (особливо в Чергеді), що звернули на себе особливу увагу останніми часами,¹⁾ уважаються за пізнійших (XIII—XIV в.) осадників — Богомилів або воєнних невільників. Воно дійсно при тенденції словенської (полудневої) кольонізації на полудень, на византийські землі, і на захід, за середній Дунай, нема особливої правдоподібності припускати значних останків їх за Дунаєм після VII—VIII в. Але й припускаючи можливість, що такі останки лишились, словянську кольонізацію Семигорода, теперішньої Молдавії, а в певній частині — і Валахії мусимо уважати головно східно-словянською, себ то українсько-руською. Про існування руської кольонізації на нижнім Дунаю ми знаємо з літописи. Останки її держались тут навіть після турецького, печенізько-половецького руху; в XII в. Галицьке князівство в своїх руках держало нижній Дунай (затворив Дунаю ворота, суды рядя до Дуная — Слово о п. Іг.); тут перебувало велике число риболовів і ріжних промисловців, та всякого вільного люда, прототип пізнішого козацтва, і центром їх був звістний Берладь (Бирлат) на нижнім Дунаю (коло Галаца, що незалежно від грамоти Івана Берладника, є таки, по всякій правдоподібності, малим чи новим Галичом). Дівиці Слова о полку Ігореві, що над Дунаєм оспівують Ігореве визволення, належать теж до подунайської руської кольонізації. Досить правдоподібно, що руські Бродники (*oi êx Bopđovης*), згадувані в боротьбі Болгарії за незалежність (1186),²⁾ були подунайські, подунайська Русь.

До сеї наддунайської руської кольонізації прилягала з півночі руська людність, що займала Семигородський гірський край. Пізнійше, коли під натиском Печенігів руська людність мусила усуватись з чорноморського побережжя, сея чорноморська людність мусила в певній частині рушити ся і в сїм напрямі — в гори, та скріпити початкову кольонізацію.

Руська кольонізація в басейні верхньої Тиси задержалась до наших часів в масах на підгір'ю, острівцями на рівнині;

ся вимагає ближшого роз'яснення. Я признаю, що сліди руського елементу на семигородській території самі собою могли б уважатись останками пізньої руської міграції між якусь иньшу („дакийську“) словянську кольонізацію, але глянувши на мапу руської кольонізації VII—X в., переконанємось, що Семигород мусів вже тоді увійти в круг руської кольонізації. Що руська кольонізація могла тут стрічатись з иньшою словянською, се зовсім можливо, тільки ми сеї иньшої словянської кольонізації, її великості і відносин до руської кольонізації поки що не знаємо.

в Семигороді і на Подунавю вона зникла цілком. На се вплинула неоднаковість дальших колонізаційних обставин. Початкову руську колонізацію ми мусимо, відповідно її екстензивності, представляти собі досить рідкою на сих західніх окраїнах; її крайні етапи могли досягати вже тоді середнього Дуная і середньої Тиси — йдучи від півночі, Потися — йдучи від Семигороду (Тисько-Дунайська багніста низина мусіла становити тут колонізаційну прогалину), але вони мусіли бути дуже слабкі. Тому як на рівнині Дуная й Тиси з'явилися Угри, руські осадні тут відразу мусіли помішатися з чужою людністю, а хоч переважали культурно, винародовлялися під впливом політичної і всякої иньшої переваги. Натомість на підгір'ю, полишені самі собі в неінтересних для Мадярів місцевостях, Русини протягом віків зміцнилися і залюднили сї краї збитою масою; тільки на західній границі, стикаючись із Словаками, мусіли втратити. Інакше склалося в Семигородських горах: східньо-полудневу частину їх зайняли Мадяри (Шеклери) і Німці, але головно, що конкурентом Русинів, спеціально охочим до гірського, пастушого життя, виступили Волохи. Вище я згадував за суперечку, о скільки волоська людність Семигорода зложилася з місцевих, перехованих з римських часів, останків романізованої людности, і скільки тут мала значіння пізнійша румунська колонізація з балканських земель, та висловився як за найбільш правдоподібним, що останки були, але були зміцнені пізнійшою міграцією. Вона могла потопити не тільки словянську колонізацію Семигорода, але й теперішньої Валахії й Молдави. Ту міграцію з балканських земель кладуть різно — і на X, і на XIII в., але можна класти ще на давнійші часи. В актах XIII в. стрічаємо Власі в Семигороді, але вони мусіли тут з'явитися скорше, бо угорська традиція (Анонім гл. 24) уважає волоську колонізацію дуже старою — старшою як угорська. При кінці XII в. маємо виразні звістки про Волохів на північній боці Дунаю; їх колонізація мусіла зміцнитися тут особливо по упадку Половців, в 2-ій пол. XIII та та XIV в., і вони залили тут слабу руську колонізацію пізнійшої Молдави — останки старої колонізації, ослабленої турецьким натиском, і нової, що мусіла прибувати від XIII в. Цікава згадка Длугоша, що був досить близький часом до сїєї волоської міграції, про витиснення Волохами в подунайській Волощині руських осадників, „давніх володарів і мешканців“. ¹⁾ Одначе ще в XVI в.

*) Hist. Polon. X с. 277 вид. Пшездецкого; можливо підозрінне, що Длугош тут виходить із звістки Початкової літописи, як Волохи ви-

звістні останки „численної й відважної“ Руси на нижнім Дунаю: про них згадує папська інструкція легату Комолею 1595 р.,¹⁾ а в Семигороді було тої Руси ще досить в XV в., як ми бачили.

Почавши з другої половини IX в. українсько-руська кольонізація починає поносити страти на полудні від нового натиску турецьких орд. Предтечею його був похід Угрів через Чорноморські степи на Дунай. Як вже було сказано, про сей похід ми дуже мало знаємо, і одиноке джерело — Константин Порфирородний представляє його дуже скорим: цілий перехід їх з північних осад на Дунай займає у нього кілька років — в останній чверти X в. Наша Повість, памятаючи про перехід Угрів, нічого не знає за якесь „примучування“ від них, говорить тільки про один епізод, що якась ватага угорська йшла попри Київ, і самий епізод виглядає на книжне об'яснення — як з'явилось урочище Угорське в Києві.²⁾ Але досить того, що книжник, мавши нагоду кілька разів говорити про Угрів, і знавши якусь пам'ять про них в традиції, не умів нічого сказати про якусь біду від них, як від Аварів. Правда, біда дотикалась більш полудневої кольонізації, що дуже мало інтересувала Киян, перехід орди був нерозлучно зв'язаний з певними „примучуваннями“, мусіли бути якісь неприємности і від Угрів, але про якийсь важніший вплив і шкоди від них немає підстави думати.

Похід Угрів був результатом натиску Печенігів. Вже в середині IX в. Печеніги сильно налягали на Хозар, що заступали їм дорогу на захід: зі сходу тиснули Печенігів Узи (Торки наших літописей), а за ними ще сильніша орда Кипчаків — Половців. По словам Константина Порфирородного (De adm. c. 37), Печеніги тоді седіли між Волгою (*Αιήλ*) і Уралом (*Γεήχ* — Яік). Нарешті Хозари, не витримавши, перепустили їх; се мусіло статись в 70—80 рр. IX в.³⁾ Перепущені за Волгу, Печеніги упали на Угрів і витиснули з їх осад. Розбиті Угри рушили на захід, і Печеніги, ступаючи по пятам їх, вже 892 (або — як інші думають — 894) р. з'явилися над нижнім Дунаєм, де з Болгарами разом винищили кочовища Угрів і тим примусили перейти в середньодунайські краї.⁴⁾ Полишену Печенігами територію за Волгою зайняли Узи-Торки.

перли з дунайських країв Словян, але Длугош говорить про нову кольонізацію Волохів і спеціально про осадників руських.

Печенізький перехід зза Волги над Дунай був дуже скорий, справжній степовий оркан, щось подібне до аварського або угорського. Але Печеніги не перейшли далі на захід, як ті, а зістались в наших степах. Се була нова стадія в історії міграції азійських кочових орд в Європу, коли вони зістають ся в наших степах на довго і прибирають важну ролю в історії нашої колонізації і культури.

Вплив сей був незмірно шкідливий відразу. Печеніги своїми ордами роскинулись на цілій просторони від Дону до Дунаю. В першій половині X в. „Печенізька земля“ (*Patzinakia*) у Візантійців простягаєть ся „від нижньої частини Дуная, насупроти Дістри (Силістрії) до хозарського замку Саркел“ (на Дону).¹⁾ Константин оповідає, що з восьми колін, з котрих складалась Печенізька орда, чотири кочували на схід від Дніпра, в сусідстві Хозар і кримських володінь Візантії, чотири — між Дунаєм і Дніпром; на його географічний погляд два печенізькі коліна займали західній край степів, над Дунаєм, „в сусідстві Болгарії та Угрії, два седіли в сусідстві Руси — Полян, Уличів, Деревлян і Лучан, значить між Дністром і Дніпром (De adm. с. 37); день дороги мав ділити сі печенізькі кочовища від русько-словянської (масової) колонізації.

Спільне пожитте з сією численною, дуже воевничою й хижою ордою показалось для руської степової людности занадто тяжким, і результатом була міграція переважної маси степової людности в більш спокійні краї. На жаль, весь сей процес іде поза нашими очима: наша літопись починає говорити про Печенігів аж тоді, як вони своїми нападами стали пустошити околиці Київа, а се стало ся вже в другій половині X в. Одинока подробиця з степового життя, яку переказують нам джерела — се трудности, що робили Печеніги на степових шляхах: в оповіданню Константина про торговельні каравани Руси, що ходили з Київа Дніпром і морем до Царгорода, бачимо, що сі каравани мусіли йти оборонною рукою, бо й на Дніпрі й на морськім побережю вистерегали їх Печеніги (De adm. с. 9); кн. Святослав і загинув від Печенігів, що стерегли його коло порогів з огляду на його багату здобич. Все иньше можемо доповнити хиба з пізнійших, половецьких часів: неустанні набіги на міста і села, що вічно примушували стерегтись і боятись, забиранне в неволю в великім числі невільників, що продавались в кримських портах на роботу в чужі краї, й вирізуванне всіх нездалих до роботи, до про-

дажі; нищенне осад; запустінне цілих країв. Не треба забувати, що два віки спокійного господарського життя відділяло степову руську людність IX—X вв. від тривожливих часів кольонізації, котрі у сих полудневих осадників виробили були ворохобний і воєвничий характер; тоді вони могли охоче ставати спільниками розбійничих походів Гунів та Болгар, тепер сього не видно: переважна маса не мирилась з таким життем і вибералась із степів.

Ми бачимо тільки результати сього всього, та й то подекуди значно пізнійше, коли вже місце Печенігів заступили в степах Торки й Половці (в другій половині XI в.), тож мусимо тут говорити про результат турецького господарства взагалі від Печенігів до Половців.

Вже говорячи (в етнографічнім огляді) про кольонізацію Уличів (з Улучичами) та Тиверців, „Повість“ оповідає про неї в минулім часі: „сѣдяху по Бугу и по Днѣпру (Днѣстру)“, „присѣдяху къ Дунаеви“, „бѣ множество ихъ“. Вона додає, що міста (замки) їх ще й досі існують (суть городи ихъ и до сего дне), і тим виразнійше відтінює, що та кольонізація чорноморська — справа минула: міста зістались, а самої кольонізації, сього колишнього „множества“ вже не було.

Вище наведена була звістка новгородської редакції Повісті про перехід Уличів з нижнього Дніпра за Бог в першій половині X в. і вказано, що сей перехід став ся, по всякій імовірности, під впливом печенізького натиска. Ми мали-б тут один епізод з історії уступання чорноморської руської людности із степів на північ. Тягнув ся сей процес, певно, довго, степи пустіли поволі, степенуючись від більше до меньше небезпечних, загрожених околиць. По перших, сильнійших міграціях сей відлив руської людности тягнув ся може й не одну сотку літ, і останки степової людности могли ще виноситись в XI—XII в.

Уличі переходили в краї між Богом і Дністром — певно на середній і верхній Бог, на північний захід. В сім напрямі мусіла взагалі уступати степова людність. На півночі вона приливала до готової вже кольонізації, помножала її людність і по части може — поихала на північ; одним з результатів сього відворотного руху треба прийняти розвій кольонізації лісових і багнетих просторів північної України, занедбаних, певно, під час вільного походу на полудень. На заході лежали ще слабо кольонізовані, теж занедбані на перших початках гірські околиці Карпатів; на їх кольонізацію витиснення осадників з над моря мусіло мати рішучий вплив. Дуже правдоподібна думка, що сюди —

в карпатські і закарпатські краї пішла подністрянська, тиверська й улучицька людність;¹⁾ на сей час можна класти зміцненне кольонізації карпатської Русі.

Подібний процес повільного уступання української людності з чорноморських степів мусів мати місце і на лівім боці Дніпра, тільки тут ми не маємо навіть тих скупих вказівок на нього, як на правім. Можемо тільки з одного боку — на підставі чужих відомостей сконстатувати залюдненне Подоня, до самого Азовського моря, перед приходом Печенігів, а з другого боку — описи походів на Половців на початку XII в. показують вже цілковите спустінне степів на полудень за Посулем, що там зістались тільки слабкі останки колишньої людності. Степи спустіли до XII в. вже так сильно, що треба аж ловити натаки на істнування там останків словянської людності. Лівобічна людність мусіла відступати переважно теж на північ. Росповсюдненне печенізьких орд в степах по обох боках Дніпра було таке швидке, що ледви чи можна припускати сильніший, масовий рух на захід, з лівого боку Дніпра на правий.

Літопись нічого не каже нам за боротьбу чорноморської Русі з Печенігами. Не знаємо й того, чи робили що київські князі для оборони степової людності, що вже стояла в більш або менш тісній залежності від Києва. Одинока — лянкічна згадка Повісті під 920 р. говорить тільки, що кн. Ігорь воював з Печенігами“ (с. 26). Вона починає більше займатись ними від тоді, як вони в другій половині X в. стали сильно давати себе знати київським околицям. Під 968 р. вона записала: „Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю“, що має означати перший напад на Полянську землю, переказаний літописцю традицією.²⁾ Але се був вже великий похід: Печеніги, використавши час, коли Святослав воював в Болгарії, великою ордою (бещисленное множество) обложили Київ, перервали всякі зносини, і руські помічні полки, що прибули зза Дніпра, не відважались іти під Київ, аж вість, що Київ на другий день має піддати ся Печенігам, і страх кари від Святослава примусили їх іти на поміч. Тоді лише помилка, як оповідає Повість, — що Печеніги прийняли сих Задніпрянців за військо Святослава, вирядовала Київ: Печеніги забрались.

Але сю облогу самого Києва мусіли випередити менш голосні напади Печенігів та шарпаніна Полянської землі й київської околиці. Тільки вони не зістались в народній традиції, записаній літописцем. Взагалі він переповідає тільки ті епізоди з печенізької

біди, що звязані були з якимись народніми переказами або місцевими пам'ятками: така історія про нахід Печенігів на задніпрянські околиці, „по оной сторонѣ отъ Сулы“ (під 993 р.) — вона звязана з легендою про перемогу хлопця над Печенігом і з іменем Переяслава, заснованого там, де той „отрок“ „перевів славу“ у Печеніжина. Епізод (під 996 р.) про те, як Печеніги прийшли під Василев, і Володимир, не устоявши „з малою дружиною“, тікав і ховав ся під мостом, — звязаний з церквою Преображення в Василеві, що збудовав потім Володимир з обітниці за своє тодішнє спасеннє. Історія про облогу Білгорода (під 997 р.) звязана з мандрівним анекдотом (з цікля оповідань про дурних людей), як Білгородці обдурили Печенігів, що вони з землі дістають кисіль, і тим привели їх до роспуки й примусили кинути облогу. Не кажу вже за печенізький похід, звязаний з смертю кн. Бориса і взятий з його житя.

Та нам цікавіші від сих припадкових епізодів ті загальні уваги, що кинув при тих оповіданнях літописець. Приступаючи до оповідання про білгородський кисіль, він каже (с. 87), що з Печенігами була повсечасна боротьба: „бѣ бо рать бес переступа“, і Володимир ходив в північні волости зберати війська для війни з ними (по вѣрхние воѣ — верх Дніпра, взагалі північні волости). Оповідаючи про те, як Володимир будував „городі“ навколо Київa і сюди виводив осадників з північних земель (факт, що мусіли добре запам'ятати в народі), літописець поясняє: „бѣ бо рать от Печенѣгъ“ (с. 83). Сі по дорозі кинені уваги власне розкривають перед нами тодішню ситуацію, коли Печеніги, опанувавши степи та роспудивши з них в переважній масі українську людність, в другій половині, й особливо — в останній чверті X і на початку XI в. здобули вільний приступ і до дальших земель та налягли на невинищені ще краї в районі середнього Дніпра, особливо на околиці голосного своїми скарбами Київa. Київські околиці були в неустанній облозі від них. Хоч літописець і каже, що Володимир „бѣ воюяся с ними и одоляя имъ“ (с. 83), але самі наведені ним епізоди показують, як тяжка була ся боротьба. Місцевих сил не ставало, приходилось стягати війська з далеких північних волостей. Не ставало люду й для осадження новопобудованих міст — кріпостей в околиці Київa; знов приходилось для залоги стягати („нарубати“) заможніших людей з північних земель: отъ Словенъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чюдий, и отъ Вятичъ, и отъ сихъ насели грады¹⁾ (с. 83). Очевидно, околиці Київa пустіли дуже швидко.

Місто Родня на устю Роси в Дніпро ще стоїть на початку третьої чверти X в.; над Дніпром, що забезпечав зносини з Київом і північними землями, руська людність могла держатись довше. З оповідання Константина про руське пограниччя з Печенігами виходило-б, що в першій половині X в. відкриті Уличами „руські“ осади над Дніпром ще досить далеко простягались в степ. Поодинокі замки могли держатись по Роси й пізнійше, але при кінці X в., як ми бачили вже, Поросе було вже так ослаблене, що Володимир навіть пожаловав праці укріпляти й боронити його від Печенігів та заходив ся коло будови замків в ближших околицях Києва — по Стугні й Ірпеню; літопись згадує про укріплення Білгорода (на Ірпеню) — під 992 р: „Володимеръ заложи градъ Бѣлъ и наруби въ нь отъ инѣхъ градъ, и много людей сведе в онъ, и бѣ бо любя городъ ось“: місто певно було й давнійше, тепер тільки укріплено, розуміється — в звязку з цілою системою кріпостей для оборони від Печенігів¹).

Ще більш зложеноу і сильнійшу — бодай судячи по словам літописи — систему кріпостей вивів Володимир на лівім боці Дніпра: И рече Володимеръ: „се не добро есть — мало городовъ около Кыева“. И нача ставити города по Деснѣ, и по Устри (Острі), по Трубешеву (Трубежу), и по Сулѣ, и по Стугнѣ“. Правдоподібно, се тому, що лівий бік взагалі ще більше підлягав печенізьким нападам.

Таким чином тут ставлено в три ряди кріпости — по Сулі, по Трубежу, по Сейму; лінію Сули фортифіковано, але хто зна — чи не з стратегічних причин — для утруднення доступу до Переяслава — одного з важнійших політичних і торговельних центрів, і до самого Києва (може лінію верхньої Сули, що з півночі могла служити захистом Переяславу). Але кольонізація Посуля хто зна чи не була тоді в однаковім стані з Поросем; принаймні бачимо в оповіданню про переяславського отрока, що Печеніги йдуть від Сули, наче з степу, і Володимир стрічає їх аж на Трубежі.

Окрім кріпостей для оборони сеї границі служили лінії валів і ровів; звістний місіонар Брунон, бувши в Києві за Володимира, оповідає, як самовидець, що Володимир окружив Київ від Печенігів „дуже міцною й довгою огорожею“; сю „огорожу“, з проробленими в ній воротами, бачив він десь коло Стугни, і дійсно ми маємо й тепер коло Стугни, на полудневій границі, аж три лінії валів. Такі-ж вали маємо коло Переяслава; в літописи сї вали коло Стугни (на правім боці) та Переяславські згадують ся принагідно при кінці XI в.²)

Коли глянемо на мапу, то побачимо, що при кінці X в. границя сильнійше залюдненої території, не знищеної хвилями сього турецького потоку, припадає більш менш на границю лісової полоси. Се не випадково: очевидно, лісовий край давав захист людині від нападів кочовників, і слідячи пізнійше за нападами Половців (нам більше відомими), дійсно бачимо, що вони дуже рідко, майже ніколи не заберались в лісові краї Деревлян або Дулібів і головно крутились в сусідній з менш захищеним Поросєм околиці Київа, а ще більше — в Переяславщині, що лежала поза границею лісової полоси. Може ся безборонність Переяславщини й була причиною тих більш зложених фортифікацій Володимира на лівім боці.

Одначе покинена київськими князями степова країна на полудень від Стугни та Сули не спустіла зовсім. Я казав уже вище, що вона мусіла пустіти поволі, довгим рядом десятиліть. І коли пізнійше, в XI—XII—XIII в., по пізнійших степових бурях, серед тих перемін, які переживала границя хліборобської, осілої колонізації з степом, що відступаючи на північ під натиском степу, чекала тільки спокійніших, вигідніших часів, щоб знову посуватись на полудень і посувалась дійсно при кождім поліпшенню обставин; коли, кажу, при тих всіх перемінах і пізнішими часами знаходимо в степах значні останки руської колонізації, то сї останки мусіли бути ще значнішими десь в другій половині X або першій XI віка.¹⁾ Ми бачимо в XII—XIII в. досить численну степову руську людність — Бродників, що в тіснім союзі з кочовими ордами — панами степів, вміли жити в сих степах; подунайських Берладників, промисловців і пиратів, що виступають оден раз не більш не менш як полком в 6000 мужа (Ип. с. 341); галицьких рибалок, що перебували на нижнім Дунаю (ib.). Бачимо такі міста як Олеше на нижнім Дніпрі, важний торговельний пункт, приморський порт Київа, Руський порт на устю Дона; Тмутаракань ще в другій половині XI в. становить руську волость, висовуючись островом за половецьким морем. В самім степу, здасть ся, зацілїли деякі осаді. Все се останки, що, кажу, в перші часи по приході Печенігів, мусіли бути ще значнішими.

Літописець, оповідаючи про колишнє множество Уличів і Тиверців, каже, що міста їх істнують і доси (в другій половині XI в.). Одна з редакцій має варіант: „градъ ихъ спы“ (вали), отже виходило-б, що то були тільки спустілі городища. Дійсно, Константин Порфирородний теж згадує спустілі замки

(*ερημότητα*) між Дніпром і Дунаєм (De adm. с 37). Але у редактора Повісти ледви можна припустити такий археологічний інтерес, щоб він застановляв ся над порожніми городищами, і пригадуючи Олеше, Руський порт, Тмутаракань, можна скорше думати й тут за міста залюднені. Над морем і на більших ріках довго вони могли держатись, а і в степах взагалі, певно, ще довго по приході Печенігів зіставались значнійші маси людности; вона по часті поволі виступала далі з степів на північ, по часті прилашувалась до спільного життя з кочовниками в степах, вертаючись більш менш до того вівничого, напів кочового способу життя, з яким виступали перед нами в часи свого Sturm und Drang періоду їх предки, чорноморські Словяне — товариші походів Гунів та Болгарів в IV—VI в.

III.

Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню.

Матеріяльна культура: хліборобство, городництво й садівництво; скотарство, домашня птиця; пчільництво; ловецтво; рибальство. Вироби: ткацькі, кушнірські, гончарські, дерев'яні, металічні. Побут: пожива, одіж, житло, зброя, забави. Торговля: найдавніші сліди; Дніпрова дорога; торговля з Візантією, з зах. Європою, зі сходом; внутрішня торговля. Фізичний тип і характер. Релігійні погляди, культ; похоронні обряди й загробне життя; свята. Шлюб і родинне життя. Рід і племя. Город. Земля.

Для вияснення культури й побуту українсько-руських племен в найдавніші часи — передісторичні і на початках історичного існування — ми маємо кілька джерел, що можуть себе посполу доповняти і контролювати і в сумі — дати нам досить докладний образ.

Передо всім мова; порівняна словянська лінгвістика відкриває перед нами спільний запас слів, що становив культурний добуток прасловянства ще перед розселенням і остаточним відокремленням поодиноких племен, і таким чином виказує нам той культурний стан, в якому наші племена виступили на своїх займанщинах, на теперішній території, по своїм відокремленню, бо очевидно — що було загальним культурним добутком всього Словянства взагалі, було добутком і наших племен.*) Далі — археологія: там де напевно уставлена приналежність находок до наших племен, ці находки ілюструють культуру їх в часи перед

*) Розуміть ся, тут потрібне обережне відокремлення нових назв, перейнятих словянськими народами вже пізнішими часами з спільного джерела; в деяких випадках непевність лишаєть ся; там де я не був зовсім певний, уживав я замість назв: прасловянський, праєвропейський — загальнословянський, загальноєвропейський.

розповсюдженнем християнства, і з цього погляду особливо важні дві численні групи розкопок, одна на території Деревлян, друга на території Сіверян; останні мають і дати — в виді монет IX—X в. Нарешті дають нам відомости історичні пам'ятки: з часів словянської міграції маємо ряд важних відомостей переважно про Словян взагалі (Антів і Словен разом), а почавши від X в. тубильні і чужі джерела дають нам багатий запас відомостей вже спеціально про наші племена. Таким чином маємо матеріал дуже різномірний і з різних часів.

Почнемо від матеріальної культури, найбільш конкретної, тому найлегшої для констатовання, й будемо виходити від лінійістичних фактів, або як то кажуть — лінійістичної палеонтології, бо вона дає особливо інтересні факти з сфери матеріальної культури взагалі, й особливо господарства, а при тім її звістки найстарші.¹⁾

Початки хліборобства сягають, правдоподібно, ще праарійських часів, хоч можна вказати тільки слабкі сліди його в мові; але в крузі європейських мов воно має вже значний запас термінів, і навіть скептичніші дослідники признають у європейській групі Індоевропейців досить розвинене хліборобство (що найменше три роди хліба — ячмінь, пшеницю і просо, терміни для оранки, сіви, жатви, мелення і відповідних прирядів)²⁾; ще далі поступило воно в пожитю германо-слов'яно-литовської групи, і таким чином вже при своїм відокремленню слов'янська група мала значно розвинене хліборобське господарство.*) Краї слов'янської правітчини, особливо полуднева її частина, надавалась для нього найліпше. Тож не диво, коли, судячи по лінійістичним фактам, хліборобство ще на сій правітчині стало переважним джерелом поживи. „Жи то“ — праслов'янське слово, що означає поживу (від жити), служить zarazом загальним означенням хліборобських продуктів;³⁾ у різних слов'янських народів воно спеціалізується, прикладаючись до головного рода хліба; таким чином у нас і у західних Словян воно означає *secale*, у полудневих — пшеницю (а у Резян навіть кукурузу). На таке-ж значінне хліборобства вказують слова: збіже (українське і західне, споріднене

*) Я буду уживати назви „праарійський“ для спільного побуту Індоевропейців, перед їх розділом, „праєвропейський“ — для культурних стадій, спільних європейській частині Індоевропейців (без східної, індо-іранської групи), „північно-європейський“ — для культури, спільної германо-слов'яно-литовській групі.

з біг, богатий), що означає в нашій мові рухоме майно і хліб; літописне обилля, що означає урожай хліба, хліб не зібраний (як в літописи) і багатство (у всіх групах); борошно (брашно), що значить в різних слов'янських діалектах то їжу взагалі (а навіть подекуди майно) і спеціально муку.

Разом з загальними, праєвропейськими родами знаходимо праслов'янські назви для отіх родів збіжа: р'ъжь (secale, праслов'янську назву витиснуло у нас спеціалізоване загальне жито), слово спільне всій північній групі Індоевропейців (литовське rugys, півн. німецьке rügr); п'шеница, від п'хати — товкти, як і пшено, — товчене зерно,*) (се одно з небогатіох зв'язаних з хлібом слів, що сягають праарійських часів — саскр. pish — розбивати); поруч з ним стоїть не трівке в своїм значінню (far, milium, triticum repens — перій), але своїми ваганнями власне інтересне, бо може архаїчне,¹⁾ праєвропейське п'ро (грець. πρῶρος, лит. rugai — пшениця); ячмінь — ячмы (неясне слово); п'росо (слово неясне) і поруч нього иньша праслов'янська назва б'р'ъ milii genus: оден з найстарших і взагалі дуже цінний в старім господарстві (і у Індоевропейців і у Турків) рід сей мав, видно, важне значіння і в слов'янськім господарстві, бо крім сих двох назв маємо праслов'янську назву і для товченого проса — п'шено; нарешті — овес, ов'єсь (литов. āvīžos, латин. avena), хліб, як як і жито, спеціально північно європейський.²⁾

Всі ці рослини сіяно для зерна, з'р'но (слово праєвропейське, лат. granum, іот. kairn). Орати (праєвропейське — ἄροω, аго), ратай (всеслов., є і в давніх руських пам'ятках), нива (поруч неї ріля — староруське, спільне з західними Слов'янами), як і назви для необробленої землі — ляда, цілина, угор (схід. і захід., у полудн. — угар, крім того українське і західне — переліг) — се слова всеслов'янські, що належать, правдоподібно — всі до їх колишнього спільного позитя. Поруч з загальноєвроп.³⁾ л'ѣха (наше леха) маємо загальнослов. б'р'азда (борозна).

Для оранки уживали з початку примитивну дерев'яну кривулю, що служила для роблення борозни і за один кінець тягнулась, а другим, гострим — бороздила, се соха — в одних слов. мовах приряд для оранки, в иньших вила, підпора, паля, або сі значіння стрічають ся разом і виходять з „ломака для розкидання землі“;⁴⁾ але сю примитивну кривулю в праслов'янськім побуті

*) Як triticum від terere.

здавна заступив поліпшений плугъ (північно-нім. *phluog*, лит. *pluogas*),¹⁾ з осібним вже мабуць лемешом — лемешъ (від ломити). Крім нього уживало ся рало (з орало, праєвропейське — грець. *ἀροτρον*, вірмен. *arōt*, лат. *aratrum*, ірландське *arothar*) і борона. Слово сїяти належить знов до праєвропейських, так само і сїмя, насінне (латинське *sego*, тот. *saian*, лит. *sėti*; лат. *semen*, верхненім. *samo*, лит. *semu*). Назви для осіннього й весняного посїву — яр, ярина й озим, озимина повторяють ся у Словян східніх, західніх і деяких полудневих (Сербів, Словинців), так що сю господарську систему можна з певною правдоподібністю теж уважати ще прасловянським здобутком.

Слово жатва, жатва прикладаєть ся у всіх галузях Словян до збирання хліба. Збирали його з початку серпом, се праєвропейський приряд і праєвропейське слово (сръпъ, грецьке *ἄρπη*, лат. *sarpege*); але і коса, і клепач до острення її належать до спільнословянського язикового запасу, як і граблі і сніп. Сіно теж слово прасловянське.

Крім вищевислених родів хліба до прасловянського запасу належать: льон (праєвропейське слово — грецьк. *λίνον*, лат. *linum*, ірл. *lín*, тот. *lein*, литов. *linas*); конопля (теж слово загальноєвропейське, думають, що її перейняли з Скитиї, бо її там бачив дику Геродот); слово плоскінь, широко розповсюднене (хоч не загальне) в словянських мовах, може теж належати до прасловянських частъ (слово звязують з нім. *fachs* і *flachs* — лен, як слов. плоскінь і посконь).²⁾

З стручкових біб — бобъ (лат. *fabā*, прус. *babo*) належить до праєвропейських рослин. Горох і сочевиця — назви загальнословянські, але значінне їх вагаєть ся в поодиноких мовах (горох, біб і фасоля, сочевиця і стручки або городина взагалі).

З цибулькових — цибуля (лукъ) і часник (чеснъкъ) належать до прасловянських; прасловянська назва цибулі (витиснена у нас німецькою чи властиво — німецько-жидівською *Zwiebel*) належить до дуже розповсюдненого в Європі пня (верхненім. *louh*, ірл. *lus*, лит. *lúkaĩ*), та трудно думати про перехід з заходу на схід, коли згадаємо культуру цибулі й часнику у Геродотових Алязонів.

Рівнож суперечна справа ще двох прасловянських культурних рослин — хмеля (новолат. *humulus*, північнотім. *humall*) і ріпи (грець. *ῥάπις*, лат. *rapum*, нім. *rübe*) — хто у кого перейняв; у всякім разі маємо тут дуже старий, прасловянський

культурний набуток (досить правдоподібно, що від словянської назви хмелю пішли й інші споріднені). Праєвропейська рослина це — мак (грец. *μηκόν*, верхнєім. *magō*).

На городницьку техніку з лінівістики не багато можна витягнути вказівок. Мотика і лопата належать до всесловянських слів, рівнож і слово полоти, натомість всесловянське плевел значить і бурян, і полову.

Назва пшениці може бути відгомонам тих часів, коли зерно споживалось товчене. Одначе прасловянський люд давно вже перейшов за сю стадію культури. Вимолочене зерно (слово молотити в нашім значінню широко розповсюджене в словянських мовах і могло його мати вже в прасловянські часи) молось або ручними жорнами, або млином. Слово молоти належить до праєвропейських і переходить через всі групи сих мов (пор. санскр. *mag* розбивати); слово млин — прасловянське, як також мука (від *мякхий* — *макхькь*); приряди для просівання муки — сито і решето належать теж до загальнословянських.

Знайомість з овочовими деревами належить до праєвропейських часів; передовсім тут треба розуміти дикі породи, але лінівістика не може розв'язати на певно цієї справи — чи культивовано овочеві дерева в прасловянські часи. Хоч маємо загальнословянське слово сад, але воно має занадто широке значіння. Слово овочі, овоштинє, як і ягода (що подекуди, як і у нас, з загального значіння спеціалізувалось, особливо для суніці), належить до прасловянського запаса. З овочів маємо крім того: яблоня, яблуко, ябл'яко (ір. *aball*, англ. *apple*, лит. *obūlas*, — відносини сих слів неясні, і деякі припускають перейняте слова, але дуже старе); груша (слов. *груша* і *крушка*, лит. *kriūše*); вишня — слово північноєвропейське (верхнєім. *wihsilā*), і поруч неї загальнословянське черешня, сл. *чрѣшња* (перейняте — грецьке *κεράσιον*, верх. нім. *kirsā*); слива, дерен — теж слова північноєвропейські (верхнєім. *slēha* і *tirnpaum*), нарешті — горіх, словянолитовське — сл. *орѣхъ*, лит. *rėšutas*). Годить ся згадати, що авторитетні історики культури уважали старонімецький вираз для щіплення дерева перейнятим з словянського (*intrisgan*, *intrusgjan* Ульфїли з слов. *трѣшноти*, як прищепи з *чѣпати*, таким способом щіплення дерева (перенесене вперше до Італії й звідси розповсюджене по цілій Європі), а з ним, розуміється, і культура овочевого дерева переносилась би в прасловянські часи.¹⁾

Коли ми перейдемо від сього багатого культурного запаса, поданого нам лінгвістичною палеонтологією, до історичних звісток, з певним здивуванням мусимо стрінати характеристику Слов'ян, яку знаходимо в чужих джерелах при першій стрічі з ними. Подібно як Германці у Цезаря, Слов'яне у ранніх візантійських письменників, як Прокопій, Маврикий, малюють ся ще напівкочовничим народом, з дуже слабо розвиненою хліборобською культурою. Прокопій в своїй класичній характеристиці Слов'ян каже, що вони „живуть в лихих хатках, селячесь далеко один від одного та переміняючи зчаста свої осади“, „жите провадять суворе й некультурне, як Масаети“, а Маврикий та Лев Мудрий виразно кажуть, що Слов'яне не люблять хліборобської праці і хочуть ліпше жити в бідности та спокою, ніж в багатстві та праці. Але се поясняєть ся тим, що тут з Греками стикались передові слов'янські осади, вони-ж серед міграційного руху, серед небезпечного й неспокійного життя відставали від культурніших форм життя і вертались на якийсь час знову до напівкочовничих форм; се факт, що повторяєть ся звичайно в подібних обставинах. Та й тут було не без побільшувань: бо нпр. в оповіданню про боротьбу Аварів з „Словенами“ в VI в. згадують ся слов'янські поля і т. п.¹⁾ Джерела, що знали Слов'ян в нормальних обставинах, на насиджених місцях, виказують у них широко розвинену хліборобську культуру, що перейшла весь слов'янський побут. Правда, такі джерела маємо з значно пізніших часів — X і навіть XI віка, але сей самий широкий розвій хліборобства показує, що маємо до діла не з якимсь сьвіжим культурним здобутком.

Жидівський подорожник X в. ібн-Якуб каже, що слов'янський край дуже багатий на всякі житєві запаси, що Слов'яне дуже господарні й пильнують хліборобства (с. 54). Ібн-Дауд (1 пол. X в.), оповідаючи про жнива у Слов'ян, дає своїм оповіданням розуміти, що хліборобські продукти, особливо улюблене просо (про особливе уживанне його у Слов'ян говорять і Маврикий і Лев), були головною стравою їх (с. 30—1). Хліб і м'ясо — се звичайна жертва руських Слов'ян, по словам Константина Порфиродного (De adm. 9), а значить — і страва, і то споконвічна, не нова, бо жертвуєть ся звичайно традиційне, віками усьвячене. Але особливо важні руські джерела; в них бачимо, що хліборобство було розповсюджено, як звичайна робота, навіть по найменше культурних землях, як у Деревлян.²⁾ Хліб — звичайна і загальна страва. В поганських могилах Сіверян і Деревлян найшли ся серпи, зерна кількох

родів хліба (жито, овес і ячмінь або пшениця).¹⁾ В пам'ятках XI в. — Початковій літописи*), в давніших частях Руської Правди, у Нестора (Житіє Феодосія) згадують ся отсі роди хлібних і культурних рослин: пшениця, овес, жито, ячмінь (властиво — ячмінний солод), просо, горох, мак, льон (льняне насінне на олій).²⁾ Загальною назвою для хлібного зерна було „жито“.³⁾ З хліборобських знарядь в руських пам'ятках XI—XII в. знаходимо: рало, плуг, борону, мотику, рикаль, рогаліє, ціп⁴⁾; в хліборобських робіт — оранку („орати“), сівбу, жниво („снопи“), молоченне, віяння.⁵⁾ Орало конями і волами.⁶⁾ Сіно стрічаємо в давніших редакціях Руської Правди.⁷⁾ Пожатий хліб складали на гумні й там молотили „на току“, а зерно ховали в коморах (клѣть),⁸⁾ певно — і в ямах. Зерно мололи (в наших пам'ятках згадують ся тільки ручні жорна), змелене просївали (згадуєть ся мука і отруби); розрізняєть ся мука чистійша і гірша; переховували її в засїках (сусѣкъ).⁹⁾ Згадки про пшено показують, що вмїли й товкти зерно.¹⁰⁾

Про городництво є виразні звістки в руських пам'ятках XI в.: в Житію Феодосія оповідаєть ся, як чернці „в оградѣ копахуть зеліннаго ради растенія“ (л. 9), а в Вишгороді були не тільки „огородники“, а й старшина огородників (старѣй огородникъмъ), мабуть чи не княжих; в усякім разі мусїла тут бути сильно розвинена городницька культура; в серед. XII в., в описи оборони Київa бачимо наоколо його теж огороди на велику просторонь.¹¹⁾ Про садівництво звістки дуже бідні: тільки в оповіданню Патерика (XIII в.) про чернців кінця XI в. бачимо при келїях городчики з „деревами плодовитими“ (с. 100 і 137); при тім, як і досї, слово город (огородъ, оградаць, градъ — огорожене місце взагалї) уживалось однаково для означення і города і сада, теж можливо, що в вище поданих звістках про великі кїївські або вишгородські городи треба по просту розумїти й сади.

Скотарство було головним промислом праарійського люда; як незвичайно слабї слїди хліборобства в праарійськім запасї слів, так багато спільних виразів що до скотарства. Коли додати, що судячи по фактам лїнївїстики й побуту старших культурою народів (Греків, Індусів) за скотарством страшило було всяке значінне ловлення дикого звїря для поживи, що рибаль-

*) Розумію не дату її останньої редакції, а час, коли укладали ся її складові частини.

ство так як не істнувало — принаймні не лишило слідів в мові, то незвичайне значіння скотарства в праарійськiм господарстві стане цілком ясним.¹⁾

Слід того незвичайного значіння худоби, коли вона була єдиним багатством чоловіка, зацілів і в словянській словниці: слово скотъ — худоба (зв'язують з *got. skatts* — скарб) в староруськiм значить майно, гроші, і скотниця = скарбниця; слово добуток, добытъкъ в рiжних словянських мовах значить то майно, то худобу.²⁾ Невважаючи на пізнiйший широкий розвій хліборобства, скотарство заховало і надалі першорядне значіння в прасловянськiм господарстві: се відбилось в численности слів, в прасловянських дублетах і спеціальних назвах.

Бик і корова крім праарійського загального говядо (санскр. *gô*, зенд. *gâo*, грець. *βοῦς*, верхнiм. *chuo*)³⁾ і другого праарійського туръ (зенд. *staora*, грець. *taurus*), що в словянськiм перейшло на дикого бика, мають ще в прасловянськiм назви: бик, вiд, корова, теля. Поруч праарійського вiвця, овъца (санскр. *âvi*, грецьк. *βίς*, верхнiм. *auwi*), маємо праєвропейське-ж ягня, ягня (грець. *ἀμνός*, лат. *agnus*) для молодого звiр'яти; слово баран (спiльне для старослов., схiднiх і захiднiх диалектiв), теж, правдоподiбно, належить до прасловянських. При означенню для домашньої кози — коза є прасловянське-ж означення і для дикої — сарна, сръна. Праарійське свиня, свиниця (санскр. *sûkarâ*, грець. *ῥς*, внiм. *sû*) має коло себе ще праєвропейське *вепр*, *вепрь* (лат. *arag*, внiм. *ebur*) і особне слово для молодого звiр'яти — поросля, прася (праєвропейське — лат. *porcus*, ір. *orc*, внiм. *farah*). Для коня маємо прасловянськi: конь, кобила і жрѣбѣя. Треба додати, що вже в праарійськi часи одомашнено пса, сторожа стад, тим часом як кiтка є вже дуже пізнiм здобутком європейської культури (кiт від лат. *catus*) і мабуть не була відома в прасловянськiм побуті.⁴⁾

Пастух, пастухъ і пастырь слова загальнословянськi; для худоби зберало ся сiно, як ми вже бачили. Тримали її для м'яса і для молока. Вже в праарійськiй словниці знаходимо слова для сквашеного молока (щось нiби як сир), з чого, розумiється, виходить уживання й солодкого, а навіть — масла. Загальнословянське означення молока входить в праєвропейськiй ряд (грець. *ἀμέλω*, лат. *mulgo*, внiм. *miluh*), сир — слово праарійське (санскр. *sâra* — квасне молоко); слово масло (вiд мазати) показує, що уживалось воно з початку не для їди, а для мащення (тому є численнi паралелi в иньших iндевропейських

народів).¹⁾ Користали і з шкір худоби (прасловянське — руно), і з вовни (вльна, слово праарійське, пень vel, санскр. ūṅṅā, гр. *λάνος*, tot. vulla).

Плекання домашньої птиці, цілком незвістне праарійським часам,²⁾ не прийшло і в прасловянські часи до більшого розміру, хоч розвій хліборобства і господарської осілости давали тому можливість. В загальнословянській словниці знаходимо назви для гуся, качки і курки; перші два належать до праарійських (санскр. *hamsá*, грец. *χίψ*, нім. *gans*, словянське гжесь уважають за перейняте з німецького, для качки — санскр. *āti*, лат. *anas*, нім. *ente*, сл. жты), назва для курки, як згадувано вище, перейнята від Іранців (перс. *churu*, слав. куръ, кура); тільки про сю останню можна бути певним, що маємо до діла з домашньою птицею.³⁾

Новіший теж, судячи по фактам лінгвістики й історії, незвістний прааріям і вже між європейськими народами розвинений промисел — пчільництво, теж мав де широко розвинутись на словянській правітчині; слова б ж о л а (бъчела, від бък, густі), т р у т е н ь, м а т к а — загальнословянські, так само як і у л і й, тим часом як слово мід належить до праарійських (санскр. *mádhu*, грець. *μέθυ* — вино, внім. *metu*, слов. медъ), а віск (сл. воскъ, внім. *wahs*) до північноєвропейських.

В археологічній матеріалі — в сіверянських могилах знайшлися останки коней, овець, птичі кістки, душпина курячого яйця.⁴⁾ В описи руського похорону у ібн-Фадлана, що підходить як найблизше до їх похоронного типу, жертвуються бики, коні, пес, півень і курка, иньшим разом вівці. Про жертвоування птиць і спеціально курей у Русі говорять і Византийці.⁵⁾

З домашньої худоби про годоування у великому числі свиней у Словян говорять ібн-Даст (пасуть свиней ніби овець — с. 29). В наших джерелах згадується воли, коні, вівці, свині, кози, навіть осли.⁶⁾ Великі стада бачимо в князівськiм господарстві, де згадується осібні „конюхи“, „овчюхи“ (пастухи коней, овець)⁷⁾; але що скотарство було взагалі широко розповсюднено, показує широке уживання м'ясної страви. Їли м'ясо найчастіше волове і овече, але споживали й конече.⁸⁾ Крім м'яса, користали з молока (особливо для сиру), а волів та коней уживали для їзди й роботи. Тримали скотину в хлівах, зачинених зусюди.⁹⁾ Супроти виразних звісток про широке розповсюдження домашньої худоби між народом показується непорозумінням звістка Константина Порфирородного, що Русь не має у себе волів, коней,

овець, тож купує їх у Печенігів (De adm. 2); тут стільки правди, що Русь дійсно могла купувати часто худобу у своїх степових сусідів, бо ті жили виключно з скотарства.

Про плекання домашньої птиці наші домашні джерела (XI в.) говорять дуже виразно, не зіставляючи ніякої непевности, і то про плекання на ширшу міру: так Деревляни тримають голубів в осібних голубниках у себе на подвірю; в меню Ярославового вирника курка є також неодмінна щоденна страва як хліб та каша.¹⁾ В давнійшій Руській Правді крім курки і голуба згадують ся, як рідші домашні птиці: качка, гусь, журавель, лебедь.²⁾

Про пчільництво знаходимо теж дуже багаті звістки в історичних джерелах (археологія мовчить). „Мед і скора“ (шкіра, футра), „скора, челядь і віск“, „скора, віск, мід і челядь“ — се головні руські продукти X в., предмети багатства: ними дають дань, посилають дарунки, ними торгують з чужими народами.³⁾ Широко уживавсь мід і дома, особливо на пите: його пили від низших до вищих верстов; на празник Спаса у Володимира варили по 300 перевар.⁴⁾ Що до способу самого пчільництва, то ібн-Даст докладно описує улі Словян, кажучи, що вони роблять з дерева мов би збанки, там живуть пчоли і є мід. Нема причин відкидати сієї звістки про пасічництво, хоч у свійськیم джерелі — Руській Правді мова іде скрізь про бортництво; в ширшій редакції знаходимо багато постанов про знищення знаків власности на бортях, „бортної межі“, кражу меду з бортів або шкоду в самім борті;⁵⁾ се вже само показує широке роспросторенне сього промисла.

Ловля звіря в богатих лісом і звіром краях словянської правітчини теж мала де розвинутись; вона дійсно була розвинена, але мова дає для сього тільки дуже бідні вказівки. Слово ловити, лов спеціалізовалось для ловлення звіря вже в прасловянські часи; крім загальнословянського сїтка, сїть, маємо кілька широко росповсюджених назв: сило, тенето (старослов., східне і західне). Археологія і тут не дає теж майже як нічого, за то дуже багаті відомости дають історичні джерела. На погляд літописця лови були давнім, споконвічним промислом його земляків — Полян; про легендарних братів — осадників Київів він каже, що вони „бяху ловаще звѣрьє“ (с. 5) в великих лісах наоколо Київів. В арабських джерелах, почавши від IX віку, звірячі шкірки становлять головний предмет вивозу з Руси і взагалі східнословянських земель: бобри, соболі, лиси, білки й ин.⁶⁾; та тут можна-б

собі припускати, що Словяне збирали або купували ті шкірки у сусідніх північних народів, тож важніші звістки наших джерел, де іде мова про данину шкірками, збирану з самих наших племен: Поляне, Сіверяне, теж і Вятичі колись платили „по бѣлѣи вѣвѣрициѣ отъ дыма“ (с. 11). Деревляне давали київським князям дань куницями, „по черньѣ кунѣ“.¹) В Руській Правді (ширшій редакції) знаходимо ряд постанов що до ловецьких прав: кари за зіпсованне приряду до ловлення сіткою, за викраденого з сітки сокола або ястреба, за краденого бобра і взагалі виловлену чужу звірину.²) Уганяли за звірем конем, били його з руки, ловили сітками, уставленими в вигідних місцях (перевѣси, перевѣсища), і заганяли в нього звіря, ловили псами, соколами, ястребами.³) Особливо бавились ловами князі; вони були їх звичайною розривкою, дуже частою, майже як занятє: відстоявши службу божу, по думці Мономаха, князь має або зайняти ся державними справами, або „лови дѣяти“, або переїхатись, або лягти спати; війна, лови, „пути“ (подорожі) — се княжа діяльність по Мономаху.⁴) „Наряд“ ловецький, соколи, яструби — се цїлі відділи княжого господарства. Істновали по різних місцях спеціальні княжі „ловища“ і „перевѣсища“; про їх лови часто говорять літописи; не задовольняючись близькими місцями, вони рушали часом в далекі, глухі пущі на окраїнах. Звір був тоді далеко рожнороднійший ніж тепер; от як оповідає про свої лови Мономах: в Чернигові зловив я (на узду взяв) в пущах 30⁵) живих коней, по Роси теж ловив я власними руками диких коней; двоє турів взяли мене на роги з конем; олень мене бив рогами, а двоє лосїв — один топтав ногами, а другий бив рогами; дикий кабан відірвав у мене меч з пояса; медвідь віддер мині кусник сідла з під колїна; лютий звір (барс?) скочив і перекинув мене з конем і т. и. (с. 242). Мусїло бути також багато бобрів.

Для розвою рибальства прасловянська територія була теж дуже придатна. Тим часом як ми не маємо майже ні одної загальноєвропейської назви риби (тільки для угря, але й тут єя подібність не певна⁶), маємо вже кілька, хоч не дуже багато, загальнословянських назв — як щука, осетер, угорь, лосось (назва північноєвропейська, словянську (східніх і західніх) назву вважають перейнятою з німецького — нім. lach), пеструг, окунь. До загальнословянських слів належать — удка, мережа, невід. З історичних джерел знаємо тільки, що риба була

широко розповсюдженою стравою.¹⁾ В сіверянських могилах разом з іншими останками страви знайшли ся й рибячі кістки.²⁾

Серед ріжних способів оброблювання продуктів оброблюванне зв'ярячої шкіри та волося займає одно з найстарших місць і сягає праарійських часів. У європейських народів навіть на найнижших степенях культури бачимо скрізь одіж зроблену з шкір, переважно домашніх зв'ярят, особливо овець; в деяких краях у нас сі овечі убрання заховали своє значінне й досі та носять ся трохи не цілий рік. З усім тим для оброблення шкіри заховало ся досить мало термінів і в загальній індоєвропейській словниці, і навіть загальнословянській. Об'яснити се треба, мабуть, тим, що оброблення шкіри було занадто примитивне і не йшло далі простих і елементарних, мало спеціалізованих технічних заходів. Для означення невиробленої шкіри маємо загальнословянські слова: шкіра (старосл. скоря) й кожа, для виробленого — усма або усние; назва гарбара — усмар, уснар приходить в ріжних словянських діалектах (старосл., русь., захід.) і хто зна чи не належить до прасловянського запасу. Далі маємо загальнословянські назви для шкіряного обува — чрѣвий, наше черевик, для шкіряної одіжи — кожух; сюди-ж належить міх, мішок — спочатку шкіряна торба (міх — в ріжних діалектах значить і футро і торбу), а певно й рукавиці, загальнословянське слово, що належало з початку, розумієть ся, до примитивних шкіряних рукавиць з одним пальцем, які й досі в нас панують.

Найпростіші способи утілізації волося — се плетенне (праарійське слово — санскр. *graspa* — щось сплетене, гр. *πλέκω*, нім. *flihtu*) й збиванне його на повсть (уважаєть ся загальноєвропейським словом — грець. *πίλος*, лат. *pilleus*, нім. *filz*). З плетення поводі виробляєть ся тканне й пряденне; до зв'ярячого волося дуже рано прилучаєть ся лико з дерева і ликуватих рослин — льону, коноплі й ин. На генетичний звязок ткання з примітивнішими процесами вказує сама термінологія, можна вказати хоч на сл. вити, звивати, що звязують ся з праар. **véjeti* — ткати,³⁾ але велике число загальних індоєвропейських виразів для ткання і по часті (але менше) — для прядення показує, що ся техніка розвинулась вже в дуже ранні часи. До таких загальних термінів належить слово ткати (лат. *texo*, звязують з санскр. *taksh*, на первісне значінне вказує слово *ткѣнжти*, *вткати*),

кросно (грец. *κρέσω* — ткати), навій; пень *ста*, що приходить в індоєвропейських назвах ткацького варстата (санскр. *sthavi* — ткач, гр. *ιστός* і ин.) переховав ся може в слові постав, що в різних діалектах означає то варстат, то виткану штуку. Що до прядення, то тут оден індоєвропейський пень *snei* — прясти заховав ся в слові нить, нитка, иньший в назвах тканини — сл. опона (заг. європейське — гр. *πνίον*, іот. *spinnan*); може не випадкова також подібність словянського веретено (врѣтено — від вертіти) з иньшими назвами (санскр. *vartana*, внім. *wirtil*). До загальнословянського запасу належать вирази як: куделя, прясти, далі — ряд назв для означення витканого, як платъ, полотно (платно), портъ, руб (ржбъ), сукно, і саме слово ткач.

В розкопках сіверянських і деревлянських могил знаходили ся останки вовняних тканин (навіть дуже ріжнородні) і полотна, далі — т. зв. прясла, себ то кам'яні кружечки від веретен, що, правдоподібно, надівали ся на дерев'яну палічку, для розмаху, останки шкіряного обува, різних ременних виробів, шкіряних мошонок і, як догадують ся — останки кожуха і шапки (грубі верстви вовняних останків). В історичних пам'ятках маємо досить бідні вказівки про сї — розумієть ся — широко розповсюднені галузи домашнього промислу; із згадок літописних оповідань бачимо, що шкіру мняли руками, що для вироблення шкіри уживали квас (квас уснян — гарбарський квас)¹⁾; шкіра звала ся ріжно — усъе, черевъе, хъзъ²⁾; про вироби з неї будемо говорити ще при одіжі. Що до ткацтва, то бачимо згадки про пряденне вовни, робленне „платъна“, плетенне різних виробів руками і т. и.³⁾ Цікаво, що в звістній легенді про похід Ольги на Царьгород (с. 19) Слов'яни протиставляють грецькі шовки — паволоки і кропини своїм домашнім „толъстинам“ (на вітрила); та звідси ще не можна витягати виводів, що якісь тоньші ткацькі вироби не мали зо всім місця на Русі.

Ліпленне з глини ріжної посудини просто руками, без гончарського колеса, іде ще з часів праарійської культури;⁴⁾ але при кочовничім житті глиняна посудина не вигідна,⁵⁾ і гончарські вироби здобувають важне значінне й можуть розвиватись тільки при осілій культурі. Се, безперечно, стало ся вже в прасловянські часи, але як і в індоєвропейській, так і в загальнословянській словниці гончарство зіставило дуже слабкі сліди. На словянській правітчині посудина (загальнословянська назва — судъ) з дерева була широко розвинена і конкуровала з глиняною. Але

загальнословянське слово горнець (грънець) можемо уважати назвою спеціально глиняної посудини, а й саме слово: гончар, горнчар можна уважати загальнословянським,¹⁾ і воно може належати ще до прасловянських часів.

Археологія доводить виразно уживання у наших племен глиняної посудини в поганські часи; вироби показують, що тоді знали вже гончарський круг (чи може його простішу форму — гончарську дощечку, а не ліпили просто руками.²⁾ В історичних пам'ятках не маємо майже ніякого матеріалу — самі загальні згадки; з глиняної посудини особливо згадують ся корчаги: в них тримали і всяку страву і вино.³⁾

Оброблене дерева, що мусіло бути з самих обставин широко розповсюдженим в прасловянським побуті, зіставило сліди і в мові. Слово тесати зачисляють ще до праарійських (санскр. *takṣ*); тесла (сокіра) належить до північноєвропейських (внім. *dehsala*); до загальнословянської словниці належать такі теслярські приряди, як долото, свердел, струг, клещі, пила (звичайно виводять з внім. *fila*). До старих виробів „древоділя“ належить віз: не тільки його назва (від загального пня *vegh*, санскр. *vāhana*, гр. *ὄχος*, внім. *wagan*), але й назви його частей належать до загальних індоєвропейських, між ним коло, ось, иго (ярмо). Дуже старим виробом був і видовбаний звичайно з одного стовбура човен — його знали ще в праарійські часи, і він довго жив в історичних часах; до загальнословянського занасу належать тільки назви дрібніших родів, як човен (чльнь), ладія. Далі сюди належать роботи коло будови дома, що в лісових прасловянських краях багато потребував „древодільської“ роботи і при будові і при урядженню. Численні загальнословянські слова для деревляної посудини показують, як широко розвинув ся був сей виріб; сюди належать напр. бочка, бодня, діжа, відро, збан, корито, може й чаша.

Останки деревляних гробів та деревляної посудини дуже часті в могилах; особливо часто стрічають останки деревляних відер, з залізними обручами й дужками⁴⁾; але взагалі деревляних виробів, розумієть ся, нема чого й сподіватись в могилах багато. Більше дають нам історичні пам'ятки. Тут Словяне взагалі славлять ся своїм „древоділем“ з дуже давніх часів: ще аварська держава уживала до сієї роботи (*ξυλονρυγεῖν* — мова іде про човни) підвладних Словян.⁵⁾ Константин Порфирородний в своїм класичнім оповіданню (De adm. 9) знайомить нас з деревляним промислом наших земляків: підвладні київській Русі Словяне ру-

бають зимою дерево і наробивши з них корита човнів, спускають на весну Дніпром до Київва; там їх купували і доповнивши всякими причандалами від давніших човнів пускали ся цілими ватагами до Царгороду. І пізнійше, як і досі, Дніпро служив дорогою для сировадження дерева в полудневі краї; спеціальні „ізвозники“ перевозили дерево з київської пристани до міста.¹⁾

Були осібні „древоділі“ й навіть їх цілі спілки, організації: в оповіданню з XI в. князь, задумавши збудовати церкву, кличе „старфйшину древодфлямъ“.²⁾ На кождім кроці стрічаємо згадки про деревляні будови, стіни, мости; камяна будова з'явилась під чужим впливом і була дуже рідка. Осібні продавці були на гроби в Києві XI в. (продаючен кореты — Лавр. 208). Деревляна посудина — бочівки, „кади“, „ладки“, „лукна“, відра,³⁾ муєйла бути дуже широко уживана, як і всяка деревляна домова обстановка.

Так важне в культурній історії уживанне металів зробило значний поступ вже перед розділенням Словян. Загальним означенням для металю було руда — загальне індоевропейське імя міді (санскр. *lōhá*, пеглев. *gōd*, ннім. *gaudi*, лит. *gaudas*), першого металю звістного індоевропейцям і заравом одинокого, знайомість з котрим можемо напевно сконстатувати вже в загальній пра-культурі; иньше загальнословянське імя металю — крушець (від крухий). З поодиноких металів маємо загальнословянські назви для міді (медь — звичайно звязують з німецьким *smida*, металъ = слов. *кузнъ*, се-б характерно вказувало на мідь як на перший звістний металъ, але сей звязок непевний),⁴⁾ золота (злато, спорід. з німецьким — *got. gulth* і з словом жовтий), срібла (сребро, *got. silubr*, прус. *siraplis*) і заліза (желъзо, прус. *gelso*, лит. *gelezis*, початок не ясний)⁵⁾; знанне сих чотирох металів належить з певністю до прасловянських часів. Натомість загальнословянське олово вагаєть ся в значінню в ріжних словянських диялектах, означаючи то олово (*plumbum*) то цину (*stannum*); очевидно — сі два металі були мало звістні в прасловянські часи, як то зрештою можна бачити й у богатях иньших народів.⁶⁾ З металічної технїки маємо загальнословянське ковати (бити — *ku* — лат. *cadere*, внім. *houwan*), ковач — коваль, молот (пень *mar*, лат. *martulus*, сюдиж — молотити). До металічних виробів належить дещо з вищенаведених прирядів: теслярських хліборобських, ріжні припаси як гвозді, шила, ріжна зброя, рівнож туалетні окраси — все се і в прасловянські часи вже

мусіло вироблялись бодай по часті з металів, хоч уживанне в дечім і подекуди кости і каменя могло тягнутись довго, довго.

В археологічних розкопках варті особливої уваги признаки ближшої знайомости з металічною роботою в деревлянських могилах: тут стрічаємо останки перегорілого зеліза (з горну), великі молотки і різнородні вироби з зеліза, що вказують на широке їх розповсюдженне і загальну приступність: великі, хоч неформенні зелізнi цьвоки стрічають ся дуже часто в могилах.¹⁾ Очевидно, зелізо оброблялось на місці, правдоподобно — й добували його на місці-ж, бо Деревлянська земля досить богата рудою (болотяною). Взагалі металічні вироби — зелізнi, бронзові або мідяні, срібні, рідше золоті — дуже часті в могилах; се різнородна зброя — мечі, ножі, списи, сокіри, кольчуги, шоломи, ковані щити, (особливо в могилах Полянської й Сіверянської землі), ремісниче знаряде (сокіри, долота, ножі etc.) і всякі річи до домашнього й особистого ужитку. В славній чернигівській Чорній могилі, датованій византийськими монетами IX в. знайшли ся два оковані сріблом роги для пиття; низькорізьблена срібна оковка, досить високої вже техніки, з стилізованим рослинним орнаментом і зьвірячими та людськими фігурами, уважається за місцеву роботу.²⁾

Дуже правдоподобно, що високо розвинена металічна й юбілерська техніка, яку ми помічаємо ще в поганських могилах нашого краю і яка в християнських часах була безперечно місцевою, була і в поганські часи, в певній мірі бодай, місцевою, отже металічна техніка вже тоді зробила великий поступ. Супроти богатого археологічного матеріялу тратять значінне небогаті історичні звістки; випадає занотовати звістку ібн-Хордабега, що з Руси везуть в Візантію мечі, та Джайгани, що між словянськими товарами згадує цину (чи олово, властиво не знати),³⁾ та ще хіба згадку про коваля в Житії Θεодосія (л. 4).

Перейдім тепер до побуту в тіснійшій значінню. Почнемо від поживи.

Відповідно різнородному господарству мусіла бути різнородною й прасловянська пожива. Вищеподане означенне хліборобських продуктів — жито, показує, що в поживі вони грали вже головну ролю. З них вироблялась мука, а з муки робили хліб; слова тісто і хліб — загальнословянські (слово хліб — лат. (c)libum, тот. hlaiſ, сл. хлѣбъ, лит. klepas — здебільшого

уважають перейнятим з німецького, та се справа суперечна¹⁾; слово пекти належить ще до праарійських (санскр. рас, гр. *πέσσω*): уживанне огня при готованню страви в праарійські часи не підлягає найменшій непевності.

Ще старшою від муки формою обробленого зерна була крупа; після того як мука зайняла її місце при печенню хліба, вона зісталась і на далі — для варення; вирази — варити і пряжити належать до загальнословянських, рівнож і каша, що може сягати прасловянських часів.

Ще праарійських часів сягає слово мясо (санскр. *māmsa*, гот. *mimz*, сл. *мясо*, лит. *miesà*); істнованне подвійного означення для нього, і то так, що друге означення вказує на сире, криваве (санскр. *kravva*, гр. *κρέας*, — сл. *крьвь*, лат. *cruror*) привело до здогаду,²⁾ що саме слово мясо означає зготоване вже. Початковий спосіб готовання мяса — печення; але вже праарійських часів сягає юшка (санскр. *yūṣ*, *yūṣha*, лат. *jus*, сл. *юха*, лит. *jūsze*), хоч початкове значінне сього слова неясне.³⁾ Про уживанне молока солодкого і квашеного ми вже говорили. Страва приправляла ся сілю — загальноєвропейським культурним здобутком.⁴⁾

Мід, як солодке пите, що пянить чоловіка, сягає ще праарійських часів, і у Словян з розвитком пчільництва, уживав ся широко. Поруч нього істнувало вже сферментоване хлібне пите; воно має в словянській словниці часткові назви — брага (східне і західне, звязують з кельт. *bracc*) і оль (старословянське, російське й західне — півнім. *öl*), потім в сім значінню спеціалізовалось загальне пиво (властиво — пите); слово дріжджи спільне північній групі (сл. *дрождя*, півнім. *dregg*, прус. *dragios*). Нарешті до загальнословянських належить греко-італійське вино, хоч то не знати, чи знайомість з ним належить ще часам перед міграцією Словян на полудень.

Археологічний матеріал послужить нам тут мало, згадаємо тільки останки тризни чи жертви в сіверянських могилах, де маємо кістки баранячі, птичі, рибячі, хлібні зерна, шкаралуцу курячого яйця.⁵⁾ Інтересніше приглянутись історичним звісткам. Звичайний круг стравних річей вичисляє оповіданне за св. Володимера: він посилає розвозити бідним „хліби, м'яса, ріжнородні овочі (певне — городина), мід в бочках, а в иньших квас (сирівець)“ (с. 86). В печерських монастирі XI в. звичайною стравою (що, очевидно, показує нам заразом страву низших верств) був хліб (переважно житній), сочиво (варений горох й иньші

стручкові овочі), або каша, варена й помащена олієм городина, в скромний день сир, в пістний — риба, але се вже була приємака, і давали „мало риб“; в сьвято їли часом хліб з ліпшої муки або навіть якісь тіста (хлібчи чисты з'їло, друзии же отъ нихъ съ медомъ и съ макомъ творени); рівнож чимсь не зовсім звичайним був мідь¹). Сухий житній хліб, варена непомащена городина і вода — се вже була страва незвичайного аскета. Хліб уважавсь чимсь більш розкішним, як сочиво, а на самім кінці стояла варена городина.²) З другого боку — з стравою заможнійших, вищих верств знайомить нас нераз згадуваний „урок“ княжих урядників — „вирників“: вирник має дістати й для себе й для свого отрока (слуги) що дня хліб, по „уборку“ пшена і гороху (в иньшій кодексі хліба й пшена має дістати стільки, скільки з'їсть), двое курей, а крім того на тиждень бичка або „полоть“, що дня „головажня“ солі і відро солоду на пиво, в пістний день сир, а в піст замість мяса — риба.³)

З того виходить, що хліб, каша і варена городина — правдоподібно якийсь борщ, були головними стравами, як і тепер; може тільки мясо тоді, при багатій ще фавні і вільних випасах, було звичайнішою їжою ніж тепер. Хліб — то був справжній вже хліб, подібний до теперішнього, а не якісь опрієноки. Муку замішували на теплій воді (укропъ), місили, додаючи дріжджей (квась) і пекли в печі, не на огнищу, а таки в печі, більш подібній до теперішньої. Хліб мусів бути більших розмірів, судячи по тому, що його мало стати на день двом чоловікам; але були й малі (коврижкь, коврижка).⁴) З иньших страв літопись описує нам кисіль: муку розмішують у воді (цѣжь), варять і підливають „сити“ — розведеного водою меду (с. 86). Мясо звичайно варили — в казані або горнці; літописець оповідає за Сьвятослава, що він не варив мяса, а шік його на углях, як щось не звичайне (с. 41); з сього-ж оповідання бачимо, що їли і мясо домашньої худоби (вчисляючи й кінське) і дичину. В сумі, як бачимо, страва в ті часи далеко не була примитивно-простою, а се важний культурний симптом, і для того я коло нього довше спинив ся.

Їли деревляними ложками: вередлива дружина Володимира зажадала срібних, але літописець оповідає се як нечувану річ (с. 87).

Серед напиків головне місце займає мід — загально улюблений, від простого чоловіка до князя; про нього я казав вже;

поруч нього бачимо й пиво, а здасть ся, пили й сирівець. Вино натомісь було річю досить рідкою, приступною тільки особливо заможним і значним.¹⁾

Одежа (одіти — загальнословянське) мусіла бути ще дуже примитивна і невибаглива. На се вказує той цікавий факт, що назви ріжної одежі — то переважно спеціалізовані назви тканини; так свита означає взагалі тканину чи плетенину, плахта в иньших диялектах означає хустку, верету, опанча — від опона (тканина), сукня — від сукна, портки — від портъ — тканина (подібно російське рубаха від ржбъ), і сю спеціалізацію тої чи иньшої назви для тої чи иньшої одежі бачимо в поодиноких диялектах чи групах осібно, що вказує на пізнійші часи сеї спеціалізації. З другого боку цікаві численні перейняті назви для одежі (як кошуля з лат. *casula*, сорочка — нлат. *sarca*, жупан і шуба звязують з нлат. *jura*, гуня нлат. *hunna*).²⁾ Се все вказувало-б, кажу, на дуже примитивний спосіб уживання ткани на одежу. Загальнословянські назви для шкіряної одежі (кожух) і шкіряного-ж обува (черевики, слово-ж чобіт запозичене з перського) наведено вище. Є загальнословянські назви й для штанів — варварського убрання північних країв, незвісного античним народам — гачі і ноговиці; загальнословянські-ж слова пояе, плащ. Слово шити (праар. *si* — злучати) мусіло належати як до шкіри, обува, так і до одіжи, і загальнословянське швець в ріжних диялектах прийняло значінне то шевця то кравця. З туалетних окрас до загальнословянських належать слова: перстень (від перет — палець), гривна (від грива — шия).

В археологічних розкопках знайшлось дещо з старого костюма: останки вовняних і полотняних тканин, часом обшитих на ковнірі або деінде кусничком шовкового, перетканого золотом або сріблом „оксамита“ (*έξάμιτος*); застіжка робилась із коралинки (пацьорка), застібною на ремінну петличку або кільце. Богаті люде мали цілі убрання оксамитові, з дорогими металічними гудзиками (як в черниговських могилах), але тут трудно відрізнити свійське від перенятого, привозного. Пояси бачимо ремінні, з бляшкою, або ткані, коло пояса ремні для причеплювання підручних річей або шкіряні мошонки; трапила ся мошонка із цілим своїм інвентарем: огнивом, маленьким бруском до гострення, кусничками сірки й кількома баранячими астраґалами (до гри); кремій, огниво, ніжик — се звичайні річі при небіжчику; в сіверянських могилах дуже часті кістяні гребінці. З окрас маємо намиста шкляні, кам'яні, металічні (здебільшого привозні), кульчики й перстії

з металічного дрота (бронзового, срібного, а навіть і золотого), наручники (брансолети); на голові у жінок бували шапочки чи наголовники з вовняної тканини, ушитої срібними і шкляними окрасами. Обувє заховалось досить добре в деревлянських могилах: се невисокі, гостроносі чобітки з тонкої вичиненої шкіри, у двоє зложеної, без підошов; в одній чернігівській могилі знайшли ся великі чоботи, прошивані бронзовим дротом, як коментар до пізнійшої описи костюма кн. Данила: „сапоги зеленого хъза, шити золотом“ (Іп. с. 541).¹⁾

Дуже інтересну опись костюма багатого Русина подає ібн-Фадлан: він мав на собі широкі сподні, панчохи,^{*)} чоботи, куртку, а зверху шовкову свиту, з золотими гудзиками, на голову соболеву шапку з шовковим верхом²⁾; у інших Арабів іде мова теж про куртки і свити та широкі сподні Русинів.³⁾ В наших пам'ятках можна набрати теж досить повний склад одежі: сорочка, свита, поверх того, може тільки у заможніших „корзно“ — керєя, плащ, на ногах плетені „копытьца“, рід панчіх, і чоботи — сапоги, або замість них постолі — „прабошни“, або „черевии“ (черевики); в деяких місцях мусили носити натомісь личаки; на голові шапка — „клубук“, плетена або шкіряна. На шиї у значних — золоті ланцюхи, гривни, у жінок в вухах „колци“.⁴⁾ Нарешті — маємо в звістнім образку Св'ятославової родини змальовані князівські костюми (правда, дуже знищені від часу) — князя, княгині і їх чотирох синів — трох дорослих і одного малого хлопця. Чоловіки мають тут кольорові кафтани (синій на старім, вишневі — на синах), довгі (низше колін), на квітвірі й рукавах обшиті золотим, а знизу кольоровими краями; сини підперезані золотими поясами, з золотими-ж кінцями; старий князь має накинений зверху синій плащ, обшитий золотом, застебнений на правім плечі застїжкою; на голові шапки з тканим верхом і обшивкою (з футра?), у синів вона має високий верх, синій, у батька низький, округлий, ясиний; на ногах чоботи — у батька сині, у синів червоні. Княгиня має ясно червоний кафтан, обшитий якоюсь ясною обшивкою на грудях і подолі (прошва); рукави широкі, стяті навскоси, а як у західніх костюмах, з них виходять вузькі рукави тогож коліра, обшиті золотом коло руки; на голові шапка висока, як у молодих князів, і під нею біла намітка (серпанок, рантух), на ногах якісь (жовті?) сапанці;

*) Се слово незовсім ясне що до свого значіння, але якийсь рід панчіх дійсно уживавсь.

підперезана вона золотим поясом. Малий має таку-ж одіж як і його старші брати, тільки на кафтані золоті петлиці. Се більш менш була певно й одіж багатих людей взагалі.

Супроти наведених звісток мусимо подібно як звістку про слабозвинене хліборобство приймати й звістки Прокопия про бідну одіж сусідніх Словян VI в.: деякі не мають ані сорочки, ані плаща, тільки в коротких сподніх ідуть на битву. Се могла бути яка небудь погранична галайстра, а може й певний военний шик, pendant до голого Запорозця, змальованого Ріпиним.

Урядження якогось укриття для мешкання належить ще до праарійських часів, хоч тодішній люд, живучи переважно з скотарства, міг і не дуже міцно ще седіти: слов. дім, домъ належить до індоєвропейського запасу слів: санскр. *damá*, грец. *ὄμιος*. Який би не був нещасливий сей праарійський дім, але він був справжній дім, не куна ріща, з дверима (зенд. *dvarem*, грец. *θύρα*, сл. двьрь), хоч і без вікон. В загальнослов'янській словниці маємо досить багатий запас слів для дома і його урядження, що вказує на його значний розвій. Поруч з тою праарійською назвою маємо загальнослов'янські: храм, хижа (перейняте з нім. *hus*), може й куча (з *кут*). Хата була зверху вкрита (загальні назви — стріха від стрѣти, *sternere*, і кров, від крити), і сю стріху держав бруе, що має загальнослов'янську назву слѣмя (лит. *sàlma*, грец. *σέλιμα*); хата мала вікна (окно від око) і як показує загальнослов'янська назва вапна (вап — кольор, фарба) — бувала помашена вапном, або кольоровою глиною. Будувалась вона тільки з дерева або плелась з ріща; вся мулярська техніка — річ пізнійша й оперта на чужих, перейнятих у Греків та Німців термінах. З хатнього урядження маємо загальнослов'янські слова як піч, лави, стіл — останнє слово вагаєть ся в діалектах з значінням стола і крісла, і се, як і наше: стілець показує, що вигляд обох родів меблів був однаковий, а може й служив для обох потреб один предмет. На подвірю (загальносл. дворъ, в звязку з двері) крім мешкальної хати могли бути кліти (клѣть, іот. *hlēthra*, ір. *cléthe* — дах) — комори, хліви (з німецького, англсаке. *hleov*) і кошари (від кіш) для худоби, гумно і житниці для хліба — для сього часто служили викопані в землі ями. Все се було обгорожено плотом (загальносл., від плести).

В наших історичних пам'ятках маємо кілька цікавих звісток. Бачимо, що розрізнялась кімната з пічю, тепла (кімната — властиво *saminata*) — истобка, истѣба від зимних, що мали різні назви — сѣни, одрина, клѣть, вѣжа. „Сѣни“ означали не тепе-

рішні сіни, а взагалі хату; одрина, очевидно, була хата для спання, в'їжа — хата горішня; клють бувала і коморою, але служила, певно, і для мешкання.¹⁾ Хата ставилась висока — „с'їни“ були на поверсі (на другім поверсі, кажучи так, як кажуть на російській Україні) й мали під сподом, видно, тільки піддаше, на стовпах; на споді могли бути комори — „кл'їти“, може й „истобка“ з пічу.²⁾ Піч, як я вже казав, була більш менш подібною до теперішньої, не просто огнище. З иньшої хатньої обстанови фігурує часто одр'ь, постіль, видно — висока, можна було сісти.³⁾ Сильно уживались килими — коври.⁴⁾ На вершках хати бували голубники для голубів (Іп. с. 37). На подвірю згадують ся „кл'їти“, пивниці — погребі, бретяниці — спижарні, хліви й загороди для худоби, гумно для хліба.⁵⁾ На княжім дворі згадують ся осібні мовниці (Іп. с. 36) — бані, медуші — пивниці для меду; се бувало, певно, і взагалі у заможніших.

Їздили возом (возъ, кола, тел'га), запряженим кіньми або волами; погонич — повозьникъ сидів сам верхи на кони.⁶⁾ Їздили часто верхи, навіть духовні особи (Іп. с. 147); з приналежностей згадують ся сідло і „подклад“ (Іп. с. 41); в розкопках стрічали ся металічні часті узди і стремена.⁷⁾ Зимомо їздили на санях, але крім того сей екіпаж мав і свій ритуальний ужиток — напр. при похоронах, як подекуди й доси у нас: се треба толкувати правдоподібно архаїзмом сього екіпажа.⁸⁾

На закінчення нам треба переглянути ще дві категорії слів з круга материяльної культури.

Одна — се зброя, оржжіє (загальносл.). Серед нього, як і у иньших Індоевропейців в розвою оборони переважала зброя агресивна. Найбільше значінне мала стара, найстарша властиво зброя — спис; найпримітивнішою формою його був острій сук дерева, або обсмалений кілок, який приготував Одисей на Поліфема і які уживались на Україні ще в XVII—XVIII в. під час народніх рухів, за браком ліпшої зброї.⁹⁾ Розуміть ся, в прасловянські часи уживались і списи з залізними вістрями. Маємо для них дві загальнословянські назви — копие (того-ж самого пня що копито, копати — бити) і сулиця (сунути). Далі маємо: ніж (ножь — нъзити, низати — протинати, слово се звязують з прус. *pagis*, кремінь, се давало-б ремінісценцію колишніх кремінних ножів, як німецьке *sax* — меч, лат. *saxum* камінь, але воно має деякі лінгвістичні труднощі),¹⁰⁾ меч (тот. *mêki*, уважають перейнятим з німецького, треба знати, що взагалі довгий меч в індоевропейській арматурі є щось пізнійше в порівнянню з корот-

ким, подібним до ножа); далі сокіра — сѣкира (від сікти), друга загальнослов'янська, але перейнята назва — топір (перс. *tabar*); кий (від пня *ku* — бити, як і ковати); праща (від прати, перти, як пракъ — порок, машина до розбивання стін). Лук з тетивою (лит. *teptiva*), стрілами (нім. *strāla*) і тулом — сагайдаком для них становить теж загальнослов'янську і певно — праслов'янську арматуру.

Дуже бідно на слова для другої категорії зброї. Маємо загальнослов'янське, чи властиво європейське — щит (лат. *scutum*, лит. *skīdas*),¹⁾ загальнослов'янськими треба уважати і броню, брѣни (гот. *brunjo*, виводять з кельтського *bruinne* — груди) та шоломъ (шлѣмъ, виводять з нім. — гот. *hिल्ms*), але на тім і кінчить ся.

Сьому відповідають до певної міри найстарші історичні звістки про слов'янську зброю. По словам Прокопія, Слов'яне ідуть на битву переважно піші, з невеликими щитами й списами, без броні; Маврикий (а за ним Лев) кажуть, що слов'янські вояки мають кожний по парі коротких списів (*ἀκόρνιον*) — для биття і кидання, уживають дерев'яні луки з дрібними затросеними стрілами, деякі мають добрі, але занадто великі і невідгідні до ношення щити (як грецькі *θυρεοί* — великі четверокутні, „як двері“). Подібно каже про Слов'ян ібн Дауд: арматура їх складаєть ся з пік до кидання, щитів і списів, иньшого не мають, але головною зброєю руської дружини й у нього є меч, а князі мають і кольчуги (с. 31—2).

Чернігівські могили дають багатий запас руської — боярської або й князівської зброї X в.: тут маємо вже великі мечі і шаблі, ножі довші і коротші, залізні списи й коротші копія, сокіри, залізні стріли, залізні, часом обложені міддю чи иньшим металом шоломи, кольчуги, мід'яні бляхи від кованих щитів.¹⁾

Меч став уже головною зброєю на Русі; в літописній легенді про хозарську дань у Полян полянський з обох боків гострий меч протиставляєть ся кривій, з одного боку вигостреній шаблі козарській — взагалі турецькій (с. 9). Розмінюючись з печенізьким ватажком зброєю воєвода Претич (з Сіверщини) дає йому броню (брони — кольчугу), щит і меч, а той йому коня, шаблю й стріли (с. 43); се тодішня типова зброя обох сторін. З сям старим руським мечем (властиво новим — в розвою зброї) знайомить нас добре одна з чернігівських могил, тут маємо широкий і довгий, коло метра, меч з масивною ручкою, майстерно обробленою і мабуть посеребреною, і кілька меншої великості;

такі великі мечі, судячи по археологічним находкам були тоді досить розповсюднені на Подніпров'ю.¹⁾ Крім мечів однаке уживались і шаблі; пізнійше, в XII в., судячи по Слову о Полку Ігореві, вони навіть взяли перевагу над мечем, бо вигнута шабля вигіднійша до рубання як рівний меч. Не стратили свого важного значіння списи — копія, як і ножі (пор. засапожники Слова о п. Іг. IX і до гайдамацького „товариша“ засуненого в халяву), сокіри („топорці“ — Іп. 123), луки; з оборонної — „червленні“ щити і шоломи; натомість кольчуги згадують ся рідко, й не знати, чи уживались звичайною дружиною. Звичайні люде ледви чи мали й ту повну зброю: бідні деревлянські могили містять в собі списи, ножі й стріли,²⁾ се мабуть і була зброя звичайного воєка не-дружинника.

Зброя мусила бути переважно власного виробу, судячи по значно розвигій на Русі металічній техніці, але заможнійші пишались чужеземною зброєю; вже ібн-Фадлан каже, що Русь уживала мечи „франкеської“ західньої роботи),³⁾ Слово говорить про латинські шоломи і навіть лядські сулиці (взагалі воно служить дуже цікавим джерелом для пізнання руської культури XII в.).

Друга категорія — музичних інструментів для забави і танцю (загальнословянське — плясати); сюди належить сопілка — сопѣль, труба (перейняте з нім. *trumba*), гуслі, бубен. Сі-ж інструменти згадують ся і в історичних джерелах, свійських (Іп. с. 43, 136, пор. 120) і чужих (у ібн Даста, ібн Фадлана). З иньших річей до забави звістні нам ще кістки до гри: баранячі астратали знайшли ся в ріжних поганських могилах.⁴⁾

В поданім вище огляді материяльної культури руського словянства ми не раз зустрічали сліди уживання чужих, завозних предметів, чужі, перейняті назви — сліди заграничних зносин, виміни продуктів, торговлі. Початки обміну — сеї початкової форми торговлі, ми можемо слідити вже в правіковім язиковім запасі індоєвропейських народів; слав. *мѣна* (санскр. *mē*, лат. *munus*), *вѣно* — ціна, заплата (санскр. *vasná*, гр. *ὄνυ*, лат. *ven*) належать до сього правікового запасу; слав. *про-дати* має теж паралелі в санскр. *parādā* (промінати), лит. *parduti*.⁵⁾ З другого боку сліди обміну, торговлі можемо бачити вже в неолітичній культурі наших країв — вкажемо хоч би на екзотичні черепашки — *surgœa moneta* і середземельні мушлі неолітичних і ранніх металічних могил на виробі чужеземних камінних

родів¹⁾; бронзова фабрикація вся оперлася на заграничному ввозі: бронзи не добували на нашій сучасній і прасловянській території; залізна культура також опералась на обміні, бодай по части, заграничним, бо залізо добувало ся тільки в деяких місцевостях нашої території і те місцеве залізо ледви чи коли небудь задовольняло потреби в сїм металі; досить розповсюднені шкляні вироби приходили всі з чужих країв і т. и.

В прасловянські часи ми можемо з повною певністю зазначити ті три головні напрями — дороги торгівлі і обміну, що з певними переїнами виступають у наших предків в історичні часи: полудневий, східній і західній. Полудневий, що виходив з фінікійських, карійських, пізнійше грецьких чорноморських факторій, був чи не найбільше важним з культурного погляду. Документальні сліди його можна констатувати численними находками грецьких річей і монет в середнім Подніпров'ю (особливо інтересна пара пантикапейських монет Рижановської могили, як хронологічна дата такої находки),²⁾ але безперечно, культурний вплив сеї торгівлі сягав і значно далше на північ.³⁾

В чорноморських степах він перехрещувався з східнім шляхом, що ішов через Іранців; як два безперечні приклади перейнять, що з'являлись в ріжних сферах нашої культури сею дорогою, пригадаю з вищесказаного курку і то пір (перс. *tabar*); сього вистане, аби показати, як ріжнородні бували сї перейнятя. Зрештою документи зносин сею дорогою ми маємо від найдавніших часів, для ріжнородних епох; поминаючи раковинки *surgae moneta*, що ловлять ся на Червонім морі й Індийським океані, але могли приходити і з чорноморського побережа, вкажемо на т. зв. скитський тип в металічних (особливо бронзових) виробах, що заходить у нас також в район середнього Подніпров'я, а з другого боку йде далеко в передню Азію і є документальним слідом сих зносин і сього культурного впливу в часах перед словянською міграцією. Т. зв. меровінгський стиль в ювілерській штуці, що переходить в находках від західньої Європи до західньої Азії через чорноморські краї, служить документом зносин і обміну в період міграції, а далі маємо вже письменні й нумізматичні вказівки.⁴⁾

Із заходу йшли культурні впливи через Германців попереду від Кельтів, пізнійше від Римлян. Кельтська культура, що під впливом середземельної значно випередила Германців (т. зв. тенська культура в археології) і полишила багаті сліди в німецькій мові, між иньшими в термінології металічної техніки, могла через

Германців впливати і на їх східніх сусідів; ще більше се треба сказати про Римлян, хоч з римською культурою Словянство могло мати звязки на полудневім заході й без посередництва Німців; численні латинські слова в загальнословянськім бачили ми вже вище (напр. в одіжі). Культурні стичности германсько-словянські в язиковім запасі незвичайно численні — ми бачили їх нпр. в їді, в домашнім урядженню, в зброї, та на жаль вони можуть звичайно толкуватись на обидва боки, а що обидва народи стояли на більш менш однаковім культурнім рівені й мали свої спеціальні огнища культурних впливів, то й докладне визначенне західніх впливів на Словянщину ще зістаєть ся на будущину.

Документами торговельних зносин Словянщини з заходом (по части і з полуднем) в часах перед великою міграцією служать находки римських монет. Се дуже рідко конзулярні, переважно імператорські срібні монети кінця I, II і III в. Особливо численні находки їх в полудневій частині того району, що ми зазначили вище як прасловянську територію — в середнім Подніпровю, також на Волини й Подністровю, стрічають ся вони і далі на північ; знаходять їх не тільки спорадично, а цілими скарбами по кілька десятків і соток монет. Рахуючи, відповідно прийнятій в археології максимі, що монета, нім опинилась в землі, могла обертатись з яких сто літ, ми будемо мати в пізнійших римських монетах сліди торговельних зносин з часів безпосередньо перед великою словянською міграцією і з її початків. Сі зносини могли приносити римський гріш і з заходу — з німецьких земель і з полудня — з римських провінцій та чорноморських торговельних міст. Колонізаційні завірухи II—III вв., очевидно, не були в силі зовсім знищити межинародні торговельні зносини; тільки в IV—V в. вони слабнуть — монети з сих часів досить рідкі, хоч і трапляють ся.¹⁾

Переходимо до часів по міграції. Докладний образ торговельних зносин, доріг, обороту маємо ми з IX—X в., але сі торговельні відносини утворились, розумієть ся, значно скорше і в певній части сягають ще прасловянських часів.²⁾

Головною торговельною дорогою сих часів є „путь изъ Варягъ въ Греки“ — Дніпро. Докладний образ торговельних зносин Дніпром з Византиєю дає 9 гл. трактата зв. Про управу держави, Константина Порфирородного, що належить до самої середини X в.: кожної весни з усіх земель руської держави споряджують

ся торговельні ватаги до Царгорода. Мешканці лісових країв, Кривичі й інші, за зими запасують дерево та виробляють з нього човни — вони в тексті зуться *μονόξυλα*, себто човни з одного стовбура, але сього не можна розуміти буквально, бо сї човни мусїли містити по кількадесять люда, подїбно до пізнїйших козацьких чайок; весною сї човни вони з водою пускають в торговельні міста*) й тут спродають руським купцям. Сї купці з ріжних торговельних міст в водній системі Дніпра — з Новгородка, Смоленська, Любеча, Чернигова, Вишгорода і ин. з'їздять ся до Київа. Тут, поки споряджають ся (човни до новозроблених кадобів беруть всякий припас з давніх човнів і так споряджають їх), поки з'їздять ся купці з ріжних міст, можемо собі представити великий ярмарок, київські контракти перед тисячкою лїт, коли купці обраховують ся, запасують потрібні товари, перепродують продукти ріжних країв. В червні ватаги човнів рушають Дніпром; під Витичевом, трохи низше Київа, стоять ще зо два зо три дні, поки зберуть ся всі човни, і тоді вже остаточно пускають ся. Плавати инакше як великою ватагою було неможливо: чорноморські степи залягали тоді Печенїги і в відповідних місцях засїдали та нападали на руські ватаги; Константин згадує, що Русь особливо стереглась Печенїгів коло Ненаситецького порога, де приходилось перетягати човни берегом на кілька миль, потім на Крарийськїм бродї (Кичкас) — зараз низше порогів, і на устю Дунаю. Пороги переходили взагалї з великими обережностями, бо дуже були небезпечні; на устю Дніпра на острові св. Етерія (Березань) перепочивали і потім їхали поуз берег Чорного моря до Царгорода, де кінчилась ся „бїдолашна і небезпечна, тяжка і трудна дорога“, як каже на неї Константин“.

Се „Гречеський путь“, як він зветь ся в XII в., купці, що ним їздили — гречники, або й просто — Греки, й торговельні ватаги — гречник.¹⁾ Колись, ще перед мітрацією Словян, центром сїєї грецької торгowlї з північними землями була Ольбїя, пізнїйше ся роля мусїла перейти до подунайських (поки їх не знищила словянсько-болгарська буря VII—VIII в.) і особливо — кримських міст; головне місце між ними займав Корсунь — Херсонес, що зіставив свою традицію в культурній історії Руси.²⁾ Одначе з часом руські Словяне вийшли з своєї початково пасивної ролї в сїй торгowlї й поминувши кримські міста, увїйшли

*) Текст говорить про Київ, але очевидно, що в човнах потреба була не тільки в Київі.

в безпосередні торговельні зносини з Царгородом. Ми не знаємо, коли се стало ся.¹⁾ Можемо за те твердити, що воєнні походи Руси на Чорнім морі, звістні нам від початку IX в., а розпочаті очевидно значно скорше, мусли вплинути і на сі зносини, проторивши їм дороги і здобувши для них особливо вигідні умови. В результаті Русь домінувала на Чорнім морі в IX—X в. Масуді, що писав в другій чверти X в., каже, що Чорне море (Найтас) — то Руське море, бо окрім Руси ніхто ним не плаває.²⁾ Ся-ж назва „Руського“ для Чорного моря повторяєть ся й у иньших джерелах: „Днепръ втечетъ въ Понтское море тремя жерелы, иже море словеть Русское“, каже літопись (с. 4), і Гельмольд (XII в.) по традиції зве його Руським морем — mare Rusenum (I. 1), хоч тоді вже Русь втратила своє значінє на сїм морі.

Перші письменні звістки про руську торговлю на Чорнім морі сягають 1-ої пол. IX в. Ібн-Хордадбег, пишучи в першій половині IX в., говорить уже про руську чорноморську торговлю: Русини з далеких словянських країв їздять до Румського (Чорного, Рим = Візантія) моря, продають там футра бобрів і чорних лисів та мечі, і румський цар бере з них десятину; ся неясно стилізована звістка говорить, правдоподібно, про подорожі руських купців Чорним морем в византийські землі: нема причин розуміти тут самі грецькі міста Крима.

На початку X в. ся заморська русько-византийська торговля була вже дуже значна. З розміром, обставинами і прерогативами, які здобула собі вона наслідком походів руських князів на византийські землі в IX і X в., знайомлять нас докладнійше умови з Візантією кн. Олега в перших роках X в., коли ще їх доповнити звістками з умови Ігоря 944 р. і оповідання Константина. Ми бачимо з них, що в першій половині X в. руські купці перебували в Константинополі в дуже значнім числі — не тільки по кілька десятъ, але й по кілька сот мужа разом із службою. Вони прибували, очевидно, з тими торговельними валками, що приходили що-літа описаним у Константина способом, оселялись в спе-

*) Ось як характеризує її сучасний історик руської штуки проф. Кондаков: „під назвою „корсунського“ в давній Руси розуміли все рідке, артистичне, але і давнє, старинне; в противність „царгородському, що було символьом вирафінованого, високого з технічного погляду, „корсунське значило тільки, що архаїчне“ — Русекія древности V с. 27. В землях Руської держави повно було тих „корсунських“ річей, хоч з них деякі були не більше корсунськими, як звістні „корсунські“ церковні двері в Новгороді, що в дійсности зроблені були в Магдебургу.

цязько призначенім для них передмістю „у св. Мами“ (пристань і передмісте за мурами Константинополя, зване так від церкви св. Маманта) і зіставались тут по кілька місяців. Взагалі ся купецька кольонія, видно, мала тенденцію стати постійною, але сього не хотіло византийське правительство; з одного боку воно, очевидно, з тривогою й підозрінням дивилось на сю численну кольонію воєнного люду (ми можемо догадуватись, що якісь дійсні факти викликали се підозріне), з другого — се була досить звичайна торговельна політика: не дати чужим купцям запусити корінне у себе. В результаті ми бачимо цілий ряд обмежень зі сторони византийського правительства: воно жадає, аби руські купці виказувались перед ним посвідченням руського князя, аби тим відрізнити послів і купців від воєнничих авантюристів; послі приносили золоті печатки (княжі, очевидно), купці — срібні, але пізнійше заведено, що з кожною торговельною валкою київський князь посилав грамоту, де означав число кораблів: „послах корабль селико“ (се характерний факт, бо показує, як ся загранична торгівля велась в тісній залежності від руського правительства). Далі, постановлено було, що руські купці можуть входити до міста тільки разом, одними воротами, в супроводі византийського урядника і не більш як 50 мужа нараз. Час, коли руські купці мають право на удержанне від Византії, обмежено на шість місяців, а далі зовсім заборонено їм зимувати коло св. Мами. Таким чином руська купецька кольонія не була постійною, і купці, прибувши літом, мусли всі до кінця навігації вернутись до дому.*)

Про торгівлю з иньшими заморськими містами, крім Царгорода, не маємо ближших відомостей. Константин Порфирородний (De adm. 42) каже, що Русь з Дніпрового устя їздить в Чорну Болгарію (кавказьку), Хазарію і Сирію, та той факт, що тут Сирія виступає поруч із прикавказькими краями, робить правдоподібною гадку, що тут іде мова про Серир — теп. Дагестан. Жидівський подорожник XII в. Веніямин з Туделі згадує про руських купців в Александрії (с. 138). Чи плавали коли руські кораблі дійсно по Середземельному морю, не знаємо, а поодинокі купці, розумієть ся, могли далеко заходити і через византийські,

*) Сі постанови мають досить близьку аналогію з пізнішою практикою Новгороду що до німецьких купців: ми маємо тут ту-ж саму купецьку політику.

і через арабські землі; з рештою морська торгівля на Середземельнім морі в IX—X в. була взагалі в упадку.

Задавши страху Візантії своїми оружними походами, київські князі здобули у неї значні вигоди для київської торгівлі. В першій половині IX в., по словам ібн-Хордадбега, руські купці платили з свого товару, що спродували в візантійських землях, десятину візантійському правительству. По умові, датованій в літописі 907 р.,¹⁾ вони вже в Царгороді „творять куплю“, себ то провадять свої купецькі операції, „якоже имъ надобѣ, не платяче мыта ни в чемыже“. Далі, руські купці, приїздячи до Царгорода, протягом шести місяців (а з початку може — протягом всього свого побуту без обмежень) мали діставати від візантійського правительства всякий потрібний харч (місячину): „хлѣбъ, и вино, и мясо, и рыбы, и овощемъ“, і уживати собі публичних лазень (се була потреба грецького комфорту), „елико хотятъ“. На дорогу їм теж мали видаватись харчі і всякий потрібний корабельний припас: „якоря, и ужа (шнури), и прѣ (вітрила)“. Обмежень руська торгівля, мабуть, не мала ніяких; аж по нещасливім поході Ігоря 941 р. в ряді інших обмежень поставлено, що руські купці не можуть купувати паволок дорожших як 50 золотих штука — сі паволоки, себто делікатні шовкові матерії були гордістю візантійської культури, одним з тих її виробів, що найбільш подобались та імпонували варварам.

Предмети русько-візантійської торгівлі можемо досить докладно уставити, порівнявши кілька звісток з IX—XI в.; описуючи торгівлю Болгарії, де сходились товари Візантії й Руси, Святийослав каже, що від Греків ішли: „паволокы, золото, вино и овощи разноличьни“, з Руси „скора (футра), и воскъ, и медь, и челядь (невільники)“ (Іп. с. 44). Із свого легендарного походу на Царгород Олег привозить „золото, и паволокы, и овощи, и вино, и всяко узорочье“ (с. 19). Оповідуючи про обмін дарунків кн. Ольги з імп. Константином, літопись каже, що Ольга мала дарувати „многи дары — челядь и воскъ и скору“, а Константин дав „золото и серебро, паволокы, съсуды разноличьны“ (с. 39—40), теж і Святийославу в літописній легенді Греки посилають золото і паволоки (с. 46). Ібн-Хордадбег, як ми бачили, з руських товарів згадує дорогі футра і мечі; Константин, оповідуючи про дарунки, побирані Печенігами у Корсунян (De adm. 6), вчисляє пурпурові шовки та інші дорогі тканини, перець і всякі при-

Отже від Греків ішли фабрикати: паволоки і взагалі всякі дорогі тканини,*) вироби з золота і взагалі предмети славної на цілий світ грецької золотарської штуки — „сосуды разноличные“ і „всяко узорочье“. Далі — різні шкляні вироби; вони знаходять ся в давніх руських могилах і взагалі в останках давнього руського життя в значному числі і мусіли приходити византийських і арабських країв. Нарешті продукти полудневих країв: вино, овочі й коріння. Предмети ці вивозились із Византиї як для власного ужитку Руси, так і для перевозної торгівлі далі на північ і північний захід і схід. В руських землях дуже часто стрічаємо дорогі византийські фабрикати, особливо золоті з камінням річи, філігранові і емальові вироби; з другого боку — вплив византийського артистичного промислу на наш місцевий XI—XII в., що вповні переймає і византийський стиль, і форми і техніку (хоч не дорівнює перфекції своїх оригіналів — теж вказує як популярними, широко уживаними (розуміється — в вищій, багатій верстві) були византийські вироби. Кусники шовку, брокатів стрічаємо в поганських могилах; в оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця на кождім кроці стрічаємо византийську паволоку (румекій дібадж): лавку для небіжчика застеляють грецькою паволокою і подушками з неїж, на нього одягають кафтан і шапку з паволоки-ж; очевидно, се була звичайна річ в заможнім побуті. Шкляні вироби, як я сказав, трапляють ся дуже часто в находках.¹⁾

Невільники, футро, віск і мід були взагалі предметами руського вивозу в усіх його напрямх. Футра, віск і мід були найціннішим з того, що взагалі продуковали землі Руської держави: від непамятних часів громади східньої Європи платили дань шкірами — „по бѣлѣи вѣверицѣ“, „по чернѣ кунѣ“, „медомъ и скорою“ (Іп. 11, 13, 37), і память сієї дані держалась на Руси дуже довго: в XVI в. ще стрічаємо різні „куниці“, хоч уже здебільшого переложені на гроші.

Ганебний торг невольником теж проваджено в великих розмірах — хоч розуміється, Русь тут не становила виїмку. Жидівський подорожник XI в. Веніамин Тудельський каже, що Жиди прозивали Словянщину Ханааном, бо її нарід продає „своїх синів і дочок всім народам, як і мешканці Руси“ (с. 146). Самі Жиди, як

*) Пор. оповідання про похід Олега, де византийські шовки (кропини) протиставляють ся словянським „толъстинамъ“ (про вітрила — с. 19).

побачимо, відогравали важну роль в вивозі словянських рабів — головню в західноєвропейські землі, суходелом. В Царгороді чудеса св. Миколая з XI в. згадують спеціальний торг, „идѣже русетїи купци приходяще челядь продають“¹⁾. Вивозили невольників і на схід, як побачимо. Часті війни IX—X в., періода утворення Руської держави, постачали невольника в великих масах: „люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда“ (Іп. с. 39) — се був звичайний фінал тодішніх війн.

Сі предмети руського експорту по части зберались із самих руських земель, по части вимінювались і купувались у дальших, північних народів, особливо дорогі фіутра. Сі то товари звозили руські купці з ріжних сторон до Києва, щоб потім, як бачили ми, літом відправити до Царгорода.

Від коли навіязано безпосередні зносини з Царгородом, мусіла відійти на другий плян торгівля з грецькими кримськими містами і з подунайськими краями, але не перервалася; із вище наведених слів Святослава бачимо, що й у другій половині X в. подунайські городи були місцем, де стрічалася торгівля руська, византийська і з країв середнього Дунаю.

Не стратили своїх торговельних зносин з Русію і кримські міста. Крім морської комунікації був сюди і сухий шлях — правдоподібно той, що в XII в. звістний нам з іменем Солоного. В XII в. торговельна дорога на полудень розділялись на три шляхи: крім „Грецького“ путя — очевидно того, що вище описали сьмо — Дніпром аж до устя, ще був Солоний і Залозний; близше їх напруму літопись не означає. Залозний шлях ішов Дніпром вниз і мусів звертати десь не вище Канева, найправдоподібніше — на полудневий схід; що до Солоного, то в нім часто бачать шлях по кримську сіль. Про експлоатацію кримської соли в X в. згадує Константин (De adm. 42); правда, про вивіз кримської соли на Русь не маємо ранійших звісток як з XIII в., у Рюйсброка (Рубруквиса — с. 81), а Патерик (XIII в.) оповідає про соляну кризу в Києві при кінці XI в. в таких словах, мов би сіль привозилася туди тільки з Галичини (с. 154); але було-б неправдоподібним припускати, що сіль з Криму не вивозилася давніше, бодай коли не було особливих неспокоїв у степах. Крім вивозу соли, в Криму мусів провадитись такий же обмін руських продуктів на грецькі і взагалі полудневі, який, в більшім розмірі, провадивсь в Царгороді. Пізнійші (XIII в.) звістки про кримську торгівлю (Рюйсброк і ібн ель Атир) кажуть, що в Крим з руської сторони приходили фіутра і невольники, від Греків —

з Греції і М. Азії — матерії (шовкові й бавовняні) та різне корінне¹⁾ се все з повним правом можемо перенести і на давніші часи. Сюди-ж можна прилучити ще звістку Константина (De adm. 53), що Херсоніти купували від Печенігів шкіри і віск: як би не було з шкірами, а віск певно йшов з словянських земель, бо Печеніги пчільництва не мали. Повторяю, під час інтензивної торгівлі з Царгородом, кримська торгівля мала для Руси другорядне значінне; але в міру того як печенізькі орди все більше відтісняли Русь від моря, як зникала руська людність в степах, як слабшала руська морська торгівля, торгівля посередня — через кримські і подунайські міста знову здобула першорядне значінне; але се вже дало себе знати пізнійше, в XII—XIII в.

Щоб покінчити з полудневою торгівлею Руси, мусимо згадати ще за торгівлю з чорноморськими кошовниками. Константин, як згадував вже я, оповідає, що Русь купує у Печенігів волів, коней і овець (De adm. 2).²⁾ Правило м. Іоана (XI в.) закидає руським купцям, що „вони имѣнья ради или скотолюбья ради“ (двозначно, бо скот значить і гроші) їздять до Половців і „сквернять ся“.

Важною торговельною стацією в сій полудневій торгівлі було Олеше — деє коло устя Дніпра, як думають звичайно — на місці теперішніх Олешків (Алешки). Ми маємо ближшу звістку про нього з XI—XII в., бачимо, що тут перебували гречники (чи Греки), і звідси вивозились різні товари; по всякій імовірності, про сю стацію іде мова в русько-византийській умові 944 р., де вимовляється (Іп. с. 32), аби Русь не зимовала на устю Дніпра, в т. зв. Білобережу (так звалось Дніпрове побереже) ані на острові св. Елеуферія (теп. Березань): византийське правительство не хотіло бачити торговельного міста в сусідстві своїх кримських міст, а могло боятись і оружних небезпечностей звідти.

Система Дніпра, що збирала з різних сторін товари для сього полудневого, византийського експорту, розносила з поворотом византийські товари в різних напрямках, не тільки в землі Руської держави, але й далі. В очах літописця XI в. Дніпровя дорога є передовсім „путь изъ Варягъ въ Греки“, він розходить ся на двоє, одна дорога іде з верхнього Дніпра через річки системи Двини (їх поминає літописець в своїй описи) в Ловать, звідти в Ільмен, Волховим в Ладозьке озеро, а звідти Невою в Балтійське море; друга дорога — з верхівя Дніпра Двиною в море. Літописець головний натиск кладе на першу — дальшу і більш тяжку дорогу, бо її держав у своїх руках центр пів-

нічної руської торгівлі Новгород, тим часом як за Двину не знаємо, чи держала її коли Русь цілу у своїх руках. Але проторили сю дорогу „з Варяг“ у Грецію варязькі вояцькі ватаги, і то тільки по сформованню Руської держави, що була переходовою стациєю, звідки єї вояки переходили потім часом і до Візантії. Варязькі купці ледво чи коли проходили сю дорогу аж до Візантії (виключивши таких Варягів, що служили на Русі і провадили свою торгівлю), тим більше що головний напрям сеї балтійської торгівлі, судячи по монетним находкам, мав переважно східній напрям — Волгою до Болгара. Посередництво-ж в торгівлі північних країв і з Грецією і з Арабами держали в своїх руках руські купці. З Русі йшли в балтійські краї головно товари візантійські й арабські; на Русь окрім тих же сирих продуктів, що постачали для заграничної торгівлі руські землі, та деяких побалтійських спеціальностей, ось як горючий камінь, певно і тоді вже йшли (як се бачимо пізнійше — в XIII—XIV в.) такі річи як сіль, металі та західньо-європейські фабрикати, що переходили через руки німецьких і словянських купців — завязки того, що в далеко більших розмірах (з розвитком промислу північної Європи) бачимо ми в пізнійшій новгородській торгівлі.

В раніші часи важнійше значінне в зносинах з західньою Європою мав торговельний шлях суходолом в центральну Европу. Головна дорога йшла карпатським підгірєм в Чехию та полудневу Німеччину; по при сю головну були певно й иньші дороги — так Мартин Галь (XII в.) згадує про давні подорожі західніх купців на Русь через Польщу.¹⁾ Найдавнішу звістку про торгівлю в західнім напрямі знаходимо у Хордадбега, в 1-ій пол. IX в.; він оповідає про жидівських купців, що „їздять із заходу на схід і зі сходу на захід суходолом і морем і вивозять із західніх земель (на схід) євнухів, дівчат і хлопців, брокати, боброві, куничні й иньші футра та мечі; в Франції вони їздять на західне море“; „вони говорять по арабськи, переськи, римськи, франкськи, іспанськи й словянськи“; на иньшій місці він вичисляє предмети експорту з Матріба (півн. Африки), посередньо — з „земель Словян і Аварів“: словянські, римські, франкські, льонгобардські невільники, римські і іспанські дівчата, футра і парфумерія (стіраке і мастики).²⁾

Иньші звістки говорять про західню торгівлю самої Русі. В Рафельштетських митних постановах коло 904 р. іде мова про словянських купців, що в міста середнього Дунаю приходять

з Чехії й Русей*); з їх товарів згадані: віск, невольники й коні.¹⁾ Ібрагим ібн-Якуб (в другій пол.) X в. оповідає, що в Прагу приходили руські і словянські купці, Жиди і Турки, з різними товарами і „византийськими червінцями“ (міткалями), а звідти вивозили невольників, цину і футра.**) Належить ще додати, що й пізнійше була торгівля у подунайських міст з Русю — маємо ряд звісток з XII в., хоч сї пізнійші звістки говорять тільки, здаєть ся, про торгівлю німецьких купців і їх подорожі на Русь. Як би не було, Ібрагим ібн-Якуб виразно говорить про активну торгівлю Руси та (се дуже інтєресно) виказує нам напрям сеї торгівлі через теперішню Галичину.

Як бачимо з наведених звісток Хордадбега й Ібрагима, і в сій торгівлі, як і в балтійській, Русь головно була посередником для товарів византийських і арабських; з заходу приходили сирові продукти, невольники й деякі фабрикати (між ними могли бути й італіянські, й іспансько-арабські); з них маємо названі мечі, і ми дійсно маємо кілька звісток про уживанне на Русі західньої зброї (франкські мечі Русинів у ібн-Фадлана, шоломи латинські Слова о полку Іг.). Не знати, чи й із Руси вивозили невольника на захід; сеї товар експортовали з центральної Європи і спеціяльно з словянських земель в великім розмірі, але не знати, чи везли туди його і з східньо-словянських земель. Важну ролю при тім відігравали власне ті жидівські купці, про котрих оповідає ібн-Хордадбег; вони-ж спеціяльно займались кастрацією сих словянських невольників. Ібн-Хаукаль (X в.), оповідаючи, звідки беруть ся словянські евнухи, поясняє, що торг невольником іде в двох напрямках — на схід, в Хорасан (головно через Русь, очевидно), і на захід через Іспанію в Єгипет і Магіріб (півн. Африка), і невольників сього західнього експорту каструють Жиди.²⁾

Торговлю Руси зі сходом по монетним находкам можна констатувати почавши від VII в.: найстарші із східніх монет, які

*) De Rugis vel de Boemanis; тут не може бути мови про якихось Ругів (вказували на Ріген або на Мораву, колишню Ругію, але Ріген за далека і дрібна країна, щоб про неї могла тут бути мова, а Мораву згадуєть ся низше з звичайним іменем — mercatum Moravorum), Русь же звєть ся Ругами і частійше, як в звістці продовження Регінона про охрещенне Ольги.

**) Сей текст має багато варіантів і толковань: замість невольників — мука, зам. цини — боброві шкіри, зам. футер — олово; вид. Розена с. 49, пор. Jakob — Welche Handelsartikel с. 9.

знаходять ся в східній Європі, належать до VII в. (Сасанидів),¹⁾ але сама торгівля, розумієть ся, старша — про неї згадує вже Йордан (V). Ібн-Хордадбег, що писав в першій половині IX в., знає сю торгівлю вже в значнім розвитку: руські купці їздять Каспійським морем і торгують з побережними містами, а часом з полудневих каспійських портів везуть свої товари на верблюдах і до Багдада (с. 115). Але нім руська торгівля дійшла до такої активності, далеко скорше ще мусів служити за посередника в торгівлі Русі і взагалі східньої Європи з сходом хозарський Ітиль на нижній Волзі, а до нього — мабуть згодом — прилучив ся і Болгар на середній Волзі. Обидва і в X в., коли Русь навязала безпосередні зносини з арабськими країнами, були важними торговельними огнищами, — ель Балхи (1-ої пол. X в.) так означає головні напрями руської торгівлі: „Русь провадить торгівлю з Хозарією, Візантією й Великим Болгаром“²⁾; Хаукаль каже, що до самих походів Святослава Болгар і Хазран були місцем руської торгівлі.³⁾

Болгар був головним торговищем північної Європи зі сходом. Арабські купці прибували сюди головно караванами, на верблюдах, з Туркестану, але приїздили і Волгою, з Ітиля;⁴⁾ зовсім правдоподібна звістка пізнішого Ховарезмійського письменника ед-Діна, каже, що вони не їздили дальше на північ як до Болгара.*) Торговлю з финськими народами держали в своїх руках Болгари і Русь, Русь же була головним посередником в торгівлі Арабів з балтійськими країнами, — торгівлі, що полишила такі багаті сліди в монетних скарбах: найчастійші і найбагатійші скарби арабських монет, часом по кілька тисяч дїргемів (= драхма, срібна монета) припадають власне на волзько-балтійські краї й побереже Балтійського моря. Волга була головною артерією цієї торгівлі; на верхівя її була коротка дорога з верхнього Дніпра і балтійського побережа через Двину і верхівя Дніпра, або через ріки Ладозького озера; з полудневим заходом — середнім Подніпровем її звязувала система Оки, а туди легко було перейти з Дніпра через Десну; знаємо і сухий торговельний шлях, що йшов від Київa в напрямі на північний схід, на Курськ, і по всякій імовірности провадив теж сюди; Кама знов, що текла у Волгу під самим Болгаром, була дорогою в приуральські землі. Для тор-

*) Хвольсона Ібн-Даст с. 190. В географічнім словнику Якута (XIII в.) згадуєть ся, що арабські купці їздять в землю Вису (sub voce Ітиль); але ця звістка стоїть одиноко і непевна.

говлі футрами Болгар був мабуть найголовнішим ринком східної Європи, а може й цілого світа — він лежав найблише до джерел цього важного експорту. Араби згадують про Болгарів, що вони вимінювали дорогі футра у північних финських народів (особливо знають Вісу — Вєсь і Юру — Югру)¹⁾; про Русь оповідає Хаукаль, що вона купує дорогі футра у поганських народів (Яджудж і Маджудж = Гог і Магор) і привозить в Болгар; про „німий“ обмін дорогих шкір за залізні вироби, що мали руські купці з Югрою, за Уральськими горами, оповідає літопись (с. 164): „кажуть желѣзо и помавають рукою, просяще желѣза, и аще хто дасть имъ желѣзо, или ножь, или сокиру, и они дають скорою противу“.

Як Болгар був головним торговищем для північних країв, так Ітиль займав се місце в східній торгівлі для полудневих. Головна торгівля Руси, каже Хаукаль, була в Хазрані (одна з частин Ітиля), там була велика сила купців (з інших країв) і мусульман, і всякого товару.²⁾ Східні купці прибували Каспійським морем, товари з Болгари і взагалі з північних країв приходили Волгою, з заходу Доном і звідти волоком (теп. Царицинським) в Волгу; з середнього Подніпров'я на Дін був шлях сухоходом — дуже можливо, що був се власне вищезгаданий Залозний путь,²⁾ але була і річна дорога — Десною і Сеймом, а звідти коротким волоком в Сосну або Оскол.³⁾ Через Ітиль мандрували Волгою в Каспійське море руські купці, що хотіли торговати безпосередньо з східними краями: руські купці, оповідає Хордадбег, їздять Танаїдом, Словянською рікою, і через Хозарську столицю Камлідж (Ітиль) проходять в Джурджанське море (Каспійське, особливо полуднева частина). Але вони провадили великий торг і в самім Ітилю. Масуди каже, що в Ітилі одну половину міста займали Словяне й Русь, що тут були громади мусульман, Жидів, християн, і кожда мала двох судів, а крім того був судя для поганів.*) Хозарський каган побирав десятину з товарів, що перевозились через Ітиль (се каже ібн Хордадбег), очевидно — і з тих, що спродавались на місці.

В Ітилю чи в Болгарі бачив на початку X в. і описав руських купців ібн-Фадлан: вони приїздять човнами і приставши до берега, будують собі на березі великі дерев'яні бараки, де їх зберасть ся по десять, по двадцять — очевидно, се були ку-

*) Гаркави 129. Християнська єпархія в Ітилі (Ἀστὴρ) дійсно згадуєть ся в каталюгу єпархій VIII в., вид. де-Боором.

пецькі спілки, що жили і господарили спільно; вони привозили головню невільників і фугра.

Як далеко з свого боку заїздили східні купці з своєю торгівлею в сїм напрямі? Вище ми бачили, що арабські купці на північ і північний схід дальше Болгара по всякій імовірности не їздили, але вони бували в Києві і дальше на захід. Масуді каже, що в столицю Дира, в котрім можемо бачити київського князя того імени, „приїзять мусульманські купці з усякими товарами“; з слів арабських письменників — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, що говорять про Київ, виходить теж, що сюди їздили арабські (взагалі чужі) купці, у Ібрагима ібн-Якуба мусульманські й турецькі купці через Краків їздять до Праги, кажім взагалі в центральну Европу; правдоподобно, дорога їх ішла через Київ і Галичину.¹⁾ Нема причини відкидати таких категоричних звісток (особливо останньої). Ми можемо прийняти, що в період найбільшого розцвіту східньої торгівлі, що припадає власне на першу половину X в., східні купці дійсно їздили в Київ, і з руськими купцями мандрували дальше на захід. Тільки й тут не було, правдоподобно, постійних арабських кольоній (принаймні таке виходить із слів аль-Джайгани, правда — дуже неясних), що ніяким чужинцям не дозволяють мешкати в Києві. З тим усїм найважнійшою стациєю арабських купців в східній Европі був безперечно все таки Итиль.

Із східніх монет, що знаходять ся в північній і східній Европі, найбільша маса припадає на першу половину X в. Коли ми зауважимо, що в 60-х рр. X в. головні огнища східньої торгівлі — Итиль і Болгар зруйнував Святослав, і се мусїло тяжко відбитись на сїй торгівлі, то з повною правдоподобністю можемо прийняти, що як раз перша половина сього столїтя була дійсно часом найбільшого розцвіту сїєї торгівлі. З другого боку треба піднести, що головна маса сих монет, яких дві третини іде з міст сучасного Туркестана — монети Саманидів, арабської династїї, що панувала від останньої чверти IX в. і до кінця X в. в Трансоксанїї (Мавераннегрї) і Хорасанї (північній Персїї), вибіванї в Самаркандї, Бухарї, Шашї (теп. Ташкент), Балку і т. п. Се вказує, що торгівля з північними землями ішла головню звідси, з Туркестану, через Болгар, куди, як каже Масуді, безнастанно ходили каравани звідси, особливо з Ховарезма (теп. Хіви), головного огнища сїєї торгівлі.²⁾ Мукадесї в своїм клясичнім тексті, вичисляючи північні товари, що вивозились в арабські краї з Ховарезма, каже, що вони приходили сюди з Болгара. Се отже

була торгівля сухою дорогою, караванна. Натомість з Ітилем велась торгівля головно Каспійським морем; торгував з ним Ховарезм,¹⁾ але ще більше, певно, торгували міста каспійського побережжя (важною стациєю в сій торгівлі мусів бути ховарезький Семендер, на південь від устя Терека), а з полудневих портів товари йшли знову караванами на полудень в каліфат і далі на захід, як і з Ховарезма. Морська дорога була тоді безпечнішою, бо турецькі орди були такими ж небезпечними ворогами для ховарезмійських караванів, що ходили в Болгар, як і для руських караванів, що ходили в Грецію або в Хозарию.¹⁾ Монети полудневого каспійського побережжя і Багдадського каліфата стрічають ся в монетних находках у великому числі; на посередній торговельній звязки з дальшими краями вказують досить численні африканські монети.

Предмети, що закупались арабськими купцями в східно-європейських землях, досить повно вчисляє Мукадесі (кін. X в.): „З Ховарезма вивозять соболів, білки, горностаїв, „фенек“,*) кунци, лисів, шкіри боброві, рябих заяців, козячі, віск, стріли, березову кору,**) шапки, рибячий клей, рибячі зуби, бобровий аромат, горючий камінь, виправлену шкіру, мед, горіхи, яструбів,***) мечі, панцери, халендж,****) словянських невільників, овець і биків: все се з Болгару“.²⁾ До сього реєстру не додають майже нічого иньші звістки, хіба олово (чи цину)³⁾ (хоч звістки про се досить неясні, не знати, чи то мова про внутрішню торгівлю, чи експорт); ми можемо сей реєстр прикласти взагалі до східно-європейського вивозу на схід; ібн-Фадлан, вчисляючи товари, що вивозять ся на схід через Ховарезьку землю, вчисляє в головнім теж саме: невільники, мід, віск, футра.⁴⁾ Отже ми бачимо властиво і тут тіж самі предмети (поминувши деякі другорядні), що й у торгівлі з Візантією: футра, мед, віск, невільники.

Про вивіз футер цікаві відомости подає Масуді: кораблі з землі Буртасів (розуміють Мордву) привозять Волгою шкіри чорних лисів, — се найдорожші і найцінніші футра; крім того вивозять звідти червоні, білі і черно-білі (рябі — лисячі шкіри); найдорожші чорні. Їх вивозять в краї Баб-ель-Абваба (Дербент), Бердаї

*) Wüstenfuchs, Якоб думає, що се canis corsak, Хвольсон перекладає: кунци.

***) Хвольсон: велику рибу.

****) Хвольсон: парди або хорти.

*****) Дерево, досить часто згадуване у Арабів в оповіданнях про східню Европу; Френ і Хвольсон бачуть тут березу, Якоб — клен.

(в Вірменії) і Хорасана, також в землі Франків і Іспанію, і сі шкіри, чорні і червоні, привозять в Магірб (півн. Африку). Одна буртаська шкірка коштує 100 і більш червінців, принаймні чорних лисів, червоні дешевші. Королі арабські і персидські носять чорних лисів і один перед одним хвалять ся такою розкошю; вони роблять з них шапки, кафтани, плащі, і ледво чи знайдесть ся король, аби не мав кафтана або плаща, підшитого таким чорним буртаським лисом. При тім Масуді оповідає, що найбільшу теплоту чорних лисів довів каліф Магді (775—785), завиваючи фляшку з теплою водою в різні футра і виставляючи їх на мороз: анекдотка ся інтересна, бо показує, що популярність північних футер у Арабів сягала VIII в.¹⁾

Східноєвропейський невільник був теж важним предметом торга. Чи не з них і почалась знайомість Арабів з Слов'янами, котру засвідчив дамаський поет VIII в. аль-Ахталь своїм віршиком про „русих Сакаліба“.²⁾ Східноєвропейські і спеціально словянські невільниці мали попит і славились за свою красу. Персидські поети пишними словами вихваляють їх. „Всі мої біди, нарікає Насір-і-Хосро Енсарі, приходять від Болгарів, вони тягом привозять любок з Болгара, аби спокусити чоловіка; вони гарні як місяць; їх губки й зубки не повинні й бути так гарними, бо з западу до їх губок і зубків чоловік мусить кусати собі губи зубами.“³⁾ Хаукаль, зазначаючи головні напрями торгівлі білим невільником, як ми бачили, зазначає один через Іспанію, другий — через Хорасан. В Ховарезм привозили в великім числі невільників словянських і хозарських, і з інших сусідніх земель, а також невільників турецьких; між сими, певно, була теж чимала маса словянських, спродуваних Печенігами: про аналогічну торгівлю пізніших Половців в Криму маємо звістку в Патаріку (с. 93—5).

З інших предметів торгівлі „риб'ячі зуби“ правдоподібно означають і мамутові і моржеві ікли; про мамутові ікли оповідає абу Гамід т. зв. ель Андалузі, що сам звідав Болгар в XII в.: в землі, каже він, знаходять зуби подібні до слоневих іклів, білі як сніг; ніхто не знає, від якого звіра вони. Їх вивозять в Ховарезм, і там купують великою ціною та виробляють з них гребені, коробочки й инше, як з слоневої кости, тільки воно моцніше від слоневої і ніколи не розібеть ся.⁴⁾ Але реб'ячим зубом у північних Слов'ян звать ся моржеві ікли, і правдоподібно — під тим самим іменем експортовались обидва предмети. Вони були спеціальностию північних земель: смоленський князь

обдаровує черниговського футрами: „соболми и горностайми, и черными кунами, и песци, и бѣлыми волки — и рыбьими зубы“ (Іп. с. 345 – 6).

Експорт мечів зістаєть ся справою досить неясною: як ми бачили, руські купці, по словам Арабів, вивозили їх в Византию, в другий бік ішли вони в Ховарезм, у самих Русинів бачили мечі „франкського виробу“, а й від Арабів, як побачимо низше, привозили до них мечі. Мабуть найбільш правдоподібним буде припущення, що Русь уживала мечі чужих фабрик, але й свої мала незді, і від неї вивозили мечі її власного виробу і чужого ввозу.

Як багаті і докладні відомости Арабів про предмети їх експорту з східньої Європи, так бідні звістки про арабський ввоз, і ми можемо тільки в приближенню міркувати, які то були за „ріжні товари“, що арабські купці возили з Ховарезма в Европу (Масуді). Самі Араби називають властиво тільки два предмета, се наміста і мечі. Ібн-Фадлан оповідає, що найбільш улюблена окраса руських жінок — се зелене намісто з глини (себто — якоїсь порцелянової маси): Русь дуже розбиваєть ся за ними, купує їх по дрієму за намістинку (пацьборок) і з них роблять наміста для жінок. Сю звістку треба розширити на шкляні вироби взагалі, що могли приходити і через грецькі і через арабські руки. Що до мечів, то звістка не досить ясна: абу-Гамид (аль Гарнати або ель Андалузї) оповідає, що в Болгар привозять мечі з Азербайджана (північної Персії), — не політеровані, сильно гартовані вістря; їх купують в Азербайджані по 4 за дінар (червінець), за сі мечі вимінюють у Ісу (Веси) боброві шкiри, а ті у своїх північних сусідів (варіант називає Юру = Югру) — соболині; потім наступає оповідання, як на ті мечі люде ловлять в морі великі риби.¹⁾ З сього догадувались, що тут мова не про мечі, а про гарпуни, та абу-Гамид легко міг не зрозуміти оповідання про ловлю великих риб, що перейшло до нього через кілька уст, але не помішати мечі з гарпунами, оповідаючи про їх експорт з Азербайджана: очевидно, звідси дійсно вивозились в східню Европу мечі.

З повною правдоподібністю можемо назвати ще, як предмети арабської торгівлі, шовкові матерії, металічні і спеціально — золотарські вироби, полудневі овочі й коріння. Для металічних виробів маємо археологічні находки. Порівнянне річей з руських находок з находками країв, що стояли під повним впливом арабської культури, як Болгар і взагалі Заволже, далі — деякі скарби з арабськими монетами дають нам можливість, бодай з певною

правдоподібністю, вирізнити групу мотивів юбілерської штуки, що розвинули ся під арабським впливом — філігранові вироби, горшковатий орнамент (зернь), бляшечки деяких типових форм (найбільш типову таку колекцію дали Гніздовські находки — з Смоленщини).¹⁾ Доставу матерії й коріння мусимо прийняти по аналогії з звітками про царгородську й кримську торгівлю.

В сій східній торгівлі Болгари й Хозари брали участь як посередники; в тій же ролі виступали Жиди. Але головно держали її в своїх руках руські купці. Вони привозили великі запаси тих ріжних предметів купна, що приходили в руки князів і їх дружини як данина і здобич, вони скупляли і вимінювали їх в своїх землях і у сусідів, вони же держали в своїх руках заграничну торгівлю, що переходила через східню Європу. Арабам Русь представлялась як нарід вояків і купців виключно: вони не мають ані ґрунтів, ані міст, ані поль, каже ібн-Даст, оден в їх промисел — торгувати соболями, білками й иньшим футром; вони живуть тільки з того, каже він на иньшому місці, що візьмуть у Словян: наїздять, забирають невільників і везуть їх продавати в Хазеран і Болгар (с. 35). Хаукаль, як ми бачили, оповідає, що найліпші футра привозила в Болгар Русь, по части з своїх земель, а найліпші вимінювала у поганських народів.²⁾ Руські купці, описані ібн-Фадланом, привозять (в Болгар чи в Ітиль) на продаж невільників і спеціально — дівчат, соболіні шкіри й иньші товари. Як велику торгівлю провадили сії купці, дає знати оповідання тогож Фадлана, що жінки тих купців носять на шиї золоті і срібні ланцюги: як купець має 10 тис. дрітемів, купує жінці ланцюг, як має 20 тис. — два, і за кожним десятком тисяч додає новий, „так що иньша має багато ланцюгів на шиї“ (с. 93). Полишаючи на боці самий той рахунок ланцюгів, цікаво, що руських купців раховали на десятки тисяч дрітемів.

Як згадано було, найбільший розцвіт сїєї східньої торгівлі припадає на першу половину X в.: від середини X в. поносять вона великі удари: 944—5 р. Русь пограбовала каспійські міста, що були важними учасниками сїєї торгівлі, в 60-х рр. Сьвятослав зруйнував Болгар, Ітиль, Семендер, спустошив Бургасів; Хаукаль, що писав яких десять літ по сім погромі, каже, що від тих міст не зісталось і сліду, їх мешканці розбіглись.³⁾ Ітиль дійсно захирів і стратив своє торговельне значінне на довший час — до сього причинивсь, розумієть ся, ще в більшій мірі

турецький натиск; безпечний від них Болгар поправивсь досить скоро — вже в 80-х рр. чуємо знову про можливість Болгарів. Новим ударом для сієї торгівлі був упадок династії Саманидів при кінці X в.; Туркестан опановали турецькі орди, і тут розпочалися завірюхи. Вони не знищили зовсім торгівлі — звістки про торговельні каравани з Ховарезма в Болгар маємо й пізнійше (abu-Гамид), але се були слабкі відгомони тієї інтензивної торгівлі, яку ми бачили в X в.

Загранична торгівля давала значний імпульс внутрішній. Купці розтікалися по всіх краях, скуповуючи потрібні для експорту товари; тою-ж дорогою потім назад розтікалися товари заграничні. В переважній масі вони мали попит тільки у багатих і вельможних, але дещо з того експорту розходилося і в дуже широкі маси народу, от як різні шкляні окраси, намиста etc. Особливо визначну роль у внутрішній торгівлі мусила мати сіль і металі, бо зрештою потреби народнього життя задовольнялись місцевими продуктами і виробами. Як ми згадували, сіль з чужих країв привозилась із Криму і Балтійським морем в Новгород; сі звістки, що правда, належать до пізнішого часу — XIII—XIV в., але ніщо не перешкадає прийняти їх і для ранішних часів. Свійська сіль йшла з галицьких, а мабуть і семигородських соляних жуп. Експлоатація солі в Семигороді сягає ще передісторичних часів; звістки про доставку солі в Галичини в Київщину маємо в оповіданню про події кінця XI в.: недостача солі в Києві стала ся через те, що під час війни київського князя з галицькими перестали пускати купців з Галича й с під Перемишля, „і не стало соли у всій Руській землі“ (с. 154).

Що до металів, то можемо констатовати у себе тільки експлоатацію заліза з болотяної руди в Деревлянській землі. В джерелах маємо звістку про торгівлю оловом (чи циною): аль-Бекри каже, що сей метал (чи обидва) привозили з західної Європи, Джайгани — що з головних руських міст розвозили їх по всіх усядах. Пізнійше (XIII в.) маємо звістки про доставку в Новгород німецькими купцями заліза, міді, олова і цини.¹⁾ Безперечно, доставка сих металів від найдавніших часів практиковалась і що до полудневих руських земель.

Окраси срібні й бронзові (перстені, шпильки, намиста, ковтки etc.), порцелянові й шкляні (намиста і наручники) були теж досить розповсюджені навіть в широких масах, як показують роз-

копки, і мусіли бути теж предметом широкої візантійської торгівлі.

Торговельним центром як для внутрішньої, так і для заграничної торгівлі був Київ, положений на головній торговельній дорозі — Дніпрі. Стоячи низше усть його головних притоків — Припети і Десни, Київ був збірним пунктом для всього, що йшло цілою Дніпровою системою, а та знов своєю дорогою збирала товари з сусідніх систем, злучена з ними короткими волоками: через Припеть з системою Буга і Висли, через Сейм з системою Дона, через Десну з системою Оки, через верхній Дніпро з Західною Двиною, Волгою і системою озер. В Києві-ж перехрещувались з водною дорогою сухі — шлях з Волини і „з Ляхів“, що йшов звичайно на Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород, і полудневий — з Чехів і Угор, що йшов через Галичину на Володарев, Звенигород і Василев, шлях на північний схід — на Курськ, і на полудневий схід — на Переяслав, а на полудень ішли ті три клясичні „пути“: „Грецький, Солоний і Залозний“. Се був центр, де обмінювались товарами сі різні шляхи, де вічно кипіла торговельна робота, використовуючи політичну організацію Руської держави і впливаючи на неї, нервовий центр, серце великої східно-словянської рівнини. Не дурно іменем Руси — що є спеціальним іменем Київщини, у заграничних письменників (Константин, ібн-Даст) зветь ся спеціально купецько-дружинна верства, що держала в своїх руках східно-європейську торгівлю.

Але цікавий факт! Полуднева Русь, Київщина особливо, відогравала головну роль в тодішній (IX—X в.) торгівлі, а монетними скарбами того часу далеко багатіші північні землі — волзькі, новгородські, балтійське побереже; при тім скрізь далеко частійше стрічають ся арабські монети (часом великими скарбами), ніж візантійські. Тоджовати се випадковістю находок трудно, мусіли бути иньші причини. Очевидно, північні землі головно продавали свої продукти на готові гроші, полудень уживав багато заграничних фабрикатів, з сього вивід — потреби полудневого жита були вибагливіші, штучні вироби мали тут більший попит — жите було культурнійше.

З трох імпортів, очевидно, переважав свій експорт, найбільше грецький, найслабше арабський: Араби найменше з усіх культурних народів, що вели торг із східною Європою, ввозили розмірно до того, скільки ввозили. Тому арабський гріш так сильно переважає всякий иньший в монетних находках VIII—X в., і сей гріш найбільше осідав в північних краях, меньше куль-

турних, менше інтересованих чужими виробами, — вони взагалі менше купували як продавали. Розуміть ся, се буде поки що тільки здогад, хоч і дуже правдоподібний.

Можна ще зробити здогад: торгівля на Україні не обертала великими масами готовими грошами, бо істновав вже значно розвинений кредит. Дійсно, ми стрічаємось вже з значно розвиненими його формами в Руській Правді, де маємо цілий ряд законів про кредит; з них мають докладну дату закони Володимира Мономаха, 1113 р., що уставляють нормальний процент і певні обмеження проти лихви, інші ж дані не мають, але не старші, певне, XII в. З них бачимо, що гроші позичались на коротші і довші речинці, на місячний, четверомісячний і річний процент, що купці торгували дуже часто в кредит на позичені гроші; для улекшення кредитних операцій для сум до 3 гривень не вимагалось свідків, виставало присяги кредитора, тільки при більших сумах треба було свідків. Навить великі торговельні операції велись на кредит: закони про банкрутів припускають випадки, коли-б в операціях банкрута були гроші заграничних купців і місцевих людей, і самого князя (се цікава вказівка — про участь князів у торговельних операціях) та уставляє порядок конкурса: перше право має князь, по нім чужеземні претензії, на решті свійські; закон, очевидно, піклується про розвиток широкого, заграничного кредиту. Улекшення кредитних операцій взагалі має на меті й інший закон про банкрутів, де відрізняється банкрутство безвинне, з нещасливих випадків (як потоне корабль, знищать товар на війні, або пожежа) і в таким разі кредитори не мають права лицитовати банкрута: довжнику дається можливість сплатувати їх протягом часу.¹⁾

Від тої матеріальної сфери, в котрій розвивала ся діяльність давнього Українця-Русина, перейдемо тепер до його самого — до його фізичної й духової фізіономії.

Для фізичного типу наших предків маємо передо всім князичну звістку Прокопія (De b. G. III. 14) про Словян і Антів (де при тім він виразно зазначає, що сі народи не різнять ся між собою виглядом): „всі вони високі і надзвичайно міцні, тілом і волосем не дуже білі або блондинуваті, і не впадають зовсім в чорне, але рудоваті всі“.²⁾ Теж саме кажуть про Русь і Словян Араби; і їм, мешканцям чорнявого полудня, впадало в очі рум'яне тіло й русаве волосся Словян, так що траплялось — своїх

русявих земляків вони прозивали „Словянами“. „Словяне — нарід червоної краски, з русявим волосем“ характеризує їх абу-Мансур, кріпкий тілом додає Казвіні. Русини спеціально теж характеризують ся великими тілом, русявими, гарними.¹⁾

З сим сходять ся описи кількох наших князів; хоч можлива непевність — чи не маємо тут до діла з чужою династією, у всякім разі буде цікаво, що сї описи зходять ся з загальною характеристикою Словян і Руси. І так Лев Диякон описує Святослава (IX. 11): „він був середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосе, голова зовсім обголена,*) з одного боку висів чуб,**) що означало значний рід; шия здорова, плечі широкі, і взагалі він був дуже добре збудований“. В сій інтересній описи (бо вона вказує і те, яка на Руси тоді була мода на волосе) нотую тепер тільки ясні очі Святослава. З літописей наших вкажемо дві описи, одну — Мстислава Ярославовича (XI в.), другу — Володимира Васильковича (XIII в.): „бѣ же Мъстиславъ дебелъ тѣломъ, чермьномъ лицемъ, великома очима“ (с. 105); „сїй же благовѣрный князь Володимѣръ возрастомъ бѣ высокъ, плечима вѣликъ, лицемъ красенъ, волосы имѣя желты кудрявы; бороду стригый, руки же имѣя красны (гарні) и ноги (с. 605) — отже знову маємо русяві, румяні, кріпкі фігури.²⁾

Зводячи до купи письменні звістки про Русь і Словян, ми здобули характеристику русявих, румяних, великих зростом людей, отже ясний тип. Се о стільки цікаво, що сучасна Словянщина має два типи — ясний і темний, темний переважає на заході й полудню, ясний на північнім сході, й українсько-руська територія припадає на перехошову: на півночи й північнім сході її переважає ясний тип, на заході (в гірській полосі) й полудню — темний; варіяції так значні, що не можна уставити ще, який тип переважає між Українцями (матеріялу досі зібрано ще дуже небогато). Але з огляду на наведені вище історичні звістки не можна вагатись, що як раз ясний тип є початковий

*) Ἐψιλωμένος τὸν πρόσωπον, τὴν κεφαλὴν πάνυ ἐψίλωτο — властиво з голою бородою, головою; се можна толкувати або — обголений, або обстрижений, та πάνυ ἐψίλωτο мабуть скорше вказує на голєнне.

**) παρὰ δὲ θάτερον μέρος αὐτῆς βόστρυχος ἀπώρητο — тут може бути непевність, чи чуб висів по обидва боки, чи тільки оден — останне більше вгоджуєть ся з уживаннем сього слова.

українсько-руський, тим більше, що він виказує ся на найбільш законсервованих частинах нашої території — північних.

Ще більш неясна справа про краніологічний тип нашого народу, як і взагалі тип словянський. Тепер у нас рішучо переважає короткоголовий тип, бодай в зібранім матеріалі (а він зібраний ще з деяких тільки місцевостей); але розкопки в землі Деревлян і Сіверян виказали, що у старій українській людности переважав тип довгоголовий та середньоголовий над короткоголовим. Питання, чи початковий тип словянський був короткоголовий чи довгоголовий стоїть тепер остро в науці; рішати його поки що ще не час, я обмежув зазначенням сих фактів.

Сучасний український тип що до зросту — вище середнього, вищий від великоросійського — сей факт згоджуєть ся і з історичними звістками і з археологічними; деревлянські могили наприклад в середнім зріст вищий середнього (167 центиметрів).¹⁾

Тільки би можна сказати про антропологічний тип, не забавляючись в гіпотези й здогади. Додати можна-б дещо про ношу голови; бачили ми вище моду X в., бодай княжої дружини: сильні вуса, обголена чи сильно обстрижена борода і на обголеній голові — чуб; бачили ми обстрижену бороду й у пізнішого князя — Володимира, з XIII в. Княжі портрети — на монетах виразно показують замашеті вуса, що до бороди, то на декотрих монетах з іменем Володимера, золотих і срібних, зовсім виразно видно, що князь не має бороди, на иньших, не можна добре розібрати, чи має він коротку бороду, чи зовсім обстрижену;²⁾ т. зв. Святийполк не має бороди; у Святослава Ярославича на рисунку борода низько обстрижена³⁾; з того виходило-б, що загальна мода у наших князів і може — вищої дружини була тоді на вуса, а бороду стригли. Та се не була, певно, мода загальна; арабські письменники згадують, що деякі Русни носять бороди, а деякі голять; Руська Правда між иньшими шкодами згадує видертий вус і бороду, а судячи по глузуванню Ляхів з Данилових вояків: „поженемь на великыи бороды“ (Іп. с. 535) можна догадуватись, що рядова дружина і поспільство XIII в. носило бороди довші.⁴⁾ Що до волося, чоловіки родини Святослава мають волосє обстрижене, але не дуже коротко — видно його з під шапки.

Тут буде до річи згадати ще за одну подробицю зверхнього вигляду — чистоту. На тім пунктї маємо про наших предків досить непохвальні характеристики: Прокопий каже про Словян і Антів, що вони дуже брудні (І. с.), а ібн-Фадлан, оповідаючи

про руських купців, називає їх „найбруднішими божими сотворіннями“ та прирівнює до онагрів (с. 91), а ілюструє се оповіданням, що руські купці мили ся в однім цебрі, не переміняючи води та сякаючи або плюючи туди. До певної міри сї звістки можуть бути правдивими; замилування до чистоти є культурна привичка, і теперішня чистота, котрою визначаєть ся переважна маса нашої людности, в певній мірі могла виробити ся пізнійше, але самі звістки мусять бути ограничені. Прокопій писав про пів-кочову і менш культурну, взагалі передову словянську колонізацію, а ібн-Фадлан свою характеристику опирає на тім, що Словяне не мають подібних ритуальних обмивань, як Магометане, і під впливом сього міг дещо й побільшити в своїм оповіданню; подібним чином иньший арабський подорожник оповідає про сучасних (правдоп. X в.) Німців: нема на світі нічого бруднішого від них, вони миють ся на рік раз або два — в зимній воді!“¹⁾

Про характер наших предків тойже Прокопій пише (I. с.): „житє провадять вони суворе і не цивілізоване, і дуже брудні, але зовсім не лихі і не підступні і в простоті (щирости) заховують гунські звичаї“. Рівнож похвальне свідощтво виставляє їм т. зв. Маврикий: „вони ласкаві з чужинцями (гостями), гостять їх у себе, відпроваджуючи з одного місця на друге, куди тому треба, навіть так, що як гостю станеть ся якась шкода через недбалство господаря, то той, хто прийняв по тому того гостя, виступає против того (недбалого), уважаючи честію для себе уступити ся за гостя. Своїх рабів вони не задержують в неволі на завсїди, як иньші народи, але визначають їм певний час (служби), дають потім виберати — чи схочуть вернутись на вітчину з певною нагородою, чи зістати ся у них вже як вільні земляки (*ἐλεύθεροι καὶ φίλοι*). Жінки їх честні над всяке понятє, так що більшість їх смерть своїх чоловіків уважають за свою власну і добровільно задушують себе, бо для них жити вдовами — то вже не жите“; він теж підносить їх свободолюбність („не хочуть нікому служити або бути під властію“), їх терпелівість на всяку нужду — спеку, холод і дощ, на брак одіжи й поживи, але закидає брак згоди (*μισᾶλληλα*), упертість і неохоту до підпорядковання своєї гадки гадці загалу, наслідком чого виходять криваві бійки, далі — невірність в умовах і взагалі непевність: лекше їх удержати страхом або дарунками, як умовами.

Сі характеристики*) дорогі нам тим, що мають на оці і Словян і Антів та дуже зручно збирають ознаки словянського характера, які взагалі найбільш кидалися у очі чужинцям. Словянська гостинність ще до недавна була притчею во язицїх; західні — німецькі письменники особливо підносять її: „нема народа гостиннійшого й ласкавійшого над них“, зауважає Адам Бременський про Поморських Словян,¹⁾ але не брав звісток і про наші племена спеціяльно: Ібн-Даст оповідає про Русинів, що вони поважають і ласкаво поводять ся з чужинцями, які удають ся під їх опіку, і взагалі частих гостей, та боронять їх від всякої пригоди²⁾, а наш найдавніший кодекс світової етики — Наука Мономаха навчає „особливо шанувати гостя“.**) Вірність чи відданість словянських жінок була теж предметом загального здивовання. Свободолюбність словянську мали нагоду найліпше оцінити Німці під час їх боротьби за свободу, але zarazом кидав ся усім в очі й тяжкий брак солідарности. Ібн-Якуб зауважає, що Словяне нарід відважний та воевничий, і ніхто-б не дорівняв йому в силі, як би не розріженне їх численних, роскиданих колін (с. 53). Характеристику Маврикия ми вже бачили. Тут давала себе знати причина і zarazом результат слабости їх політичної організації, їх неохота до послуху якій небудь власти і підпорядкованне всякого авторитета голосу загального віча.

Поруч із людяністю й ласкавою вдачею і тією щирістю, котру вище занотовав для нас Прокопій, ішла поетична, весела, охоча до забави вдача. Я вище вже мав нагоду занотувати звістки про музичні інструменти у Руси. Сьпіволюбність Русинів і взагалі Словян мусить сягати дуже давніх часів; сьпів і музика були нерозлучними товаришами всяких видатніших хвиль. „С плясаньєм и гуденьєм и плесканьєм“ відправляла поганський шлюб Русь вже після охрещення³⁾; „довгими пісьнями“ прощаєть ся з життям жінка-Русинка перед смертю в описанім Ібн-Фадланом руським похороні. „Игрища межю сели“, і на них „плясанья“ і „вся бѣсовьскыя пѣсни“, про котрі оповідає Повість, як про споконвічні звичаї Сіверян і деяких інших племен, мусіли бути загальним явищем і в поганських часах і пізнійше. Музика була

*) Характеристику Маврикия в головнім повторює і Тактика Льва.

**) И боле же чтите гость, откуда же к вамъ придетъ, или простъ, или добръ или соль — Лавр. с. 237; утилітарист автор при тім одначе не занехав вказати на утилітарну сторону сїєї народної чесноти: ти бо мимоходячи прославяьт челоуѣка по веѣмъ землямъ.

звичайною утіхою князя: увійшовши одного разу до кн. Святослава, Теодосій Печерський застав „многая играючи прѣдъ нимъ: овы гуслыныя гласы испущающе, другыя же оръганныя гласы поуще, и инемъ замарыныя пискы гласящемъ, и тако веѣмъ играющемъ и веселящемъся, якоже обычай есть прѣдъ княземъ“. Але що всякі ігрища, скоморошества, музика, сьпіви були звичайною утіхою народа, показують нападки пізнійших християнських проповідників.¹⁾ Византиєць Скіліца, описуючи болгарський похід Святослава, каже, що його вояки не уважали на обережність, цілими ночами пучи й упиваючись та забавляючись музикою та танцями (*αυλοῖς καὶ τυμπάλοις* — дудками та бубнами).²⁾ „Игранье, плясанье и гуденье (музыка)“, „бѣсовское пѣнье и блудное глумленьє“ (правдоподібно — нескромні сьпіви або жарти) були звичайною приналежністю пира і взагалі забави.³⁾

При тім всім, дійсно, любили й випити. Не дурно солодке і п'яне питє з меду сягає ще праарійських часів. Слов'яне мали час виправитись в його уживанню. Руський нахил до випивання кинув ся в очі ще ібн-Фадлану; описуючи руських купців, він каже: „вони дуже охочі до вина (правдоподібно одначе, тут мова не про вино, а про мід), пють його в день і в ночі, так що иноді трапляєть ся й умерти з кухлем в руках“. Книжник XI в. вложив в уста Володимира звістну максиму, що Русь не може жити не пучи: „Руси есть веселье пити, не можемъ безъ того быти“ (Іп. с. 56), і се переконання піддержали веселі Володимирові пири, де головним елементом був мід, що споживав ся в великім числі; з рештою мід був такою неминуchoю житєвою потребою, що за Володимира, розсилаючи по місту припаси для убогих і калік, возили і „мід в бочках“. Поганські сьвята не минались без питя; тризну по небіжчику, по згідному свідоцтву наших (пімета Ольги над Деревлянами) і чужих джерел (ібн-Даст), справляли пирами і випивками; за рік по смерті небіжчика, каже ібн-Даст, беруть кухлів зо двадцять меду, більше-менше, несуть на могилу, збираєть ся родина небіжчика, їдять, пють і потім ідуть собі. Сей звичай перенесено потім на християнські сьвята — почавши від празників, що уряджував Володимир; на празник у Василеві варили 300 перевар меду; м. Іоан в своїх дорогоцінних „Правилах“ (XI в.) нападає на частий звичай, що сьвітські люде споряджали пири в монастирях, один перед другим похваляючись, хто ліпший спорядить, і на тих пирах гості упивали ся (§ 19).

Цікаво, що в нашій письменстві делікатний термін для п'яного — „весел“;¹⁾ се може натякати, що властиво пили не так щоб запиватись, а властиво підохотитись; підохочуватись же таким способом — було річею звичайною, аби було чим.²⁾ Але що таким безневинним підохоченням не обмежались, нема що й казати; досить пригадати звістну інвективу на п'янство: „п'янство — вольный бѣсъ, п'янство — дщи діавола, п'янство — уму смерть, погубивый бо умъ скотини пуши есть“, в відповідь на людський погляд, що в п'яництві нема нічого злого — „въ п'янетвѣ ничтоже зла творимъ“. Сей людський погляд теж дуже характерний.

Вище подані прикмети складають ся на характер привітний, мягкосердий, щирый, веселий, поетично закрашений; на доповненне можна-б вказати, що звичайове руське право не визначало ся суворостію, не знало лютих кар на тілі і припускаючи криваву пімсту, не мало карі смерті по суду; найвища кара — „поток (заслання) і разграбленіє“ (конфіскація майна). З сього боку характеристика Полян, дана в Повісті: „Поляне бо своихъ отецъ обычан имяху тихъ и кротокъ“ (с. 7) може бути до певної міри прийнята. Тільки не треба собі знов їх ідеалізувати. Ті „тихі і кроткі“ Русини вміли часом показати себе й иншою стороною.

Взагалі словянському характеру не бракує енергії; вище наводив я погляд на них ібн-Якуба: „Словяне люде відважні та воевничі, і при солідарности могли-б взяти гору над ким-будь (с. 53); словянські напади на Візантію в VI—VII в., або боротьба балтійських Словян з Німцями, почавши від VIII в., повна фактів словянської відваги і воевничости; розбивалась все на браку політичної організації й солідарности. Спеціально про Русь, почавши від IX в., повно нарікань у сусідів на воевничість, сувору, нелюдську вдачу її: „нарід, як то всі знають, дуже жестокий і немилосердний, що не має жадного сліду ласки до людей; подібні до звірів своєю вдачею, нелюдські своїми вчинками, самим виглядом виявляють вони замидованне до убийства“ описує Русь грецький ритор з 1-ої пол. IX в. „Вони відважні й сміливі; як нападуть на инший нарід, то доти не відступлять, поки не знищать цілком, а перемігши гнетуть, як рабів“, характеризує Русь вік пізнійше арабський письменник. Подробиці руських походів — нпр. Ігорових на Візантію й на Каспійське море, або Святослава на Болгарію потверджують сю характеристику; правда, норманістична теорія се все складає на Норманів, але в усякім разі війська Ігоря та Святослава переважно склада-

лись не з Норманів, а з Словян; з рештою руські війни й усебиці XI—XII в. показують ясно, що нема чого складати вини на Норманів що до суворости й немилосердности. Очевидно à la guerre comme à la guerre, військова верства однакова скрізь, в тім нема нічого дивного, і нема чого тут дивоватись з Русинів, а я тільки підношу се тут супроти охоти деяких словянофілів виставляти Словян, в противність нападникам Німцям, тихим і ідилічно-спокійним народом, zarazом — пасивним і позбавленим всякої політичної ініціативи.¹⁾ І те і друге — рівно побільшено.

Релігійний світогляд нашого народу в перед-християнські часи мав в своїй основі культ природи, в досить примітивній, слабо виробленій формі; русько-словянська мітологія взагалі досить бідна, не ясна, і се не тільки через бідність наших відомостей, але й через свою власну слабість: судячи по всьому, словянське плем'я не мало особливого нахилу до релігійної творчости.²⁾

Клясичну відомість і тут знову дає нам Прокопій. Він оповідає (De b. G. III. 14) про Словян і Антів, що вони мають однакові релігійні погляди: єдиного бога, що насилає блискавку (*ἀστραλῆς θεμοουροβν*), признають вони владикою всіх і жертвують йому корів і всяку худобу. Не знають долі (фатума — *εἰμαρμένη*) і зовсім не признають, аби вона мала якусь силу над людьми, але як хто має перед собою видиму смерть, чи в хоробі чи на війні, обіцяє за своє жите, як що не пропаде, жертву богу і спасши ся, жертвує обіцяне та й думає, що тією жертвою спас собі жите. Шанують вони річки, німф і деякі иньші божества (*δαίμονα*), жертвують їм усім і з тих жертв ворожать собі“.

В сій многоважній звістці можна зазначити два головні моменти словянської релігії: єдиний бог, єдиний владика світа, з котрим безпосередньо звязують ся різні метеоричні явища (як тут блискавка), і разом — численні дрібніші божества і взагалі надприродні істоти (по теперішньому кажучи), з підрядним значінням.

Сі звістки Прокопия вповні потверджують ся иньшими свідощтвами як про Словян взагалі, так і спеціально про Русь. Так Гельмольд (XII в.), оповідаючи про релігію балтійських Словян, каже, що поруч численних другорядних богів признають вони одного великого, загального, що є zarazом спеціально не-

бесним богом. Спеціальні відомості про Русь вказують, що перше місце в її культурі займав метеоричний біг владики грома і блискавиці.

Сей біг в X—XI в. на Русі зветь ся Перуном (лит. Per-kúpas), богом грома, як показує його ім'я (пърати — ferire). У інших Словян, крім східніх, ми властиво не знаходимо яєних вказівок на ієтнованне бога сього імені: хоч се слово звієтно там і часто стрічаєть ся в проклонях і рієжних назвах, але може означати просто грім небесний. Не вхозячи в сю справу, зазначу тільки, що біг грома Перун є, правдоподібно, розмірно пізнійшою спеціалізацією певних проявів присутности і сили того головного словянського бога, про котрого говорить Прокопий, подібно як спеціалізували ся сонце і огонь — елементи дуже близько споріднені з небесним огнем — блискавицею.

В кийвській літописи під 1114 р. заведено мітольоіічний уривок з грецького хроноірафа Малялі про Гефеста й його сина Геліоса, і при тім додано поясненне, що Гефест то є Сварог, а Геліос „сынъ Свароговъ, еже єсть Дажьбогъ“ (с. 200). Пізнійші діатриби проти поганства (відомі в кількох варіантах XIV в., значить основа їх мусить тим самим бути значно старшою) докоряє людя, що вони „огневъ молятся, зовуще его Сварожичем“¹⁾; біг Сварожич відомий нам і у балтійських Словян.²⁾ Ім'я Сварога мало би вказувати, що се був біг неба і сьвіта: його звязують з інд. svar — небо, сонце, соняшний сьвіт.³⁾ Досить правдоподібний здогад, що в сїм Сварогу маємо ми того старого головного, „єдиноіа бога“ творчої сили цілої природи, що виступає у Прокопія, але пізнійше, в міру того як рієжні, найбільш видатні прояви сього бога спеціалізувались в поглядах поодиноких словянських народів і означались осібними іменами, сї нові спеціалізовані прояви, в ролі богів, заступали, відсували назад ідею того головного бога; тому між іменами богів, шанованих на Русі в X в., безпосередньо перед розповсюдненнем хриєтианства, ми не стрічаємо вже Сварога, натоміє виступає Перун, біг блискавиці і грома, Хорє-Дажьбог, біг сонця, джерело всякого сьвітового добра, й ин.⁴⁾

Як би не було з іменем, нема непевности, що розвій мітольоіічних ідей ішов власне отсією дорогою — від „єдиноіа“ бога

*) Наросток *og* = *ga* має означати небо, і то спеціально небо в його руху, метеоричних перемінах — Крек² 381—2.

неба і світа, спільного взагалі всім індоевропейським народам, до спеціальних натуралістичних богів, якими були Перун, Дажбог-Хорс, Сварожич — огонь etc. ця спеціалізація, з сими божествами, певно, розвинулась, бодай в значній частині, вже на східно-слов'янській ґрунті: поодинокі слов'янські галузі йшли в сій еволюції кожда своєю дорогою.

Перун безперечно займав перше місце в руській культурі X в.: кілька разів вчисляють ся боги в літописі і що важніше — в умовах з Греками, і все Перун стоїть на першому місці; в умові 944 р. хрещена Русь присягає перед Богом в церкві св. Ілі (про значіння сього св'ятого згадаємо низше), поганська — перед Перуном (Іп. с. 33—4); в умові Св'ятослава на переступників кладеть ся клятва „отъ бога, въ негоже вѣруемъ — в Перуна и въ Волоса бога скотья“ (с. 48), а літопись вчисляє ідоли, поставлені Володимиром в Києві, в такому порядку: „Перуна и Хорьса и Дажбога*) и Стрибога и Сѣмарьгла и Мокошь“ (с. 52); при нищенню поганських св'ятощей особливо зневажали Перуна (Іп. с. 80). Се відповідає й словам Прокоп'я, що між метеоричними проявами божества перше місце займала блискавка (очевидно — з громом). Що Перун був біг грома і блискавки, показує окрім самої його назви, і значіння сього слова у західних Слов'ян (= грім) та аналогія з литовським Перкунасом; се небесний біг, спеціальний володар неба, сила грізна, але zarazом творяща, що оживляє, дає нові сили природі своїм дощем та розганяє своїми ударами ворожі житю елементи засухи, задухи, смерті. Його прикмети були потім перенесені в певній мірі на св. Ілю, що у Слов'ян і у Греків був зв'язаний з старим культом небесного божества ¹⁾

В вище наведеному літописнім ряді богів Хорс і Даждзьбог в більшості кодексів стоять як два осібні боги, властиво — осібні ідоли; тяжко рішити, чи тут автор, за давниною, узяв два імена того-ж самого бога за два осібні божества, чи дійсно сонечне божество двоїлось уже в поглядах поганської Русі; останнє дуже можливо. Що і Даждзьбог і Хорс означають сонечного бога, се ясно, коли звести згадану вище ільосу київської літописи про сонце-Даждзьбога з „великим Хорсом“ Слова

*) Так в полудневій і новгородській версії (1 Новг.) і з суздальських в Академічній (Троїцькій) і Переяславській — Хорьса и Дажбога, в Лаврентієвській і Радивилівській (Кенігсберській) без и; тяжко рішити, бо останнє — то lectio difficilior.

о полку Ігоревім, що означає не що як сонце,^{*)} і в словянських перекладах часом заступає грецького Апольона.¹⁾ Обидва імена не відомі нам в мітології інших словянських груп; імя Хорса зістаєть ся загадкою, імя Дажьдбога по всякій імовірності іде від дати (даждь — *impregat.*) і бог — добро, богатства, отже означає подателя всякого блага.²⁾ Можна догадуватись, що тим часом як Хорс вказував на метеоричне сьвітло, Дажьдбог означав опікуна земного жита, роду людського, і тому сьпівець Ігорєвого полку називає Русинів Дажьдбожими внуками (VI і VIII).

До сеї сторони соняшного культу близько підходить иньший дуже поважаний біг — Велес або Волос, „скотій богъ“. Імя його неясне, сліди істновання у иньших словянських груп слабкі³⁾; в літописнім реєстрі київських ідолів його поминено, але він стоїть за те в оповіданню про присягу під 907 р. і в умові Сьвятослава, разом з Перуном.^{**)} Про його значінне говорить літописне поясненне, що то був „скотій біг“, і той факт, що його християнський іменник св. Власий заступив його в ролі опікуна худоби. Отже се біг богатства, достатка (скот і гроші в ті часи — се синоніми), опікун господарства, щось дуже близьке до Дажьдбога. Звичайно думають, що се був теж сонечний біг, вказують на аналогії Апольона і Марса в сій подвійній ролі — богів сонця і опікунів худоби; се досить правдоподібно, і коли вже маємо один дублет для сонця, може бути і другий, хоч можливо й иньша евенуальність — що тут до значіння першорядного бога підняв ся якийсь низший „демон“. В Слові о полку Ігоревім Боян зветь ся „Велесовим внуком“, що вказувало б на якийсь звязок між Велесом і сьпівом, поезією; аналогія з Апольоном така близька, що будить підозріння про просте перейняте тут грецького погляду.⁴⁾

Сварожич — огонь згадуєть ся тільки в пізнійшій релігійній літературі; тяжко сказати, о скільки сформувалась фігура сього божества ще в перед-християнські часи.⁵⁾

Сі фігури — Перун, Хорс — Дажьдбог, Велес — то „боги“ у властивім значінню того слова. Слово богъ (санскр. *bhāga* богач, богатство, подаватель добра, зенд. *bagha* — біг, фрігійський *Zeús Bagaios*) означає спершу добро, благо (звідти — богатий,

*) Всеслав... в ночь влькомъ рискаше, изъ Кыева дорискаше до курь Тьмутараканю, великому Хрѣсови влькомъ путь прерискаше — XI.

***) Слова: „бога скотья“ в сій умові може бути пізнійшою ільсою, але у всякім разі давньою, бо вона є в різних верзиях літописи.

богатство, збіже і противне — убогий), в дальшій ряді — добродійну силу, подателя добра. Отже боги — то добрі сили, прихильні людському життю й щастю. Чи їм відповідали в світогляді наших предків сили, істоти темні, ворожі „життю Даждьбожого внука“, в формі теж поодиноких божеств? Скільки небудь виробленого дуалізму в словянськїм релігійнім світогляді не помічаємо, а хоч між низшими, божеськими істотами стрічаємо небезпечні чоловіку сотворіння, одначе й вони тільки небезпечні, не злі принципіально, і в словянськїм Олімпі не можна вказати на певно якихось репрезентантів темного, злого принципу.¹⁾ З деякою правдоподібністю можна ще думати се за Стрибога, виводячи його імя від стрити — нищити, отже нищитель добра, біг негоди: в Слові о п. Іг. вітри звуть ся „Стрибоговими внуками“; та не знати, чи дійсно був він наскрізь ворожою силою, а не простою перзоніфікацією певних природних явищ.

Се були-б головні, вищі боги наших предків, про котрих можна щось певне сказати; деякі иньші імена зістають ся цілком неясними або непевними.²⁾

Сї головні боги до певної міри були перзоніфіковані — на се передо всім вказує істнуванне таких абстрактних імен як Даждьбог, Стрибог, істнуванне ідолів і можливість таких поетичних образів Слова о п. І. як Даждьбожь внук, Велесов внук etc. Отже істнували певні елементи теоморфізма. Опись Перунового ідола в літописи і ібн-Фадланове оповіданне вказували-б на початки антропоморфізма: літопись (властиво повість про Володимира) оповідає, що за Володимира поставлено в Київі ідол Перуна деревляний із срібною головою й золотими вусами (с. 52); ібн-Фадлан оповідає, що руські купці молились перед ідолом в формі палі з подібним до людського лицем (с. 95). Але се були іно слабі початки антропоморфізма (про се буду говорити ще низше); взагалі індивідуальність тих словянськїх богів ще дуже слабо була розвинена. Ми напр. не знаходимо ніяких певних слідів генеалогії богів; ільоса Київської літописи, що називає сонце — Даждьбога сином Сварога, підказана, правдоподібно, текстом хронографа, що зве Геліоса сином Гефеста; автор Слова о п. Іг., уживаючи таких виразів як Даждьбогів внук, Велесів внук, Стрибогові внуки, очевидно, не вкладає в них ніякого реального змісту, не виходить з яких небудь генеалогій, тільки дає метафори, поетичні образи близькості того чи иньшого до божества, улюбленности його і т. ин. Важний також з сього погляду факт — то брак богинь в нашій митології: не можемо вказати на

певно ні одної.*) Очевидно, русько-словянські боги ще дуже слабо сперзоніфікувались і не затратили свого початкового характеру — певних природних сил, явищ, елементів.

Окрім тих головних „богів“ в природі наоколо себе давній Словянин і Русин спеціально бачив множество підрядних істот. Не знати, чи не називались вони загальною назвою бісів — старим словянським словом, що в перекладах заступає грецьке *δαίμων*, *даїмоніа* і потім, під впливом християнства стало означати злих духів. Але як би не було з іменем, самий факт існування таких нижших божеств, надлюдських істот в природі в словянським світогляді не має найменшої непевности. В вище наведеном тексті Прокопція бачили ми згадку за „німф і деякі інші божества“ (*даїмоніа*). Такими німфами були полуднево-словянські віли, і наші русалки, — властиво одна і властива категорія їх, бо під сим іменем розуміють не тільки водяних німф, але й утоплениць і нехрещених дітей (мавок — навок, навь — мерлець). Саме імя „русалка“ — пізнійше (від лат. *rosalia*, як тепер приймають) і закрило початкове імя, але віра в водяних і лісових німф муєть сягати загально-словянських часів.¹⁾

Певні таємничі істоти жили в бологах, лісах, горах, полях. Про шанованне криниць, болот, гаїв — себ то тих божеств, що жили в них, згадують письменні пам'ятки від XI в.: м. Іоан згадує про тих „еже жруть ђсомъ и болотомъ и кладеземъ (§ 15), церковний устав Володимира між провинями вчисляє: „или кто молитъ ся подь овиномъ или въ роценьи, или у воды“.²⁾ В теперішні часи ще заховались в народі образи водяника, що живе в воді, лісовика чи полісуна — в лісі, і всяких взагалі „дідьків“ — хатніх, болотяних, лісових etc., що при всяких пізніших модіфікаціях ведуть свій початок від перед-християнських часів; шанованне криниць переховалось подекуди дуже живо. Сучасні чорти, чи дідьки, що сидять в болоті, в дуплятих деревах, в старих покинутих будовах і т. и., заступили місце давніх перед-християнських „бісів“.

Про перзоніфікації рїзних абстрактних понять і культ небіжчиків буде мова низше, а тут ще треба згадати про надприродні прикмети деяких людей. Такі вовкулаки, люде, що можуть обертатись вовком, упирі, що по смерти виходять з могил і ви-

*) Всякі Веспи, Лади, Морани, Живи etc. опирають ся почасти на непорозумінню, почасти на дуже невпевних звістках, див. Крек² с. 403 і особливо Брікнер op. с. -- Archiv XIV с. 164 і далі.

сисають у людей кров. Сюди-ж по часті належать волхви і новітні відьми і відьмаки (від відати, рівнозначно з знахуром, знавцем) — люде, що вміють впливати на природні явища, знають надприродне. Всі вони належать ще до передхристиянського світогляда.

Ласку вищих і низших божеств здобував собі Русин, як і всі, молитвами та жертвами — се був натуральний наслідок персоніфікації натуральних сил і явищ, і початки їх сягають ще праарійських часів.¹⁾ Ми бачили вище звістку Прокопия, що Словяне й Анти жертвовали і тому найвищому богу і тим низшим „демонам“ всяку худобу та обітницями жертв уважали можливим викупити свою душу в останній біді. Константин Порфирородний (De adm. 9) оповідає про жертви подорожніх Русинів на Дніпровім острові св. Георгія (Хортиці): там під превеликим дубом, спеціально поважаним, жертвовали вони живих птиць, хліб, мясо і хто що мав; про птиць кидали жеребки — чи їх зарізати чи пустити живими. Ібн-Фадлан оповідає про жертви просьби і подяки у руських купців: купець, приїхавши до міста, приносить ідолам всяку страву: хліб, мясо, молоко, цибулю, напшток, і молить головного бога, щоб послав йому добрий торг; коли торг іде тяжко, він повторює свої жертви, удаєть ся по протекцію до менших ідолів з подарунками і поклонами, коли-ж попродаєть легко, то уважає обовязком подякувати богу: забиває кілька штук худоби, роздає частину убогим, а решту приносить ідолам і розвішує голови худоби на закопаних наоколо палях (с. 95). Про літописну згадку за жертвоування людей скажу низше. Цікаву молитву наводить ібн-Даст (с. 30—1): під час жнив, каже він, беруть просо в корці, підіймають до неба й кажуть: „Господи, ти давав нам страву, дай нам і тепер її подостатку!...“

Як бачимо, Константин оповідає, що Русини молились і жертвовали під великим, спеціально уживаним до сього дубом. Спеціально поважанне дерев, як сьвященних місць, де перебуває біг — се річ загальнозвістна у індоєвропейських народів; нема нічого дивного, що й у Словян вони заступали місце храмів або якихось образів. Взагалі для молитви, жертв, взагалі культу, служили ті місця, де чоловік особливо живо відчував на собі вплив природи, подих тієї таємничої сили, що переймала її й була властивим предметом культу, та уважав можливим як близьше до неї наблизитись. В образку, поданім ібн-Дастом, Словянин молить ся на полі до неба; в вище наведених місцях

Правила м. Іоана або Володимирового устава він жертвує таємничим природним силам коло криниць і болот, молить ся в лісі або коло води.

Але поруч таких нерукотворних святищів бачимо і рукотворні. Храмів, правда, у Словян не знаходимо, окрім балтійських, і то пізнішими часами, але згадують ся в X в. на Русі ідоли богів. Найраніша звістка літописи стоїть під 945 р.: Ігор з дружиною присягає в присутности грецьких послів, — „іде на холмы, где стояше Перунъ“ (с. 33—4); потім, оповідаючи за Володимира, літопись каже, що він поставив в Києві на горі, коло княжого двору, ідоли Перуна, Даждьбога, Стрибога і ин.; що Добриня посланий від Володимира намісником у Новгород, поставив там над р. Волховим ідол Перуна (с. 52—3). Іларион, мніх Яков, кажучи про заслуги Володимира перед християнством, теж згадують про поганські ідоли і капища (жертвенні місця) на Русі; Яков каже навіть про „храми ідольські“, але ся одинока звістка, по всякій імовірности — риторична фраза.

Слова літописи, що оповідає, як Володимир ставив ідоли, наводили на гадку декого, що ті ідоли — то була новина на Русі, що то Володимир під чужим впливом (поморським чи варязьким) тільки починав їх заводити. Але такий погляд неоправданий; літописене оповідання — то спеціальна моралістична повість про Володимира, що має на меті виказати контраст його поганської безбожності й християнської побожності; иньші твори XI в., говорячи про Володимира, нічого не знають про якісь його спеціальні заходи коло поганства. З рештою ідол Перуна бачимо ми ще за часи Ігоря; за руських ідолів згадує і Ібн-Фадлан. Могли се, справді, бути тільки початки тієї стадії поганського культу — шановання богів в формі антропоморфних образів: можливо, що сї ідоли були тільки в більших центрах тодішнього життя, тим часом як народня маса могла віставати ся при старих жертвах та молитвах коло дерева та криниць; але уважати ті ідоли якоюсь чужою новиною, занесеною на Русь кілька років перед християнізацією, нема причин.

Літопись, оповідаючи всякі страхи безбожности перед охрещенням Володимира, каже, що в Києві жертвовали ідолам людей. Перший текст одначе неясний: „и жряху имъ (тим Володимировим ідолам), наричище я богы, и привожаху сыны своя и дъщери, и оскверняху землю требами (жертвами) своими, и осквърнися кровью земля Руская и холмъ-тъ“ (с. 52) — неясно, чи Кияне

жертвовали своїх дітей богам, чи тільки приводили їх для участі в жертвах. Жертвовање своїх властних дітей у всякім разі факт досить неймовірний, звернім ся за конкретними фактами. Такий наводить літопись оден: Володимир, вернувшись із щасливого походу на Ятвягів, з своєю дружиною „творяше потребу“ (жертву), але „старци и бояре“ постановили кинути жеребки на хлопця й дівчину та їх жертвувати богам; упало на сина Варяга християнина, він не дав свого сина і поганьбив поганських богів; довідавшись про се, Кияне-погани роскидали його двір і вбили його з сином (с. 54—5). Се оповідання оперте на місцевій традиції, але може бути питання, чи ся справа жертви переказана добре, та чи не є се тільки спогад про убиство Варяга за ганьбу, висловлену на поганських богів? Не заперечуючи зовсім, зазначаю тільки сі непевности. Крім літописи про жертвовање людей оповідають ще Ібн-Даст і Лев Диякон. Ібн-Даст каже: у Русинів є знахурі, що мають дуже великий вплив на князя; що вони скажуть жертвувати богу, то мусить бути; „знахур бере чоловіка чи худобу, кидає йому петлю на шию, вішає жертву на палю й чекає, поки задушить ся; і каже: „от жертва богу“ (с. 38); ся інтерна відомість має ту слабу сторону, що дуже близьке до нього оповідання знаходимо у Ібн-Фадлана про Болгар,*) і для того насувається ся питання, чи воно не приточене до Русинів через помилку? Лев Диякон (X в.) оповідає, що Русини в Доростолі, палячи своїх покійників, „справляли жертви за мертвих: топили в Дунаю дітей і півнів, кидаючи в течію“, але й тут насувається ся сумнів, чи Лев не помиляв ся з сим жертвованням дітей за умерлих? бо анальоґічних жертв за умерлих ми не стрічаємо. В кінці істнованне на Руси звичая жертвувати людей в певних, важніших випадках можливе, але мені представляєть ся не зовсім певним.

Цікаво, що в поданих вище оповіданнях літописи про присягу, складану перед Перуном, про жертви богам і т. п. ніде не виступає спеціальна верства жерців. Вони і взагалі ніде не згадують ся на Руси, як і в иньших Словян (окрім пізніших балтійських), так що можна з усякою певністю сказати, що в нас їх не було, і се цілком натурально при слабо виробле-

*) Вид. Гаркави с. 91: коли вони бачать чоловіка оборотного і бистрого, то кажуть: сьому чоловіку випадало-б служити богу, і для того ловлять його, кидають йому на шию петлю й вішають на дереві, доки не роспадеть ся.

них формах релігії й культу. Публичні жертви, в імені держави чи народу, справляє князь або заступники громади — бояри й старці в поданім вище оповіданню літописи. Приватні жертви й молитви справляв кождий за себе чи за свою родину, як от в оповіданню ібн-Фадлана про руських купців. Ролю голови родини як заступника її перед богами показують нам сучасні, вже християнізовані обряди — нпр. на різдвяній вечері, як батько чи иньший старший править молитви і всякі релігійні церемонії при побожній, пасивній асистенції домашніх.

За всім тим, хоч не було спеціальної кляси жерців, були одначе люде, що уважали себе й уважались спеціалістами і порадниками в усякого рода релігійних справах. Се власне були б згадані вище волхви — знахурі; з такими „волхвами — кудесниками“ (чудотворцями) докладно знайомлять нас наші місцеві джерела. Віщий Олег мав запитатись волхвів, від чого він має вмерти, і волхви прорекли, що від свого коня; він залишив того коня, але дійсно, каже повість, вмер з того, що вкусила його гадюка, вилізши з черепа того коня. З такими волхвами, видно, нараджувала ся в Полоччині вже по охрещенню Руси мати звісного Всеслава про свого сина, що родив ся з „язвеном“ на голові, і вони прирадили, аби він носив те язвено на собі, і від того він був „немилостивъ на кровопролитъ“ (Іп. с. 109). В Києві вже в 2-ій пол. XI в. з'явивсь був волхв, що оповідав, як йому з'явило ся пять богів і заповідали великі переміни на сьвітї (с. 127). Сі волхви, предки пізнійших відунів-чарівників і відьом мають надлюдське знанне тайного, укритого, через те вони віщі — в'їдущи; вони, очевидно, найліпше могли знати, чого ніхто не міг знати — як покормовати таємничими силами природи, придбати їх ласку і поміч і відвернути шкоду. Але вони й самі підлягали необоротному впливу тих сил. Олега звали люде „віщим“, але волхви напрозорчили йому смерть від коня, й стало ся; і віщий Всеслав, на що був кудесник, а „часто б'їды страдаше...“

Ми бачили вище звістку Прокопия, що Слов'яни й Анти не признавали фатума; очевидно, Прокопій виходив тут з того, зазначеного ним факту, що вони уважали можливим жертвами та обітницями визволяти ся від біди чи смерти, отже не признавали якоїсь непереможної сили сієї долі, а підпорядкували її божій волі. Ся панує над чоловіком всевластно. Віщий Боян, що очевидно, стояв ще вповні на ґрунті поганського сьвітогляду, висловив се в максимі (Слово XI):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути...

Волю божу він представляє, відповідно народнім поглядам, в виді суда, декрета; „прийти на суд“ значить умерти, підпасти останньому декрету. Теж бачимо і в народній мові: дівчина виходить за „судженого“ її долею чи богом. У полудневих і західніх Словян, у північних Великоросиян є суждениці, судички, суди-нушки, що заправляють людською долею. З ними зближують „рода і рожденицю“, звістних в східньо-словянській книжній літературі XII в.: канонічні записки Кирика (новгородські) згадують, що люде „крають хліби, сири, мід“, роду і рожениці (рожаниця) і пють на честь рожениці.¹⁾ Судячи по імені, тут можна бачити долю прирожденну, в противність полуднево-словянській припадковій „срѣчи“. Кождий має свою долю, перзоніфіковану в спеціальну істоту, і ті долі призначають ся богом чи якоюсь спеціальною вищою силою (Усуд сербських казок). Перзоніфікують ся рівнож такі ідеї як Лихо, Злидні, — початок тому бачимо вже в Слові о полку Ігореві в образах Обиди, Нужди, але сї образи взагалі не прибрали, щоб так сказати, кости і плоти конкретних істот. А „род“ і „рожаниця“, сполучаючи до купи ідею долі з ідеєю опікунів, патронів рода, вже подають руку культу предків-небіжчиків.²⁾

Словяне й Русини спеціально вірили, що душа існує осібно і самостійно від тіла, тож і не гине з смертю чоловіка. Про се маємо і безпосередні літературні звістки, і ще більш посередніх. Русь, присягаючи на умові 944 р., заклинала себе, як би не додержала тієї умови, між иньшим: „да будуть раби в сий вѣк и въ будущий“ (Іп. с. 33). Се заклає, хоч по стилізації умови вкладаєть ся в уста християнської Руси, очевидно — уложено відповідно поглядам поганьської Руси. Сі погляди розвиває Лев Диякон (ІХ. 8): Русини, каже він, ніколи не віддають ся в неволю, скорше себе забивають самі, бо вірують, що забиті ворогами на війні служать на тім сьвіті (*ἐν ᾧδου*) своїм убийцям; боячи ся такої неволі, вони самі себе забивають, не хочачи служити тим, що їх забють. На разі нотуємо саме вірування про посмертне житє, але при тім треба зазначити, що Л. Диякон тут дещо покрутив: Русь, очевидно, вірила, що раби сего сьвіта будуть рабами й на тім сьвіті, і через те не віддавались в неволю.

В оповіданню ібн-Фадлана про похорони руського купця один присутний висловляє переконання, що небіжчик, по спаленню його тіла, переходить просто в рай, а дівчина в екстазі бачить своїх свояків і свого покійного пана „в гарнім зеленім саді“ (раю), і він кличе її до себе (с. 99).

Істнованне віри в посмертне жите потверджують і такі факти як наділенне мерця при похороні річами, що були йому потрібні в житю, як культ духів предків, вірування, що мерці можуть з'являтись часом між живими, а людська душа, в певних випадках, може перейти в рослину або звіря, — вірування, що переховались в нашій народній словесности досі.

З огляду, що похоронні обряди дуже добре ілюструють сі віровання, ми подамо тут звістки про них, тим більше, що наші відомости про сі обряди багаті як рідко в сфері культурної історії, бо маємо окрім досить багатих письменних звісток ще й археологічний матеріал.¹⁾

Ібн-Фадлан був присутним на похороні багатого руського купця в котрімсь надволзькім місті (мабуть Ітилі) 922 р. Він описує його так: небіжчика положили в могилу тимчасово та поставили коло нього напиток (правдоподібно — мід), овочі й гуслі (чи взагалі струнний інструмент), а самі зайнялись приготуванням йому одежи й усього иншого потрібного — се тривало десять день; майно його, як звичайно, поділили на три частини: третину дають родині, третину уживають на спорядженне одіжи небіжчику, третину — на напиток (правдоподібно — мід), що пють в день похорон. Спитали дівчат невірниць небіжчика, котра схоче бути похороненою з ним; одна зголосилась, і її від тоді пильно стерегли, а дівчина пила ті дні й веселилась. В день похорон витягали човен на берег, оперли на підпори, а наоколо поставили ідоли в формі людей. На човен поставили лавку, застелили килимами, грецьким шовком і виложили шовковими подушками, а вгорі над нею зробили намет; се робила баба, що доглядала всіх тих приготувань, вона-ж забиває дівчину; її звуть „ангелом смерти“. Небіжчика одягли як найбагатше: в шовкову свиту з золотими гудзями, на голову соболеву шапку з золотим верхом, і посадили в наметі на лаві, підперши подушками; коло нього покладали напиток, овочі й пахучі рослини та зброю небіжчика; розтяли собаку й кусники її положили теж коло нього; теж зробили з двома конями, поганявши їх перед ним, з двома коровами, півнем і куркою.

Потім прийшла черга до дівчини; її підіймали трічі до чогось, що Арабу вдалось подібним до дверної притолоки, може над кирницю, й вона бачила там (в екстазі, а може й п'яна) небіжчиків — своїх батьків і свояків та свого господаря: „сидить він в саді, а сад гарний, зелений; з ним там чоловіки й хлопці, він кличе мене, ведіть же мене до нього“, мала казати дівчина. Тоді її повели до небіжчиковаго човна; вона роздала свої окраси прислужницям і з чаркою, у піснях прощала ся з сьвітом; після того її заведено до намету і там її задушила і ще ножем заколола та баба.

Тим часом під човном згромаджено дрова; найстарший свояк небіжчика запалив тепер сї дрова, й інші стали за ним кидати теж запалені тріски. За годину згоріло те все. Тоді на тім місці зробили могилу, а в середину поставили березову палю, надписавши на ній імена небіжчика і руського князя. Оден присутній Русин сказав ібн-Фадлану: „ви, Араби, дурні, що кидаєте найдорожшого й наповажнійшого у вас чоловіка в землю, де його їдять гади й хробаки; от ми палимо його за одну хвилю, й він зараз же ветунає до раю“.

В сїм оповіданню ми занотовали вже сї безпосередні згадки про посмертне жите людських душ у раю, „в гарнім зеленім саді“, після того як тіло пропало; на посмертне-ж жите вказують ті веї прибори до похорону: небіжчик переходить на той сьвіт з цілим інвентарем: човном, конями, волами, питєм і їдою, ба навіть і жінкою. Значінне сього останнього момента в описи ібн-Фадлана поясняють слова Масуди: „як вмре чоловік, то разом з ним палять його жінку; як умре жінка, то чоловіка не палять; а як умре нежонатий, то його женять після смерти“.¹⁾

Сей похоронний обряд, описаний у ібн-Фадлана, в цілости потверджуєть ся чернигівськими розкопками; от як описує на їх основі похоронний ритуал проф. Самоквасов: робило ся земляне підвисшенне (т. зв. точок), на сїм складали великий стіс дрова і збивали залізними цьвоками; на стосі клали небіжчика і коло нього зброю, ріжні річи, гроші, зерно, домашню худобу; в певнім віддаленю клали трун жінки; спаливши то все, засипали землею.²⁾

Се були похорони богатїйших, аристократів. Похорон звичайний описує ібн-Даст (1-ої пол. X в.): Словяне покійників палять; жінки на знак жалю друкать собі ножем лице й руки; коли котра з жінок небіжчика з особливої любови схоче вмерти з ним, її вішають коло трупа небіжчика і палять теж; на другий

день по спаленню небіжчика ідуть на огнище, збирають попіл, складають в судину і ставлять на горбі; по році збираєть ся туди родина небіжчика, приносять яких з двадцять кухлів меду, ідять, пють і по тім розходять ся (с. 29—30). Подібне оповідає й Повість про Сіверян, Радимичів, Вятичів та Кривичів: „аще кто умряше, творяху трызну надъ нимъ и по семъ творяху краду (стїс) велику, и възложать на кладу мертвѣца, и съжигаху, и по семъ събравше кости, вложаху въ есудъ малъ и поставляху на столпѣ“.¹) Дійсно, в Сіверщині маємо поруч тих аристократичних могил звичайні, де на горбку стоїть горнець з останками небіжчика і дрібних зьвірят, спаленими де инде і вложеними потім в сей горнець, а горнець присипано землею.²)

В наведєнім вище оповіданню ібн-Фадлана Русин сьмієть ся з Арабів, що вони ховають в землю своїх небіжчиків. Але тим часом у самих Русинів був і другий похоронний тип — ховання в землі, і то як раз і у Русинів *κατ' ἐξοχήν* — Полян, також у Деревлян, Дреговичів, а може й у иньших (словянський похоронний тип волинський і карпатський досі не висліджений). Повість, закидаючи нечестивий обряд палення иньшим, не згадує про похоронний обряд Словян на правім боці Дніпра, — очевидно, власне через те, що він був ближший до пізнійшого християнського — тут ховали в землю. З них найліпше просліджений похоронний тип Деревлян; він має певні варіанти; найчастійше небіжчика ховали в ямі, викопаній в глиbokість верхньої веретви ґрунту, але досить часто і на поверхні землі, або навіть на підвисненню.*) Не в усіх могилах знайшли ся сліди гроба, і в сій точці дослідники розходять ся в поглядах; діло в тім, що звичайно коло трупа знаходять ся великі залізні цьвоки, і се дало повід думати, що сї цьвоки вказують на ієтнованне гробів: небіжчик клав ся в домовину, збиту тими великими цьвоками з деревляних брусів, чи зложеною просто з двох колод, видовбаних чи випалених і потім збитих до купи цьвоками.**)

*) Проф. Антонович констатує з 282 могил 164 похорони в ямі, 70 на поверхні, 48 на підвисненню.

**) Се гадка д. Гамченка — Житомирській могильникъ с. 99. Проф. Антонович натомісь думає, що сї цьвоки мали якусь иньшу самостійну ролю; він висловив був здогад, що небіжчик накривавсь зверху якимсь покривом, і сєй покрів притикав ся до землі тими цьвоками, втиканим по лінії контурів тіла (див. Чтенія київські т. III с. 2), але після доводів, висловлених д. Гамченком, в своїй новійшій публікації він не повторив сього здогаду, хоч не прийняв і поглядів д. Гамченка, — Раскопки въ странѣ Деревлянъ с. 8.

чика ховали вбраного в повний костюм, і з ним звичайно клали різні предмети з господарства: ножики, кремні (часом з огнивами) для кресання огня, часом деревляні відра і глиняні судини, серпи, залізні знаряди. Над сим сипано земляну могилу. Звичайно в могилі лежить тільки оден небіжчик.

Подібний тип похорона в деревляних колодах і домовинах стрічасмо і на північ від Припети, і в землі Полян, і за Дніпром на сіверянській території. На полянській території часто зустрічають ся похорони вояків із зброєю і з конем убитим при похороні; одначе досі ще не доведено на певно, чи маємо тут полянський похоронний обряд.

З літературних джерел треба піднести звістку ібн-Даста; у „Словян“, як ми бачили, він констатує паленне мерців; у Руси натомість — похорон в землі: як умре хто небудь із значних, копають йому могилу як велику хату, кладуть його туди і разом з ним одіж і золоті обручі, що він носив, ставлять багато страви, судини з напитком і гроші, на решті кладуть в могилу улюблену жінку небіжчика живого; вихід могили закладають, і жінка вмирає в затворі. Мушу одначе зазначити, що се оповідання трохи підозріле своєю близькістю до оповідання Масуди про дунайських Болгарів.¹⁾ Наша літопись говорить тільки про поганський звичай сипати могилу над небіжчиком та дає звістку про тризну: Ольга заповіла тризну над могилою свого чоловіка; Деревляне, „слышавше, свезоша меды многы зъло“; Ольга поплакала над гробом свого чоловіка та сказала висипати високу могилу, і коли висипали, „повелѣ тризну творити“; тоді Деревляне засіли пити, доки не поупивались (с. 36). Сей образок близько підходить до оповідання ібн-Даста про роковини на могилі, з пиром і медом. В чернігівських могилах на першій верстві землі, що покриває спалені трупи, знайдено судини з паленими останками барана — мабуть жертви, і з ними різна зброя; може се останки тризни, присипані потім новою верствою землі.

Але тризна не обмежалась самим пированнем на могилі; слово се означає: боротьбу, битву, і можна думати, що бодай на похоронах богатших уряджувались на честь небіжчика якісь бої, гри. При тім іменем тризни означались як сї поминки по-смертні, так і передпохоронні: „аще кто умряше, творяху тризну надъ нимъ“, і потім палили, оповідає Повість про поганські звичаї Сіверян і иньших (с. 7).

Вірили, що небіжчики — навъе — можуть з'являтися по смерті на землі між живими. В другій пол. XI в. ходила на Руси поголоска, що в Полоцьку з'являють ся по ночах мерці, невидні оком, тільки чутно їх було, і сліди від коней лишались, а хто виходив з дому, щоб їх побачити, ті умерали (Іп. с. 150). Для покорма небіжчиків лишали страву на могилах і в хатах при поминках. Про те, де перебувають душі небіжчиків після смерті, погляди двоїлись, як то було з рештою у Словян, і у иньших народів. З одного боку — всім Слов'янам спільна віра, що предки — діди живуть в своїй колишній оселі, стають тут домовими духами; з другого боку — є переконання, що душі живуть в иньшій сьвітї, в раю. Ми бачили вище, у ібн-Фадлана, руські погляди, що небіжчики перебувають у „гарнім зеленім садї“. Рай — слово праслов'янське (з ним зв'язують — ирий, вирий, край тепла і сьвітла, куди на зиму летять птиці), воно означає місце гарне, веселе, з гарною рослинністю, але не знати, чи воно вже в передхристиянські часи спеціалізовалось для означення того місця, де перебувають небіжчики; против сього промовляло-б, що воно й за християнських часів означало взагалї гарну, угїшну місцевість, і князі, ставлячи собі за містом двори (се характерно, очевидно — тут заховалась ідея гарної природи, гаїв, садів, дозвілля), називали їх „раями“¹⁾; се ледво могло-б бути, як би се слово було технічним для небіжчиків, тим більше — без того відтїнка, який має ідея християнського раю. Дїло в тім, що ми не знаходимо в слов'янській сьвітоглядї ніяких слїдів ідеї моральної заплати по смерті, контраста долї добрих і злих. Посмертне житє — се продовженне сегосвїтнього; як ми бачили вище, хто пановав на сїм сьвітї, має панувати, по поганським поглядам, і на тім; хто був рабом тут, буде й там. Ідея посмертної заплати, посмертної кари принесена християнством; хоч слово пекло (від пекти — огненне місце) праслов'янське, та своє пізнійше значінне прибрало воно вже під впливом християнства.²⁾

Відомости про культ предків дуже бідні. Ми можемо властиво зазначити два момента, один — се тризни в певнім часї по смерті небіжчика і загальні поминки мертвих, другий — се культ домашніх духів. Про поминки будемо казати низше, що до культу духів — то тут ми оперуємо тільки фактами сучасної етнографії; тільки в давнім культї рода і рожаницї можемо бачити елементи культу предків, репрезентантів рода.³⁾ Характерно, що домовий дух — дїдько в сучасних поглядах зрівняв ся з чор-

том, злим духом; окрім загального впливу християнства тут відбила ся двозначна роля сього духа — і прихильного і zarazом страшного, двоїстість, що взагалі характеризує відносини людини до мертвих: поважанне і страх.

Головно на основі-ж сучасної етнографії (бо літературні відомости маємо пізні — з XVI—XVII в., і то дуже бідні) знаємо дещо про св'яточний календар наших предків: приладжені до християнських св'ят, де в чім християнізовані, давні св'ята доховали ся в значній силі досі і служать до освітлення старого світогляда.

Як наша мітольоґія взагалі, і св'ята мають наскрізь натуралістичний характер і виходять з головних моментів оборота сонця і звязаного з ним річного розвитку й упадку земного життя; при тім одначе й тут бачимо певні початки персоніфікації тих моментів і навіть антропоморфічного їх представлення: хоч багато тут можна зачисляти на пізнійшу, тисячлітню еволюцію, але безперечно — початки належать ще до передхристиянських часів. Згадаємо дещо головніше, поминаючи неясне або непевне.

За Корочуном — найбільш коротким днем року наступає, із зимовим поворотом сонця, св'ято нового астрономічного сонячного року. Воно зляло ся з християнським Різдвом (що само було, в античній св'іті, положено на сей час для християнізації поганських св'ят новонародженого сонця); само Різдво через те мало назву Корочюна.¹⁾ Поганське-ж св'ято дістало, під впливом грецько-римської культури, її новорічних св'ят, пізнійшу назву коляди (Calendae).²⁾ Воно полишило багаті сліди в сучаснім св'яткованню Різдва, Нового Року, Водохрищ; сї сліди виразно вказують на хліборобський, господарський характер св'ята: вечере серед снопів, перед нагромадженою купою хлібів; жичення і вроження урожаю та приплоду на будущий рік, запросини мороза на кутю і т. д.

Прихід весни витаєть ся веснянками і весняними грами, що тягнуть ся до Зелених св'ят. На сих св'ятах злучило ся кілька поганських: перше — св'ято розцвіту природи, коли весна стрічаєть ся з літом, і подекуди персоніфікуєть ся в молодій дівчині („тополі“). Друге — русальний тиждень (русальна неділя часто згадуєть ся вже в Київській літописі): тоді русалки виходять з води і гуляють по берегах; при тім мішаєть ся св'ято властивих русалок з св'ятом небіжчиків: четверток на

зелених сьвятах є заразом і „навським“ (мавським) або мертвецьким великоднем і русальним; навський день одначе ріжно кладеть ся — то на перший понеділок вел. поста, то на „праву середу“ (Преполовеніє).¹⁾

Літній поворот сонця — найбільший розцьвіт природи і заразом заповідь її заникання, завмерання, сьвяткуеть ся на Купайла, сполученого з християнським Івановим днем (під 24 с. с. червня), і перзоніфікуеть ся в парі Купайла і Марени; се ніч повна чудес, коли тайни природи стають приступними людям, коли цьвіте папороть, коли можна чути мову звівірат, бачити поховані скарби. Купальний обряд маємо з XVII в. в оповіданню Густинської літописи: „сѣ вечера собираются простая чадъ обоого полу и соплетаютъ себѣ вѣнцы изъ ядомого зелія или коренія и препоясавшеся быліємъ, возгнѣтають огонь, индѣ же поставляютъ зеленую вѣтвь и емшеся за рудѣ около обращаютъ окрестъ оногo огня, поуще своя пѣсни, преплетаютъ Купаломъ; потомъ презъ оный огонь прескакають, оному бѣсу жертву себе приносяще“²⁾; се й досі в значній мірі заховуеть ся. Заникання літнього жита перзоніфікуеть ся також в образі Коструба: його ховають під час літнього поворота сонця.³⁾

Як похоронні обряди тісно звязані з релігійним сьвітоглядом, так инший многоважний акт людського жита — шлюб уведе нас в сферу суспільних відносин.⁴⁾

Скільки можемо сягнути в минувшину нашого народа, ми все стрічаємо шлюбні відносини вже значно виробленими. Такі форми, як нічим необмежені супружі відносини чоловіків і жінок в границях цілого рода або многомужність (поліандрия), як і були,^{*)} лежать за границями не тільки прасловянського, але й праарійського жита, бо й се останне, скільки можна судити про нього на підставі язикового запаса, перед поділом індоевропейських іруп вже мало вироблені родинні відносини, одномужне супружество й форми кровного (агнатичного, по батьку) споріднення.⁵⁾

*) Звістна теория Багофена про еволюцію форм супружества, розвинена рядом инших учених, не може прикладатись скрізь а ргіогі, без застережень, як примітивні форми, пройдені неминучо кождою суспільністю. Від деяких пізнійших явищ т. зв. матріархата та неунормованого супружества у Індоевропейців і Словян спеціально можна робити по найбільше тільки гіпотетичні здогади про колишнє істнування сих форм.

Так імена батька (санскр. pitár — словянської форми бракує, санскр. tâtás, наше тато, і ще грецьк. *ἄτα*, лат. і tot. alta, слав. отць), матери (санскр. mâtár — слав. мати, лат. mamma і наше мама), сина (санскр. sînus, сл. сынъ), дочки (санскр. duhitár, сл. дъщи), брата (санскр. bhrâtar, сл. братъ), сестри (санскр. svâsar, сл. сестра), стрія (санскр. rîtrvya, сл. бракує) безперечно належать до спільного, праарійського запасу).

Так само знаходимо ряд імен для означення відносин жінки до членів родини її чоловіка, в котру вона вступала: свекра і свекрухи (санскр. svâsura і svâsurî, гр. *ἐκνυρός* і *ἐκνυρά*, сл. свекръ і свекры), деверя (санскр. dēvár, сл. дѣверъ, брат чоловіка), для сестри — зовиці є паралелі між європейськими мовами — гр. *γάλως*, сл. зльва), ятрівок (санскр. yâtar, сл. ѣтры, жінка деверя), невістки (санскр. snushâ, сл. і старорує. снѣха).

Але імен для свояків по жінці бракує в праарійськiм запасі, так само як і для рідних по матери — факт важний, бо ся стріча явищ вказує виразно, що жінка входила в рід свого чоловіка, розриваючи з своїм родом; родство істнувало тільки в середині батькового рода, рід матери зіставав ся чужим; отже відносини патріархальні зазначені досить категорично.

Спорідненне по матери і через жінку здобуває собі признание аж пізнійше, по части в кругу європейської групи, по части в словянсько-литовській; деякі з давніх означень спеціалізують ся, як брат матери — уї (лат. avus і avunculus), не тий (сестричич, санскр. pârât, що значить взагалі потомка, сина, внука, — цікаве з сього погляду наше: племенник) і т. и.

Старою назвою для чоловіка є санскр. pāti — чоловік і пан, гр. *λόσις*, для жінки — санскр. gnâ, слов. жена, від gèn — родити. Характерно, що загальної назви на батька і матір нема, як нема її в нашій мові доси (батько-матір); тут знову відбились в слові дійсні обставини: чоловік і жінка — се в праарійськiм суупружестві величини неоднакові, чоловік є паном, роля жінки передо всім тільки — помножати рід.

Словянський термін для шлюбу вести (водимая — жінка шлюбна) сягає теж праарійських часів (санскр. vadhî жінка); теж значінне маємо і в иньшiм терміні — сягати; вони можуть вказувати на церемонію, але ще скорше — на вивід жінки з її рода, те-ж відокремленне її від її рода, що ми вже бачили вище.

Дві форми шлюбу можна констатовати в прарийській старовині: умикання, заберання силоміць і — купно. Умикання історія не застає вже у індоєвропейських народів в реальнім значінню, тільки в обрядових, символічних пережитках; такі пережитки істнували й у руських Словян на очах нашого літописця. Купно мало своє реальне значіння у декотрих на памяти історії, воно заховалось і досі у нас у весільнім ритуалі. Але на самім порозі історичних часів обидві ці примітивні форми шлюбу у нас не мали вже реального значіння.

Клясичне місце Повісти оповідає про шлюб у руських Словян, констатує ріжницю, контраст у звичаях Полян і їх сусідів:

Поляне бо своихъ отецъ обычаи имяху (имуть) тихъ и кротокъ, и стыдѣнье къ снохамъ своимъ, и къ сестрамъ, и къ матеремъ своимъ (и къ родителемъ своимъ), и снохы къ свекровамъ своимъ и къ дѣверемъ велико стыдѣнье имуще, и брачныи обычаи имѣаху: не хожаше женихъ (зять) по невѣсту, но прихожаху вечеръ, а заутра приношаху что на ней владуче. А Деревляни живяху звѣрьскимъ образомъ, живуще скотьскы: и убиваху другъ друга, ядуще все нечисто, и браченья (брака) въ нихъ не быша, но умыкаху у воды дѣвица. А Радимичи, и Вятичи, и Северо одинъ обычай имяху: живяху в дѣсѣ, якоже всякый звѣрь, ядуще все нечисто, и срамословье в нихъ предъ отци и предъ снохами; и браци не бываху в нихъ, но игрища межю селы; и схожахуся на игрища, на плясанья и на вся бѣсовьскыя пѣсни, и ту умыкаху жены себѣ, съ нею же кто свѣщевашеся; имяхуть же по двѣ и по три жены.¹⁾

В сім оповіданню деякі дослідники добачали істнування у руських Словян на початках історичного жита неунормованих супружних відносин, але сього ніяк не можна з нього вивести. Літописець признає шлюбом тільки віддавання молодої її родичами нареченому і з сього погляду не признає деревлянської або сіверянської умички за шлюб; але з його-ж оповідання виходить, що тим способом брали собі жінок, що супружество істнувало і що найбільше може він закинути Сіверянам і ин. — що вони мали по кілька жінок, а не те, що вони не мали унормованих супружних зносин. Правда, покликають ся ще на варіант сього оповідання в Переяславській літописи (с. 3—4), де представлено так, що ці відносини на „игрищах“ не вели до правильних супружеств: „инныхъ поймающе, а другихъ поругавше метаху“, але варіанти цієї літописи мають ясні прикмети піз-

нійших моралістичних вставок — мірковань книжника і не мають значіння такого, аби могли поправляти оповідання Повісти.¹⁾

Оповідання Повісти досить виразно дає знати, що се хапанне дівчат було вже символом — пережитком: „умыкаху, съ нею же кто свѣщевашеса“, отже наперед дівчина давала свою згоду. Ми не можемо припустити тут дійсного хапання силоміць з огляду на істнування виробленої вже в прасловянські часи термінології для свояків жінки, як також і на те, що й у иньших індоєвропейських народів ми не стрічаємось з реальним „умиканням“. В Х—ХІ в. се був тільки обряд, хоч він і був вірним відгомонам тих обставин, коли жінка дійсно викрадалась чи силоміць забиралась у чужого рода: найбільш придатними для сього були тоді дійсно сьвяточні ігрища, де сходилась молодіж з сусідніх сел і родів, і коло води, де теж сходились дівчата з сусідства. В Х—ХІ таке повне відокремлення родів не могло мати місця, і сей звичай був вже тільки пережитком.

Переживала ся, але ще не пережила ся форма купна. Ще „вѣно“ (що властиво означає ціну, і дійсно було давніше платою за жінку її роду) давалось женихом своякам молодій, хоч вже по довершенню шлюба, отже мало характер дарунка.*) Ібрагим ібн-Якуб каже, що у Словян жених дає батьку молодій значний весільний подарунок (с. 5). Але вже витворяєсь противний звичай — давати посаг за молодію: у Полян, як бачимо, приносили в її дім „что на ней владуче“ — факт многоважний своїм впливом на становище жінки в родині її чоловіка.

Куплена чи вхоплена жінка з початку мусіла бути такою-ж власністю чоловіка, такою-ж річю його інвентара, як і всяка иньша. Хотів він мати їх більше, а ставало його на купно більшого їх числа, що перешкоджало йому мати їх більше? З сього як з одного боку виникає повна можливість многоженства, так з другого й та обставина, що се многоженство практиковалось тільки богатими, значними, а загал жив в одноженстві від непамятних часів. Як ми бачили, Повість закидає Сіверянам, Радимичам і Вятичам, що вони мали по дві й по три жінці; се, очевидно, може дотикатись тільки їх аристократії, але теж саме практиковалось і в Полянській землі, як практиковалось у бога-

*) Іпат. с. 80: Володимир, побравшись з Анною, дає „за вѣно Корсунь Грѣкомъ царциѣ дѣля“, пор. с. 108: Ярослав, видавши сестру за польського князя Казимира дістає від нього „за вѣно“ вісімсот невідьників.

тьох інших індоєвропейських народів на початках їх життя. Ярополк був оженений з якоюсь Грекинею, а сватав Рогніду, Володимир мав п'ять жінок правдивих (водимья), окрім численних наложниць (Іп. с. 53). Про многоженність у Русинів і Слов'ян взагалі говорять і Араби; Ібрагим ібн-Якуб оповідає, що слов'янські королі замикають своїх жінок; у одного чоловіка буває їх двадцять і більше.¹⁾ Християнство вплинуло на те, що тільки одна жінка уважалась властивою, шлюбною, інші звалися „меншцями“, „наложницями“, але й воно не знищило відразу многоженства, ані не зробило різниці між шлюбними і нешлюбними дітьми. Як бачимо з Правил м. Іоана, ще сто літ по Володимировім охрещенню було звістним явищем, що деякі „безь студа и бес ерама 2 женѣ имѣють“ (§ 6). Св'ятополк не робив різниці між шлюбним сином Ярославом і нешлюбним Мстиславом, галицький Ярослав передав своє князівство нешлюбному сину Олегу, поминувши шлюбного Володимира і т. п. (Іп. с. 177, 442). Про практикування розвода („роспусти“) довідуємось з того-ж Правил м. Іоана (іже свое подружье оставить и поймая иную, такоже и жены — § 21).

Слов'янські жінки мали репутацію дуже поправних (Маврикий, Боніфаций, аль-Бекри²⁾); на сю репутацію, очевидно, рішучо вплинув звичай, що жінка забивала себе по смерті чоловіка, але та репутація відповідала дійсності. Про тяжкі карі за переступ для жінки і співпривинника у західніх Слов'ян каже Тітмар. В наших джерелах ми не стрічаємо ані факта зради жінки, і можемо се прийняти за доказ, що такі факти були дуже рідкі; що вони, розуміється, бували, доводять хоч би „урґканія“ Володимирового устава. Високі вимоги для жінки поруч із повною свободою конкубінату для чоловіка не повинні нас дивувати: се консеквентні виводи з погляду, що жінка є власністю чоловіка, отже не може вийти з його волі й власності, тим часом як чоловік має повну волю над собою.

В сім же погляді мав свій початок згаданий, дуже довго заховуваний звичай палення чи взагалі забивання жінки по смерті чоловіка: раз чоловік мав потребу в різних річах свого інвен-

*) С. 54. Порівняти теж слова ібн-Дада: як небіжчик мав трох жінок... Я поминув в тексті оповідання ібн-Фадлана (с. 101) про руського короля, що засідає на троні з своїми сорокома підложницями, бо се оповідання в дійсності ледво чи належить до Руси (може до Ховарів).

тара на тім сьвітї, і з ним ховали ріжні найпотрібніші річі: зброю, знаряде, забивали його коня, зовсім натурально було се зробити і з його жінкою. Пізнійше сей нелюдський звичай міг прибрати инакше значінне — доказа похвальної любови жінки до чоловіка, мотивоватись иньшими мотивами (тяжке жите удовиці, а Цезар у Іалів мотивує його навіть безпечностю чоловіка, аби жінка його не стратила). Він істновав у ріжних індо-європейських народів і ще не зник у Словян в ІХ—Х в. Ібн-Фадлан був сам сьвідком, як одну з невільниць руського купця вмовили умерти з ним і убили та спалили з ним разом; крім нього ми маємо про се цілий ряд звісток, почавши від т. зв. Маврикия (VI в.) і кінчаючи купою звісток з Х в.; „їх жінки честні над людську можливість, так що більшість, не уважаючи можливим пережити смерть чоловіка, добровільно задушують себе, не уважаючи житем вдовиче жите“, каже Маврикий, а за ним повтаряє Лев, про західніх Словян Боніфаций (VIII в.) і Титмар (Х в.), про східніх — ібн-Даст, Масуді¹); але дивно, що наша літопись, вичисляючи ріжні иньші темні сторони поганського жита, нічого про се не каже.

Масуді каже: „як умре чоловік, жінку палять живою; як умре жінка, чоловіка не палять; як умре нежонатий, то його женять після смерти; жінки хочуть бути спаленими для того, аби увійти в рай; се практикуєть ся й у Індійців, тільки у них жінку палять тоді тільки, як вона сама того хоче“. Таким ожененням по смерти, як він каже, був, правдоподобно, обряд описаний у ібн-Фадлана; очевидно, тут відбились ті мотиви, які приводили взагалі до забивання жінки разом з чоловіком: на тім сьвітї вона йому потрібна, через те хоч був не жонатий, то треба його оженити, аби мав жінку на тім сьвітї; толкованне, що жінці сього потрібно, аби увійти в рай, або є непорозуміннем, або одним з тих пізнійших мотивовань, про які згадував я вище.

Із слів того-ж Масуді виходило-б, що жінка мусіла вмерати обовязково, одначе воно ледво чи було так; він сам каже, що жінки се чинили добровільно; з слів Маврикия виходить, що не всі жінки заподівали собі смерть, а у ібн-Даста смерть жінки є актом любови, до котрої, розумієть ся, нікого не присилуєш: як у небіжчика, каже він, було кілька жінок (властиво: три жінки), то задушуеть ся з них та, котра твердить, що найбільше любила небіжчика.

Так благородні мотиви підсували ся сій неблагородній установі, як і цілий круг супружних відносин, вийшовши з таких

нелюдсько-реальних початків, ідеалізовавсь, убагородняв ся з часом, переймаючись все більше елементами симпатії, рівності, обопільного обовязку. Образ сих нових відносин, що утворив ся серед старих пережитків, дає нам Слово о полку Ігореві в супружій парі Ігоря і його княгині Ярославни.

В дальшій на супружі відносини мало вплив християнство, але вплив сей проходив в ширші сфери дуже поволі і міг дати себе тут знати тільки значно пізнійше; тож я коротко занотую тут тільки, що як з одного боку християнство дуже уважало на правильність супружних відносин і підносило ідею рівноправності супругів, бодай моральної, духової, й взагалі сі відносини операло на мотивах моральних — поважання й любови, — так з другого боку та аскетична форма, в якій воно приходило на Русь, була ворожа жінці, бачучи в ній якийсь сосуд спокуси для чоловіка, була ворожа шлюбу й родинному життю, бачучи в них щось на пів гріховне, уступки слабій натурі чоловіка; розумієть ся, виводи з сих теорій були дуже некористні для жінки, тільки що вони в ширші круги суспільности приходили дуже слабо і поволі.

Що до правного становища жінки, то я поки що зазначу кілька головних моментів. На сам перед — жінка в карнім праві признаєть ся рівноцінною чоловікови: оже кто убьєть жену, то тѣмъ же судомъ судити, яко же и мужа.*) Але в відносинах до чоловіка жінка не була забезпечена нічим; не маємо сліда маєткової самостійности жінки, очевидно — вона стояла вповні в опіці чоловіка і відповідала за нього: розбійник віддавав ся „на потокъ и на разграбление“ разом із жінкою і дітьми (Кар. 5). За те по смерті чоловіка вона ставала головою дому й опікункою дітей; право забезпечує її осібне майно й змушує дітей до послухности, „як би діти її й не хотіли“, — аби тільки вона не вийшла знову за-між (Кар. §. 106—116). Сьому властному становищу удови в родині по праву відповідають і побутові звістки (Житие Теодосия) — але про се ще будемо говорити пізнійше.

Що до дітей, то вони були, очевидно, в повній залежности від батька за його житя, а по його смерті від матери, і відповідали, як і вона, за провини батька; одно слово — батько вповні репрезентує свою родину на зверх. Доньки стояли в пра-

*) Карамз. код. § 101; дальша частина читаєть ся: оже боудеть виновата (вар. виноватъ), то полвиры, 20 грив.; приймаючи варіант: виноват, дуже часто розуміють, що за жінку платило ся тільки пів віри, але се, очевидно, помилка.

вах низше від синів: тільки сини мали право на спадщину, донька має право тільки на якийсь посаг: отдадуть ю братія за мужь како си можуть (Кор. § 107), се з рештою загальний принцип словянського права.

Родина була основною формою, клітиною в суспільній організації. Ми не будемо тут сягати в початки цієї суспільної еволюції, входити в теоретичне питання — що старше: сім'я (родина) чи рід; матеріялу для таких екскурсів в сфері індоєвропейських народів досить мало, і ми розпоряджаємо головно історичними звістками та пережитками старого побуту в пізнійших часах, тож просто перейдемо до готових форм.

Повість уважає основою давнього руського, взагалі східно-словянського побуту рід: „Полянѡмъ же живущимъ о собѣ и владѣющимъ роды своими, и живяху каждо съ родомъ своимъ на своихъ мѣстахъ, володѣюще каждо родомъ своимъ (вар.: роды своими)“ — с. 5. Одначе перше ніж робити якісь виводи з цього, треба подивитись, як властиво розуміє се слово Повість чи Початкова літопись; показуєть ся, що се слово уживаєть ся в дуже загальнім значінню. Воно значить часом цілий нарід: Ми отъ рода Рускаго (с. 19), часом рід в значінню династії, покоління: „по сей братьѣ начаша дѣржати родъ ихъ княжение въ Поляхъ (с. 6), часом родину: Кий „съ родомъ своимъ“ (очевидно, сам оден, без братів) хотів осѣстись на Дунаю, але йому не дали (с. 6); в новгородській верзії Кий осівсь на одній з київських гір „с родомъ своимъ“, а його брати на иньших горах (с. 3). Очевидно, в сім тіснійшій значінню ужито се слово і в наведеном, князичнім тексті літописи: кождий жив із своєю родиною й нею правив (пригадаємо індоєвропейське означінне для чоловіка-батька, що значить пана, володаря); тільки ся родина не конче повинна була бути тісною родиною, в сучаснім значінню, з батька і недорослих дітей, а й ширшою.¹⁾

По всякій імовірности пережитком найбільш архаїчним цього старо-словянського рода є ширша родина західніх Сербів, що як пережиток дожила подекуди до наших часів і в літературі звістна під іменем „задруги“ (в дійсности зветь ся вона ріжно). Се, кажу, є ширша родина — до третього, четвертого і пятого коліна, по мужеській лїнії; посторонні особи можуть теж увійти до неї через ожененне або через умову, але взагалі така чужеродна домішка незначна і такі мішані задруги стрічають ся рідше, —

се передовсім союз рідних. Вони мають спільне майно, провадять спільно господарство і мешкають у купі, в хатках, зібраних навколо хати, де мешкає голова — домашин; в середніх задругах буває 15—20 люда, найбільше число, якого вони досягають, є 50—60. Править задругою фізичний старшина — батько або старший в роді, але не конче: часом домашином буває хтось молодший, особливо до того здібний; вибирає його задруга; коли нема дорослих мужчин, домашином може бути й жінка (особливо мати — удова), навіть дівчина. Домашин заступає задругу перед всякими посторонніми, кермує господарством, одначе права його ограничені: у всіх важніших випадках він не може рішати сам, а самі задругарі. Задруга має своє імя, переважно патронімічне, що додасться до імен її членів. Цілого села вона не творить ніколи, а входить як складова частина його.¹⁾

Досить правдоподібний погляд, що така родинна форма є пережитком не тільки старословянської, а й індоєвропейської старовини, відповідаючи індійській ширшій родині (joint family).²⁾ В Словянщині вона знаходить собі паралелі, хоч і менш архаїчні, більш ослаблені, у східніх Словян: Українців, Білорусинів і Великоросиян, і у західніх — Словаків.

В гірських місцевостях галицької й угорської Руси заховались до наших часів подібні до задруги ширші родини, тільки менші числом — досягають до 25 душ, з неділеним майном, під управою „газди“, або „завідці“, найчастійше — старшого в родині, що кермує господарством і заступає родину перед сторонніми. Такі-ж ширші родини стрічають ся, хоч дуже зрідка, і по иньшій Україні, а в минушій столітті вони стрічались далеко частійше. Крім того ми знаємо форми, що здавна розвинулись з сеї початкової ширшої родини.

В ріжних околицях України: в Галичині, на Поділю, на Волині і в Полісю ми стрічаємо в актах XIV—XVI в. т. зв. „дворища“; ближші звістки про них маємо з XVI в., коли сі дворища (в латинських актах *agerae*) були вже пережитком. Дворище менше задруги, по великості відповідає тим гірським газдівствам; тільки виїмково стрічають ся більші дворища (як в однім випадку — 27 господарів). Кровний звязок лежить переважно в основі дворища (на се вказують і їх імена, часто патронімічні, або виведені від імен своїх старшин), але чужеродна домішка тут частійша: стрічаємо дворища зложені з двох осібних родин, що мають свої осібні призвища. Що до способів володіння у членів дворища звістки наші дуже бідні; безперечно, в спільнім во-

лодінню зіставались луки, ліси то що, орна земля в XVI в., здається, хоч не всюди поділена в дійсности, не є вже і спільною власністю, кождий має свою, бодай ідеальну частину, що відповідає спадщинному поділу генеалогії членів, не загальному числу їх в тім моменті. Безперечно, давніше всі взагалі ґрунти були спільною власністю дворища. На зверх виступає дворище як цілість, всякі повинности відбувають ся з дворища, а не з господарства.

Аналогічне з дворищем явище — се посабрини, „себровства“, спілка „сябрів“; се теж група господарств, звязаних переважно кровним спорідненням, часом з неподільними ґрунтами, часом з правами на певні ідеальні частини в спільних ґрунтах і вигодах; в лівобічній Україні, де нова колонізація і велика соціальна революція дали народу, можна сказати, пережити ще раз на ново цілу еволюцію форм власности, її посабрини були в силі ще в минулім віці.

Як на пережитки подібного устрою вкажу ще на села околичної шляхти на Поділю, в Барщині, де поодинокі кутки („части“) сел розвинулись із таких дворищ, і ще в XVIII в. не мали докладно поділених ґрунтів.¹⁾ Лівобічний хутір є властиво теж нічим иньшим як старим дворищем.²⁾

Дворища або посабрини ми знаємо ближше в часах, коли вони вже кінчили своє існування. Для давніших часів ми мусимо в них припустити більше значіне кровного звязка і спільне володінне, так що її форми стрінуть ся з тими угорськими ширшими родинами, і вони разом будуть відповідати „роду“ нашої Повісті. Ми можемо означити його як родинно-господарський звязок групи людей, звязаних кровним спорідненням по батьку, рідше з домішкою чужеродців, що спільно провадять господарство під проводом свого старшини, чи „старця“, що „володіє“ сим родом. На обсяг сього староруського роду може вказувати постанова Руської Правди про цімету: право метити мають батько і сини, брати, сини брата і сестри,³⁾ — се й є звичайний склад рода, дальші свояки вже виходять за його межі.

Ані задруга, ані газдівство, ані дворище звичайно ніколи не розростеть ся до того, аби стало ся з нього ціле село. Кровний і економічний звязок вистає тільки до певної міри, з ростом початковий „рід“ розпадаєть ся, роздроблюєть ся, і з нього відокремлюють ся нові, що осівши ся на боці, закладають свої нові роди. Сей звичай осідати осторонь, я думаю, має на гадці Прокопій (De b. G. III. XIV), оповідаючи, що Словяне й Анти

мешкають „розкиданими і відокремленими осадами“, „селячись далеко оден від одного“; сю практику ми бачимо пізнійше з дворичами й українськими хуторами; тісно скуплене село є пізнішим продуктом різних обставин.

Така група дворич, що становила село, була дуже часто звязана, бодай в значній мірі, кровним спорідненням, хоч домішка чужеродців тут могла бути взагалі далеко значніша ніж в роді-дворичу. Кровний звязок лишав часто свій слід в загальній іменній, часто патронімічній назві, що прикладалась до цілої групи: численні патронімічні назви осад на нашій території (на ичі, вичі, вці) зістали ся слідом сієї родової основи. Память приналежности до одного рода жила в членах такої групи; їх вязало до того, крім територіяльної близькости, ще й багато економічних звязків: ліси, сіножати, води, певно, зіставали ся в неподільнім уживанню всіх сих родів-дворич. Отже і село було групою, звязаною часто родинно-економічними звязками, тільки сі звязки були далеко слабші як в роді-дворичу, се був уже не рід, а громада. Коли навіть задруга не є чисто-патріархальним родом, бо й тут його характер ограничуєть ся громадськими елементами (вибір домачина, ограниченне його власти радою задругарів), то в групі родів родовий елемент зовсім іде на другий плян, се громада, зложена з правно і економічно самостійних родів-дворич, що самі розпоряджують, самі за себе відповідають і свої справи рішають на зборі старшин поодиноких родів-дворич. Певний рід, завдяки матеріяльній перевазі чи певним традиціям, може мати першенство чи особливий вплив в такій громаді; громада може уживати старшину сього рода до репрезентації від часу до часу, чи передати йому якісь постійні функції, але все таки власть і управа лежать в руках громади.

Такий процес розвою громади з родини можемо слідити в історичних часах особливо у дрібної руської шляхти, що в своїм житю могла розвивати ся свобідно, а знову для історії своїх околиць постачає нам документи часом з кількох віків за порядком.¹⁾ З усякою правдоподібністю ми можемо перенести такий процес в головних його прикметах в сферу староруського жита: він вповні згоджуєть ся як з анальоїями архаїчних форм у иньших Словян (західніх Сербів), так і з фактами староруського жита.

Такій групі родів, по всякій правдоподібности відповідає громада Руської Правди — „вервь“. Вона з одного боку на стільки невелика, що може ручити за своїх членів і відповідати за преступ, счинений на її території, з другого боку — се союз

свобідний, її члени самі розпоряджають собою і укладають між собою свободні умови. Так з Руської Правди бачимо, що вервь платила за своїх членів „дикую виру“, коли не хотіла видати убийника, або убийство було випадкове, але тільки тоді, як сей убийник належав до такого союзу, коли він „вложив ся в дикую виру“, а як не вложив ся, то й сам відповідав за себе.¹⁾

Для зрозуміння внутрішнього життя такої громади дають нам анальогії подробиці міського громадського життя в Початковій літописі: міське жите було тільки дальшим ступенем в розвою сільського. Виключивши на разі пізнійші елементи княжої адміністрації й дружини, бачимо, що громадські справи порядку в місті рада — віче „старців“ (віче в Білгороді під 997 р., пор. нараду київських старців під 983 р. Сама назва останніх показує, що се мусіли бути старшини родів, переважно старші люде (у Болгар досі подекуди так звуть ся визначнійші господарі, яких 10—20, що держать управу села).²⁾ Таку-ж назву міг мати і старшина громади: в західньо-руських землях дуже довго (ще в XVI в.) стрічаємо „старців“, рівнозначних із отаманами або війтами громад (тоді вже їх іменовано). Як я вже сказав, се старшинство в громаді могло в більшій або меншій мірі привязуватись до певного рода; з рештою тут могли бути різні варіанти: в західній Сербії нпр. в одних громадах „князя“ — старшину села, вибирають, в інших вибору не буває, а князем є домашин одної й тої самої, найбільш поважаної задруги (кучі); коли ся задруга почне підупадати, а визначить ся натомість иньша, князі беруть ся з сеї.³⁾

Свідомість родинного звязку не обмежувалась границями села, вона могла йти й далі. У західніх Сербів, до побуту котрих так часто звертаюць задля його архаїчності, ми стрічаємо „братства“, куди входять чи цілі села, чи поодинокі задруги з різних сел, що ведуть свій рід від спільного предка і носять спільне прізвище; число таких братчиків часом рахуєть ся на кілька тисяч, але вони уважають ся свояками і донедавна не жєнились у своїм братстві. З братств складаєть ся племя: з рештою брацтво, розростаючись, само може перейти в племя.

В старій Русі ми не стрічаємо слідів якихось таких ширших організацій, хоч дуже правдоподібно, що траплялись не раз групи сел, які виводили себе від спільного кореня і уважали себе спорідненими. Але то факт загально-словянський, що старі імена племен дуже часто сформовані в патронімічній формі; таку форму приймають і назви, що мають на певно територіальний по-

чаток, от як наші Дреговичі (пізнійше в тій формі прозивають ся люде від імени міста, як Псковичі, Тверичі і т. д.). Сей факт, що має аналогії й у иньших індоєвропейських народів (у Германців нпр. наросток *inga*), вказує, що племена в своїй основі з початку уважались групами людей споріднених, спільного кореня; теж саме значить уживанне слова „рід“ в значінню племені, народа — мы оть рода Рускаго. Але се в IX—X в. був тільки неясний відгомін минулого.

Початкова літопись, скільки тільки могла — виразно означає, що поділ на племена був тоді етнографічний; племена ріжнились етнографічними прикметами: имѣяхуть бо обычая своя, и законы отець своихъ, и предания, каждо своя норовь“ (с. 7), і літопись пробує схарактеризовати ріжниці в звичаях, обрядах і побуті сих ріжних племен. Иньша річ, що ся характеристика не скрізь випала щасливо; для нас важний погляд старого книжника з тих часів, коли значінне сього поділу ще не могло зовсім забутись, — що се був етнографічний поділ. Супроти сього тратить опору теорія, ніби се був поділ політично-географічний, бо, мовляв, дрібних відмін в звичаях і стані культури не вистало-б на таке розріжненне.¹⁾ Політичне групуванне бачимо пізнійше, і тоді назви земель, взяті від імен політичних центрів, заступають з часом давнійші — племенні, етнографічні назви: напр. імя Дулібів забуваєть ся за новими назвами Бужан, Волинян, Червенських городів і т. и., і то вже дуже рано, тим часом як у иньших племен, як Деревляне, Вятичі, де не виникло таких політичних центрів, племенні назви живуть ще довго потім.

Літописець каже, що племена відріжнялись побутом і звичаями; археологія виказує дійсно ріжниці похоронного обряду між деякими племенами (як порівняти напр. паленне трупів у Сіверян з деревлянським похороном). Можливо, що з часом і диалектологія ближше викаже сліди племенних ріжниць; ріжниці диалектів могли служити теж для відріжнення, зарівно як і ріжниці в стані культури. Сі ріжниці могли істновати між племенами в зародку ще на правітчині, могли витворитись і на нових оселях протягом довшого часу; не треба їх собі побільшати: вистає часом і невеликих відмін, щоб люде з певної місцевости відріжняли себе від сусідів, як осібна група.

Чи поділ приносивсь з правітчини, чи виробляв ся на нових осадах, в обох разях границі колонізації мали становити й границі етнографічні — племенні, а що дорогами колонізації, особливо в північній і західній частинах нашої території — ліси-

етій і гористій, були річки, тож річні басейни й служили передовсім племенними територіями, а вододіли — границями, включаючи тільки таку велику ріку як Дніпро, що сама могла служити (і служила) границею.

Інше питання — о скільки сей етнографічний поділ був живучий і впливав на пізніше політичне групування. В літературі висловлялись супротивні погляди на се, і для вияснення маємо дуже мало матеріялу, головно — що не знаємо докладно етнографічних границь. Одначе деякі факти виразно свідчать про таку живучість (напр. видокремленне в осібне князівство київських Дреговичів в XII в., довга окремішність (під своєю племенною назвою) Вятичів, до певної міри — й жива пам'ять про границі земель). Се дає право уважати етнографічні групи основами пізніших політичних організацій. Правда, сі останні не завсіди докладно відповідали етнографічним групам: не кажучи, що з часом з одного племені виходило кілька груп і навпаки — кілька племен лучило ся в одну групу (напр. Чернігівське і Переяславське князівства на сіверянськiм ґрунті або київське зложено з Полян і Деревлян), і політичні центри могли притягати частини чужої етнографічної території (не треба при тім забувати про невіразні часом етнографічні границі, мішану кольонізацію і т. и.), але основами політичної організації се їм не перешкождало бути, і на прикладі тої самої Київщини ми можемо бачити, як гень-гень пізніше, в XII в. відрізнялась в поглядах сучасників властива „Руська земля“ — земля Полян від „київських волостей“ — чужеплеменних округів, що залежали від Київ^a.¹⁾

Отже родовий елемент був основою староруської суспільної організації. Тільки не треба перецінювати його значіння: він не розвинувсь консеквентно в виразні скристалізовані форми; за границями тіснішого рода — ширшої родини він переходить на моральний елемент тільки, і елемент індивідуальний — громадський бере перевагу над ним зараз за сими границями.

Територіяльний принцип, а не родовий має головне значінне в дальшій процесі суспільної будови. Город є вихідною точкою сеї дальшої будови, а город вже стоїть чисто на територіяльнiм принципі.²⁾

Город, як показує саме слово, є огорожене, безпечне місце. Територія нашого народа, особливо більш засижена — північна її половина, вкрита численними останками сих городів — „городи-

щами“ (сей термін приходить вже на перших сторонах Повісти: с. 6 — городище Киевѣць); такі городища рахують ся сотками (нпр. в теперішній Київській губ. їх рахують звиш 400 (435), в Чернігівській коло півтораста і т. п.), і з них значна частина сягає передісторичних або раних історичних часів — не дурно Скандинави звали Словянщину краєм городів, Gardariki. Пробовано хронологічно розкласифікувати теперішні городища. Дійсно можна вирізнити пізнійші, правильно-четвероградні городища, збудовані відповідно вимогам артилерійської стрільби, а поза тим лишають ся ще два типи*): городища округлі, положені часом на рівнині, окружені невисоким валом, часом — і ровом, і городища на високих, крутих шпильях, на рогах між ріками та яругами, від приступнішого боку загорожені системою концентричних валів; ся остання форма уважаєть ся типовою для князівсько-дружинних часів, перша — для давнійших. Ся класифікація гіпотетична поки що, але стільки має за собою, що дійсно остання форма стоїть безперечно вище з погляду інженерської штуки.**)

Окрім валів город боронили часом деревляними укріпленнями в виді стін.¹⁾ Коли властивий город чи замок не міг містити всіх осадників, то „передгородье“ обводили деревляними палисадами — частокілом (се „острогъ“); камяних укріплень в давній Русі майже не було, навіть камяні брами і вежі згадують ся тільки пізнійше і зрідка, як щось не звичайне.

Город ставивсь, очевидно, для захисту, оборони, аби було куди в небезпечні часи сховати своє майно і себе самого. Відповідно тому, в яких обставинах жило то чи иньше плем'я — більше або меньше безпечних, потребувала ся й більш або менш густа сітка таких городів. Не тільки від сторонніх ворогів, але й поміж дрібними волостями, племенами вели ся завзяті бійки, і з огляду на них треба було мати якийсь захист. Для групи з кількох сусідніх сел було доконечною потребою мати свій город. Але часом і для дрібнійших груп людности — поодиноких сел треба було свого городка. Як широка була ся потреба, видно з вступних легенд Повісти (при своїй легендарности вони мають в собі образ дійсних обставин життя): Київ, прийшовши з своїм

*) Полишаючи на боці загадкові досі „розкопані могили“ або „городища — майдани“.

**) Як приклади городищ останнього типа можна вказати нпр. городище коло Звенигорода (пов. Бібрка), над с. Підгородищем, на незвичайно крутій горі, обведене кілько лініями валів.

родом над Дунай, поставив для себе осібний городок; три київські брати з своїми родами ставлять собі городок. Розуміть ся, яка група ставила собі городок, такий він і був. Поруч з великими городищами, на кілька моргів, стрічаємо і дуже невеликі, де могло зміститись хіба кілька родин із своїм добутком.

Будова і поправлювання города утворювали певний звязок між учасниками — сусідніми громадами, звязок чисто територіяльний, незалежно від того, чи сі громади уважали себе рідними чи ні. Поруч із тим повставали й иньші звязки — спільна оборона під час війни, забезпечення публічного спокою, переслідування провинників і злочинців. В часи Русько-литовської держави ми бачимо в наших землях зовсім незалежні від урядової адміністрації союзи сусідніх сел — громад, в певних територіяльних границях, що чинили суд в карних справах своєї території на осібних „вічах“, куди сходились господарі всіх сих громад; се так звані копи; в XVI в. вони вже доживають свій вік, і початки сеї інституції лежать по всякій імовірності в староруських часах. Таким чином город ставав центром окружних сел, осад, територіяльного округа, звязаного рядом інтересів і обовязків.

Засновані для захисту в часи небезпечности, деякі городки зіставались і на далі порожніми в часи спокою схованками для невеликих груп сусідніх сіл; але деякі з часом приберали ширше значіння й ставали центрами не тільки для своєї безпосередньої околиці, але й для сусідніх городів і їх округів. На се могли впливати ріжні обставини. Там, де більш розвинений був родовий елемент, город найстаршого рода в певнім племени натурально міг би стати й центром для иньших городків; але у нас, як я сказав, слідів такого ширшого розвою родового елемента не помічаємо в історичних часах, тож зіставляючи сю причину, як можливу тільки, на боці, вкажемо иньші. Причиною могло бути особливо міцне положення городка, міцнійше від иньших, або його особливо важне стратегічне значіння, що примушувало брати участь в його обороні всі сусідні округи; взагалі потреби оборони могли тут відігравати важну роль. Але не менш важне значіння мали торговельні мотиви: городок, положений на якійсь торговельній дорозі, ставав торговельним осередком ширшої околиці, в нім з часом появлялась постійна людність торговельна і промислова; являлась потреба особливої оборони для нього під час війни. З тих чи иньших причин визначивши ся, такий городок все більше притягав до себе людности, що осаджувалась стало в його окопах, а коли ті тісні окопи не містили їх, попід

ними, і так виростав „острог“ — огорожені оселі наоколо властивого „города“. Разом з тим він ставав центром ширшого округу: громада сих „граван“ набувала особливого впливу в усяких справах; її голос рішав для всеї округи; вона вела провід і задавала тон: „что же старѣйшии едумають, на томъже пригороди стануть“ (Лавр. с. 358), старше місто рішає справу і для своїх пригородів, себ то міст, що стояли під його політичним впливом, його гегемонією, — ся максима суспільного життя старої Русі, певно, мала свій початок в житю таких дрібних округів „волостей“ і з них переносилась на ширші. На зверх така еволюція суспільних відносин давала себе знати часом тим, що людність округу, котра „тягнула“ до сього центрального города, приймала його імя, що витісняло собою стару племенну назву; так являлись Бужане, Червняне на території Дулібів, Полочане, Смольняне, Псковичі на території Кривичів і т. и.

Сі системи, гегемонії міст були незвичайно важним творчим моментом в дальшій розвою руського суспільно-політичного устрою. Вони розвинулись не скрізь однаково, в залежности від більшої чи меншої інтензивности культурного й політичного життя, від більшого чи меншого розвою городського устрою. Тим часом як в одних землях — скажیم у Сіверян, у Дулібів, у Полян, сі городські організації від початків історичного життя заступають стару племенну, у Деревлян, у Радимичів, Вятичів не розвинулось таких сильніших городських центрів, сі землі довго заховують свій аморфний племенний устрій, і самі племенні назви живуть довше — особливо се треба сказати про Вятичів, що ще в XII в. виступають все під своєю племенною назвою, в тім же аморфнім стані, без якихось визначніших політичних центрів.

Городський — чисто територіяльний устрій стрічав ся з етнографічним, племенним поділом, і з комбінації сих двох елементів утворювали ся на місці початкових племенних, себ то етнографічно-географічних територій-земель, нові землі-волости (волость — власть, територія і адміністративна залежність, організація). Бачимо, що території племен з слабо розвиненим городським життям, без сильних городських центрів, були притягнені до сусідніх чужеплеменних центрів — Деревляне до Київів, Радимичі й Вятичі до Чернигова; з другого боку сильний розвиток городських центрів приводить до розкладу племенної території на кілька князівств — земель: так Сіверщина поділилась на Чернігівську і Переяславську, Кривицька територія — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську) землі. Що при тім мав свій вплив

і етнографічний елемент, сказав я вже вище; підклад, ґрунт був племенний, етнографічний, але з нього викроював нову територію город. Тільки тут треба застерегтись: на зміцненне звязків города з пригородами, на перетворенне сих звязків в формальну залежність пригородів від города по всякій імовірности рішучо вплинув князівсько-дружинний устрій; ми бачимо сі відносини так, як вони вже уложили ся за часів розвою сього нового політичного елемента. Без нього гегемонія города над пригородами ледво чи була чимсь більшим як моральною перевагою, більш моральним впливом; більш конкретно залежність стала аж тоді, як в городі засів князь, чи його намістник, з засобом військової сили для піддержання свого престожа.

IV.

Початки Руської держави.

Політичний устрій українсько-руських племен в найдавніші часи. Початки київської держави; київські перекази і теорія Повісти временних літ. Найдавніші звістки про Русь. Перші київські князі. Сформованне Руської держави; прилученне земель і організація держави. Князі: Олег. Ігорь. Ольга. Святослав.

„Словяни й Анти, каже в своїй клясичній характеристиці Прокопий, не правлять ся одною особою, але з давніх часів живуть громадським правлінням, і для того у них всякі справи, чи щасливі чи нещасливі, рішає громада“. „Вони не мають правління й живуть в ворожнечі між собою“, каже трохи пізніше т. зв. Маврикий.¹⁾ Сими словами хочуть сказати обидва Візантійці, що Анти, як і Словяне, не становили одної держави з монархом на чолі; і дійсно, ніде не бачимо ми натяка на таку ширшу і кріпшу державну організацію у них. Бачимо одначе у подунайських Словян VI в. різних старшин, в візантійських джерелах званих *φύλαρχοι*, навіть *ρῆγες* (королі), що були не тільки вождями на війні, але мали постійну власть в певних округах²⁾; а що антський і сей словянський побут тодішні джерела вповні ототожнюють, маємо і ми право приймати й для Антів існування таких старшин.

Дійсно в оповіданню про боротьбу Антів з Аварами стрічаємо в ролі посла такого Мезамира, „що мав дуже великий вплив (*δύναμις*) у Антів“, і очевидно — був з якогось визначного рода, якоїсь старшинської династії, бо історик називає його „сином Ідаризія, братом Келягаста“ (Менандр с. 5—6). Тільки, судячи по наведеним вище словам Прокопця та Маврикия, власть таких старшин не простягалась на цілий нарід (отже бувало їх мабуть більше число) та сходила на другий план перед волею громади — віча; тому й зве Прокопий їх устрій „демократичним“.

Оповідючи про історію Хилвудія, згадує він про віче, на котре зійшли ся Анти „майже всі“ для обмірковання сієї справи, бо уважали її дуже важною, й ухвалили її вести спільно. Сей епізод дає нам приклад, як в важнійших справах цілий нарід забрав ся до спільної та солідарної діяльності. Отже — дрібні старшини, з другорядним значіннем,^{*)} поділ народу на дрібніші групи, і солідарна акція цілого народу в поодиноких справах, що інтересовали його цілість.

Сей образ політичного життя наших, як можна з усею правдоподібністю думати — найблизших предків Антів, виведений з фактів і слів письменників — сучасників VI в., зовсім відповідає політичному устрою всіх взагалі словянських народів в початках їх історичного життя і в тім знаходить своє потвердження: і в інших бачимо дроблення на племена та округи, дрібних старшин з досить слабою власттю і хвилеві сполучення в спільній акції.

З другого боку — коли появляють ся наші тубильні звістки про старий суспільний устрій, ми знаходимо в них повну аналогію і до старого побуту Антів. Бачимо групу племен, з котрих кожде живе править ся осібно. Літописець представляє собі, що перед київською династією князі істновали скрізь — у Деревлян, Дреговичів, Полян і ин. (с. 6), а хоч ся звістка стоїть в звязку з легендою про київських братів, сама по собі вона вповні правдоподібна. В умові Ігоря з Візантією бачимо яких двадцять п'ять князів, з них п'ятеро належали до київської династії, деякі інші могли бути тубильними князями з різних племен і округів. З рештою знаємо деревського князя Мала, вятицького князя Ходоту, що, певно, не належали до київської династії, були останками давнішого суспільного устрою. На жаль, ближших подробиць про сих князів маємо дуже мало; про Мала Повість оповідає тільки, що повстанне Деревлян на Ігоря стало ся по нараді Деревлян „з своїм князем Малом“, і що потім вони пробували висватати за нього Ігореву вдову (с. 34—5). Про Ходоту знаємо ще меньше: маємо тільки коротеньку, голу згадку в автобіографії Мономаха, що він двічі (дві зимы) ходив в „Вятичі“, „на Ходоту и на сына его“ (Лавр. с. 239).

Тим часом цікаво було-б знати наприклад, чи князь Мал княжив над цілою Деревською землею, чи було там кілька князів.

^{*)} В такім тільки значінню можна говорити про „демократичний“ старословянський устрій.

Літопись кладе в уста Деревлян слова: „наши князи добри єуть, иже роснасли єуть Деревськую землю“ (с. 35): з сього-б виходило, що тих князів було в Деревській землі кілька, але знову говорячи про того князя Мала, Повість зве його просто „деревським“ князем, „Деревляне“ звать його „своім князем“, з чого-б знову виходило, що він був князем усієї Деревської землі. З того всього виходило-б по просту, що на оповіданне Повісти тут не можна покладатись. За те дуже цікаво, що сей князь грає зовсім другорядну ролю в цілій історії, всю справу ведуть самі Деревляне, „лучшіи мужи, иже держать Деревськую землю“; повстанне стало ся після того як Деревляне „здумали з князем своім Малом“, але рішають справу вони, і в дальшій оповіданню літописець зовсім ігнорує Мала, а говорить за самих Деревлян; оженивши свого князя з Ігоревою удовою знову постановляють „Деревляне“, і посольство до Ольги посилає в сій справі „Деревская земля“. Се все вповні відповідає старому „демократичному“ устрою Антів і зовсім правдоподібно; але власно при такій незначній ролі князів, при браку взагалі якоїсь міцнійшої політичної організації на цілу землю-племя, дуже неймовірно, аби могла виробитись єдина княжа власть на цілу землю. Правдоподібно, в землях племен, особливо з слабше розвиненою політичною організацією, от як і в Деревлянській, були князі в більшій числі, в мійських округах, щось як пізнійші князі болоховських громад, з слабою властію, з другорядним значіннем побіч громади з її „ліпшими мужами“, а поруч таких князівств могли істновати й округи — „волости“ без князів, що правились самими тільки „ліпшими мужами“, земськими „старцями“, як і пізнійше (в XIII в.) поруч болоховських князівств ми бачимо безкняжі громади на Побожу.

Але не знати, чи й взагалі де небудь виробилась сильна княжа власть на більшій території в нашій землі окрім Київѧ, а з тим разом — не знати, чи ті політичні організації, на які вказують імена Волинян, Лучан і ин., скріпились і набули певні конкретні форми залежности округа від свого політичного центра ще перед прилученнем тих земель до Київської держави; вище я вже висловив свої сумніви що до сього (с. 229) і тут їх повторю.

Як я вже казав вище, у арабського географа з першої половини X в. — Масуді серед ріжних словянських народів згадуєть ся нарід Вадинана з королем Маджаном; сей нарід, по його словам, мав давнійше власть над иньшими словянськими народами, але

потім держава ся роспалась, і поодинокі народи настановили собі осібних князів. Сю звістку з деякою правдоподібністю можна прикладати до наших Волинян: вони колись би то були політичним осередком, нім виступила на перший плян Київська держава. Але правдоподібности сій далеко до певности: звістка Масуді стоїть зовсім одиноко, а головно — саме імя непевне, бо замість Валинана инші читають се імя зовсім инакше, так що будувати якісь виводи на сій звістці ніяк не можна¹⁾. В результаті до виступлення на перший плян Київа з його князями ми нічого певного не можемо сказати про якісь більші і міцніші політичні організації на нашій землі.

Генега Київської держави належить до найтяжших питань всесвітньої історії, не так через брак відомостей, як через відомість, що завдяки своїй категоричности і привабній докладности придбала собі незаслужену віру й звела науку на бездороже. Розумію тут нашу „Повість временних літ“. Як то виказано ширше в спеціальнім додатку про нашу Найдавнішу літопись, Повість написана в другій половині XI в., кількома наворотами, спеціально для вьяснення сього питання: „откуда есть пошла Руская земля (себто Київське князівство, бо Київська земля — се Русь в тіснійшій значінню), и хто в ней почаль пѣрвѣ княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Се тоді вже було питанням без відповіді, і для його вьяснення треба було пускатись на дорогу ріжних комбінацій та гипотез. В народі мусіли бути ріжні перекази в сій справі. Так із самої Повісти довідуємо ся за легенду про трох київських братів Кия, Щека і Хорива, що збудовали спільно місто Київ, в імя старшого брата, і зіставили свої імена в назвах урочищ Щековиці, Хоревиці і річки Лебеди (по імени їх сестри). Від них виводили імя Полян, і саме се племя; крім того в тих самих чи инших верзиях сї брати, очевидно, уважались предками київської династії (сліді сих ріжних верзий зістались в самім оповіданню Повісти^{*)}). Се був тільки

*) Порівняти: бяхуть бо мудри и смыслени и нарицахуся Поляне, от нихъ же суть Поляне [Кияне] и до сего дне (Іпат. с. 5) і поправку: яже и до сей братья бяху Поляне; Кияне — очевидно є пізнійша глоса. пор. Толстовський кодекс і Новгород. літоп.: отъ нихже суть нынѣ Поляне и до сего дне; з початку приписано було може тільки „Кыевъ“, як в Радзивілівській кодексі (Лавр. с. 9). Що Кий був предком київської ди-

т. зв. етимологічний міт: з імен місцевостей зроблено історичних діячів, осадників міста. Поруч сього міста існував інший, де оповідалось, що Кий мав перевіз на Дніпрі, і звідси се місто звало ся Київ перевоз, а потім тут стало місто Київ. Сей міт теж міг служити людям для об'яснення початку Київської держави не згірше як тисячолітя служив напр. для подібної цілі осадник Рима Ромул.

Але сї й правдоподібно — иньші ще перекази не задовольнили автора Повісти і він уложив инакшу й дуже штучну комбінацію. Моменти, на яких оперла ся отся теорія, можна вказати (обмежуючись лише іменем „Руської“ держави) ось які: традиція „варязького“ завоювання в північних землях (имаху дань Варязи приходяще изъ заморья на Чюди, и на Словѣнехъ...), присутність в X і XI в. значних ватаг Скандинавів-Варягів (*Vaeringjar* скандинавських саг*) в Києві, де вони — особливо в X в. грали значну роль на княжім дворі, надавали йому до певної міри, часами, навіть варязьку закраску; факт, що сї Варяги ще з X в. приймали імя „Руси“, по імени тієї держави, котрій служили (і се імя було особливо тісно звязане з дружиною), так що в другій половині XI в. напр. в византийських памятках Русь стає ідентичним іменем з Варягами *Βαράγγροι Ρως* — Варяги Русь¹⁾).

Такі були загальні явища; але могли мати тут вплив і деякі конкретні випадки; я вкажу на оден, звістний нам ближше: 979 р. (як я рахую) Володимир за помочию варязького війська опанував Київ; Варяги уважали Київ своїм здобутком і вимагали контрибуції: „се градъ нашъ, и мы прияхомъ и“. Так оповідає переказ (Іп. с. 53). Він при тім памятає, що Володимир не був варязьким конунгом, а київським княжичем. Але стало ся-б щось подібне столітє перед тим, — як легко-б з того міг утворитись переказ, що мовляв київські князі і дружина — то Варяги, що вони здобули силоміць собі Київщину й перед ними не було князів! Тільки на існування якогось популярного переказа в тім роді не можна покладатись з огляду, що по за літописею ніде нема на нього натаку. Отже тримаймось передо всім тих загальніших явищ, які я вказав.

настї, про се говорить ширша верзїя Повісти („по сей братьи почаша держати родъ ихъ княжение въ Поляхъ“), в новгородській того нема.

*) Се слово виводять звичайно з давнього норманського *vár* — віра, обігниця, отже запряжена дружина — Томсен відч. III.

Під впливом їх в Повісті, взагалі багатій на штучні комбінації, витворив ся в остаточних результатах ось який вивід: імя Руси принесли до Київа Варяги; се було імя варязького народа, що виемігровав з початку до Новгороду, а потім прийшов звідти до Київа; еміграція ся стала ся наслідком того, що Новгородці закликали до себе варязьких династій — князювати (можливо, що традицію про таке завізвання до Новгороду автор узяв готову вже, можливо — що сам викомбіновав); се стало ся в середині IX в., бо в другій половині IX в. Византийці вже знають Русь, а її автор Повісті уважав Київською.

Легенду про київських братів, Кия, Щека і Хорива, Повість не відкинула, але прийняла, що потомки тих братів вигинули й Київ в IX в. не мав князів (натомість вона рішучо виступила проти легенди про Кия перевозника). Київські князі — Аскольд і Дир, що не належали до пізнійшої династії (XI в.), а мусіли істновати, бо імена їх були звязані з київськими урочищами, стали Варягами, що відпросившись у новгородського князя, опановали позбавлений князів Київ, але мусіли уступити з місця перед своїм князем Ігорем. Цікаво, що иньша версія, дуже розповсюджена в пізнійших компіляціях XVI—XVII в., відповідно до того зробила й київських братів виходнями з Новгороду, що випросившись у кн. Олега, засновали Київ, а потім Олег їх забив¹⁾. Ся версія стільки властиво варта, скільки й літописне оповідання про Аскольда і Диру: воно виглядає зовсім як казка, а різні варіації історії про Аскольда і Диру, Олега і Ігоря, які тепер ще маємо, показують, як хитка взагалі була на тім пункті традиція: очевидно — не було ніякого скристалізованого народнього переказу про початки київської династії, і кожний книжник укладав його собі як хотів, подібно як легенду про київських братів: в одній версії Аскольд і Дир — бояре Олега, Ігорового опікуна (що з титулу опіки ніби правив тридцять літ!), пущені ним на Грецію, друга нічого не згадує про се, а самого Олега не вважає князем і активну роль в опанованню Київа надає Ігореві; в третій Ігор, або Олег, відбирають Київ безпосередньо у його осадників²⁾. Можливо, що давніша версія звязувала й пізнішу київську династію просто з Кием, і тільки пізніше сей звязок був розірваний комбінаціями про Аскольда і Диру*).

*) Ми нир. маємо в пізнійших компіляціях (Гиляров с. 140) версію, що Аскольд і Дир були „Кієві племянники“; звідси ще оден крок — і Ігор теж міг стати Києвим вуком, бо нир. в новгородській версії Кий від Ігоря хронологічно стоїть недалеко.

Я спинив ся на сім епізоді, бо тут ми застаємо комбінативну роботу наших книжників з її матеріалами в руках, і се кидає нам світло на цілу теорію Повісті. Але й крім того маємо виразні вказівки на такий комбінативний її характер*). І так, все хронологічне уміщення історії в другій половині IX в. стоїть, очевидно, в залежності від походу Русі на Візантію, факта перейнятого з византийських джерел. Історія про те, як Рюрик, збираючись до Новгороду, забрав з собою „всю Русь“, має таку-ж виразну ознаку комбінативності: автор мусів знати, що Варягів-Руси за морем нема (через те даремно її протягом півтора століття шукали там норманісти), і для того оглядно перевів її без останку на нові осаді. З рештою сей характер Повісті — штучної комбінативності — признаний в науці без ріжниці і т. зв. норманістами і антинорманістами, і суперечка може йти тільки про те: чи прихід київської династії в Київ через Новгород — се комбінативна вірна чи ні, або, як признавати можливість, що тут автор ужив готовий переказ чи погляд, — то він чи вірний, чи є хибним здогадом?

Над сям сушили голову покоління за поколіннями істориків, і завзята боротьба вела ся від середини минулого віку, а хоч останніми часами (яких двадцять літ) ся боротьба затихла, два противні погляди стоять против себе. На сім місці ми не потребуємо ширше входити в історію сього питання**). Довгий час самий факт приходу в Київ заморської династії, закликанної до Новгороду, не викликав ніяких поважних непевностей, застановлялись тільки над тим, хто були ті Варяги і як розуміти факт закликання варязької династії. Против т. зв. норманістів, що в Варягах бачили Скандинавів, виступали иньші з теоріями західно-слов'янської, литовської й иньшої дружини і династії, що мали бути закликані на Русь, але в сій полеміці виявилась хисткість самої літописної традиції, виказавсь її штучний характер, різні суперечности й хиби, в результаті вона здіскредитовалась, і новітніми часами стали пробовати обійти ся без неї в реконструкції початків Руської держави.

Справді, хронологія літописи (початок Руської держави в середині IX в.) показала ся зовсім хибною: Руська держава мусіла завязатись далеко ранійше, бо вже на початку IX в. звістні мор-

*) Говорю тут про Повість в її остаточній редакції, але завязки сих поглядів бачимо і в початковій редакції.

**) Про се див. II екскурс.

ські напади Русі і їх князів на Чорнім морі, а грецький ритор з першої половини IX в. говорить про Русь як про нарід звістний своїми нелюдськими вчинками (Життя Георгія Амастридського); тодіж знали добре словянську Русь і на далекім сході (ібн-Хордадбег). Також хибна теорія, що імя Русі було принесене з півночі варязькою дружиною; автор безперечно під сими Варягами розумів Скандинавів, Норманів, але всі заходи розшукати сліди якоїсь норманської Русі на півночі не здались ні на що, той же факт, що імя Русі в наших тубильних джерелах все прив'язуєть ся спеціально до Полянської землі, виразно показує, що се імя належить не півночі, а полудню, було місцевим в Київщині. Нарешті дуже важний *argumentum a silentio*: північні саги, що так багато знають про своїх земляків, які ходили на Русь, нічим не натякають на скандинавський рід руської династії, для них вона чужа, і Русь — чужий край; рівнож нічого не говорять про се інші руські джерела, поза Повістю.

Норманісти протягом близько двох століть нагромадили великий арсенал доказів; між ними є деякі й справді важні, та вони доводять тільки те, що на Русі в IX—X в. в княжій службі було багато Варягів, і що через се в Візантії не відрізняли часом сих зайд Варягів від Русинів-Словян. Се доводять найважніші з історичних свідощів — Лудипранд і особливо Бертинська хроніка, і фільольогічні — норманські імена Олегових та Ігорових дружинників і „руські“ імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного, що бодай в части безперечно норманські. Але що так було, то ми й без того знаємо, се власне були ті моменти, що привели автора Повісти до його теорії. Питанне в тім — чи вірна його звістка, що руська княжа династія, котра сотворила Руську державу, була норманська, прихожа, і ся держава виросла на норманським ферменті, чи се хибна комбінація, як і ті, про які говорили ми отсе недавно?

Против теорії Повісти справедливо підносять неімовірність такого покликання до управи чужого народу, та ще й ворожого; паралелі до сього факту в історії не можна вказати.

Повість приводить до Словян цілий варязький нарід, що по різних містах мав скупитись численно й заслонити собою словянську або финську людність*); але тому рішучо противить ся факт, що норманський елемент не зіставив слідів ані в мові,

*) Новугородьци — ти суть людье отъ рода варязьска, преже бо бѣша Словѣни, теж і по иньших містах.

ані в праві, ані в побуті, а такі сліди мусіли-б бути доконче; хиба зробити, як роблять деякі норманісти — зречи ся того всього, й признати, що на Русь прийшла династія з нечисленною гореткою дружини, і норманську горетку зараз же, без сліду, проглинув словянський елемент.

Але сей факт прийдець ся прийняти виключно на віру, з джерела досить пізнього, що показало ся штучно укомбінованим, з цілим рядом основних помилок. Длячого? Чи варто?

Чи приймати його на віру, чи не приймати, в усякім разі його не можна класти на підвалину для реконструкції руської історії; його можна, скажім фігурно, ужити собі для декорації, але нічого на нім не можна будувати, бо се була-б будова на піску.

З тих теорій, що противставлялись норманізму, а виходили з літописної звістки про закликанне князів, важнійшою була балтійська: вона уважала тих літописних Варягів балтійськими Слов'янами; та вона має против себе всі ті аргументи, які має норманізм, з додатком того, що против себе має саму Повість, бо та уважає Варягів Норманами, а на Русі не можна навіть виказати балтійської дружини, як се можна виказати для Норманів. Вся вага письменників, що виступали з балтійською теорією, лежала в полеміці з норманізмом, позитивна-ж частина їх розправ стояла занадто слабо, щоб мати яке небудь значінне.

Друга теорія, що взяла в спадщину певну частину норманістів, була іотська. Дуже про неї тяжко говорити, бо досі ще ніхто з її репрезентантів не пішов далі поодиноких натяків і не виступив з цілою системою, тай ті натяки не йшли дальше виводу самого руського імени. Збудивши з початку інтерес і надії, ся іотська теорія якось притихла останні роки. Й не знати, чи не судило ся їй „відцьвісти не розцьвівши“.

Наша держава зветь ся і в наших і в чужих джерелах Руською — так зве її Повість, Араби IX і X в., Византийці (Константин Порфирородний); вони знають, що Русь — то є загальна назва і заразом центр сієї держави, головний нарід, нарід-володар; се імя переносить ся й на той елемент, що передовсім, як кит, звязував тоді сю державну організацію, — на дружинну верству, так що імя Руси прилипає й до Варягів, котрі перебували на службі в сій державі. Але заразом імя Руси спеціально звязуєть ся з землею Полян, з київською околицею, се Русь, Руська земля *κατ' ἑξοχήν*, і під сим іменем противставляєть ся всім иньшим, як муж руський (Киянин) противставляєть ся під сим

іменем людям з інших країв*). Сю спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах трудно, неможливо об'яснити инакше як тим, що імя Руси було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі перше, ніж вона стала центром великої „Руської“ держави. А звідси зовсім ясно виходить, що й ця державна організація мусіла вийти з Київа, коли імя руське, що перейшло потім на цілу сю державу, ішло з Київа.

Що Київ став сією вихідною точкою, се зовсім природно. Він був найстаршим, найбільш торговельним і багатим містом на цілім просторі тієї пізнійшої Руської держави. Його далека торгівля від найдавніших часів документується ся находками монет римських, византийських, арабських на його території, а від IX в. маємо й письменні звістки. Торговля, багатства вимагали оборони завсїди, а особливо в ті часи, коли племенна боротьба була звичайним явищем, і Поляне, як пригадає собі Повість, „быша обидими Деревляны и инѣми околными“, Київ же, положений на границі Полянської землі**), на узькім клині, висуненім між Сіверянами й Деревлянами, виставлений на напади всяких пиратів, вимагав такої оборони, певної, організованої, сильної й поготовів. Певно, що про неї мусіли здавна подбати ті „ліпшиї мужи“, що „держали“ „Руську“ землю, багаті патриціанські роди Київа, безпосередньо інтересовані в торгівлі. Оборону-ж могла забезпечити в такім пограничнім місті тільки спеціальна, завсїди на поготові, воєнна дружина, і вона мусіла з'явитись дуже рано.

Як, при яких саме обставинах з'явилась вона — того ми докладно сказати не можемо і — правдоподібно — ніколи вже не зможемо. Не пояснить нам того ані теорія Повісти, що Київ опановала прихожа варязька династія з своєю дружиною, бо певно в усякім разі (поминаючи повну непевність цієї теорії), що Київ не стояв отвором, чекаючи, аж прийдуть варязькі ватаги й організують в нім оборону, як то представляє Повість: Аскольд і Дир „поидоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: чий се городъ? Они же ркоша: была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша городъ сий и изгыбоша, а мы сѣдимъ — роды ихъ и платимы дань Козарамъ. Аскольдъ же и Диръ остаста въ городѣ семъ, и многи

*) Див. про се в примітці до с. 112.

**) За Дніпром вже була Сіверщина, але пізніше київські князі, адасть ся, як побачимо низше, прилучили до Київа вузенький кляпотъ на лівім боці Дніпра, щоб тим захистити Київ.

Варяги съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. Такої іділії не можна собі представити на Дніпровім торговельнім шляху, у „обидимих сусідами“ Полян. Не поясняє нам того і легенда про київських братів, бо се, як я сказав, етимологічний міт, су-нений в переказ (справедливий в своїй основі) про часи, коли Київ не мав сильної організованої княжої влади, і Поляне „живяху каждо съ родомъ своимъ“*). Припустивши навіть, що київська династія X в. була чужа, варязька (хоч, повторяю, ся звістка йде з дуже непевного джерела), се була-б тільки пере-міна династії: нова варязька династія заступила місцеву, ки-ївську, або що найбільше — діличні варязькі князі заступили місце кондотерів, удержуваних київською громадою. Дружинна організація мусіла-ж істновати ще перед тим, і варязька династія з гореткою своїх Варягів, що зараз без сліду розплили ся в руській стихії, могла хіба прискорити tempo тієї суспільної еволюції, що розпочала ся далеко скорше, ніж собі Повість представляла.

Я мушу тут піднести один факт — він може натякати, що Київ не був з початку одиноким центром оборони на всю По-лянську землю. Сей факт — істнованне тисяцьких не тільки в Києві, але й у Білгороді й Вишгороді. Сю десяточну воєнну організацію стрічаємо готовою вже в перших (відомих нам ближше) часах Руської держави (кінець X віка): земля поділяється на сотки, сотки на десятки, на чолі десятків стоять десятники (с. 86), на чолі соток — соцькі, і се все разом становить тисячу, з тисяцьким на чолі, що є найвищим воєнним урядником землі чи князівства. Коли з'явилась ся військова організація, з рештою дуже звісна у иньших народів, найріжнішого роду (й у Германців, і у Монголів), ми докладно не знаємо. Після того як роз-винулась дружинна організація, і на неї перейшла вся вага в обороні, ся десяточна організація тратить по часті свій чисто-воєнний характер (в Новгороді напр. соцькі і тисяцький мають судові й адміністративні компетенції, на Волині XIII в. „сто“ є адміністративним і фінансовим округом),¹⁾ і дуже мало дає себе знати в військовій організації, крім того, що тисяцький є голов-ний воевода. Слід незвичайно високого значіння тисяцького зі-став ся в тім, що події в Київщині датують ся не тільки іме-

*) Поляне живуть з початку „роды своими“, потім з'являють ся єї брати (по иньшій верзві — праотці Полянського племені), вони „взгнбоша“, і в результаті вістають ся знову „роды“ без княжої влади, що приносить ся на ново Варягами.

нем князя, але також іменем тисяцького. Сі всі факти приводять до гадки, що та воєнна, десяточна організація була старшою від князівсько-дружинної; через те в період найбільшого розвою дружинного устрою — за династії Володимира, ми застаємо ту десяточну організацію в періоді упадку й розкладу (пізнійше — в XIII—XV в. вона подекуди, де її бачимо, сходить на організацію сільської людности, безпосередньо залежної від княжого замку).

Сліди цієї організації ми бачимо скрізь на просторі давньої Руської держави, та ледви чи вона була скрізь місцевою, і коли взагалі державна організація йшла з Києва, то правдоподібно, що й ця десяточна організація не була з якої иньшої з східно-словянських земель перенесена князями в Київщину, але тут була переведена з давна і звідси, бодай в деяких фрагментах (як уряд тисяцьких, соцьких і т. и.) перенесена в иньші землі. Дуже правдоподібно, що то була місцева стара, перед-дружинна організація оборони в „Руській“ (Полянській) землі. Та тут треба піднести цікавий факт. Тим часом, як по иньших землях ми бачимо по одному тисяцькому на князівство (звичайно — кождий князь має тисяцького, що є заравом тисяцьким його князівства й називається то по імені столиці, то по імені князя, як то ми бачимо в XII в.), на маленькім просторі старої Полянської землі бачимо трох тисяцьких — в Києві, Вишгороді й Білгороді; тим часом сі останні два городи дуже рідко бували княжими столами, а тисяцьких стрічаємо тут і тоді, як не було в них осібних князів.

Се насовує питання, чи істнування в сих київських „пригородах“ осібних тисяцьких не є останком колишньої самостійної організації в городах Полянської землі, з тих часів, коли вона не злучилась ще в одну воєнну організацію, коли Київ не здобув повної переваги над пригородами, і кождий значнійший город сам організував військову оборону на тій території, що безпосередньо до нього тягнула? Окрім Вишгорода — звістного ще в X в., як визначне торговельне місто, і Білгорода — пограничного з Деревлянами міста на важній торговельній дорозі на захід, може ще й яке з полудневих, пізнійше знищених міст було центром такої організації, і се було зроблено в формі поділу на десятки й сотки, подібно як то бачимо у Германців. Аж пізнійше вожд київської дружини — називавсь він князем чи як инакше з початку, підбив під свій вплив сі провінціальні центри й злучив Полянську землю в одну воєнну й адміністративну цілість

Той факт, що в Києві й надалі зістались тисяцькі, міг би вказувати, що тим реформатором не був тисяцький — начальник земського війська, тільки хтось иньший став на чолі дружини і в свої руки взяв з часом провід воєнними силами; міг то бути чи старий київський князь, що не задовольняючись земським військом, завів свою осібну, від нього безпосередньо залежну дружину, чи який прихожий ватажок — кондотер, взятий на службу громадою з його дружиною, чи такий узурпатор, що силоміць опановав Київ. Ріжно то могло бути.

То тільки певно: розвій воєнних сил Києва, що не міг статись инакше як з утворенням спеціального війська — дружини, почавсь далеко скорше ніж собі представляла Повість (себ то в другій половині IX в.). На початку IX в. (коли не при кінці VIII в.) Русь (*οἱ Ῥῶς*) робила вже напади на малоазійські береги Чорного моря, і в першій половині сього століття була в Візантії вже добре звісна, як розбійничий і нелюдський нарід: Житие Георгія Амастридського (писане в 1-ій пол. IX в., як тепер доведено), оповідаючи про напад Руси на Амастру (тепер. Амассера, недалеко Синопа), називає її „народом, як то всі знають, дуже суворим і немилосердним“. Житие Стефана Сурозького (на жаль переховане тільки в перекладі) згадує про напад руського князя Бравлина на Сурож (теперішній Судак на полудневім березі Таврії), що мав статись десь в кінці VIII або на початку IX в.¹⁾ А патріарх Фотій в своїм посланію (в 60-х рр. IX в.) зве Русь „народом, загально звістним з своєї нелюдськості й воєвничости²⁾“.

Можна собі ріжно думати — що ті морські походи виходили від самих київських князів, як в X в., або може від яких підвласних їм, що сиділи ближше до Чорного моря і через свою приналежність до Київської держави звали ся „руськими“. В звістнім оповіданню Бертинських анналів 839 р. про послів від руського кагана до византийського імператора йде мова, очевидно, про Русь не чорноморську, тільки дальшу від моря, очевидно — київську, але се нічого само по собі не дає для вияснення того, яка то Русь ходила на Візантію на поч. IX в. — чи чорноморська чи київська; бачимо тільки з того, що в 30-х рр. IX в. був в Києві вже якийсь сильний „король“ руський, але се ми й без того мусимо вивести з тих руських походів на початку X в. Бо коли єї походи йшли від київського князя, він мусів тоді вже панувати над нижньою частию Дніпра й Чорноморським побережем, або принаймні мати тутешню людність під своїм політичним впливом

і в своїм розпорядженю тримати значні воєнні сили. Коли то робили якісь чорноморські князі, то вони звались руськими тоді через те, що залежали від київського князя, бо раз приймаємо, що руське імя розходилося з Київа разом із залежністю від Київа, інакше сього об'яснити не можемо. В обох разях мусимо прийняти, що вже в VIII в. найпізнійше київські князі вийшли з ролі пасивних сторожів київської торгівлі й маючи значні воєнні дружини, що для самого свого удержання потребували війни, кинули ся підбивати сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Византийської держави, а потім і на схід, коли ослабла хозарська забора.

До того-ж самого виводу прийдемо ми иньшою дорогою. В умові Ігоря з Греками послі висилають ся від імени двадцяти чотирох (або п'яти) князів, на чолі котрих стоїть „великий князь руський“ Ігор; дехто з них могли бути тільки членами династії, без уділів, але яких двадцять було князів на князівствах*), що підлягали київському князю, або намістників з титулом або значінням князів — те що умова Олега називає: „иже суть подъ рукою его (Олега) свѣтлыхъ и великихъ князь и его великихъ боярь“. Така велика державна система не може виробитись протягом кількадесяти літ, як представляє Повість, де одним махом опановуєть ся цілий великий „путь із Варяг в Греки“, а знову протягом трох років підбивають ся полудневі племена. В дійсности на се треба було дуже довгого часу, і ті здобутки, що в Повісті зложені на купу на початку князювання Олега (інакше сказати — виходили за границі історичної традиції), були здобутком столітя або й більше.

В результаті початки Київської держави відсовують ся геть, за межі IX віка, і організація сильного війська і князівської власті в Київі (що мусіло випередити всякі підбивання сусідів і далекі походи) іде на початки VIII в., або й ще далі. Ми таким чином, ідучи назад, наближаємо ся до тих часів, коли за першим Sturm- und Drang- періодом словянської колонізації наступили спокійніші часи на середнім Подніпровю — десь в VI—VII в., і могли розвинутись наново торгівля й інтензивніший господарський промисел. Тоді могла наступити на сам перед серед ріжних проб оборони та воєнна десятична організація, а далі — мав розвинутись і князівсько-дружинний устрій; се сталося би — найпізніше на початку VIII віка.

*) Нижче побачимо, що се число — коло 20 досить трівко тримаєть ся в середній X в.

Я тут мушу згадати одну цікаву звістку, на жаль — вона звязана з деякими не порішеними ще питаннями, і тому її можна ужити тільки з великими застереженнями. Я розумію звістку „Татики“ імп. Льва про подорожі „так званих північних Скитів“ по Чорному морю. Описуючи різні роди кораблів (гл. 19), він каже, що сі Скити уживають маленьких, легких і швидких човнів, бо вони візять в Чорне море з рік і через те не можуть уживати більших кораблів. Хоч назву Скитів автор уживає в дуже широкому значінню, але тих „північних Скитів“ з усякою правдоподібністю треба уважати східними, українсько-руськими Слов'янами, бо мійських Слов'ян і Болгарів автор називає їх власними іменами. До тепер сею звісткою не цікавились, бо автором її уважали імп. Льва Мудрого, з початку X в.; але тепер византисти признають початковим автором сеї Тактики Льва III, т. зв. Ісаврянина (+ 741). Коли-б з тим і ся звістка перенесла ся в першу половину VIII в. з неї-б виходило, що вже тоді звістні були на Чорнім морі походи східних Слов'ян (і правдоподібно — докучали византийським землям); друге — що походи сі виходили не з самого побережа, а з дальших земель (се інтересно для вяснення, звідки виходили північні „руські“ походи — IX в.); третє — що тоді ще руське імя було незнане чи мало знане, і взагалі імя сього напастливого народу малозвістне, тому автор і уживає сеї назви: „так звані північні Скити“; се-ж могло-б вказувати, що Київська держава в першій половині VIII в. ще не вийшла за ближні околиці Київ'а, або що йно виходила¹).

Можна ще піднести, що в легенді про хозарську зверхність над Київом виступає в ширшій верзні київська громада — Поляне, про князя нема згадки; як би можна було покластись на деталі сеї легенди, з неї виходило-б, що в ті часи, як Хозари підбили під свою зверхність Київ, там ще не було сильної князівської власти, хозарська-ж зверхність могла з'явись тут десь в другій половині VII чи в першій половині VIII в. — найдальше. Але на деталі народньої традиції поклатись не можна, особливо на таку подробицю як в сім разі.

Що Поляне дійсно якийсь час були під зверхністю Хозарів, себто платили їм дань, в тім нема нічого непевного: крім народньої традиції, переказаної в Повісті, про сеж свідчить хозарський титул „кагана“, що прикладавсь до київських, взагалі до руських князів (в слові Іларіона XI в. — великий каган Володимир, в Слові о полку Ігореві — каган Олег, у ібн-Даста король Руси зветь ся хаган-Рус); він і давніше, видно, ужи-

вавсь князями: руський король, призвищем хаган (= каган), що посилав 839 р. своїх послів до імператора Теофіля, був, очевидно, київський князь (з хозарськими каганами Візантія мала близькі й вигідні зносини через кримські провінції, й не потребувала-б пересилати його послів аж через західню імперію). Про те, як Кияне вибились з під хозарської зверхности, автор Повісти вже не знав нічого (сама легенда про хозарську дань переховалась як приповідка, привязана до ріжниці меча й шаблі); сей факт може сьвідчити, що се стало ся дуже давно. В усякім разі на початку IX в., коли князівсько-дружинний устрій прийшов до значного розвою, хозарської зверхности над Київом вже не було.

Від першої половини IX в. київські князі мали виборні дружинні контінгенти з скандинавських виходнів — „Варягів“. Тим часом як одні ватаги Норманів прямовали на береги Франції та Англії, иньші пускали ся в „східні краї“ (Austrvegr). Повість переказала нам, що на певний час Варяги підобили собі новгородських Словян, Кривичів і сусідні финські народи. Звідти ватаги їх пускались далі на полудень: київські князі, а може й іще які, брали їх собі на службу, а Київ знов послужив їм стацією до Візантії, куди Варяги пускались в походи з київськими князями, а пізнійше (особливо в XI в.) і на службу: Дніпро став „путем із Варяг в Греки“ вже в X в., коли Константин з уст прихожих Норманів записав під іменем „руських“ кілька норманських назв Дніпрових порогів*). На сїм шляху Київ був головним пристановищем для Варягів, і варязькі ватаги грали тут важну ролю. З них виходили намістники в підвластні народи: між Ігоревими князями деякі мають норманські імена (хоч взагалі що до імен зістаєть ся багато не певного — які з них справді скандинавські); варязький вплив якийсь час був остільки сильний на київськїм дворі, що молодим княжичам X в. давали часом варязькі імена (напр. Якун = Гакон, „нетий“, себто племенник кн. Ігоря). Се почалось, кажу з 1-ої пол. IX в.: вже послаи руського „кагана“, послані в Візантію деєь 838—9 р., були правдоподібно Варяги, — а тривало воно до часів Володимира, ба навіть ще й Ярослава, що в своїй боротьбі з братом Мстиславом найняв варязьку ватагу під проводом Якуна (Гакона).

*) Дуже часто представляють собі хибно, мов би Варяги самі собі утерли сю дорогу, і аж потім стали осідатись на Русі: легко сказати — ходити впоперек через цілу східню Европу, без якихось опорних точок, без жадного забезпечення від тих народів, серед котрих ішла та дорога.

Аж в 1-ій пол. XI в., коли перейшла на їх мода на Русі, Варяги починають мандрувати далі на полудень і в 1-ій пол. XI в. часто стрічають ся на службі в Візантії: до тих часів у Візантії знали переважно таких Варягів, що служили у руських князів і для того звали ся Русію (порівняти руські назви порогів). Не диво, що автор Повісти під впливом сих обставин уложив теорію, що не тільки київська династія була норманська, але що й сама Русь — то Нормани, Варяги (хоч цікава річ — тоді як в Києві аж роїлось від Варягів, члени київської династії носять словянські імена, як Святослав, Ярополк, Володимир, а імена Олега, Ігоря, Ольги непевні що до свого початку, хоч їх пробовано об'яснити із норманських).

Крім воєнного значіння, варязькі дружини мусіли зробити прислугу київським князям ще в сфері, про котру найменше знаємо, — внутрішньої управи. Чи київська династія вийшла з громадських князів, підпорядкованих колись волі громади, чи з яких узурпаторів, — в розвою її влади в середині самої землі мусіли важну ролю відограти сі чужі, нічим не звязані з громадою норманські дружини, на котрі оперались князі в IX і X в. Дуже вони їм були наручні! Роля київського князя з кінця X і XI в. в своїй землі далеко відійшла від „демократичного“ устрою Прокопівих Антів і деревлянської конституції: громадське віче, „старци градские“ відійшли на другий плян перед князем і його дружиною, що взяли в свої руки й суд, і адміністрацію. При кінці X в. сей процес вже закінчив ся, коли повірити зложеної десяти літ пізнійше літописній повісти про Володимира; як відгомон давнішого виступають в його раді попри дружинниках-боярах „старци градские“, але князь з дружиною вже заступають і їх, і громадське віче. IX і X в. — се той час, коли мусіла зформуватись ся княжа власть, а се власне час найбільшого значіння варязьких дружин в Києві і взагалі в Руській державі. Ми мусимо бачити тут більше, як припадкову хронологічну стрічу сих двох фактів.

Вже в 2-ій пол. VIII в. мусіли київські князі виступити на дорогу підбивання сусідніх народів та далеких походів морем і суходолом. Сі походи й підбивання давали їм можливість держати далеко більшу, сильнійшу дружину, ніж скільки-б на то коштів давала сама київська громада. Але „изодѣваючи оружьем и порты“ свою дружину та помножуючи її, князь здобував в ній силу, залежну не від громади, а тільки від нього самого; він сам визволяв ся з під опіки громади й земської аристократії — ліп-

ших людей, і міг розширяти свої компетенції поза сферу воєнної оборони. Рядячи властновільно, через свою дружину, в підбитих землях, він поволі міг переносити тіж порядки і в саму „Руську землю“; тим способом адміністрація, суд, фінанси могли переходити поволі в руки княжих посадників, тивунів та різних інших агентів. Навіть самі тисяцькі та соцькі стають княжими урядниками: князь їх іменує з своєї дружини (знаємо се з XII в., але самий факт, певно, старший). Аж ослабленне княжої влади в другій половині XI в. піднесло значінне громадівча, та й то тільки до значіння громадської контролі над княжою управою, що в своїх руках держить і далі всі галузи адміністрації.

Так собі можна більш-менш представляти еволюцію Київської держави на основі тих фактів, які маємо. Чи приймати, що династія св. Володимира була варязька й опановала Київ завойованнем, чи не приймати, а догадуватись, що то була династія домородних узурпаторів — вождів дружини, чи нарешті припускати тут стару династію племенних, київських князів, се зробить деякі перемини в розумінню розвитку княжої влади і держави, але в основі своїй розвій буде той сам; тільки наукова обережність вимагає в усякім разі — не напірати на літописну історію варязького завойовання — задля крайньої непевности цілої теорії Повісти.

По сих загальних увагах про еволюцію Руської держави перейдемо до перегляду фактичних звісток, які маємо; бідні вони і мало їх, але тим більше випадає їх перейти всі, кілько маємо.

Вони починають ся звітками про походи Руси на чужі землі — я про них уже згадував. На початку IX в. „погибельний й учинками й іменем“ нарід Русь (*οἱ Ρῶς*) під проводом якогось неназваного на імя воеводи (*ἡγέμων*) пустошили малоазійські береги від Пропонтиди до Синопа — довідуємось про се з Життя Георгія Амастридського, з powodu чуда, яке над сими Русами стало ся в Амастрі (коло Синопа). Близших відомостей про Русь не знаходимо в сім риторичнім утворі, крім одного натяка на Таврів, що може вказувати на північні береги Чорного моря.

До тих же більш-менше часів — початка IX в. (а може навіть кінця VIII) може належати оповіданне життя Стефана

Суразького (знову з поводу чуда) про спустошення, вчинені „руською ратию“ під проводом князя Бравлина на полудневім березі Крима „від Корсуня до Корча“ (Керчи); пояснення, що сей Бравлин прийшов з Новгороду, є, правдоподібно, пізнішим додатком, зрештою-ж се оповідання, хоч переховане тільки в словянсько-руським перекладі, не має слідів пізнішої редакції.¹⁾

Коли зважити, що обидва напади стали нам відомі припадково, тільки тому, що були згадані в агіографічних утворах з поводу чуд, то се саме наводить на гадку, що таких нападів Русів на чорноморські береги було тоді далеко більше. Життя Георгія Амастридського, писане в 1-ій пол. IX в., говорить про руський напад, як добре звістний своїми погибельними вчинками: Русь, напад суворий, як то всі знають, вони не мають утіхи ні в чім людським, тільки в убийстві.

Звістний похід 860 р., коли Русь, використавши, що імператор (Михайл) з військом пішов в Малу Азію, несподівано захопилась в Константинопольську протоку на двох стах кораблях і напала на сам Царгород, не був таким чином чимсь нечуванним — нового було хіба тільки, що Русь відважилась напасти на саму столицю. Похід сей став ся літом (в недавно виданій византійській хроніці датований 18 червня); Русь встигла пограбувати околиці, зруйновати передмістя і нагнала страху на саме місто, позбавлене оборони, аж нагло покинула облогу й забрала ся назад: правдоподібно, причиною було те, що імператор на вість про руський напад з дороги поспішив ся назад, і Русь стратила надію взяти місто; одно з джерел каже навіть, що Русинів побито, але ся звістка стоїть одиноко супроти інших, що не згадують про якісь страти Русів. В пізніших хроніках X в. причиною стає вже буря, наслана на Русь, коли в море окунули одіж Божої Матері; сучасник патр. Фотій нічого не згадує про чудо: воно було перенесене на сей напад з аварського нападу 626 р.²⁾

Деся по сім став ся руський похід на полудневі береги Каспійського моря; від пізнішого (але солідного) історика Табаристана (полудневий берег Каспійського моря) ібн-ель-Хасана (його історія написана 1216/7 р.) довідуємось тільки, що за часів Хасана-abu-Зейда (володів Табаристаном між 862 і 884 р. приходила Русь на Абсгун (славне портове місто в східньо-полудневім куті Каспійського моря), але військо abu-Зейда знищило їх.³⁾

Всі ці епізоди не дають ближших відомостей про Русь — не знаємо ані що то за військо було, ані звідки воно приходило; вони свідчать в першій лінії тільки про значний розвій воєнних сил цієї Русі: в поході 860 р. було, судячи по числу кораблів, поданому византийськими джерелами, 6—8 тис. мужа,*¹⁾ а й похід, переказаний в Житті Георгія Амастридського, не міг бути зроблений незначною ватагою. В дальшій лінії, як я вже сказав, ці „руські“ походи свідчать про якусь більшу державну організацію на середнім і нижнім Дніпрі. В посланію Фотія (860-і рр.) маємо й безпосередній натяк на це: Русь піднялась на Візантію, каже він, „підбивши сусідів і з того загордившись“.¹⁾

Повість звістку про похід 860 р., (перейняту з византийських джерел і хибно положену під 866 р.), приложила до київської Русі. Це цікаво, при її теорії про початок Русі, що вона не уважала можливим приложити її до якоїсь иньшої Русі і втиснула як могла між закликанням Варягів і приходом Олега: очевидно, вона тут ішла несвідомо (і — проти своєї теорії) за загальним переконанням, що Русь — то є Київщина. Ця подробиця має характер історичного документа.

На київську Русь, по всякій правдоподібності, вказує згадане вже мною нераз оповідання Пруденція (в продовженні Бертинських анналів) про послів „руського короля, прозвищем хакана“ 839 р.: вони були послані до византийського імператора задля приязни, але не могли вернутись безпечно назад, бо дорогу з Царгорода заступали „варварські, незвичайно дикі та великі народи“ (правдоподібно — Угри, або й Болгари, не Печеніги, як часто думають — бо вони з'явилися тільки при кінці століття тут); тому византийський імператор не схотів їх пустити назад тією дорогою, а переслав до імп. Людвіка Побожного, просячи, аби він їх від себе відправив до дому.²⁾ Це трудно прикласти до якого чорноморського князя, або до хозарського хана, тільки до київського князя. Факт дипломатичних зносин його з Царгородом знову стає доказом якоїсь більшої, з ширшим політичним світоглядом держави. Можна догадуватись з певною правдоподібністю, що ці дипломатичні зносини Візантії з Русію могли бути результатом сильних нападів Русі на византийські землі в перших десятиліттях IX в. Подібно й по поході 860 р.; деє коло 866 р. — византийське правительство постаралось подарунками прихилити до себе ру-

*¹⁾ Літопись рахує на корабель по 40 мужа в поході (легендарнім) Олега — сю подробицю можемо прийняти дуже добре.

ських князів до згоди; як оповідає біограф імператора Василя, він „нарід руський необорний і поганський нахилив до згоди, роздаючи одежі золоті, срібні і шовкові, а завівши з ними згоду і приязнь, умовив прийняти хрещенне“. Висланий на Русь єпископ мав зробити сильне вражіння і багатьох охрестити (біограф оповідає про чудо — положене в огонь євангеліє не мало ніякого сліду від огня)¹).

В византийських джерелах не названо провідників походу 860 р. Повість каже, що то були Аскольд і Дир. Се приводить нас до реєстру київських князів. Річ се дуже неясна і непевна.

Повість знає, видно, Володимирового батька Святослава і діда — Ігоря. По теорії її сей Ігорь повинний бути сином новгородського князя — варязького вікінга Рурика. Через се всі інші київські князі муіли опинитись по-за династією: Олег став воеводою Ігоря, чи в иньшій верзії — його опікуном і далеким свояком: Рурик умераючи „предасть княжение свое Олгови, отъ рода ему суца, въдавъ ему на руцѣ сына своего Игоря, бѣше бо молодъ вельми“; Аскольд і Дир стають варязькими боярами, що відпросились у Рурика „з родом своїм“ до Царгорода, але на дорозі опановали Київ, що стояв без князів, почали княжити над „Польскою“ (Полянською) землею, зібрали багато Варягів, з ними ходили на Царгород, та ледви не пропали від чуда, а Олег, що зараз по смерті Рурика рушає на полудень, підступом забиває їх як узурпаторів.

Олег в ширшій верзії Повісти править в імени Ігоря: забиваючи Аскольда і Диру, він відкликаєть ся до прав Ігоря: „вы нѣста князя, ни роду княжа, но азъ есмь роду княжа“, и вынѣсоша Игоря — „а се есть сынъ Рюриковъ“ (с. 13). Але і се є тільки поправка початкової верзії, що зовсім ігнорує приналежність Олега до династії та уважає Олега просто тільки воеводою Ігоря: „възрастшю же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ, и бысть у него воевода, именовъ Олегъ, мужъ мудръ и храборъ“. В сій верзії Ігорь сам каже забити Аскольда і Диру, покликуючись на свої права: „нъ азъ есмь князь, и мнѣ до-стоить княжити“ (1 Новг. с. 5).*) Ширша верзія Повісти, що мала умову Олега з Греками, де він зве себе „великим князем

*) Ся форма слів Ігоря зісталась в ширшій верзії, як найліпший доказ компроміса в справі Олега.

руським“, а може й каталогої київських князів перед очима, не могла зіставити Олега в титулі воєводи, і він авансовав на опікуна; але яка то опіка, що триває тридцять літ!

Та головню, що все таки текст умови противить ся й сьому об'яшенню, бо Олег зовсім не згадує в ній нічого про того ніби правного князя — Ігоря: „мы... иже послани отъ Олга великаго князя рускаго и отъ всеѣхъ иже суть подъ рукою его, свѣтъльхъ и великихъ князь и его великихъ бояръ“. Очевидно, Олег не був ані опікуном, ані воєводою Ігоря, але таким самим князем, як і Ігорь, та його попередником на київськїм столї. Якї династичні відносини були між ними, ми того не знаємо, так само як і автор Повісти. Мабуть тільки не був він батьком Ігоря, бо се мабуть знали-б наші книжники і не зробили-б з Олега Ігоревого воєводи, хоч як слабі й легендарні були їх відомости з тих часів.

Меньш ясна, але не меньш підозріла і справа Аскольда й Дира. Я не можу тут знову промовчати тієї, правда — відомої нам тільки в дуже пізній редакції верзії, що Аскольд і Дир були потомки Кия; дуже можливо, що се версія давнійша від теорії Повісти, але не хочу на се налягати. Досить, що поясненне Повісти, яким чином від Аскольда і Дира Київ перейшов до Олега (або Ігоря) виглядає дуже нещасливо: Аскольд і Дир, відпросившись від свого „князя“, йдуть на Царгород, але по дорозі займають Київ, що зовсім ніколи не належав їх князю, і за то гинуть як узурпатори — яка льотіка в тім! Чому нпр. Володимир, убиваючи Рогволода, теж Варяга по Повісти, не відкликуєть ся до своїх династичних прав? Се відчули пізнійші компілятори і вставили поясненне, що Аскольда і Дира послав Олег з дарунками до Царгороду, але ті не виконали своєї місії, лишились у Києві, і Олег, розсердившись за се спроневірєнне, постановив помститись¹⁾. Об'яшенне се, розумієть ся, нічого не варто та цікаво тим, що показує недоладність оповідання Повісти. Так само неймовірне й згадане вже її оповіданне, як Аскольд і Дир зайняли Київ: „пойдоста по Дънепру, идучи мимо, и узрѣста на горѣ городокъ и въспрошаста, ркуще: „чий се городъ?“ Они же (Кияне) рекоша: „была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градокъ съ, и изгибоша, а мы сѣдимъ, роды ихъ, и платимы дань Козарамъ“. Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ гародѣ семъ, и многы Варягы съвокуписта, и начаста владѣти Польскою землею“. В коротшій (новгородськїй) верзії Повісти нема нічого про те, як Аскольд і Дир з'явились в Києві — се є, правдоподібно, дальша комбінація.

І ще дрібна, але характерна подробиця: Аскольда і Дира убивають разом „злодѣи Игоревы“ (Новг.), несуть їх ховати „на гору“, але могили їх показують ся гень гень в різних місцях: „погребоша Асколда на горѣ, еже ся нынѣ Угорское наричеть, идеже естъ дворъ Олминъ, на той могилѣ постави Олма церковь святаго Николу“, — отже на теперішнім Печерську, на Дніпровім березі, гень низше київської пристани, що була на устю Почийни. „А Дирева могыла за святою Ириною“ — отже десь коло теперішньої Софійської катедри, добрих півмилі від Угорського. Очевидно, Аскольда і Дира не вбили разом, взагалі — вони не вмерли разом, а з тим і традиційне оповідання про їх смерть тратить ґрунт¹).

Тай само по собі взявши, се князюваннє в Київі двох князїв разом, що, по словам традиції, не були ані братами, ані батько з сином, досить неправдоподібно.

Аскольда поховано на Угорськім. Очевидно — він жив в тім княжім дворі, що стояв там, тут жив і був похований потім і Володимир Вел. (може пам'ять, що Аскольд жив тут, і привела автора до тієї подробиці, що Олег приїхав під Угорське з своїми човнами); се промовляє за тим, що Аскольд був дійсно князь київський. Факт, що на його могилі поставили потім церкву, веде нас до походу 860 р. і прийнятого по нім, при умові, частиною Руси християнства: дуже ймовірно, що Аскольд був той князь, що ходив 860 р. на Візантію і потім при згоді з Візантією 866 р. прийняв християнство; тим зовсім природно об'ясняють ся факти, що Повість звязала конче похід 860 р. з його іменем, і що на могилі Аскольда поставили церков.

Що до Дира, то його імя згадує Масуді (писав в 40-х рр. X в.): перший між словянськими королями, каже він, то король аль-Дир (аль — арабський член), він має великі міста, численні, залюднені землі; в столицю його держави приходять мусульманські купці з ріжними товарами²). Нема ніяких трудностей прикласти се до найбільшого політичного центра східньої Словянщини — Київа, що провадив велику торгівлю із сходом, окрім тої хиба, що Масуді говорить про Дира, як сучасника, коли сучасником його був Ігор; але можливе непорозуміннє, наслідком котрого Масуді, не знаючи на імя сучасного руського князя (він ніде не називає його), прийняв Дира за сучасника. Звітка Масуді була би для нас важна, бо свідчила-б, що Дир був князем (бо що він дійсно був на світі, за те свідчила його могила „за святою Ориною“). Той факт, що в нашій традиції він звя-

зуєть ся до купи з Аскольдом*), промовляв би за тим, щоб в них бачити близьких до себе хронологічно князів; знову далеко назад відсовувати назад Аскольда не випадає з огляду, що Масуді його уважав сучасником (таї у традиції він все кладеть ся на другім місці, по Аскольдї), отже правдоподібніше буде Дира класти по Аскольдї, перед Олегом. Він жив мабуть на княжім дворі на старім городі, де був княжий двір в середині X в., — тож там його й поховано.

Початок Олегового князівства прийдеť ся трохи посунути на пізнійше, з огляду на звістку про війну Дира (в літописи розумієть ся — Аскольда і Дира) з Печенїгами: до конфлікта з ними у київських князів ледви могло прийти скорше як при кінці 80-х років IX в. Крім того аналіз літописної хронології приводить до виводу, що в подїях кінця IX і початку X в. вона, правдоподібно, спізнюєть ся на 3—4 роки.**)

Але коли пішло вже на могили, то треба ще згадати за одну могилу — Олегову. Що могилу сього „віщого“ князя показовали в ріжних місцях (погребеша и на горѣ, иже глаголеть ся Щековица — Іп. 24, есть могила его в Ладозѣ — 1 Новг. 7), то ще не велике диво, але-ж бо і в самім Київі було аж дві Олегові могили — одна на Щекавиці, друга десь недалеко старих „Жидівських воріт“ (як думають, на місці теперішньої обсерваторії). Се наводить на гадку — чи не було в Київі двох князів того імени, одного на початку X в., а другого перед тим? Се могло-б нам почасті пояснити й те, чому в літописи так багато скуплено подій коло Олега.

Нарешті міг бути київським князем той Бравлин, що ходив на Сурож, але так само міг бути якимсь князем на полудні, залежним від Київа, або київським воеводою.

Отже по тих наших елюкубрациях реєстр київських князів виглядав би так:

Олег??

Бравлин??

*) Бяста у него (Рурика) два мужа: Аскольдъ и Дирдъ (Іп. с. 11).
Иде Аскольдъ и Диръ на Грѣкы — Іпат с. 12
и бѣша ратнїи съ Деревляни и съ Улицы 1 Новг. с. 4
воеваша Аскольдъ и Диръ Полочанъ — Никоп. I с. 9
избиша множество Печенѣгъ Оскольдъ и Диръ — Никоп. I с. 9
и увидѣ Олегъ, яко Оскольдъ и Дирдъ княжата. . и убиша Асколда
и Дира — Іпат. с. 13.

**) Про се ширше в екскурсії про літопись.

Аскольд — правив між 860 і 867, може й довше
 Дир — при кінці 80-х рр., правдоподібно, ще княжив
 Олег, одинока певна дата його князівства — се 911 р.
 (умова з Греками), умер правдоподібно яких 4—5 літ по тому
 Ігорь, вмер по 944 р. (умова з Греками), перед 948—9 рр.
 Ольга (яко опікунка)
 Свѣтослав.

Вертаємось до історії Київської держави.

Вище ми сказали, що звістки IX в. про Русь натякають на існування вже більшої політичної організації, скупленої коло „Руської“ — Полянської землі. Патр. Фотій просто вже говорить, що Русь „підбила своїх сусідів“. Попробуємо тепер розглянутись в сім питанню.

Почнемо з Повісти. Очевидно, її автор мав дуже слабкі відомості про сформування комплексу земель Руської держави. Він вийшов з собі трудности, зложивши сю історію на часи півмітичного Олега: новгородські Словени, полоцькі й ізборські (пізнійші псковські) Кривичі з словянськими кольоніями в землях Чуди, Веси, Мери становлять державу Рурика; Олег окрім того підбиває в своїм поході на полудень: смоленських Кривичів, середнє Подніпровє (Любеч — тоді визначне торговельне місто), Київщину: „поиде Олегъ, поемъ вои свои многи — Варягы, Чудь, Словѣны, Мѣрю, Вєсь, Кривичи, и прия городъ Смоленскъ, и посади въ немъ мужь свои; оттуда поиде внизъ, и пришедъ взя Любечъ, и посади мужь свой; и придоста къ горамъ киевськимъ...“ По сім, похід за походом, підбиває він Деревлян, Сіверян і Радимичів (в хронологічній схемі Повісти се уміщено під 883—5 р.), „и бѣ обладая Олегъ Деревляны, Поляны, Радимичи, а со Уличи имѣяше рать“. На тім кінчать ся придбання Олега, але в його поході на Візантію беруть участь ще Хорвати, Дуліби й Тиверці в ролі союзників (яже суть толковины — помічники)¹⁾, і Вятичі (в північній версії). Крім того на сі часи треба положити ще прилученнє Дреговичів, бо пізнійше ніде нема згадки про їх прилученнє. По сій Олеговій роботі мало що зіставалось його наступникам робити з східнословянськими народами. Ігорь „примучив“ Уличів і борюкавсь з Деревлянами, Свѣтослав підбив знову Вятичів, а Володимир прилучив Хорватів і знову підбив Полочан і Вятичів.

Розумієть ся, автор мав ліпші відомості про походи Володимира й Свѣтослава, ніж з кінця IX в. Про походи другої

половини X в. могла бути розмірно сьвіжа пам'ять в другій половині XI в., коли укладалась Повість; дійсно, походи Сьвятослава напр. потверджують ся иньшими джерелами досить докладно (крім деталів, розуміть ся); але вже всі походи Ігоря зв'язані з ріжними легендами й, розуміть ся, о стільки й переховались в пам'яті, о скільки були зв'язані з якоюсь легендою. Походи-ж Олега, виключивши його звістний похід на Візантію, не мають і легендарної закраски, а становлять попросту комбінацію автора. Те завоюванне цілої Сіверщини (найбільшої з етнографічних територій!), завятих в своїй свободолюбности Деревлян і Радимичів в три походи є, розуміть ся, повний абсурд. Похід Олега з Новгороду на Київ, де він без спротивлення опановує міста на дорозі, скидає своїх бояр узурпаторів з київського столу, на Новгородців, що по словам Повісті „суть оть рода варяжьска, преже бо бѣша Словѣни“, зараз накладає дань „Варягом даяти“, виглядає не ліпше.

Порівнюючи звістку, що за Володимира з Новгороду давали до київського скарбу дві частини данини, а третю роздавали новгородським Варягам, ми будемо мати повне право зрозуміти сю новгородську дань за часи Олега так, що Новгород платив певну дань до Києва. Сей факт рішучо противить ся теорії автора, по котрій Київ був здобутком Новгороду й виразно натякає, що в дійсности Новгород навпаки був здобутком Києва. Коли зв'язати тепер ще недорічність історії з Аскольдом і Диром і їх убитєм, і той цікавий факт, що в хронологічній таблиці Повісті зовсім ігноруєть ся й Рурик, і князівство Олега в Новгороді, а рахунок іде „оть пѣрваго лѣта Олгова, понелѣже сѣде в Киевѣ“, то мусимо усунути й той Олегів похід з Новгороду на Київ з сфери фактів, як дуже сумнівну комбінацію.

Відкидаючи, як сумнівну комбінацію, літописну традицію про зірупованне земель Руської держави, попробуємо поради́ти собі иньшими способами. Передовсім ми мусимо виходити з вище поставленого принципа, що ті здобутки Київської держави, про які нема мови в 2-ій пол. X в., мусили, по всякій правдоподібности, бути зроблені перед серединою сього століття. Що вже тоді Руська держава була велика, зложена з великого числа ріжним способом зв'язаних з Київом країв і племен, на се вказує й дуже мале число пізнійших здобутків, і велике число підручних князів за часи Ігоря, і нарешті деякі безпосередні вказівки.

Але я згадав про ріжні способи, якими поодинокі землі чи племена могли бути зв'язані з Київом; мушу особливо піднести

сю справу. Ми можемо більш менш, бодай приблизно, здавати собі справу з того, які землі входили в круг політичного впливу Київа скажім — на початку X в., але рідко де зможем докладнійше означити, в яких саме відносинах стояла та чи иньша земля до Київа. А в тих відносинах могли бути найрізніші відміни. Ми стрічаємо напр. племена, про котрі сама Повість додає, що вони були тільки „толковинами“ київського князя, се-б то вільно, чи не вільно — наслідком примучування, підпали політичному впливу київського князя, посилали з ним в похід свої полки, але, очевидно, не давали йому дани, ані не мали иньших з'обовязань чи обмежень своєї управи. Иньший нарід наслідком „примучувань“ з'обовязувався платити дань, але при тім заховував своїх князів і внутрішню управу в цілости, ненарушену; Деревляне нпр., здавна (по Повісті — за Олега) примушені платити дань київському князю, заховують до середини X в. своїх власних князів, що, очевидно, правлять ними по давньому („наши князи добри суть“, кажуть про них Деревляне, противставляючи київським здирщикам), і роля київського князя обмежалась періодичними походами туди за данею („полюдие“). Знов иньший нарід чи земля могла дістати осібного князя з руки київського великого князя, але такий князь правив своєю землею зовсім самостійно, обовязаний тільки помочию або що найбільше — даниною київському князю. Нарешті, київський князь замість князя міг послати своїх „мужів“ в ролі намістників — „посадників“ і задержати управу безпосередньо в своїх руках, і т. и.

Отже, вертаючись до річи — передо всім приходиться під увагу нашу той факт, що, виключивши легендарне оповідання про похід Олега (або можна сказати — як видно власне з сього оповідання), в народній пам'яті не зісталось ніякої пам'яті про те, як прийшли до політичного звязку з Київом міста по великій водній дорозі дніпровсько-балтійській, по тому „путю із Варяг в Греки“. Се служить доказом, що то стало ся дуже давно, і воно зовсім зрозуміло. Коли ми пригадаємо, що Київ був передо всім торговельним містом, що як раз торговельні інтереси, по всякій правдоподібности, мусіли дати тут ініціативу до державної організації і взагалі кермували політикою, то мусимо прийняти, що київська політика була передо всім звернена до забезпечення торгівлі, а слідом — до опановання своєї найважнішої торговельної дороги. В гору Дніпром найважнішими стаціями на сій дорозі були — полянський Вишгород, Любеч на середнім Дніпрі, Смоленськ на верхнім Дніпрі, там де з нього переходили

торговельні шляхи на Двину, на Волхов, на верхню Волгу; далі Новгород — на північній дорозі до Фінської затоки, Полоцьк — на західній, Двиною. Дорогу Дніпром на полудень від Київа знаємо дуже мало, бо сі краї застаємо в періоді упадка під напором Печенігів, можемо тільки вказати зараз низше Київа Витчев, далі Родню на устю Роси; на нижнім Дніпрі знаємо славний торг — Олешс.

Ми можемо з усякою певністю прийняти, що вже в 2-ій пол. IX в. сей великий торговельний шлях був в руках київських князів, племена і городи на нім — під політичним впливом Київа, чи підбиті і обсажені київськими „світлими і великими князями“, чи звязані союзами з Київом, під київською гегемонією.

З нижнім Дніпром се певно сталось ще при кінці VIII в., про се певно свідчать руські походи на Чорнім морі.

В літописній традиції, війни з Уличами, що седіли низше Полян по Дніпру, надають ся найдавнішим князям: в ширшій верзії Повісти Олег „имѣяше рать“ з Уличами й Тиверцями, в новгородській верзії воюють з Уличами Аскольд і Дир. Не знати, чи се память про давні війни за торговельну дорогу, перенесена на яке столітє пізнійше, чи реальна згадка про якісь війни з Уличами при кінці IX в.; в останнім разі се не були перші проби, нові-ж війни могли вестись через порушення здавна уставлених відносин, чи для зміцнення свого впливу або власти над територією нижнього Дніпра. В усякім разі тоді ще Уличі не були опановані або приборкані вповні: Ігорь звів з ними нову боротьбу, і аж вона привела до повної переваги Київа над ними. Память про неї переховалась досить добре, завдяки важним подіям і легендам, звязаним з нею. Боротьба була завзята, облога уличького міста Пересічна тривала три роки, нарешті здобуто його; Уличів примучено нарешті на стільки, що вони муєли згодитись давати дань. Управу сеї нової провінції, чи властиво збір дани передав Ігорь своєму воєводі Свенельду. Але результати сієї кампанії хто знає чи й не були уневажнені міграцією Улучів, бо вони пересувались тоді, головно під печенізьким натиском, на захід, за Бог.

Ослаблене сією міграцією Подніпрове вимагало тим більшої охорони від Печенігів, що десь в 80-х рр. IX в. розпросторюють ся в чорноморських степах, бо вже в 90-х рр. з'являють ся над Дунаєм. Про перші конфлікти з ними — очевидно на нижнім Дніпрі, говорить звістка, перехована тільки в однім пізнійшій

літописнім збірнику (Никонівським): „избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Диръ“; нема ніякої причини помітувати сею звісткою (по вище висловленому, сю подію скорше можна приложити до кн. Дира). Після того Повість містить під 920 р. лаяконічну фразу, що Ігорь воював з Печенігами; оповісти щось більше про сю боротьбу вона змогла тільки від 2-ої пол. X в., коли печенізькі напади безпосередньо стали досягати київських околиць; перед тим мусіли бути війни, але вони для нас пропали. Але що й серед важкого печенізького натиску в середині X в. Русь ще тримала ся на устю Дніпра, бачимо з умови Ігоря з Византиєю 944 р.; тут (в § 10) Русь з'обовязує ся не перешкаджати Корсунянам в рибальстві на устю Дніпра і не зимовати там собі (очевидно іде мова головно про руських рибалок і промисловців).

Що до верхнього Дніпра і взагалі тих північних доріг, то, повторяю, тут важно, що Повість се залічує до найперших здобутків київської династії: уже на самім початку вони взяли в свої руки Новгород, Полоцьк, Смоленськ, Любеч. В парафразі умови з Греками під 907 р. межі „руськими городами“, де седіли „велиции князья, подъ Ольгомъ суще“, стрічаємо Полоцьк і Любеч¹⁾; очевидно, хто мав в своїх руках Любеч і Полоцьк, мусів мати й Смоленськ. Дійсно, Константин Порфирородний, оповідаючи про Русь в 40-х рр. X в., між підвластними Руси народами згадує Кривичів, а між містами „провінціональної Руси“ — Мілініску, що не може бути нічим иньшим крім Смоленська. Тут же, між „руськими“ містами, стрічаємо, як крайню стацию на дніпровсько-балтійським шляху, і Новгород (*Νεμογάρδη*), „де седів Святослав, син руського князя Ігоря“; Новгород таким чином тоді вже був дуже тісно звязаний з Київом, і се відповідає погляду Повісти, що Новгород платив дань в Київ вже при кінці IX віка. Згадаю, що натяк на залежність Новгорода можна бачити і в звістці Джайгані (писав при кінці IX і на початку X в.), що Русь, себто Руська держава, складаєть ся з трох частин — київської (столиця Куяб = Київ), „Славії“ і Танії (чи Табії); досить правдоподібно приймають, що ся Славія — то новгородські Словене.

Як бачили ми, Ігоревий син седів в Новгороді за життя батька; він був тоді о стільки малый, що розумієть ся, правив тільки номінально. Се наводить на гадку, що практика — посилати в Новгород, як на значнійший стіл, одного з синів київського князя, часто — найстаршого, могла уставитись ще скорше, ніж за Ігоря, і він ішов тільки за сим звичасм.

Разом з Новгородом і Смоленськом в політичну залежність від Київа мусіли прийти словянські колонії в фінських землях. Колонізація і разом — розпросторенне політичного впливу метрополій — Новгорода, Ізборська (Пекова), Смоленська — мусіли розпочатись серед Фінів дуже рано. Зовсім правдоподібно об'ясняють легенду про спільне покликання Варягів Новгородцями, Кривичами, Чудию і Весю, що се треба розуміти про словянські колонії в сих землях¹). Центри словянської колонізації Білоозеро в землі Веси, Ростов — в землі Мери, може самий Ізборськ — в землі Чуди, виступають в Повісти новгородськими провінціями вже за часи Рурика, себто вже в IX в. мали прийти в політичну залежність від Київа. Сфера політичного вплива, колонізації й підбивання фінських земель потім неустанно розширялась, але сей процес дуже мало відомий, та й має для нас другорядне значіння.

Не менше може важною торговельною дорогою, як „путь із Варяг в Греки“, були шляхи суходолом і ріками на схід — на Болгар, Ітиль і через нього далі в закаспійські землі; вже-ж у IX в. руські купці користали з них (ібн-Хордадбег). Сі шляхи йшли через землі Сіверян та Вятчів, і се звертало політику київських князів у сей бік від дуже давніх часів, незалежно від того, що Сіверяне держали в своїх руках на значній просторони Дніпровий берег і були безпосередніми сусідами Київа.

І Сіверяне і Вятчї і Радимичі підлягали колись хозарській зверхности, як і Поляне. Увільнившись від неї, (а се мусіло, статись не пізнійше VIII в.), Київ мусїв зараз взятись до боротьби з хозарським впливом і на лівім боці Дніпра, особливо у Сіверян і Радимичів; підпорядкованне сих народів київській політиці мусіло таким чином іти в парі з визволенням їх з залежности від Хозарів, і се, розуміеть ся, улекшувало справу київської політики на ґрунті: все сходило на забезпеченне сих племен від Хозарів. Хозарська-ж держава в IX в., видима річ, упадає, і боротьба з нею не повинна була бути надто тяжкою. На початку X в. бачимо в Повісти сіверянські центри — Любеч, Чернігів і Переяслав обсадженими київськими намістниками й залогам (парафраза Олегової умови); Чернігів (*Τζενίγωγα*) і може Любеч (? *Τελιούτζα*)²) виступають між руськими містами у Константи Порфир. Але ся наддніпрянська скрайна сіверянської території мусіла далеко скорше прийти в залежність від Київа, коли зважити, що в першій половині X в. київські князі вже стояли міцною ногою — з одного боку на устю Дона, з дру-

гого — завели вже в круг свого політичного вплива Вятичів. Вятичів згадує Повість між учасниками Олегового походу на Византию, хоч і не у всіх кодексах; але що в XI в. розпросторенне зверхности руських князів на землі по р. Оці дійсно уважалось фактом ранійшим від походів Сьвятослава і клалось на початки X в., се потверджує оповідання Повісти (с. 11), що вже Рурику підлягав Муром, центр словянської кольонізації в землях финської Мурами (на середній Оці), північно-східніх сусідів Вятичів. Але тодішня залежність Вятичів від Київа була досить поверховна, бо політичний вплив Хозарії тут ще не був знищений: Вятичі, стоячи вже під київською гегемонією, ще в другій половині X в. платили дань Хозарам, як каже Повість — „по шелягу от рала“, (с. 42), і аж походи Сьвятослава на Хозар та зруйнованне Хозарської держави увільнили Вятичів зовсім від Хозарів. Се zarazом зміцнило київські впливи і в басейні середньої й нижньої Оки, де вже за часи Володимира виступає київська волость в Муромі. Що Вятичі були розмірно новим набутком або властиво — досить пізно приведені були в тісніші звязки з Київською державою, показує те, що ще при кінці XI в. тут були свої князі (отой Ходота з сином), ба навіть ще в XII в. вони заховують свою племенну назву і якось на узбочи стоять в тодішнім політичнім житю. Але досить того, що коли далекі Вятичі вже в першій половині (по Повісти — з початку) X в. стоять під політичним впливом Київа, то для сіверянського Подніпровя се треба посунути гень назад за межі X в.

Що до Подоня, то передовсім тут важні походи Руси на схід; ми починаємо про них чути з останньої чверти IX в., від того похода Руси на Абесгун за часів абу-Зейда. Потім 909/10 р. знову Русь приходила на Абесгун; 912/3 р. був великий похід Руси, коли вона страшно пустошила полудневий берег Каспійського моря, і в 944—5 рр. знову Русь при тім проходила на човнах Доном і звідти, переволочивши їх суходолом через нешироку шию, в Волгу і Каспійське море. Хоч Масуді в оповіданню про похід 912/3 р. каже, що хозарське правительство тоді добровільно перепустило Русь, за обіцяну половину здобичи, але, очевидно, сі походи зовсім не були хозарському правительству милі, і коли воно їх не спиняло, то тому, що не мало сили; отже сі походи свідчать про упадок Хозарської держави почавши з кінця IX в.

З другого боку, сі походи на Каспійське море для Руси не були-б можливі, як би вона не почувала себе дома на нижнім

Дону, подібно як чорноморські походи свідчать про се що до нижнього Дніпра. І дійсно, ми маємо виразні вказівки з 1-ої пол. X в. про се: в умові Ігоря з Візантією 944 р. (§ 12) руський князь з'обовязуєть ся не перепускати на кримський бік Чорних Болгарів, що жили на кавказькім березі Азовського моря: „а о сих иже то приходят Чернии Болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстий, и велимъ князю рускому, да ихъ не пушаетъ: пако-стятъ странѣ той“¹⁾; виходить, що київський князь чи безпосередньо, чи то через якого підручного держав в руках Керченську протоку. Стара Фанагорія, що від VIII в. в грецьких джерелах зветь ся *Τριτάτορα, τὸ Μάτορα*²⁾, в руських — Тмуротакань, виступає в числі руських волостей вже за часи Володимира, але наведений параграф умови Ігоря показує, що вона належала до київського князя вже в 1-ій пол. X в. Досить правдоподібно виглядає здогад, що той „вкритий лісами й болотами, нездоровий та такий вохкий, що як ступиш ногою на землю, то аж трясеть ся“, острів на три дні дороги, де по словам ібн Даста (1-а пол. X в.) жила Русь, то Таманський півострів³⁾. Параграф тієїж умови з Греками (§ 8), де „князі руські“ зобовязують ся не воювати грецьких городів в Корсуньскім краю і не мати на нього претензій (за те Візантія обіцяє поміч — очевидно в тих приазовських краях), натякає, що руське князівство переходило й на кримську сторону протоки, а руські князі пробовали його розширити ще, забираючи візантійські городи. Нарешті сюдиж належить звістка (у Льва Диякона — VI. 10), що Ігор по своїм нещасливім поході на Візантію утік до дому „ледве з десяти човнами до Кімерійського Боспору“ (Керченської протоки). Взявши се все на купу, бачимо ясно, що Русь держала Азовське море, а з тим разом, очевидно — і Подоне в своїх руках вже в першій половині X в. А що власне часи по приході Печенігів як найменше надавались до нових здобутків у сих краях, мусимо зміцненне впливу і власти київських князів тут відсунути на середину IX в. що найменше. Очевидно, сї заходи коло Подоня мусіли стояти в звязку з боротьбою Київа з хозарською зверхністю на лівім боці Дніпра, були її дальшим продовженнем.

Не так торговельні інтереси, як передовсім оборона спокою, безпечности кермовала відносинами Київа до сусідів на заході. Так важна пізнійше торговельна дорога на захід тоді далеко не могла рівнятись із східною та полудневою. За те відвічні пограничні бійки і налади Деревлян, що ще в непамятні часи „обиджали“ Полян, мусіли вже в найперші часи привести Київську

державу до боротьби з сими сусідами. Новгородська версія каже про боротьбу з Деревлянами Аскольда і Дира, ширша говорить, що Олег, осівшись в Києві, перш за все розпочав з ними війну, „и примучивъ я, поча на нихъ дань иматъ по чернѣ кунѣ“; як і інші звістки про Олега, й ся значить стільки, що Деревляне вже дуже давно, перед X в., були примучені так, що мусіли давати дань київським князям. Що в першій половині X в. Деревляне дійсно були вже данниками київських князів, се ми на певно знаємо з двох джерел, що самі себе потверджують: легенда про смерть Ігоря й пімсту Ольги памятає, що Ігор ходив збирати дань до Деревлян і там наложив головою; Константин Порфирородний між підвластними Київу народами, куди київські князі ходили по дань (на полюде), згадує й Деревлян (*Βερβιάνοι* — De adm. 9; 37, на іншому місці *Δερβλενίνοι*). Сі данні відносини, певно, уставились не відразу. Деревляне сильно борюкались проти київської зверхности; Повість знає, що за Ігоря було деревлянське повстання, а результатом його заміна Олегової данини ще тяжшою, потім нове повстання, що закінчилось смертю Ігоря; початок же сього деревлянського примучування певно виходив не тільки за границі X, але й IX столітя. В половині X в. Деревляне платили дань, але мали ще своїх князів і власну управу; повстання 40-х рр. закінчилось, правдоподобно, знесенням деревлянської автономії, й Святослав посадив уже „въ Деревѣхъ“ (с. 45) свого сина, чи властиво когось з своїх бояр, що мав правити іменем сього недорослого княжича; в 1-ій пол. XI в. Деревлянська земля зовсім інкорпоруєть ся Полянській, не має вже осібних князів хоч би й із київської династії.

Разом із зміцненням власти над Деревською землею мусіло йти розширення політичного впливу Києва над дальшими землями на захід і західню північ. Коли підбивались Кривичі (смоленські і полоцькі) і Деревляне, не могли зістатись поза сферою київського політичного впливу клином між ними уміщені Дреговичі. Ніяких звісток про боротьбу з ними не зісталось в літописи, правдоподобно тому, що втягнуто їх під зверхність київську давно і без великих трудностей¹); Константин Порфирородний згадує Дреговичів між підвластними Київу племенами, а Володимир посадив вже свого сина у них в Турові.

Західні сусіди Деревлян — Дуліби і дальші — що їх літопись зве Хорватами, та полудневі — Тиверці по словам Повісти мали бути втягнені в круг київського впливу ще за Олега: всі вони виступають в поході Олега на Грецію

як „толковини“, се-б то автономні племена, з'обовязані до вислання своїх військ на поміч київському князю; про Тиверців ще згадує Повість, що Олег воював з ними, але ся війна не привела до яких небудь острійших форм залежності від Київа крім посилення своїх полків. Улучичів — Лучан (*Λευζεννοι*) стрічаємо між підвласними Київу народами вже в 1-ій пол. X в. (у Константина). Але полуднево-західні землі стратили свій інтерес у київських князів після печенізького потопу; на західній окраїні-ж Київська держава мусіла конкурувати з впливом інших, подібно як вона молодих, але повних молодечої сили держав — Польської, Чеської й Угорської. На жаль, доля сих західніх країв также мало інтересувала авторів Повісти, як і чорноморська або донська Русь; можемо тут тільки зазначити, що змагання Володимира коло збудовання сих західніх країн була, по всякій імовірности, відновленням, ревіндикацією того, що вже перед тим, в IX—X в. було приведено в залежність від Київа.

Таким чином протягом IX і початку X в Київ опановав уже майже всю ту територію, що входила в склад Руської держави. Всі східньо-словянські племена, з деякими финськими сусідами на півночі, тим чи иньшим способом залежали вже від нього. Та ся залежність в значній частині була ще дуже слаба: значна частина народів була під гегемонією Київа, а не під власттю його, звязана союзним, а не державним звязком. Між тими містами, де, по словам Олегової умови, сиділи „великии князи подь Ольгомъ суще“*), Повість називає Чернігів, Переяслав, Любеч, Полоцьк і Ростов. Коли дати сюди ще Новгород, де сидів, як знаємо, Ігоревий син, і Смоленськ, куди ніби Олег мав посадити „мужа“ свого, то ми побачимо, що в 1-ій пол. X в. були-б обсажені з руки київського князя як раз: а) словянські волости по головним торговельним дорогам, де крім князів — намістників мусіли сидіти й київські залоги, що боронили єї дороги і торгівлю і заразом були й купецькими факторіями: б) словянські колонії по финських землях (крім Ростова сюди-ж треба додати Білоозеро, Муром, може Ізборськ, де ще Рурик мав посадити своїх мужів), вони мали теж важне торговельне і економічне значіння, зберігаючи дань з околичних громад, особливо „скору“ — їх можна прирівняти дуже добре до пізнійших московських „острогів“

*) Треба уважати єї слова цитатою з умови, не поясненням Повісти: сама Повість не говорить ніде про таких великих князів; натомість деякі імена городів міг додати й редактор Повісти.

в Сибіри, що мали головною метою збирання „сибирської казни“, а для того муєли мати якусь воєнну силу і становили ніби якусь адміністрацію. Ця схема о тільки правдоподібна, що ми дійсно можемо прийняти вичисленні Повістю резиденції київських намістників чи князів для початку X в.

Взагалі як початки київської держави муєли бути тісно звязані з інтересами київської торгівлі, так і пізнійше інтереси державні переплутувались з торговельними, а купецька верства з правительственною. Це найліпше відбилось в оповіданню Константина Порфирородного про Руську державу, уложенім безперечно на основі добрих, місцевих відомостей: тут руська торгівля й управа, княжа дружина й купецтво зливають ся зовсім до купи: князі з цілою Русню (се-б то дружиною) на зиму йдуть на полюде в підвластні словянські землі, там цілу зиму збирають вони дань, на весну Русь збираєть ся до Київа, споряджає торговельну флоту й їде в Царгород (розумієть ся — не тільки сюди, а взагалі в різні торговельні центри), з предметами дани й торгівлі. Це представлення вповні потверджуєть ся автентичними умовами київських князів з Візантією, де торговельні вигоди становлять головний предмет і зміст, альфу і омету дипломатичних зносин. Руські князі і бояре — заразом правительство і купецькі підприємці; київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, як торгівля становить знову ту економічну підвалину, на котрій операють ся князі й правительство.

Та система городів і факторій по торговельних дорогах, обсаджених руськими князями і руськими залогами, становила якби шкелет Київської держави. Не можемо сказати, чи як раз всі тутешні князі були поставлені з Київа (хоч се досить правдоподібно), досить, що вони приведені були в безпосередню залежність від Київа, а дружинна верства, що спеціально носила імя руської, Руси, як репрезентантка сього державного звязку — приналежности до „руського“ центра, була тим китом, цементом, що держав сї „волости“ в звязку з торговельним і державним осередком сїєї системи — Київом. В сучасних джерелах византийських і арабських імя Руси надаєть ся спеціально дружинній верстві, що панує в сій Руській державі; про Константина Порфирородного я вже казав, що в нього Русь = дружина, і він розріжняє сю Русь і підвластних „Словян“; з арабських письменників се найбільш виразно виступає у ібн-Даста: Русь — се воєнна верства, що не має ані ґрунтів, ані господарства, живе з того, що забирає

у Словян і спродують сусідам; війна — їх промисел; новонародженному кладуть меч і кажуть: „не дістанеш від мене ніякої спадщини, мати меш тільки те, що здобудеш сим мечем“ (с. 35). Але разом з дружиною імя Руси (імя політичного центра і зверхньої верстви) переносилось і на підвластні землі; тойже самий Константин Порфирородний називає київські волости, протиставляючи їх Київу, „провінційальною Русію“ (*ἡ ἔξω Ρωσία*); Джайгані (і за ним пізнійші) імя Руси прикладають не тільки до Київщини, але й до приналежних до неї земель; Повість временних літ, очевидно, виходить теж з того погляду, що імя Руси в Х в. було загальним іменем для земель Київської держави: в парафразі умови 907 р. Чернигів, Переяслав й ин. зуть ся „руськими городами“.

На скільки розгалужена була вже в 1-ій пол. Х в. та система безпосередньо звязаних з Київом волостей, показує умова Ігоря 944 р.: в ній виступає що найменше двадцять князів; їх реєстр буде мати свій інтерес, тим більше, що сей склад держави з яких двадцяти князівств можемо уважати досить трівким для середини Х в.: коли тринадцять літ пізнійше прибуває Ольга до Царгорода, з нею бачимо знову 20—22 послі, очевидно — від сучасних руських князів.

В умові 944 р. виступають:

великий князь руський Ігорь з жінкою Ольгою

син його Святослав (новгородський)

два племенника — Ігорь і Якун (норманське Гакон)

Предслав*)

Сфандрь, жінка Уліба (очевидно — якась вдова по князю, що мала свій уділ, як Ольга, бо Уліба самого не згадано)

Турд (норман. *Bódr*)

Арѣфасть (норм. *Arnfastr*)

Сфиркъ

Тудко (може зменьшене від Тудор)

Тудор

Евлиск (чи Ерлиск, мабуть попсоване імя)

Воік (в иньших: воистовъ иковъ)

Яминд (Аминъдъ, може норманське *Amundi*)

Гунар (може норманське *Gunarr*)

Берн

*) Не Предслава, бо при жінках спеціально се зазначено, що то жінки.

Алдан

Клек

Етон (мабуть попсоване)

(одно імя мусить бути опущено тут, бо є тільки імя посла)

Гуд

Тулб чи Тулоб (вар. Туад, Тулд)

Ут (прикм. Утинъ, Успинъ).

Цікаво, що між сими іменами „княжя“ 944 р. не знаходимо ми відомих нам з Повісти — ані воєводи Свенельда, котрому передав Ігор Деревлянську землю, зберати з неї дань, ані деревлянського князя Мала (можемо тут спуститись, мені на Повість, що вони тоді дійсно були, бо імена Свенельда і Мала були звязані з памятною подією — як Ігоря убили Деревляни). З того-б виходило, що в вище поданий реєстр не заведено ані тубильних князів і князків, що далі правили своїми уділами під зверхністю київського князя (се й само собою зрозуміло, бо єї князі не входили безпосередньо в державну та дружинну організацію), ані тих київських бояр — дружинників, що не сиділи повсечасно в волостях, а тільки виходили періодично на полюде до тих чи иньших підвластних, але не приведених в безпосередню залежність від Києва волостей, бо вони, що-б так сказати, числили ся при київськїм штабі (або иньшїм — для дрібнїйших бояр) і тільки висилали ся для збирання данини, або мали призначену з певних волостей дань на удержанне своєї дружини.

Число таких земель, де непорушною зіставалась свїйська управа, свої князі, і тільки від часу до часу (раз на рік найчастїйше) прибував з полком дружини, для відповідного попертя свого права, чи то сам князь (київський або провінціональний) чи котрий з бояр на полюдне — зберати данину, — число таких земель, кажу, мусїло бути ще дуже великим в 1-їй пол. X в. Але були цілі племена, звязані тільки обовязком помочи, що ніколи не бачили на своїй території київських атентів навіть тимчасово; в такім стані була, по всякій правдоподібности, вся західня частина — Тиверці, Дуліби і дальші, а на крайнім сході — Вятичі — взагалі землі на узбочі; їх звязок з Київською державою був зовсім хисткий, майже номінальний.

Власне еволюція Руської держави в X—XI в. обергала ся коло зміцнення сих звязків, розширення сієї системи „руських“ намістників і залог та розгалуження її в усіх напрямх, в середину волостей, з часом все далі й далі. В оповіданню Константина Порфирородного території Словян новгородських, Деревлян,

Дреговичів, Кривичів, Сіверян і інших Словян — се волости, куди тільки на час, зимою приходять руські дружини з князями „на полюде“. Се образ зовсім вірний, тільки з тою поправкою, що князі не ходили всі з Київа, бо вже був цілий ряд провінціональних центрів, де сиділи князі з руки київського „великого князя“. І в таких землях громади правились собі по своєму, як хотіли, тільки обов'язані були віддати відповідну данину князю на „полюде“ і вижити дружину езекутників під час збору сеї данини (се трохи хибно зрозумів Константин, кажучи, що київські князі з „усею Руссю“ йдуть на зиму в „словянські“ землі й там переогодовують ся до весни). Поволі тільки до сього збору дани почали прилучатись і різні адміністративні і судові компетенції; се ілюструє дуже добре пізнійше оповідання літописи під 1071 р.: в Білоозеро приходить для збирання дани в імени кн. Святослава Янь Вишатич, йому при тій нагоді заносять скаргу на безправности, які діють ся з причини „кудесників“ — очевидно, за згодою місцевих властей, які-б вони не були; Янь переводить слідство й чинить езекуцію. Се, що в XI діялось може тільки в финських аннексах, в X в., певно, діялось і в словянських волостях. Навіть ще за часи Ярослава бачимо, що княжий вирник (очевидно — судовий та фінансовий агент) тільки періодично приїздить у волость (урок вирнику в Руській Правді), — о скількиж менша мусіла бути участь центральної влади в управі і суді волости століте перед тим! Очевидно, вона була мінімальна, ніяка за границею міста, де резидовав князь чи намістник, і його найближшого округа.

Тут самоуправа зіставалась не порушеною тільки в границях дрібніших округів; все таки в головніших центрах землі сиділи князі чи намістники і служили якимись судовими чи адміністративними інстанціями бодай у важніших справах, бодай часом. Але у інших — на цілих етнографічних територіях, як у Деревлян, Вятичів, може Дреговичів, в 1-ій пол. X в. не було ніяких повсечасних резидентів, і весь устрій землі зіставав непорушним. Напр. у Деревлян: Ігор примучив їх і примусив давати дань, сю дань він передав Свенельду на удержання його дружини, але Свенельд ані сам, ані його відпоручники не перебували в „Деревах“ (нема сліду того): він, очевидно, виберав ту дань собі підчас осіннього полюдя („и присѣ осень“), а з своїм полком перебував при Ігорі, виконуючи всякі воєнні поручення, а в Деревах по давньому правили „добрі“ деревлянські князі, „уже роспасли суть Деревскую

землю“; аж по великій війні з Деревлянами перестала ся давня управа. Теж й у Вятчів: в другій половині X в. їх оподатковував київський князь, а ще при кінці XI були тут свої князі. На такі території дивили ся в Києві головно як на джерела дани, як се характерно (хоч і побільшено) відбило ся в історії Ігоря з Деревлянами — здерти кілька влізе.

Як і в сучасній державній політиці, все оберталось наоколо удержання армії — княжої дружини. Розширення підвласної території, побільшення дани давало можливість держати більше дружини. Передаючи Свенельду дань з Уличів, а потім з Деревлян, Ігор забезпечив удержання цілому корпусу дружини, що мав удержувати з тієї дани Свенельд. Розставивши дружинні залоги, що мали удержуватись з побираної дани й натуралій в своїм окрузі, князь мав на поготові военні кадри, що в потребі могли бути змобілізовані і вислані куди треба, зіставивши на місці мінімально потрібне; при тім сї залоги забезпечали торгівлю, що була важним джерелом доходу для правительства й для самої дружинної верстви. Збільшенне-ж військової сили давало можливість все далі розширяти круг свого політичного впливу, зміцняло становище князя, його перевагу над підручними „світлими і великими князями“ та воєводами.

Се була теж дуже важна сторона в еволюції Руської держави. І ті великі воєводи, що від себе удержували цілі корпуси дружини, як Свенельд, і ті провінціональні князі були часом надто сильні і могли вирости над голову київському князеві; він мусів держати свою власну значну дружину та урівноважувати силу одних своїх підручників силою других. Між дружиною великого князя й дружинами його підручників та воєвод могла часом вивязуватись певна емуляція, і київський князь мусів уважати, щоб служба у котрого з його воєвод не стала для дружинника привабнішою, як у нього; коли Свенельд дістав деревлянську дань, Ігорева дружина почала завидувати: „се даль еси единому мужевѣ много: отроци Свѣнелъжи изодѣлися суть оружиемъ и порты, а мы нази“, и князь мусів добувати для своєї дружини якийсь дохід, аби собі не марикувала.

Підручні „світлі князі“, певно, мали тенденцію своє князівство уважати діичним; се приводило їх не раз до повної фактичної незалежності. Доказ маємо на історії з Полоцьком. Сю волость, як ми бачили, Повість зачисляє ще до Рюрикових: ще він мав там саджати своїх мужів. За часи Святослава там сидів князь Рогволод; по літописи він „пришелъ изъ заморья“. Чи прий-

шов він дійсно зза моря чи ні (хоч норманісти виводять імена його й його доньки з норманського, вони звучать по словянськи), певно, що він дістав Полоцьк з руки київського князя (як ще може не який його батько чи дід). Як би там не було, але він займає собі зовсім рівнорядне становище по смерті Святослава з його синами — та воно з рештою й зовсім природно. Київський князь все мусів удержувати себе в фактичній, фізичній, щоб так сказати, перевазі, аби міг користати з своєї правної прероґативи — великого князя і зверхника.

Певну опору в сім давало йому значінне самого Київа — центра торгівлі й культури, головного дружинного гнізда, з котрого виходили дружинні кадри й куди до певної міри й пізнійше мусіли тягнути. Але се все — до певної міри. Зв'язок, що зв'язував державу, навіть в тій примітивній формі, був дуже слабкий.

Не мале значінне мусіли тут мати далекі походи, особливо корабельні — в культурнійшій краї полудня і сходу. Ініціативу дати, скупити відповідні сили, що мусіли бути дуже значні, найбільш наручно було голові держави — київському князю: він мобілізував варязькі залоги, покликав до участі полки від підвласних племен і т. п. Похід в разі усьпіху давав великі користи; з них головна пайка припадала на долю київського князя, але, як бачимо з ффраґмента, вставленого в Повість під 907 р., не забувано при тім і про дружину, не тільки змобілізовану до похода, але й полишену на залогах. Таким чином сї походи, що були як би вінцем тодішньої дружинної організації, злучали в одно тіло всю дружинну верству, розкидану по цілому простору держави, давали відчутти одність державної організації. Не диво, що сї походи повторяли ся від часу до часу, поки не отяжіла державна організація, ставши більше розріжненою, хоч і міцнійшою на ґрунті: походи перестають разом з тим, як внутрішня земська організація, злученне земських і князівсько-дружинних елементів в управі виступили на перший плян, а се власне стаєть ся в другій половині XI в.

Перегляньмо тепер ффакти з політичної історії Руси X в. в їх хронологічному порядку.

Початок X в. — се час „віщого“ Олега в Повісті, час великих усьпіхів київської політики, укоронованих незвичайно щасливим походом на Візантію, з нечуваною здобичею й торговельними вигодами для Руси. Богато анекдотів зв'язано було з сим походом — про дивні способи, на які взяв ся Олег коло Цар-

города, про всякі його вибаганки — як от щоб пошити на руські кораблі шовкові вітрила, або повісити на царгородській брамі щити — знаки побіди. Треба собі уявити чар Царгорода — бо чар сього „нового Рима“ з його виштовкованими формами життя й побуту, з його високою технікою промислу й штуки, буйною квітчастою амальгамою античних і східніх елементів, для словянських і взагалі східньо-європейських народів був не менший як чар старого, більш консервативного й стильового Рима для Германців — треба, кажу, уявити собі сей чар, щоб зрозуміти, як вражали єї легенди про Олегові успіхи народню фантазію, — „и прозваша Олега: „вѣщій“, бяху бо людие погани и невѣголоси“ (с. 19).

Зв'язані з іменем Олега в Повісті здобутки Київської держави — се, як я сказав, майже виключно тільки учена комбінація київського книжника, і ми, зіставивши її на боці, взяли се як результат розвою Київської держави кінчачи першими десятиками X в. Але той віщій князь, що в поставлених на колеса човнах підїздить під стіни Царгорода, що шиє своїй дружині шовкові вітрила на кораблі й умерає від власного коня, як жива ілюстрація „припівки“ Бояна (Слово о полку Іг.):

ни хытру, ни горазду
ни птичю горазду
суда божия не минути

сей віщій князь — то не мертва концепція пізнійшого книжника, а живий утвор народньої легенди, і з ним у всякім разі мусимо на сім пункті числитись.

Одинока дата, зв'язана напевно з особою Олега — се 911 р., дата умови його з Греками. По хронологічній схемі Повісті він умерає слідом, тієї-ж осени, але се був тільки результат непевних хронологічних рахунків, може в залежності від того, що сей рік був *terminus non ante quem*. В дійсности наоколо єєї дати 911 р. бачимо кілька далеких, сміливих походів Русі в чужі краї, що як найбільше відповідають фігурі віщого князя.

Насамперед — з походом на Візантію. Ширша версія Повісті оповідає широко про сей похід під 907 р. Оповідання се наскрізь легендарне в своїх подробицях: відкинувши навіть чисто анекдотичні прикраси його, не можна бути певним і в тім, щоб так сказати, його шкелеті, що по тім лишаєть ся; що більше: з огляду на повне мовчанне грецьких джерел стає дуже неймовірним, аби Олег дійсно ходив на самий Царгород, і ся подробиця могла бути перенесена на нього з походу Аскольда або розпи-

сана деталями з описей походу Ігоря. Але натомієь дуже ймовірно, що були якісь походи на византийські землі на початку Х в., може й не оден, подібно як то ми бачили на початку ІХ в., походи щасливі, здобичні, що дали повод до розцвічення їх народньою фантазією, а Византию примусили до оплати контрибуції й заведення нових, дуже вигідних для Русі умов.¹⁾ Останній факт в русько-византийських відносинах перед тим — се угода з Русію, заведена десь коло 866 р.; тоді правительство, як висловляєть ся біограф імп. Василя, не жаловало „одеж золотих, срібних і шовкових“, попросту — купило ту угоду у руських князів. Літописець знов мав якусь умову, подану ним під 907 р. і уложену в усякім разі перед 912 р. (смерть імп. Льва), де Русі признавали ся дуже великі торговельні вигоди (обмежені потім — в 944 р.) і одноразова контрибуція. Сих фрагментів і парафраз ніяк не можна уважати фантазією чи фальсифікатом,²⁾ рівнож трудно уважати їх результатом того страху, якого задала Русь Византиї пятьдесят літ перед тим; се власне робить правдоподібним, що Олег чинив якісь напади на византийські землі, але і не на самий Царгород. В такім разі не було б дивним, що в византийській хронографії (дуже слабій для 1-ої пол. Х в.) про сі походи не знаходимо згадки.

В згаданих фрагментах говорить ся, що Греки пристали на контрибуцію по 12 гривен срібла на мужа і „уклади“ для руських князів, Олегових підручних; руським купцям дано право вільної торгівлі без оплати мита; протягом 6 місяців сі купці мали діставати удержанне в Царгороді й потрібні корабельні припаси на дорогу; але вони мали мешкати не в самім Царгороді, а на передмістю, („у св. Мама“), византийські урядники мали вести їм реєстр, і в місто дозволялось вступати ватагами не більше 50 люда і без зброї; можливо, що перед тим руські купці в Царгороді щось наброїли.

Крім сих фрагментів маємо повну умову з 2 вересня 911 р.; правдоподібно, вона мала служити доповненням до попередньої. Ся нова умова присвячена спеціально уставленню правних норм в ріжних справах, що могли заходити між Русію і Греками в їх торговельних зносинах, особливо в купецьких кольоніях по грецьких і руських містах: тут уставляють ся форми процесу і кари для таких мішаних процесів; спеціальні постанови дано що до корабельних пригод коло руського берега, що до викупу невільників і про спадщину по Русинах, що перебували на службі византийського імператора: застерігаєть ся на випадок

смерти без тестаменту, що спадщина має йти своякам небіжчика в Русі; в особній статті руські князі обіцяють не спиняти своїх дружинників вступати в византийське військо. Умова становить незвичайно важне джерело для історії руського права і дає виразне свідчення різнородних і живих зносин тодішньої Русі з Візантією.

Заведена тепер нова згода з Візантією тривала довго, і Візантія користала з неї в своїй боротьбі з Болгарією — з славним царем Симеоном; в кореспонденції сучасного царгородського патріарха Миколая Містика (917 р.) випадково довідуємось, що Візантія тоді заручилась помочю Русі проти Болгарів; чи дійсно послана була поміч з Русі, не знати, але дуже правдоподібно¹⁾.

Отже походи на византийські землі, по всякій правдоподібності, дійсно мали місце, може бути — коло 907 р., як воно датовано в Повісті, але правдоподібно — перед 909 — 10 р., коли маємо певні звістки про руські походи на схід.

909/10 р., оповідає пізніший історик Табаристана ібн-ель-Хасан, приходила Русь на 16 кораблях на Абесгун, встигла багато пограбувати й коло Абесгуна і на противнім березі моря, поки наспіла поміч від губернатора Табаристана (що тоді належав до халіфата Саманидів) Абуль-Абаса; покріплений сею помочю начальник Сари (столиці сього полудневого берега) напав на Русь несподівано в ночі, розбив, а взятих в неволю порозсилав по різних околицях Табаристана²⁾. До такого далекого походу і смілого піратства в чужім краю треба було більшої ватаги, і 16 човнів ель-Хасана рішучо мусить бути помилкою, або частковою ватагою з більшого війська; не знати теж, чи дійсно результат походу був так дуже нещасливий, бо слідом як раз бачимо новий похід.

По словам Масуді, після 300 р. геджри (912/3), а як показують докладніші обчислення — при кінці 913 р.³⁾ 500 руських кораблів, 100 мужа на кождім, пройшло з Дону в Волгу, і звідти в Каспійське море, пообіцявши хозарському кагану половину здобичи (властиво — пройшовши мабуть проти його волі). Русь почала грабувати полудневі береги моря — Табаристан та дальші землі на захід (Адарбайджан) і північ, аж до р. Кури; запускаючись досить далеко від берега, „Русь лила кров, брала в неволю жінок і дітей, грабувала майно, розсидала кінних і палила.“ Час для нападу був дуже наручний — в Табаристані було тоді повстання, військо Саманидів розбили повстанці, дати сильний опір руському війську не було кому, протягом кількох місяців воно панувало на цілім побережжю, і ніхто не міг спро-

тивлятися Руси. Нарешті, по кількох місяцях такого господарювання, Русь пустилась назад. Та тут чекала її біда: наємне військо хозарське напало на їх при повороті в числі 15 тис. і по словам Масуді побило до 30 тис. Русь, останки втікли Волгою в гору (дорога з Волги на Дін, очевидно, була загорожена), але й ті були знищені по різних місцях — в Буртасах (Мордва) і Болгарії¹). Масуді каже, що то була пімста мусульман — хозарських наємників, але правдоподібно, що хозарське правительство, не здужавши задержати Русь в її поході на море, натомість постаралось її знищити, коли вона верталась ослаблена довгою війною і обтяжена здобичею. Чи знищено дійсно руське військо, як оповідає Масуді — хто зна; хоч число його, подане у Масуді (50.000) може й побільшене, але воно мусіло бути велике, й знищити його було не так легко.

Про такі походи на південь і схід говорять нам різні, незалежні від себе джерела; вісти заховались досить випадково, в дійсности тих походів могло бути більше. Що всі ці походи припадали на кінець князювання Олега, се досить правдоподібно; вони наступають оден по одному, а для організації їх треба було такого впливу й влади над тодішньою політичною системою Руської держави, котру київський князь набував аж по роках правління: не дурно звістні нам далекі походи на чужі краї припадають не на початок, а на дальші, чи останні роки князювання того чи иньшого князя, коли він міг змобілізувати потрібну для того армію. Се вже піддає гадку, що смерть Олега в дійсности могла статись трохи пізнійше, ніж датує Повість; як побачимо низше, спізненне на кілька років приходить ся констатовати і в деяких иньших датах Повісти, і відповідно до того Олег в дійсности вмер правдоподібно не скорше як 914—5 р.

В літописи з тих походів заховалась тільки память про похід на Візантію; память про східні походи заховалась може — се мені правдоподібним здаєть ся, в билині про похід Вольги Святославича на Індійське царство*). Незалежно від того ці

*) В літературі нераз підносила ся гадка, що сей Вольга — то літописний Олег; дійсно є деякі прикмети, що можуть вказувати на нього: Вольга — князь, вожд дружини, збирає дань з громад, що сиротивляють ся і бунтують; він химерник — кудесник; він щасливо ходить походом в далеке Індійське царство. Трудність в тім, що тут знову двоїть ся імя, і мішають ся до купи билини про Волха і Вольгу. У всякім разі похід на Індійське царство не царгородський похід, як думали, а каспійський¹).

всі походи, притемнені дальшою історичною перспективою, могли злитися в народній пам'яті в оден розмальований фантазією покоління образ походу віщого князя на світову столицю — Царгород.

В Повісті по смерті Олега безпосередньо (912 р.) наступає Ігорь (по иньшій версії — Олег тільки воєвода Ігоря); не маємо причини заперечувати се, хоч всі ті факти, які ми напевно знаємо про Ігоря, укладають ся в пізнійші — сорокові роки. У всякім разі династичні відносини між Олегом і Ігорем зістають ся нам зовсім невідомими.

З часів Ігоря ми знаємо одну серію фактів з місцевої руської традиції; вона звязана з історією його смерті і тому мала всі шанси добре заховатись в народній пам'яті; знов иньша — відома нам з чужих, сучасних джерел. Факти, що можуть більш-менш докладно бути датовані, повторяю, припадають на сорокові роки X в.; можливо, що Ігор став дійсним київським князем значно пізніше, ніж як то подає хронологія Повісті.

Факти, переказані Повістю з внутрішньої управи Ігоря, належать до того процесу зміцнення залежності від Київів підвластних слов'янських народів, про котрий я говорив вище. Повість оповідає, що Деревляне, примучені перед тим Олегом, по його смерті підняли ся проти київського князя, але Ігорь їх приборкав на ново і „взложи на ня дань большю Ольгову“. Другу війну веде він з полудневими сусідами Полян — Уличами. По довгій війні приборкав він і їх; місто Пересічен взято по трохлітній облозі, й Ігорь перемінив попередню лекшу форму залежності Уличів від Київів, правдоподібно — признание київської гегемонії і обовязки помочи на війні (бо про дань перед тим не згадувалось), на тяжшу — давати дань. Сю дань віддав Ігорь одному з видатнійших своїх воєвод Свенельду на удержанне його дружини. Та Уличі тоді уступали на захід від Печенігів, і результати кампанії, здається, були через те скоро страчені. Правдоподібно, щоб винагородити Свенельдови втрачене джерело доходів, Ігорь дав йому деревлянську дань. Ся мусіла давати більший дохід від уличької, бо Ігорева дружина робила свому князю закиди, що він за богато дав одному воєводі, а потім стала нарікати, що Свенельдова дружина має тепер ліпше удержанне, як вона сама: „отроци Свѣнделжи изоодѣлися суть оружьемъ и порты, а мы нази“. Дружина стала підбивати Ігоря, щоб він над відступлену Свенельдови дань зібрав з Деревлян полуде й на себе.

Ігорь здав ся на се й пішов у Деревлянську землю. Се було, розуміть ся, надужитим усталеним „в Деревех“ відносин. Повість каже, що всякими насильствами Ігорь вимучив у Деревлян нову контрибуцію, але не задовольнившись тим, а розохотившись, ще раз пішов з невеликим відділом дружинників, аби не ділитись новою контрибуцією з цілою дружиною; не знати, чи се не буде вже легендарна ампліфікація на тему Ігоревої користюлюбности. Досить того, що одна з деревлянських громад — міста Іскоростеня, впавши в розпуку від сих здирств, повстала, напала на Ігоря й знищила його дружину; самого Ігоря, по словам Льва Диякона, буцім привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, що випростувавшись, роздерли його на дві частини (VI. 10); Повість просто каже про смерть і згадує про могилу Ігоря коло Іскоростеня, котру знали ще за часів її написання.

Розуміть ся, сими війнами з Деревлянами й Уличами не вичерпувалась внутрішня діяльність Ігоря: стільки донесла народня память, і то завдяки тому, що сі війни звязані були з смертю Ігоря. Крім того Повість ще ляконічно згадує про війну Ігоря з Печенігами: Ігор же воеваше на Печенігы (під 920 р.). Ся звістка виглядає неконче певно — скидає на комбінацію книжника і не має тому певности, хоч війни з Печенігами могли вестись і не раз.

В чужих джерелах знаходимо вісти про два далекі заграничні походи.

941 р. Ігорь з великою фльотою пішов на византийські землі. Про сей похід маємо цілий ряд джерел: окрім хроніки сучасника Симеона Льготета (й тих компіляцій, що звідси сю звістку зачерпнули), маємо оповідання про нього в житті сучасного сьвятого Василя Нового (+ 944), написаним його учеником Григорием, в хроніці (Antapodosis) Ліудпранда (+ 972), що користав з оповідання наочного сьвідка — свого вітчима, нарешті — у Маєуді. Симеон Льготет числить 10 тисяч човнів, що дало-б до 400 тис. війська — число, розуміть ся, не можливе; иньший сучасник — Ліудпранд каже, що човнів було звиш тисячи, що дало-б яких 40 тис. мужа, число теж мабуть побільшене. В усякім разі фльота мусила бути дуже значна. Час для походу вибрано дуже зручно, бо византийська фльота вислана була тоді проти Сараценів. Тож хоч, по словам сучасного джерела — Життя Василя Нового, византийський імператор завчасу дістав вістку про сей похід від свого херсонеського намістника (стратіга), але правительство не зуміло задержати руського по-

ходу на дорозі, й фльота Ігоря без перешкоди зблизила ся до Царгорода, чи властиво до Царгородської притоки (*Ἰερόβυ*). Але протока була замкнена грецькою ескадрою. Ігорь почав палити й руйновати береги протоки, але на його кораблі напала грецька ескадра човнів з т. зв. „яним огнем“ — якоюсь горючою хемічною масою (як тепер виходить — се по prostu наш порох)¹⁾, що кидала ся на чужі кораблі. Руська фльота, багато стративши, мусіла завернутись²⁾, й Ігорь пустив ся грабовати чорноморське побереже М. Азії, почавши від Боспору далі на схід, — береги Бітинії й Пафлягонії, задаючи тяжкі муки людям; як оповідає сучасний византийський хроніст, Ігореві вояки розпинали людей на хрестах, прибивали до землі, забивали залізні цьвоки в голову (Льофотет). Але поки Ігореве військо господаровало тут, Византия стягнула свої сили; корпус македонської кавалерії винищив руські відділи, послані в глибину Бітинії за припасами; надтягнув корпус зі сходу, а з моря фльота під проводом патриція Теофана. Руське військо попало в бльокаду; забракло їм припасу, й у вересні вони мусіли силоміць пробиватись крізь византийські кораблі. В битві Руси не пощастило, багато їх кораблів пропало. Останок ветиг потай викрастись і пустивсь плисти до берегів Тракії, може сподіваючись там себе надгородити. Але грецька фльота скоро се спостерегла, пустилась наздогін і догнала частину руських кораблів (передні ветигли втікти). Греки знов ужили собі „яного огня“ й цілком знищили сю ескадру: деякі, боячись огня, кидались в море і тонули. Чимало Русинів взято було в неволю. Ліудпранд, вітчим історика, бувши тоді в послах у імператора, бачив, як рубали голови сим руським невільникам у Царгороді. Ігорь з останками фльоти втік в Азовську протоку. Хто зна, чи не приготовано було йому на Дніпрі те саме, що спіткало Святослава в повороті його з походу на Грецію.

Се розмире з Византиєю закінчилось 944 р., коли відновлено згоду й уложено союзну й торговельну умову, в цілости переховану в Повісті. Византия й руські князі з'обовязались посполу не нарушати володіннь другої сторони в Криму й на Азовськім морі і помагати собі для їх удержання. Руські князі з'обовязувались посилати помічне військо імператору, як би він попросив. Відновлено торговельні постанови, одначе з деякими обмеженнями давніших вигід для руських купців (в умові 907 р.); загострено контролю над руськими купцями у Византиї, заборонено їм зіставатись на зиму в Царгороді й т. и. Можемо догадуватись, що Византия могла мати знов якісь прикроси від

сих купців: можна думати навіть, що зза сього вийшло й розмире з Візантією, подібно як се сталось за Ярослава („вийшла у Візантії суперечка з якимись скитськими (очевидно — руськими) купцями, й одного значного Скита вбито“ — Кедрин с. 551). З другого боку, застереження, які робить в умові Візантія проти руських претензій на її кримські землі, наводять на гадку, що вже тоді Русь підіймала руку на тутешні візантійські землі. Се було дуже природно: стоючи одною ногою на устю Дніпра, а другою — на Азовській протоці, мореходна й торговельна Русь мусіла все звертати завистне око на Крим, і пізнійший похід Володимира на Херсонес певно мав свої прецеденти.

Похід Ігоря на Візантію, як бачимо, був далеко не щасливий. Автор Повісти знав оповідання про нього в продовженні Амартоля й ще якимсь джерелі, подібним до оповідання Життя Василя Нового, й на підставі їх розповів правдиво про сей похід (під 941 р.). Але може сама умова, датована 944 р., навела його на гадку, що мусів бути ще й иньший похід, і ним Ігорь надолужив свою неудачу й примусив Греків до нової умови. До сього нового походу автор використав народній переказ — не знати, чи ходив він і в народі з іменем Ігоря і був покрученим відгомном нещасливого походу 941 р. (як і похід Святослава в народній пам'яті здобув зовсім нове й небувале закінчення), чи був анонімним. В результаті вийшло оповідання Повісти, що Ігорь, аби помстити ся за неудачу, з повними силами, з печенізькими ватагами пішов на Візантію 944 р., але імператор, настрашившись, вислав до Ігоря послів з дарунками, обіцяючи більшу контрибуцію, ніж яку взяв Олег. Дружина пристала на се; „что хоцемъ боле того, не бивши ся имати злато, и сребро, и паволоки? Еда кто вѣсть, кто одолѣеть, мы ли, они ли? или с моремъ кто свѣтень?“ По такім розважнім міркуванням Ігорь пристав на візантійську пропозицію й вислав Печеніг на Болгар,^{*)} а сам вернув ся зі здобичею до дому.

Ся подробиця, що Ігорь вертаєть ся, не дійшовши Царгорода, могла-б вказовати, що тут маємо переказ про похід 941 р. У всякім разі ся історія з двома походами Ігоря дуже характерна для історичної манери Повісти. Що похода 944 р. в дійсности не було, в тім не може бути непевности: численні джерела, що говорять про похід 941 р., не замовчали-б мабуть ру-

^{*)} Можливо, що тут ми маємо відгомін якоїсь помочи, котру Ігорь дійсно послав Візантії на Болгар.

ського реваншу, а головню, що сама умова 944 р. свідчить проти якої небудь переваги руської сторони над грецькою.

Щасливий похід за те відбула Русь на Каспійське море; про нього оповідає сучасний вірменський історик Мойсей Каганкатаваці в своїй Історії Агван, і пізнійший арабський (XIII в.) — ібн-ель-Атир, короткі звістки є у багатьох пізнійших письменників, а славний персидський поет XII в. Нізамі, родом з околиці, де господарила Русь в той похід, обробив сей епізод поетично, в казочній обстанові в своїй Александрії (Іскендер-наме): на Русинів, що зруйнували околиці Бердаї й взяли в неволю її царицю Нушабе, виступає Олександр Македонський, аби покарати їх за се. Руський король Кінталь*), з помічними військами Буртасів, Аланів і Хозарів, іде на зустріч; його армія виносить над 900 тисяч мужа, його вояки виїздять на бій на слонях, центр становить Русь — „розбійники подібні до вовків і левів“, немилосердні, вони не мають нічого людського крім зверхнього вигляду. Війська виглядали так страшно, що й сам премудрий Плятон, побачивши, втік би з перестрашу. По семи нерішучих битвах Олександр бере гору, Кінталь з 10 тис. своїх попадає в неволю, але Олександр пускає його на волю, задержавши собі багату здобич — особливо дорогі шкіри.

Нізамі дає при тім одначе цікаву вказівку про дорогу, кудю прийшла Русь: вона пройшла берегом до Дербента й не можучи пройти далі сим проходом, пустила ся на кораблях морем: дуже правдоподібно, що памятаючи Хозарський підступ попереднього разу, руське військо пустилось на сей раз вже суходолом і по дорозі потягло з собою деякі кавказькі народи (Алянів — Нізамі, Лезгинів — Бар-Жид). Кораблями вона прийшла до устя Кури й поплила рікою в середину края, що звав ся Альбанією в античній географії (Птолемей), у Вірмен Агованією, а у Арабів Арраном (тепер Карабаг); столицею його була Бердаа, на однім з полудневих притоків Кури (Тертер), недалеко від неї. Се було велике й багате місто: ібн Хаукаль, звідавши його чотири роки по руському погромі, каже, що не вважаючи на руське спустошення, се місто мало ще багато торгів, караван-сараїв і громадських лазень; тепер від нього лишились тільки останки глиняних стін і цвинтарі, а серед них сільце Берда чи Берде.¹⁾ В сер. X в. Арран належав до каліфата, але каліфат

*) Се імя правдоподібно вважають покаліченим Кандавлєм Александрії.

тоді був в повнім розстрою, й се могло власне привабити Русь до нападу. Русь пішла на Бердау, розбила мусульманську залогоу й опановала місто; людей вона помиловала й поводилась з ними добре; коли піднялось повстанне в місті, то Русь з початку гатовала його, а далі, коли люде не слухались, звеліла їм протягом трьох днів вийти з міста, і тих, що не виконали сього, забрано в неволю, багато побито і майно заграблено. З Бердаї руське військо робило напади на сусідні місцевости. Але воно поносило сильні страти від дісентерії, що розширилась в ній, бо забагато їли полудневих овочів. Тим часом намістник сусіднього Азербайджана став звертати сили на визволення Бердаї; перша битва, де він виступив на чолі 30 тис. люда, була програна, але в новій битві, завдяки зробленій ним засідці, йому удалось побити багато Руси й обложити її в бердаїськім замку. Та усобиці в землях каліфата примусили його залишити облогу Бердаї. Пошість тим часом ще сильніше нищила руське військо, і воно нарешті постановило покинути Бердау, пробувши в ній 6 місяців; забравши на себе що ліпше, Русь вийшла на берег Кури і з багатою здобичею поплила назад: задержувати або догоняти ніхто не відважив ся.¹⁾

Похід сей ібн-ель-Атир уміщує під 332 р. геджри (вересень 943 — серпень 944); одначе, судячи по подробицям самого оповідання, виходило-б, що Русь пішла назад не скорше аж десь при кінці 945 р.; правдоподібно, похід тривав більше року, й у самій Бердаї Русь пробула далеко довше, як півроку.²⁾

Дивним може здаватись, що сей казковий похід, як і пізнійший похід Святослава, не полишив слідів в народній традиції, — судячи по Повісті, тим часом як византийські походи були в ній так багато заступлені. Розуміть ся, традиція византийських походів піддержувалась пізнішими походами й зносінами, тим часом, як схід, загорожений турецькими ордами від другої половини Х в., вийшов скоро з круга народньої традиції; але можливо й те, що й автор Повісти по просту занедбав сю сторону традиції — схід не цікавив його, та й він не мав тут опертя в літературних памятках, як про византийські походи (цікаво може бути, що в початковій версії Повісти з часів Олега й Ігоря маємо тільки оден похід на Візантію, в ширшій — вже три!); я вище вказував в народній поезії можливі сліди памяти про східні походи.

На тім кінчать ся наші відомости про політичні події на Русі з часів Ігоря. Умова 944 р. кидає сьвітло, хоч слабе, на внутрішній склад держави. Бачимо, яка то велика вже й зложена

була політична система: яких з двадцять „світлих і великих князів“, що сиділи по різних волостях і землях, признавали зверхність „великого князя руського“, окрім земель, що правились тубильними князями, з обовязком далі, і земель союзних. Малий син Ігорів — Святослав княжив (номинально) в Новгороді; не знати, де сиділи племенники Ігоря Ігорь і Якун. Жінка — Ольга мала своїм уділом Вишгород.

Інші князі не належали до династії Ігоря, або деякі хіба в далекій лінії були посвоячені з нею; деякі мають норманські імена, очевидно — се були намістники київського князя, як пізнійший герой Еймундової саги; інші мають імена словянські — сі могли бути дружинниками або тубильними князями, що увійшли в систему руського державного устрою, стали її членами.

В Повісті Ігорь, встроєний між двома героїчними князями — Олегом і Святославом, змальований, по контрасту, невразно й неприхильно: він не має тої воєвничої вдачі, не має воєнного щастя, він користолобний — велика вада на погляд дружини. Завдяки тому і в новійшій історіографії здавна зложилась характеристика Ігоря, як нездалого й несимпатичного князя. Характеристика ся одначе належить в цілості до сфери красного письменства; на характеристику народніх легенд не можемо покластись, а те місце, яке Ігорь займає в еволюційнім процесі Руської держави, промовляє проти неї. Се мусіла бути енергічна й здібна натура, коли не дала розвалитись державній будові, такій скомплікованій і хисткій. Скорше-б можна було прийняти сю коротку характеристику коротшої версії Повісті: „и возрастшу же ему Игорю, и бысть храборъ и мудръ“ (1 Новг. 5).

Його одруженне з Ольгою „от Плескова“ (може донькою Псковського „світлого і великого князя“) описано в пізнійшій легенді (звістній в кількох варіантах XVI в. і очевидно — трохи старшій): Ігорь на ловах у Псковщині захотів переїхати річку на якогось зьвіра і побачивши човен, казав себе перевезти. Перевозником в тім човні була Ольга — селянська дівчина; вона впала в око молодому князю, й він „нѣкіє глаголы глумленіємъ претворяше къ ней“, але на свої „студная словеса“ дістав відповідну відправу, і вона так промовила йому до розуму, що потім посватав собі сю дівчину за жінку.¹⁾ В ширшій версії повісті, відповідно її поправці, що Ігорь був під опікою Олега, сей висватав йому й жінку. Одинокий син Ігоря Святослав родив ся по хронології Повісті 942 р., а 945, слідом по умові з Греками мав вмерти Ігорь. Хоч обидві дати можуть бути тільки комбіна-

цями, і не конче докладними, але вони не багато розминають ся з правдою.

Правдоподібно, Ігорь в дійсности прожив трохи довше, особливо як що сам ходив походом на Бердау; я згадував вище про сізнєнне дат в літописи, про котре буду говорити на иньшій місці; відповідно до того ми могли-б Ігореве жите продовжити до 947—8 р. У всякім разі зо слів Константина Порфирородного виходило-б, що в 948—9 р. Ігоря вже не було на світі: в 9 гл. трактата зв. Про управу держави він говорить про часи, як Святослав седів в Новгороді, в часі минулім, отже Святослав тоді мусів перейти до Київа, а ся часть трактата редаговалась в 948—9 р.¹⁾

Повість каже, що Святослав по смерті батька зіставсь малим і було реґентство — на сю звістку можемо покладатись: се мусіли добре памятати сто літ пізнійше в Київі.

Управу безпосередньої спадщини по Ігореві обняла його жінка Ольга. З її реґентства в традиції переховалось два факти: один її війна з Деревлянами, другий — її охрещенне. Обидва факти густо приодягли ся легендарним покровом і прикрасили ся ріжними подробицями.

Війна, що вела Ольга з Деревлянами по їх повстанню на Ігоря, закінчила ся значним обмеженнем старої земської автономії, зникли старі „добрі“ князі, край сильно спустошено, нарід обтяжено ріжними контрибуціями, ще й крім дани до київського князівського скарбу мала бути якась контрибуція на Ольгу саму, може як „головщина“ за вбитого чоловіка (взложи на ня дань тяжку, и двѣ часті идета Киеву, а третья Вышегороду, къ Ользѣ, бѣ бо Вышегородѣ Ольжинѣ городѣ“ — 38). Се була-б фактична основа легендарного оповідання. Неясним зістаєть ся, чи повстанне й потім війна з Ольгою були загально-деревлянською справою чи спеціально — міста Іскоростня; з оповідання Повісти виходило-б, що й иньші округи Деревської землі брали участь у війні з Ольгою (все ваши города передашася мнѣ, и ялися по дань, каже Ольга Іскоростнянам), але вона мала спеціально завзяте на Іскоростнян, бо вони вбили її чоловіка, і не прийнявши їх покори, вона привела до того, що спалила місто, „старѣйшины же города ижже, а прочая люди овѣхъ изби, а другия работѣ преда мужемъ своимъ, а прокъ остави платити дань“.

Ся війна Олега з Деревлянами в народній традиції прикрашена була різними легендарними подробицями. Такою пізнішою прикрасою, певно, є передо всім сватання до Ольги деревського князя Мала: убивши Ігоря, Деревляне постановляють одружити свого князя з Ольгою, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава, — „и створимъ ему якоже хоцемъ“ (35); се подробиця дуже неймовірна і введена мабуть для комізма. Ольга, не вирікаючи ся віддавати ся, побиває деревських послів одних по других, — штучні способи побивання сих послів знову зраджують легенду; на останку вона запалює Іскорость, уживши для того даних її в дань голубів та горобців — пустила їх з запаленим трупом; сей мотив дуже старий, почавши від Самсона, що попавив подібним способом поля Филистимлян, і до переказу, що Татари здобули Київ „голубами“, у Даліміля¹⁾. Деякі епізоди деревлянської війни могли бути перенесені на Ольгу з цикля полянсько-деревлянських війн, що мусіли зіставити багаті сліди в народній традиції з віків пограничних суперечок. За всім тим досить цікава та характеристика, яку надає ся традиція Ользі — фігура суворої героїні, нелюдської, підступної мстниці за свого чоловіка. В ній може по часті відбилася дійсна фігура Ольги, притемнена в книжній традиції образом „начальниці руських синів“ в християнстві, релігії любови й прощення, що так мало відповідає тому легендарному характеру.

Інший факт — се охрещення Ольги. Я на іншому місці буду говорити про розпросторення християнства на Русі й тут обмежусь на самим факті охрещення Ольги. В літописи він знову приодягнений легендою: Ольга поїхала хреститись в Царгород; тут імператор Константин (Порфирородний, літерат, що тоді — *potā bene* — мав живу жінку й був далеко не в молодих літах, бо родивсь 905 р.), „видѣвъ ю добру суццю лицемъ и смысленну велми“, залюбив ся до неї й хотів оженись, але Ольга обдурила його, забажавши наперед хреститись, а потім імператор, бувши кумом, не міг уже з нею женитись. „И рече цар: переключала мя Олга!“ і мусив її пустити до дому.

Сю байку пробовали якось правдоподібніше витолкувати, але се очевидно — чиста легенда, що не потребує жадних коментарів. Цікавійше, що тим часом як в Повісті Ольга їде до Царгороду хреститись, византийські двірські справоздання з її приїзду (*De cerimoniis aulae Byzantinae*), докладно оповідаючи про всякі етїкети, як її приймали, нічого не згадують

про її охрещення. Звістка Повісти не стоїть одинокою: Похвала Володимирі й Ользі мніха Якова, сучасні німецькі аннали (продовження Регіона) й пізнійший (XI в.) византийський хроніст Скіліца (Кедрен) кажуть теж, що Ольга охрестилась в Царгороді¹. Сю суперечність досить трудно розв'язати, тим більше що ані та ані ся сторона не настільки певна, щоб на неї можна здатись. Але як подумати, як у всіх сих джерелах, далеких то місцем то часом, легко могло зв'язатись з подорожею Ольги до Царгорода її охрещення, то мовчанне двірських протоколів про ті церемонії, що були-б зв'язані з такою визначною подією, як охрещення руської княгині, стає фактом більш важним, ніж ті численні звістки. Правдоподібно, Ольга охрестилась в Києві, без особливого розголосу, так що сей факт не зіставив особливої пам'яті на місці і був оцінений тільки ретроспективно, по охрещенню Руси за Володимира. Охрещення її мусимо класти десь коло часу подорожі до Царгорода, перед нею чи по ній — скорше може по ній, бо византийські протоколи нічим не налякають, що Ольга була християнка (між її двором був виправді сьвященник, але се, що найбільше, може тільки показувати, що вона інтересовалась тоді християнством, а міг він служити по просту й товмачем); не сталося се одначе й пізніше як 958 р., бо приймаючи її послів 959 р., в Німеччині знали вже, що Ольга охрещена.

Подорож Ольги до Царгороду дійсно могла стояти в певнім внутрішнім зв'язку з її заміром охреститись, але на зверх мала характер дипломатичної визити, бо між двором її згадують ся послы (*ἀποκρισάριοι*) руських князів і купці (зовсім подібно як при посольстві Ігоря 944 р.); очевидно, Ольга мала метою якісь пертракції з византийським двором. Вона прибула в Царгород під осінь 957 р. (в літописи хибно під 955 р.) — перша авдієнція відбула ся 9 вересня. З Ольгою був її племенник, на жаль — не названий на імя, кілька своячок — руських княгинь і бояринь, і взагалі значний двір (протокол називає крім племенника і згаданого сьвященника Григорія (що дістав подарунки менші від товмачів, отже не грав особливої ролі) 12 близьких до княгині жінок, 18 осіб з двірського жіноцтва, 20—22 послів, 42 купців і 12 товмачів, очевидно — крім низшої служби. Прийmano Ольгу на дворі зовсім з тою самою етикеткою, як перед тим посла від володарів сирийських — Гамданідів. Насамперед відбули ся дві парадні авдієнції: у імператора, потім імператриці; Ольга представлялась стоячи. Потім було

більш уже фамілійне прийняте у імператора — тут Ользі казали сісти, і вона мала переговори з ним. На обіді її посадили в салі імператриці за стіл з найвищими двірськими домами („зостами“ — їх було дві, одна при самій імператриці, друга при її невістці); за обідом співці з двох значніших византийських церков — Апостолів і св. Софії співали співки на честь імператорської фамілії, й показовали ся якісь сценічні штуки. В иньшій салі приймано свояків і двір княгині. При тім княгиня й її двір, византийським звичаєм, дістали грошеві дарунки — княгиня 500 драхм (драхма коло франка) на емальованім тарілю, племенник 30, иньші 20 до 3 драхм. 18 жовтня був знову парадний обід, правдоподібно — прощальний, і знову роздано дарунки (Ользі 200 драхм, племеннику 20 і т. и.)¹).

Можливо, що регентка Руської держави, вдова славного Ігоря, сподівалась собі на византийським дворі ліпшої чести, ніж сирийському послови. Принаймні в Повісти переховала ся анекдота, що як імператор по повороті Ольги прислав до неї посла до Києва, за тими дарунками і за військовою помочю, що вона йому обіцяла в Царгороді, за його дари: „яко аще вьзвращюся в Русь, многы дары послю ти: челядь и воскъ и скору, и воя многы в помощь“, — то Ольга сказала: нехай наперед імператор постоїть у неї в Почайні (київській пристани — на устю Почайни в Дніпро) стільки, скільки вона начекала ся в Суді (царгородським порті), чекаючи прийнятя. В сій відповіді цікава згадка про обіцяну Ольгою військову поміч; я навізую се до вище висловленої гадки, що подорож Ольги до Царгорода мала дипломатичний характер.

Окрім сих двох епізодів літопись (виїмково!) говорить ще про внутрішню діяльність Ольги: вона їздила до Новгороду і там по р. Меті устала „погости“ — центральні адміністративні місця для громад, і розложила дань; від неї зістали ся погости, ловища і „знаменія“ — сліди її охоти і взагалі діяльності по всій землі, нпр. в Пскові є її санки, на Десні є село її імени — Ольжичі, на Дніпрі „перевісища“ (ловецькі місця) й села (с. 38). Очевидно, ся подорож до Новгороду є тільки комбінацією з істнування в новгородських краях погостів і т. ин., що своїм іменем нагадували Ольгу, але при тім сї імена так само могли піти від якого Олега, як і від Ольги, тільки авторови подобало ся зібрати єї всі факти коло імени Ольги. Тільки дає нам літопись.

В німецьких анналах згадується, що 959 р. прибули до імператора (властиво — римського короля) Отона I послы від „королеви Русы Олени“ (*Helena reginae Rugorum*); ці послы ніби мали просити для руського народа єпископа й священників, але показалося потім, що се непорозумінне: *ficte ut post claruit venientes* (руські послы), і висланий на Русь єпископ вернувся ні з чим.

Сю загадкову місію пробувано об'яснити різними способами: одні догадувались, що ті ніби послы Ольги були прості обманці; за сим толкованнем промовляв би буквальный зміст звістки, тільки таке обманське посольство не легко собі уявити. Поважнійше об'ясненне, що Ольга дійсно просила прислати єпископа на Русь; вказують для аналогії на болгарського князя Бориса, що не діставши від константинопольського патріархата єрархії для своєї землі, звернув ся по неї до папи, але потім, діставши єпископа від патріарха, відслав латинського єпископа. Та з сим звязано цікаве питання: чи Ольга, охрестившись сама, забралась до якогось ширення християнства на Русі і організації християнської церкви?

На се питання можемо дати тільки негативну відповідь: судячи по всьому, охрещенне Ольги було її особистою справою; всі наші джерела не кажуть нічого про якісь заходи її подібні до пізнійших Володимирових. Повість каже тільки, що вона пробувала навернути до християнства свого сина Святослава та що сама жила по християнськи і не дозволила ховати себе по поганьському обряду: „бѣ бо имущи прозвутера и тѣ похорони блажену Ольгу“ (с. 44). На якогось єпископа, організацію єрархії нема найменшого натяку, і певно їх і не було. Правда, мніх Яков каже, що Ольга, приїхавши з Царгорода, „требища бѣсовская съкруши“, але коли се й не простий *lapsus linguae* під впливом оповідання про Володимира (Похвала ся взагалі написана дуже риторично й фразисто, без фактів), то й тут хіба треба розуміти якісь домові, приватні „требища“, бо сам Яков нічого не говорить про якісь заслуги Ольги для християнства по за її приватним житєм.

Тим самим стає неправдоподібним, аби Ольга просила у Отона латинського єпископа, бо з того-б мусіло вийти, що вона заходилась коло організації християнської церкви на ширшу міру. Найбільш правдоподібним мусимо уважати об'ясненне, що Ольга посилала посольство до Отона в політичних справах, але Отон схотів використати сю нагоду для місіонарства, чи з власної

ініціативи, чи посла на власну руку щось сказали, що могло заохотити його до такого місіонарства. Не треба забувати, що Отон взагалі з западом заходивсь коло навертання на християнство Словян: християнство служило його політичним цілям.

Але докінчимо історію того непорозуміння.

На другий рік висвячено на єпископа для Руси монаха Лібуція, але той вмер нім вибрався в сю дорогу, і на його місце посвячено і вислано вже 961 р. Адальберта, пізнішого магдебурського архієпископа; як прикрою уважали сю місію, видно з того, що визначення на неї Адальберта об'ясняли інтригами проти нього. На другий рік Адальберт вернувся назад, „не змогли нічого зробити“ на Русь; очевидно, непорозуміння виявилось зараз же, і Адальберт не знайшов у Ольги ніякої опори для свого місіонарства. Посольство її для Отона тим часом зістає першим відомим нам фактом дипломатичних зносин Русь з Німецькою імперією¹).

З звістки про посольство Ольги до Отона виходить, що ще 959 р. була вона регенткою. З сим згоджується й оповідання Повісти, що по своїм охрещенню Ольга даремно намовляла на християнство Святослава, той не слухав і гнівався, але Ольга, не вважаючи на те, любила його і молилась Богу за нього і за нарід, „кормячи сына своего до мужества его и до възраста его“, а се „мужество“ Святослава аж згодом наступило. Відповідно тому і з огляду на се, що для приготування до грандіозного походу чи походів на схід в 966—7 р. Святослав мусів мати кілька років часу, ми повинні класти кінець Ольжиного регентства й початок правління Святослава на початок 60-х рр.

Не вважаючи на коротке своє правління (яких може десять літ, або й менше, фактичного правління), Святослав належить до найбільш виразних, характерних фігур між давніми руськими князями. Се, щоб так сказати, тахітум дружинності між київськими князями. Роля князя — правителя, голови держави зовсім сходить на другий план перед воєвничим ватажком. Се чистий запорожець на київській столі, і він прегарно схарактеризований з цього боку в класичнім тексті Повісти: „Коли князь Святослав виріє і став чоловіком, почав зберати багато хоробрих воєвків, бо й сам був хоробрий і легкий, ходив як нард і багато воював. Не возив за собою возів, ні казана, не варив мяса, але

нарізавши тоненько чи конину, чи звірину, чи воловину, пік на углях і так їв; не мав і шатра, а підстилав на спанне конячу опону, а в голови сідло; такі ж були й його вояки. А як ішов на котрий край, сповіщав наперед: „іду на вас!“

З сею артистичною в своїй ляпідарній короткості характеристикою, зачерпненою з народньої традиції й консеквентно переведеною в дальшій оповіданню Повісти, згоджуєть ся вповні й те, що оповідає про Святослава історик його війни з Греками Лев Дьякон: на з'їзді з імператором Святослав імпонує Грекам незвичайною простотою свого убрання й поведження, а от як каже у нього Святослав в остатній біді: „Пропала слава, яка йшла за руським військом, що нетрудно воно підбивало сусідні народи та тримало в неволі цілі краї, не проливаючи й крові — пропаде, як тепер так соромно поступимось Ромеям. Від предків одідичили ми мужність; пригадаймо-ж, якою необорною до сих часів була руська сила, й міцно биймось за своє спасенне. То не наш звичай — втікачами йти до дому, але жити побідивши, або славно вмерти, доказавши діла, як слід сміливим мужам“ (IX. 7).

До сих слів сама напрошуєть ся в порівнянне славна промова Святослава в Повісти, коли його підступом обступили з переважними силами Греки: „вже нам нема де подітись, волею чи неволею мусимо стати до бою, тож не осоромимо Руської землі, але поляжемо тут кістьми: однаково мертвому нема сорому, а як втічем, то тоді сором. Не побіжим же, але станьмо міцно, і я піду вперед вас, а як поляже моя голова, тоді самі за себе промишляйте“ (45—6).

Перейдїм до огляду діяльності Святослава; тут маємо дві групи походів: східні війни і грецько-болгарська кампанія; ними майже вичерпуєть ся його політична діяльність.

Останнім ділом Ігоря був похід на схід — на схід же звертає свою увагу й син його. На жаль, про сю сторону його діяльності, дуже важну своїми наслідками в історії східньої Європи, знаємо незвичайно мало.

Повість каже, що Святослав ходив походом на Оку і на Волгу: по дорозі він надібав Вятичів і довідавшись, що вони дають дань Хозарам, пішов на Хазарів, побідив їх кагана в битві, взяв Білу вежу (Саркел), побідив Ясів і Касогів і після того новим походом підбив (ноб'їди) Вятичів та примусив їх давати дань.

Сї оповідання дуже короткі, подробиці дуже шабьонові, і на них не можна покладатись; зістають ся самі факти:

похід на Оку і Волгу

похід на Хозарів, взяте Саркела, перемога над Ясами і Касогами підбиті Вятчів.

Почнемо з останнього. Вище я сказав, що Вятчів правдоподібно вже з кінцем IX в. стояли в сфері політичного впливу Києва, але при тім зіставались далі в ближній залежності від Хозарів. В Повісті Святослав не вибираєть ся спеціальним походом на Вятчів, „вятчицьке питання“ виникає у нього під час походів на Оку і Волгу; підбивши Хозарів — зверхників, Святослав звертаєть ся на Вятчів і примушує їх війною до покори. Се все зовсім можливе; походи Святослава на середню Волгу й Хозарию натурально потягнули за собою тісніше прилучення до держави земель по Оці, і то не тільки Вятчів: зміцнення руської зверхности в финських землях Оки й середньої Волги, де з'являєть ся кілька княжих волостей за Володи мира, мусимо по ложити теж на часи Святослава, як результат сих його походів.

Се стояло в звязку з походом Святослава на середню Волгу. Повість глухо згадує про нього; із звісток сучасного арабського географа (писав в 70-х рр. X в.) ібн-Хаукаля довідуємось, що Святослав знищив тоді Болгар і спустошив Буртаси — часто згадуваний в звітках про арабську торгівлю край на середній Волзі — правдоподібно Мордва. „Тепер не зістало ся й сліду ані від Булгара, ані від Буртуса, ані від Хазара, каже Хаукаль, бо Русь знищила всіх їх, забрала в їх всі ті краї й привернула до себе; а ті, що спасли ся з їх рук, розтікли ся по близьких місцях, бажаючи зістати ся поблизу своїх країв та сподіваючи ся прийти до згоди з Руссю та піддати ся їй“¹⁾. Сей удар для Болгара одначе не був таким фатальним, як представляв ібн-Хаукаль: волзька Болгарія скоро знову приходить до сили: вже Володимир знову ходив на її походом, а Болгар, як богате торговельне місце істновав до XV в., передавши потім своє значіння сусідній Казани.

Смертельним ударом натомість був похід Святослава для Хозарської держави, що слабла й хилила ся до упадку вже протягом двох століть. Літопись каже, що Святослав взяв Білу вежу — Саркел, важну кріпость на шії між Волгою й Доном, що тоді, видно, була в руках Хозарів, а залюднена була, по части, чи й головню Руссю*). Хаукаль оповідає, що

*) Біла вежа — се перекіа на руське назви Саркел (сар — білий, вел — дім по вогульськи, а Константин Порф. толкує Саркел як раз *ἀσπρον ὄπισθιον* — De adm. 42)

Русь пограбовала тоді Ітиль і Семендер, багате хозарське місто на березу Каспійського моря. Разом з тим ціла Хозарська держава від краю до краю була зовсім спустошена. Люде з Ітиля розбігли ся по каспійському побережю. Тим закінчило ся існування колись сильної Хозарської держави. Автор Повісти, пригадуючи, як Хозари колись брали дань з Полян і мали напрокувати собі, що Поляне їх переможуть, додає, що се й збуло ся тепер: „володѣють бо Козары русьтнн князи и до днешняго дне“ (9). Останки Хозарів мусіли зістатись в степах; якусь значнішу кольонію Хозарів літопись згадує в XI в. в Тмудоракани (143—4).

В звязку з сим знищенням Хозарської держави стояла й війна Святослава з кавказькими народами — Ясами (себто Осетинами, останками Алянів) й Касогами (Черкесами — Касяг по осетинськи); дуже правдоподібно, що тут іде мова про Касогів нижньої Кубани, а про яські оселі догадують ся, що вони в степах тоді далеко висувались на північ, аж у Подоне¹). Таким способом се стояло-б в тіснім звязку з хозарською війною на Подоню і з інтересами Тмудораканської волости; пізнійше сю боротьбу з кавказькими сусідами вів далі тмудораканський князь Метислав.

По хронології Повісти сї походи відбувають ся в 964—6 р. Зовсім правдоподібно, що війна на такім великім просторі і такі сильні побіди не були досягнені одним походом і забрали кілька років. Тільки хронологія Повісти тут спізнюєть ся, як і в інших фактах. Хаукаль каже, що спустошення Булгара, Бургаса і Хазара стало ся 358 р. геджри (себто 968—9 р.), перед походом Святослава на дунайську Болгарію. Тут очевидно мова про перший похід його на Болгарію, що ставсь 968 р. (як я рахую, приймають звичайно 967 р.), бо в перерві між болгарськими походами Святослав певно не пустив ся-б у далекий похід на схід. Уважаючи знов, що Хаукаль, пишучи кілька років пізнійше, не міг зробити дуже значної помилки, найбільш правдоподібним буде положити сї війни десь в р. 965—7, а може займали вони і початок 968 р.²)

Що до мотивів сих походів, то сама літопись вказує на оден — то зміцнення Руської держави на сході, скріплення залежності від Київа земель на Оці й азовським побережю. Далі можна вказати на мотив пімсти: і Хозари і „Бургаси“ завинили перед Русію, знищивши руський похід 913 р. Ми бачили, що 944 р. Русь ходила вже не Волгою, а суходелом, обминаючи Хозарів по їх підступі; знищення Хозарської держави

відкрило-б вільний шлях на схід для руських походів. Правдоподібно, як би не влізла нагло болгарська справа в плани Святослава, ми слідом почули-б про руський похід на полудневе каспійське побереже.

Але головним і безпосереднім мотивом зіставалась мабуть — богата здобич в торговельних містах болгарських, буртаських, хозарських.

Розуміть ся, зруйнування сих міст, як і походи на каспійське побереже, були остаточно дуже шкідні для руської торгівлі. Вони не зістались без впливу на упадок торгівлі Русі зі сходом, що дає себе знати з кінцем X в. і в XI в. (між иньшим — на монетних скарбах), хоч, як сказано було вже, тут впливали й иньші причини (упадок торгівлі в закаспійськїм Ховаремі, непорядки в халіфаті, рух турецьких орд на захід, в чорноморські степи).

З огляду на сей турецький похід особливо шкідним був упадок Хозарії, що становила протягом кількох віків забороло Європи против турецьких орд; зносячи се забороло, Русь робила собі дуже злу прислугу. Правда, що се забороло останніми часами само стало дуже слабе й мало що значило — не задержало Печенігів і ледви чи довго могло-б задержати дальші орди — Торків і Половців. Торки слідом присувають ся до руських земель (бачимо їх в поході Володимира на Болгарів).

Супроти сього турецького руху ставали зовсім маловажними усьпіхи Русі в азовських і кавказьких краях, бо сї руські волости, що далі, ставали островом, відрізаним від решти Руської держави турецьким потоком, а той ширшав і зміцняв ся рік за роком, забераючи все більше території у осілої словянської людности та придушючи головні торговельні жили руської торгівлі з полуднем і сходом. З оповідання Константина Порфірородного бачимо, як тяжка стала торговельна комунікація під печенізькою грозою вже в 1-ій пол. X в.: нижнім Дніпром і чорноморським берегом приходило ся йти не инакше, як під воєнною охороною, „оборонною рукою“. Очеvidно, те саме було і з східніми дологами.

На сю сторону чи київські князі чи Повість, чи обоє разом за мало уважали. Повість оповідає, що під час походу Святослава в Болгарію Печеніги ледво не взяли Київа і обложили його „в силѣ тяжцѣ“ (великим військом), так що в місті „изнемогаху людѣе гладомъ и водою“, а війську з Задніпранщини хоч і удалось пройти в місто, але Печеніги тримали Київ і далі

в такій тісній бльокаді (и не б'яше лз'я коня напоити: на Лыбеди Печен'згы), що прийшло ся викликати Святослава з Болгарії. І що-ж? Святослав обмеживсь, по словам Повісти, тільки тим, що „с'бра воя и прогна Печен'згы в поле“ — себто в чорноморські степи, від київських границь.

Се характерно; очевидно, в XI в. нічого не памятали про якусь енергічну боротьбу з Печенігами Святослава або Ігоря (про боротьбу котрого згадано тільки лаконічною і не дуже певною звісткою під 920 р.), і се може до певної міри свідчити, що дійсно київські князі не вели в сім напрямі енергічної боротьби, хоч певно й мали часті конфлікти з Печенігами, призабуті народом. Київське правительство таким чином держалось більш пасивно (хоч може й не так, як виходило-б з мовчання Повісти), а заходилося енергічніше, коли Печеніги почали доскулювати самим київським околицям (за Володимира). Коли так воно було, то до пояснення такої пасивности київських князів можна вказати, по-перше, на те, що від Печенігів потерпіли чорноморські племена, звязані тільки слабшим політичним звязком з Русію й може не дуже охочі до київської зверхности (як судити по Уличах), тому київські князі могли не дуже ними журити ся і пильновати тільки торговельних дорог; по-друге, що по сих торговельних дорогах торговля провадилась і далі, хоч і під військовою охороною, й може сі обставини, що передавали монополь заграничної торгівлі в руки князя й дружини, усували конкуренцію чи свійську чи заграничну, ще були й на руку князю й його дружині, тож вони й не старались усунути сі обставини, хоч розумієть ся — ся політика в основі була-б дуже близькоока. Досить того, що особливої енергії в сім напрямі не помічаємо — скільки можемо судити по мовчанню Повісти і взагалі по сучасним нашим джерелам — дуже бідним.

Але вернім ся до попереднього. Я сказав, що по тих страшних походах на середню й нижню Волгу ми могли-б зараз сподіватись похода на дальші каспійські побережа: щасливий похід 944 р. заохочував до сього, й ті Святославові походи до певної міри могли служити просто приготуванням до такого похода. Але несподівана привабна пропозиція з иньшої сторони відвернула увагу Святослава від схода на полудневий захід — на Болгарію. Ситуація була незвичайно важна; ірандіозні перспективи відкрили ся перед Святославом, і болгарська кампанія, хоч невдатна, варта уваги для тих великих змін в житю Руської держави, які могла-б принести, як би пішла инакше.¹⁾

Византия в першій половині Х в. пережила тяжку й нещасливу боротьбу з молодою Болгарською державою; болгарський цар Симеон (893 + 927) не жартом був забираяв ся до підбиття цілого Балканського півострова, що пересяк словянською колонізацією і мав приготований ґрунт для рішучої переваги словянства над еленізмом. Як ми знаємо, Византия в сій боротьбі уживала руської помочи (згадка при війні 917 р., а потім і звістка Повісти при митичнім поході 944 р., що Ігорь наслав Печенігів на Болгарию), але, правдоподібно, Русь енергічної участі в ній не брала: нема на се вказівок. Свого ґрандіозного плану перевести Симеону не подужав, чи не відваживсь, але Византия мусіла уложити з його наступником Петром дуже не гонорову для себе угоду (927 р.): мало того що вона признала за ним цісарський титул, болгарській церкві — патріархат і повну незалежність, мало що за Петра видано византийську царівну (річі страшні для Византиї!) але й зобовязалась платити річну данину; при тім за нею зістались, крім околиць Царгорода, тільки узькі побережа Егейського й Іонійського моря та Пельопонес — решта зісталась Болгарії.

Ті соромливі відносини Византиї до Болгарії задумав зірвати войовничий імператор Никифор Фока (963 + 969), користаючи з нездарности Симеонового наступника на болгарськїм престолі — Петра, та ослаблення Болгарії, що поділила ся на два царства — східне (Петрове) й західне (Шішманове). Він вирік ся на далі платити дань Болгарії, покликуючись на те, що Болгари не охороняють Византию від нападів Уґрів, і позабрав сусідні болгарські замки. Але маючи на голові тяжку війну на східніх границях держави — в Сирії, Никифор не хотів сам запускатись у війну з Болгарією, а постановив ужити для сього Русь. Попередні проби ужити її для боротьби з Болгарією дорогою союзів не дали особливих результатів; недавні переговори з Ольгою (судячи по тих натяках, які маємо), видно, не привели ні до чого конкретного. Никифор взяв ся до иньших способів. Він вибрав для сїєї справи якогось Калокіра, „чоловіка сьміливого і хитрого“, до того обізнаного з руськими справами, бо він був сином херсонеського протевона, і поручив йому завезти богаті дарунки Святославу, по словам Льва Диякона — півтори тисячі фунтів золота (15 центенарів), та звабити перспективою завойовання Болгарії для себе. Не знати, чи не з поручення імператора-ж Калокір повів перед Святославом річ так, що се мала бути спілка: Калокір буде добувати собі імператорську корону, а Святослав при тім,

помагаючи йому, здобуде Болгарію. Пізнійше Калокір мав зрадити Никифору і дійсно думати за корону, обіцяючи Св'ятославу Болгарію і великі суми (Скїліца 384); але се не виключає можливости, що з початку сам Никифор поручив йому удавати претендента, аби певнійше звабити Св'ятослава. Калокір, вперед обдарований титулом патриція за с'ю місяю, прибув до Св'ятослава, доручив ті багаті дарунки й розвинув перед молодим князем свої привабні перспективи.¹⁾ „Палкий і сьміливий, відважний та діяльний“ Св'ятослав, як його характеризує Лев, не потребував певно, аби його довго намовляли. При нездарности болгарського царя, при помочи з сторони Византії не тяжко здавалось опанувати Болгарію, а се значило захопити в свої руки цілу подунайську торговлю, присунутись до самої Византії, а в дальшій перспективі — чому не відновити пляна Симеона: взяти в свої руки цілий Балканський півостров й саму сьвітову столицю — „Царгород“. Але й без тих далеких плянів сама по собі Болгарія була дуже привабною здобичею: „нелюбо ми єсть в Києвѣ жити, казав потім Св'ятослав, коли його умовляли лишитись в Київї для оборони землі: хоцю жити в Переяславци на Дунаї, яко то єсть среда землі моеї, яко ту вся блага сходятся: отъ Грѣкъ наволоки, золото, вино и овощи разноличьнии, и исъ Чеховъ и изъ Угоръ серебро и комони (конї), изъ Руси же скоро и воскъ и медь и челядь“ (с. 44). Таке торговельне значінне, розумієть ся, було Св'ятослави вперед відомо, і він вмів добре його оцінити з погляду традиційної політики своєї династії.

По словам Льва, Св'ятослав не гаючись зібрав велике військо — 60 тис. мужа, не рахуючи обозу, і рушив в Болгарію разом з Калокіром, з котрим дуже заприятелював. Дійсно, збори мусїли бути короткі, бо ще десь 967—8 р. Св'ятослав воював на Волзі, а вже в тім же 968 р. бачимо його в Болгарії. Подробщи сеї війни дуже бідні. Лев і Повість згідно кажуть, що Болгари пробували боронитись, але не могли устоятись; по Льву, їх сили були значно слабші (рахує на 30 тис.), і вони програли битву на Дунаю, під Доростолом (тепер Силистрія); Петра се так вразило, що він захорував і небавом вмер. Св'ятослав опановав частину Болгарії (Лев VI, 2). Повість (с. 42) каже, що він взяв 80 міст по Дунаю й осїв ся в Переяславці, себто малій Преславї, на південь від Дунаю.*) Ся цифра завойованих Св'ятосла-

*) Тепер село Преслав коло Тульчі. Велика Преслава, столиця Болгарії, була недалеко Шумли, тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул.

вом міст виглядає підозріло, але дуже правдоподібно, що він опановав на разі край між Дунаєм і Чорним морем.

Та слідом Святослава відкликали на Русь вісти про Печенігів, що вони тримають в блокаді Київ. Київське боярство мало докоряти Святославу, що він шукає нових здобутків, а трохи не занастив Руси („ты, княже, чюжей земли ищешь і блюдешь, а своя ся лишивъ: мало бо насъ не взяша Печенъзи, и матеръ твою, и дѣтей твоихъ“); його умовляли лишити ся в Києві, та Святослава занадто заінтересовали нові політичні перспективи, й він рішучо не згодив ся покинути свої болгарські пляни. Стара Ольга, що правила, очевидно, і далі в Києві в неприсутности сина, вже зберала ся на той сьвіт; вона задержала сина при собі і вмерла на його руках. Таке оповіданне Повісти.

Святослав, маючи плян дальшого завоювання Булгарії, постановив на далі організувати на Русі правительство в імені своїх малих синів: старшого Ярополка зроблено князем в Києві, меньшого — Олега Святослав посадив у Деревлян, в Овручу.

Новгород, що був теж в безпосередній залежности від Святослава (ще з його дитячих літ) мав правитись намістником, але Новгородці рішучо спротивились тому: зажадали, аби у них посадити кого з синів, инакше грозили ся найти собі иньшого князя. Правдоподібно, Святослав не вірив в дійсну можливість сього і сказав, аби Новгородці самі умовили собі котрого з його синів. Та ні Ярополк ні Олег не схотіли йти в Новгород; очевидно, на скільки сам Новгород був важним ключем до торгових доріг в руках київського князя, на стільки сам по собі, як княжий стіл, вже тоді не був привабним. Тоді оден з Святославових бояр Добриня з Любеча, брат Святославової наложниці Малуші, порадив Новгородцям просити собі князем сина сїєї Малуші від Святослава — Володимира. Повість каже, що Малуша була донька Малка Любчанина і називає її улюбленицею (милотница) Ольги, але варіант є, що вона була ключницею її; правдоподібно, се стоїть в звязку з тим, що пізнійше Рогнідъ називала Володимира сином рабині („робичичем“), але судячи по високому становищу Добрині, ледво чи можна уважати Малушу звичайною служницею або рабинею.¹⁾

Новгородці вчинили як радив Добриня, і Святослав послав в Новгород Володимира з його вусем Добринею, що мав бути дійсним управителем, як і при иньших синах иньші бояре. Сі події, звязані з сею перервою в болгарській війні, надають певність оповіданню Повісти про весь сей епізод, і про саму перерву.

Урядивши управу на Русі, Святийослав міг вернутись до своїх болгарських плянів. Ситуація там ставала трудною. Никифор, напустивши Святийослава на Болгар, розумів які небезпечні наслідки, коли Святийослав опанує Болгарию, зарисовують ся перед ним самим, чи то від самого Святийослава, чи від його приятеля Калокіра. З другого боку, ослабленне Болгарії подавало Никифору надію, вмішавшись в болгарські справи, використати їх для Візантії. Він енергічно забрав ся до скріплення Царгорода (очевидно — боячись морського похода Русі на саму столицю, як за давніших князів) і розпочав пересправи з болгарським правительством. Але серед сих заходів спіткала його двірська революція: в грудні 969 р. вбито Никифора й імператором оголошено Іоана Цимисхія, його убийцю, Вірменина з роду, зручного правителя і генерала (VI. 2 і далі).

Цимисхий обняв управу в трудних обставинах: у Візантії панував голод, треба було боронити Сирию від Арабів, а з півночі посувала ся руська гроза.

На жаль, ми ще меньше знаємо за другу болгарську кампанію Святийослава, як за першу, можна сказати — нічого не знаємо. Оповідання літописи починаєть ся облогою Переяславця (що ніби то мали на ново опановати Болгари), але оповідання на стільки шаблянове, що трудно на нього здатись: Болгари вийшли на бій і вже перемогали, але Святийослав підбодрив дружину: „вже нам тут полягти, потягнем же мужно, братя і дружино“; він переміг Болгар, узяв місце „копем“ — дав зруйновати, а слідом заповів похід Грекам, і як ті підступом довідали ся про число його вояків та виставили десять разів сильніше військо, Святийослав, промовивши до дружини, знову переміг Греків, і ті муєли дати йому дань, бо мало що не дійшов Царгорода. По тім Святийослав, вернувши ся в Переяславець „с похвалою великою“, постановив удатись на Русь за євїжим військом і уложив умову з Греками, діставши при тім від них „дары болша пѣрвыхъ“. По сім він вертаєть ся на Русь і на дорозі гине від Печенігів (42—8).

Се оповідання є тільки далеким і покрученим відгомоном подій. Святийослав, ідучи з Болгарії ратовати Київ, ледви щоб кинув її на ласку божу; він мабуть лишив в ній своє військо й не потребував на ново підбивати. Звістку Повісти скорше треба зрозуміти, як згадку, що Святийослав, вернувшись з Києва, повів далі війну з Болгарами¹⁾. Він опановав не тільки передбалканську Болгарию²⁾, а переніс війну за Балкани, тероризуючи, по

словам Льва, Болгарів і примушуючи тим до покори; казали, що взявши Филипополь, він вбив на палю 20 тисяч люда; розумієть ся — чутка у всякім разі сильно побільшена.

Византийці кажуть, що Цимисхий з огляду на сирийську війну хотів з початку полагодити справу з Святославом без війни, та не знати, о скільки він дійсно надіяв ся на можливість такого полагодження. У Льва він жадає від Святослава, щоб той взяв собі „нагороду, яку обіцяв йому Никифор за напад на Болгарию“ і залишив її, бо вона, мовляв, належить Византиї.

Коли справді така була пропозиція, то вона хіба могла провокувати Святослава: йому наперед предложено було взяти Болгарию собі, а тепер кидали йому подачку як мурину за роботу й відсилали до дому. Він відповів, що пристане, наколи Византия дасть йому відповідну оплату за здобуті ним багаті краї, за підбиті міста й забраних на війні в неволю Болгарів, а як ні — то нехай Греки завчаєу забирають ся з Європи до Азії, лишивши цілий Балканський півострів Святославу; інакше миритесь він не буде. А коли Цимисхий на се мав пригадати йому невдатний похід Ігоря й його нещасливу смерть та грозив Святославу, що пропаде тут в Болгарії, розгніваний Святослав мав заповісти, що прийде під Царгород. Так оповідає Лев. Се, правдоподібно, й є та заповідь, що дає Святослав Грекам в Повісті.

Про дальші перипетії війни Византийці не дають нам докладних відомостей; руські війська спустошили Тракию й може справді були недалеко Царгорода, як пригадувала собі руська традиція (Повість). Для оборони византийських земель Цимисхий, зайнятий тоді передовсім азіатськими справами, вислав против Святослава магістра Варду Скліра з військом. На сю вість рушило на Скліра військо руське, разом з ватагами Болгарів (Мізів), Угрів і навіть Печенігів¹). Коло Аркадіополя*) стала ся битва, де, по словам Византийців, Греки завдяки засідці мали страшно побити Русинів: пропало-б то більш як 20 тис. Русів, а Греків тільки 55 (чи навіть 25) мужа, і багато покалічено. Правдоподібно, ся звістка не багато більше варта, як оповідання Повісті про світлу побіду Святослава з 10 тис. над 100 тисячами Греків. Що грецькі справи не стояли дуже добре, показує дальше оповідання Льва: Цимисхий слідом послав нове військо в Европу, поручивши йому перезимовати в Тракії й Македонії, очевидно — для їх оборони, а на весну обіцяв прибути сам для походу на Русь.

*) Недалеко Адріанополя.

Заміру Цимисхія перешкодило повстання братанича імп. Никифора — Варди Фоки в Малій Азії: Цимисхій не тільки сам не міг піти на Русинів, але й Скліра мусів відкликати в Азію. Коли він пішов, Русь знову почала господарити в византийських землях: особливо терпіла Македонія, котру вони „немилосердно грабовали й руйнували“ (Лев VII. 9). Аж зловивши Фоку, Цимисхій з початком 971 р. міг забратись до боротьби з Святославом¹⁾. Він вислав брандери („огненосні кораблі“ — з грецьким огнем) на усте Дунаю, щоб загородити Руси дорогу до дому, як каже Лев, а скорше — аби не пускати до них ніяких помічних сил, а сам рушив під Адріанонополь — пограничне місце Византиї з Болгарією, і тут довідався, що Русь, над всяке сподівання, зіставила балканські проходи незанятими. Не зважаючи на протести своєї старшини, що уважала се занадто ризиковним, Цимисхій постановив використати руську необачність та скоренько йти за Балкани, щоб відразу опанувати Болгарію. При тім він іде слідом політики Никифора, бере на себе роль опікуна Болгарів супроти Руси і тим перетягає їх на свою сторону. Плян його удав ся. По словам Византийців, він мав менші сили, ніж Святослав (Лев рахує Святослава на 60 тис., а Цимисхія на 15 тис. пішого і 13 тис. кінного війська, а Скліца рахує Цимисхієве військо, що з ним рушило наперед, тільки на 9 тис.), але хутким нападом застав неприготованою болгарську столицю Преславу. Там сидів з руським військом Сфенкел, як його називають византийські джерела, „що мав третє місце по Святославу“, і з ним болгарський цар Борис і Калокір. В битві Русь не устоялась, замкнулась в місті, але по двох днях його взято, по сильній обороні, в велику пятницю*). Руська залога майже вся загинула: останки її замкнулись в царськїм дворі і сильно боронились, але його запалено, й огонь примусив їх вийти. Сфенкел з незначним числом удав ся до Святослава. Взятого в полон Бориса Цимисхій признав болгарським володарем, заявивши, що прийшов боронити Болгарію проти Руси.

Взявши Преславу, Цимисхій поспішивсь на Святослава, що з головним військом стояв в Доростолі, на Дунаю. Взятє Преслави й оголошення Бориса зробило своє вражіння в Болгарії: по дорозі болгарські міста передавались Цимисхію, і Болгари взагалі переходили до нього. Святослав заклопотаний тим, хотів, по словам Византийців, надолжити терором, арештовав

*) 971 р. була 14 квітня.

значнійших Болгар і багато їх повбивав. Та Цимисхий не гаяв часу з приверненням Болгарії, а пішов просто на Святослава. По кріпкім бою йому удало ся перемогти Святославове військо, що мусіло замкнутись в місті, й він розпочав блокаду Доростола. Як раз наспіла й фльота та й обетупила Доростол брандерами від Дунаю; Русь боячись тих брандерів, повитягала свої човни до міста. Розпочалась тяжка тромісячна облога Доростола, широко описана і у Льва і у Скіліці¹⁾.

Русь виходила з міста й пробувала розбити блокаду, але її не удавалось перемогти Греків. В місті не ставало запасів, дуже тяжко було пробитись за припасами під доглядом грецького сухопутного війська й фльоти. Попробувано одного дня попалити грецькі машини, але се не вдавалось, і Русь, заложивши на спини свої великі щити, мусіла поводити відступати по невдатім бою до міста. Багато загинуло її при тім; в ночі при світлі місяця, збирали вони трупи земляків на рівнині і потім палили їх на огнищах над Дунаєм, забиваючи при тім невольників на службу небіжчикам, а в Дунай кидали дітей та півнів (Лев). Але й Грекам було не весело: побіди над Русю коштували дорого, Русь била ся завзято, і то не тільки чоловіки: оповідають, що Греки, роздягаючи убитих Русинів, находила між ними й жінок (Скіліца). Великі страти і затагнена облога дуже гризли Цимисхия. Скіліца оповідає інтересну анекдотку, що Цимисхий запропонував Святославу закінчити війну поєдинком, замісь аби тратити свої війська; Святослав мав відповісти, що він свою справу ліпше знає, як його ворог, а коли імператору не хочеть ся жити, то може собі вибрати котрийсь з тисячних способів смерті (с. 409).

По тих великих стратах дехто з руської старшини мав радити викрастись по ночі через грецьку флоту; иньші, уважаючи се неможливим, радили прийти до згоди з Греками; але Святослав постановив ще раз спробувати щастя в бою. Другого дня — 24 липня став ся сильний бій: Греки пояняли, що тільки чудом, під проводом св. Федора, удалось їм перемогти Русь; Лев рахує страти Руси в сїм бою на півніснадцятої тисячи (його числа одначе мусять бути сильно побільшені); сам Святослав мав дістати рану, й трохи його не взято в неволю.

По сій остатній пробі Святослав постановив залишити дальшу боротьбу й другого-ж дня розпочав переговори з Цимисхием, голячи ся віддати Грекам невольників і уступити ся з Болгарії, та жадаючи вільного пропуску до Руси і потрібних для неї припасів. Цимисхий, розумієть ся, дуже радо прийняв

згоду. Уложено трактат, де Святослав вирікав ся всяких претензій на кримські землі Византії („власть Корсунськую и елико есть городовъ ихъ“) і Болгарію, заповідав, що занехає боротьбу з Византією й буде її союзником. Крім того Лев каже про відновлення торговельної умови з Византією; з огляду, що перехована в Повісті умова нічого про торгівлю не каже, правдоподібно, що були ще осібно потверджені попередні торговельні умови. Русь дістала по дві мірки (медімна) збіжа (бо терпіла недостачу); Лев каже, що хліб видано було на 22 тис. Руси, і рахує, що загинуло Руси 38 тисяч. По заведеній умові Святослав захотів побачитись з імператором. Цимисхий прибув над Дунай з великим відділом кінноти в багатій, позолоченій зброї; Святослав же приплив на човні, гребучи разом з иньшими і нічим не визначаючись з поміж них крім чистоти своєї полотняної одежі; одинокою окрасою був золотий ковток в усї. Про його вигляд ми вже говорили: був середнього зросту, кремезний і сильний, мав короткий ніс, сині очі, густі брови і виглядав понуро і суворо; мав обголену бороду, довгі вуса і чуб на голові, „що означало значний рід“. Сидячи на лавці свого човна, він поговорив трохи з імператором і від'їхав.

Тим закінчилась болгарська війна; Цимисхий осягнув своє: східня Болгарія прилучена до Византії, тільки західня заціліла на якийсь час в руках нової династії Шішмана. Пляни Святослава пропали. Руська традиція, переказана в Повісті, запам'ятала собі щасливі початки сієї кампанії і з'їгнорувала невдатне закінчення; тому текст умови, заведений в Повість, стоїть в дивній суперечности з її оповіданням.

Завівши умову з Греками, Святослав міг потішати себе багатою здобичею, що зісталась йому з болгарської війни, а хто зна, чи не мав він дійсно заміру з єввіжими силами вернутись назад, як то каже Повість (и рече: поиду в Русь и приведу боле дружини) — се дуже можливо. Сю можливість могло провідіти й византійське правительство й постаратись, аби її усунути.

Скїліца каже (с. 412), що Святослав по згоді просив Цимисхия попосередничити у Печенїгів, аби його перепустили до дому без перешкоди. Тоді імператор послав до них свого посла, заохочуючи їх до союзу з тим, аби вони не нападали на Болгарію і перепустили Святослава; Печенїги пристали на все, тільки не згодились перепустити Святослава, бо загнивались на нього за те, що він помирилась з Греками. Ся звістка дуже підозріло виглядає: виходить, що Печенїги були до останньої хвилі ворогами

Греків (але не допомогали Святославу в останній війні!), щож за розум був просити Греків, аби попосередничили у них? З другого боку — Цимисхий, виходить, вислав послів не в інтересах Святослава, а для забезпечення Болгарії від Печенігів, а в справі Святослава Печеніги як раз постановили не пропускати його, і Греки мусіли се прийняти до відомости. Воно виглядає так, як би Скїліца хотів зашуровати дійсний предмет переговорів.

Коли Святослав ішов із своєю фльотою, показалося, що Печеніги завчасу залягли Дніпрові пороги — те місце, де вони звичайно нападали на торговельні ватаги, бо тут приходилося перетягати суходолом човни й переносити на руках всякі багажі. Повість каже, що Печеніги дістали вість від Переяславців — себто з Малої Переяслави, що Святослав іде з великою здобичею та малою дружиною. Питання, чи треба тут розуміти Болгар, чи Греків, що опановали тоді Болгарію, вигнавши Святослава? Останнє дуже правдоподібно виглядає, а можна до того навязати звістку, що пізнійші відносини Руси до Візантії не були добрими, аж до Володимирового шлюбу.

Підійшовши до порогів, Святослав переконав ся, що сили Печенігів занадто великі, аби йому можна було перебитись із своєю сильно зменьшеною дружиною і великими багажами. Свенельд радив покинути човни, багажі й піше військо на нижнім Дніпрі та на конях промкнути ся степом до Київа. Але Святослав не пристав на се: се-ж значило стратити всю здобич з війни. Він вернув ся на устє Дніпра, на т. зв. Білобереже¹⁾, й тут зіставсь зимувати, сподіючись, що або Печенігів відтягне що небудь від Порогів, або наспіє поміч з Київа. Але тут не стало запасів (знаємо, що вже з Болгарії Русь пішла з дуже малим запасом), почав ся сильний голод, „яко по полугривні голова коняча“ продавалась. Перебїдувавши зиму Святослав з весною рушив Дніпром. Печеніги чекали. Святослава, очевидно, натисла біда, і він рішив ся ризикувати. Проба випала нещасливо. Сам Святослав наложив головою; як оповідали, печенізький ватажок зробив чашу з його голови. Свенельд промкнув ся в Київ, не знати — човнами, чи суходолом, на конях.

Се сталося 972 р., як я рахую. Святослав мусів бути ще дуже молодим тоді, може яких тридцяти літ.

Закінченне будови Руської держави : часи Володимира.

Боротьба Святославових синів і побіди Володимира. Відбудованне держави; пограничні справи на заході. Русько-византийські відносини й охрещенне Володимира. Християнство на Руси й заходи коло нього Володимира. Організація церкви. Інші культурні заходи (будівництво, освіта, монета). Справи другої половини Володимирового князювання. Його значіння.

Сімолітня (як я рахую) перерва між смертю Святослава і Володимировим князюванням в Києві занята в літописи самою боротьбою синів Святослава. Воно й природно, що боярські правительства, котрі правили іменем малих князів, пильнували кожде своєї волости, політична система руських земель стратила почуте своєї одности й розпалась фактично на групу самостійних волостей, поки в поміж Святославичів не виступила наперед найбільш енергічна особа, що й взяла ся до скріплення ослабленої державної системи.¹⁾

Ярополк, як старший, як князь київський, був в першій лінії покликаний до сієї ролі. Правдоподібно, він і мав до неї охоту; принаймні так складають ся літописні відомости.

Літопись оповідає, що насамперед виїшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Літописець, очевидно — з загального голосу, причиною сього уважає Свенельда, одного з видатніших київських бояр: в умові Святослава він названий разом з князем, чи то як його відпоручник, чи як найважнійша по нім особа, і при Ярополці він міг стояти на чолі правління. Літопись оповідає се так: Лют, син Свенельда, на довах заїхав на територію другого Святославича Олега, деревлянського князя, той наїхав, бо теж бавив ся тоді довами, і вбив його, довідавшись, що се син Свенельда; літопись не поясняє — чи була се ворожнеча якась до Свенельда, чи кара за переступленне границі. Щоб помститись, Свенельд намовив Ярополка до війни з Олегом, звабивши його перспективою — взяти в свої руки Деревську волость. Ярополк дійсно пішов війною на Олега;

в битві під Вручим (Овруч) військо Олега розбито, й сам він загинув серед утікачки: зіпхнули його з греблі й забили коні й люде, падаючи в рів. Ярополк мав гірко дорікати Свенельдови за такий результат, але досить того, що взяв собі Олегову волость. Володимир, прочувши про се, втік за море, і Ярополк посадовив своїх посадників в новгородських волостях, „и бѣ володѣя единъ в Руси“ (49).

Чи був Свенельд дійсно ініціатором того всього, хто його зна; мати під боком князя в Деревській землі, сидячи в Києві, не було дуже вигідно, і се одно могло-б дати тисячні поводи до конфлікту. Як би там не було, але Ярополку, видко, засмаковав плян взяти в свої руки збиранне батькових волостей, і він свідомо забрав ся за його переведенне. Бо трудно-ж думати, щоб Володимир без причини покинув свій Новгород, і не було-б чого инакше посилати своїх посадників в його волости. Зрештою сей процес збирання руських волостей і зміцнення ріжними способами політичного звязку між ними муєв повторятись не раз, по смерти кожного київського князя, і був явищем добре знаним, так що симптоми його всякий раз не трудно було відгадати.

Ярополк ледви аби обмежив ся-б сими усьпіхами, а певно забрав ся-б до зміцнення свого впливу та власти і над иньшими „світлими і великими князями“, по за своєю близшою родиною, але стрів конкурента в Володимирі.

Тікаючи з Новгорода, Володимир зовсім не мав заміру капитулювати перед Ярополком. По якімсь часі (в літописи се під 980 р., але тут, очевидно, зібрані події з кількох років) він вернув ся в Новгород з сильними варязькими ватагами, змовленими за морем, і повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників з їх залогамі. По літописи, він зараз послав Ярополку вість про війну: „Володимеръ идетъ на тя, пристраивайся противу бити ся“ (с. 50), але в дійсности воно муєло йти не так хутко. Сама літопись каже, що Володимир перед походом на Ярополка опановав Полоцьку волость, „сѣбра вои многы — Варягы и Словѣны, и Чюдь и Кривичи“, і аж тоді пішов на Ярополка.

История війни Володимира з Полоцьком рано була оброблена як поетична тема і дійшла до нас в сій поетичній формі: Володимир і Ярополк того самого часу сватають доньку Рогволода, полоцького князя, що прийшов зза моря. Батько питає доньку, кого вона волить; Рогнідь, донька, каже, що не піде за „робичича“ (сина рабині — се, очевидно, був гіперболічний натяк на нешлюбну матір Володимира), воліє Ярополка. Сю відповідь

переказали Добрині, братови Володимирової матери, той загнівався і постановив пімститись. Серед приготовань Рогніди до весільної подорожі до Кііва, Добриня з Володимиром впадають в Полоцьку землю з великими військами. Добриня наругав ся над родиною Рогволода за зроблену зневагу; Рогволода з двома синами вбито; Рогнідь узято й вона неволею мусіла стати жінкою Володимира, що слідом пішов на її жениха Ярополка. Рогнідь за її нещастя прозвано Гориславою. Від Володимира родивсь у неї син Із'яслав, але той мав потім иньших жінок, став її упускати: прискучила вона йому. Зависть прилучила ся до всіх тих гірких почуть, які перед тим Рогнідь мала на Володимира, і думка про пімету її опановала. Якось в ночі, коли Володимир ночував у неї, вона хотіла його зарізати ножем, але Володимир прокинувся і вхопив її за руку; вона призналась, що хотіла помстити ся за батька, коли тепер він її перестав любити з її дитиною. Володимир постановив її вбити за се; він звелів їй прибрати ся „во всю тварь цесарскую“, як була вбрана при шлюбі, і чекати його, сидячи на ліжку; мабуть ся св'яточна обстановка мала побільшити вражінне кари. Але Рогнідь дала голий меч своєму малому синові, і той виступив перед батьком та сказав, як його мати навчила: „батьку, ти думаєш, що ти сам тут?“ Побачивши малого оборонця (і евентуально — местника за матір), Володимир кинув свій меч, що наготовав на Рогнідь, і сказав: „а хтож тебе тут сподівався“. Бояре задля сина відрадили йому убивати жінку, а намовили дати їй з сином батьківщину; Володимир так і зробив. „І від тоді Рогволожі внуки підіймають меч на Ярославих внуків“, закінчує ся повість „в'їдущих“ в літописнім переказі.

В усякім разі вона має виразні ознаки поетичного оброблення; оповідання літописи під 980 р. — то початок сієї повісти, в цілости-ж вона подана в Суздальській літописи (під 1128 р.); її мета — об'яснити фамілійну ворожнечу династії Із'яслава полоцького і Ярослава київського, і при тім позабуто, що Ярослав, син Рогніди, був так само „Рогволожим внуком“, як і Із'яслав. Відкинувши романтичні подробиці, маємо війну Володимира, перед його походом на Київ, з сусіднім полоцьким князем, що в сі переходові часи прийшов до фактичної самостійности й хилив ся на сторону Ярополка. Дуже можливо, що ми маємо тут тільки оден епізод із заходів Володимира перед війною з Ярополком підбити насамперед собі сусідніх, північних князів і тим збільшити свої сили для боротьби з Ярополком.

Війна Володимира з Ярополком відома нам дуже мало; літопись знає з неї властиво тільки зраду Блуда, „воеводи Ярополча“, що здавшись на обіцянки Володимира, став йому „пріяти“ й своїми підступними радами привів Ярополка до погибели, та анекдотку про Варягів.

Володимир прийшов на Ярополка „съ вои многыми“; Ярополк не почував у себе відповідних сил до відпору й засів у Києві. Володимир розпочав облогу і з часта приступав до міста, а Блуд сподівався підчас сих боїв вбити Ярополка, але що між Киянами не можна було найти людців для того, тож він нарадив Ярополку втікти з Києва, настрашивши, ніби то Кияне мають зносини з Володимиром і хочуть Ярополка видати. Ярополк втік в замок Родню на полудневій границі Київщини, але тут його в облозі притис голод; Блуд нарадив йому піддатись Володимирю, і коли Ярополк прибув до нього, Варяги пробили його мечами. Володимир по тім опановав Київщину. Головну заслугу в тім покладали собі Варяги: вони зажадали, щоби Володимир дав їм контрибуцію (замість грабувати місто, бо на се давало право взятє) по дві гривни від кожної душі в Києві. Володимир пообіцяв зібрати за місяць, але тим часом, очевидно, зібрав сили — проти Варягів. Тоді вони, зрозумівши до чого йде, сказали: „обдурив ти нас, пусти-ж до Греків“ (на службу). Володимир зіставив у себе на службі здібніших, а решту виправив до Візантії, ще й перестеріг імператора, аби не тримав їх в столиці, „а то зроблять тобі, що тут зробили“, та аби не пускав назад на Русь.

Се оповідання, розумієть ся, дуже наївне; але з нього можна витягнути з правдоподібністю ось що: Сили Володимира переважали значно сили Ярополка, а до того сей не вмів собі порадити (поговорка — що його збивали з пантелику зрадливі дорадники); він втік з Києва і потім його зрадою забито, але Кияне боронились далі проти Володимира, і Київ взято силою: головну ролю відиграли при тім норманські ватаги, приведені Володимиром, вони се хотіли використати, жадали контрибуцій і мабуть хотіли вчинити якийсь бунт проти Володимира, але той встиг, не доводячи до конфлікта, сю справу полагодити й зіставити Варягів з нічим. Мандрівка Варягів від Володимира в Візантію по сій кампанії сама по собі можлива, але може бути відгомонам і пізнішого факта — як Володимир послав корпус війська на поміч Візантії.

Перші роки князювання Володимира муїли піти на збирання „розсипаної храмини“ Руської держави. З цього періоду його діяльності, з сієї роботи його дійшли до нас тільки уривкові відомости, що дають хіба дуже далекий образ її. В 981—5 роках, себ то в перших пяти роках князювання Володимира в літописи маємо зареєстровані отєї події:

Під 981 р. Володимир повертає західні аннекси руської держави: иде Володимиръ к Ляхомъ и зая грады ихъ, Перемышль, Червень и ины города (54).

Під 983 р. похід Володимира на Ятвягів, звязаний з історією київських мучеників і завдяки тому може тільки й згаданий. Володимир спустошив Ятвягів землю (взя землю ихъ). Про сі походи поговорю далі.

Під 981—2 р. стоїть боротьба на сході: Вятичі, примушені Святославом до дани, очевидно, скинули були по його смерті київську зверхність; Володимир мав їх побідити й примусити давати дань, яку давали за батька, але вони підняли нове повстання, і Володимир на другий рік мав знову ходити на них і побіждати їх „въторое“. Вони одначе заховали, видно, і на далі свою самоуправу і мабуть примушені були тільки до дани.

Під 984 р. війна з Радимичами, давніми підданими Руси; не знати, чи вийшло з послухности се взагалі не визначне нічим племя, чи се було яке спеціальне повстання, чи — ще може найскорше — був се похід на якого князя чи намістника, що його треба було привести до послухности, як Рогволода. Радимичі були, розумієть ся, побіжені. З сею війною звязана приказка, що „Піщанці (Радимичі з над р. Пісчани) від вовчого хвоста тікають“, і пояснено, що „вовчий хвіст“ — було імя воеводи Володимира. Можливо одначе дуже, що сей вовчий хвіст був собі звичайний вовчий хвіст, і ним від непамятних часів дражнили Піщанців сусіди, а воевода з нього вийшов, як лінгвістичний міг — об'ясненне певної фрази через дієву особу. Одначе муїла бути за часи Володимира якась війна з Радимичами, коли цього вовчого хвоста не відеунено в часи Олега.

Під 984 р. подано похід на Болгарів: є певна суперечність в поглядах, які то Болгари, але ясно, що не иньші як волзькі. (Похвала Володимиру виразно каже: Сребренныя Болгары, себ то волзькі) ¹⁾. Се, очевидно — продовження походів Святослава. Володимир виправив своє військо човнами (по Оці й Волзі), а взяті до цього в союзники приволзькі орди Торків, що по знищенню Хозарської держави тут появились, прибули суходолом.

В літописи при тім подана анекдотка: Добриня каже Володимиру: я оглянув взятих в полон Болгарів, вони в чоботях (себ то — за великі пани як на нас), дани нам давати не будуть, ліпше шукаймо „лапотникъ“ (таких, що в личаках ходять), і Володимир помирився з Болгарами; ся анекдотка показує, що Володимир хотів привести Болгарів, що по Святославовій руїні почали знову відходити, до становища данників Руси, але хоч їх побіждено, пляну сього прийшло ся виріктись, і Володимир укладає з ними згоду й вертаєть ся назад (Ін. с. 56).

Оце й усе. З дальших років маємо тільки одинокий похід на Хорватів під 993 р.

Із звістки літописи про уділи, роздані Володимиром його синам (про них згадує заведена в літопись повість про Володимира, кажучи про охрещенне його і не означаючи ближше, коли сї уділи були роздані, видно тільки, що ся роздача чинила ся й переміни в ній робили ся ще за життя Володимира) — з сїєї звістки бачимо, що Володимир доконав великої роботи: він не тільки поставив в залежність від себе волости, що входили в склад Руської держави, але більшість сих волостей привів до тіснійшого звязку з Київом, розсажавши в їх центрах своїх синів замість колишніх „світлих і великих“ князів, що часом набували за багато значіння й ставали фактично самостійними князями. Численна родина Володимирова зробила тут йому важну прислугу; він мав від своїх численних жінок дванадцять синів і ще замолоду розсажав їх в головніших містах, очевидно — під опікою певних бояр, як сам замолоду правив в Новгороді. Літопись отєї волости виказує за Володимировими синами: Новгород (Вишеслав, потім Ярослав), Псков (Судислав), Полоцьк (Ізяслав), Смоленськ (Станислав)¹), Туров (Дреговичська земля — Святотполк), Володимир (Волинська земля — очевидно разом з карпатською Русію і польським пограничем — Всеволод), Тмуторакань (Подоне, кримські і кавказькі волости — Мстислав), Ростов (центр мерянських кольоній — Ярослав, потім Борис), Муром (центр поокських кольоній — Гліб). В безпосередній управі Володимира зісталось середнє Подніпровє — землі Полян, Сіверян і Радимичів та новоприборкані Вятичі; сї останні платили дань, але, правдоподібно, заховали своїх князів іще на столітє.

Коли порівняти сю територію, взяту під близшу власть Володимиром, з тією, яку бачимо за Святослава (Поляне, Дєрева, може Сівера, Новгород), бачимо значний поступ в розвою

державної одности. Ся робота мусіла зайняти довший час, не могла обійти ся без боротьби; звістки про війни з Полоцьком, Радимичами, Вятичами, походи на західні країни — то тільки уривкові й випадкові відгомони сієї сторони в діяльності Володимира.

Спеціально про західні походи літопись повинна-б була оповісти далеко більше і докладнійше; тепер же ми маємо тільки ті три походи: на Ляхів, на Ятвягів і на Хорватів, і по них наступає звістка, що Володимир жив (другу половину свого князювання) в згоді „с князи околными его: с Болеславом лядськимъ и съ Стефаномъ угорськимъ, и съ Ондроникомъ (Андрихом — Лавр.) чешьскимъ“ (с. 87), а пізнійша галицько-волинська літопись, з нагоди походів Данила під Каліш, зауважає, що перед ним ніхто не ходив так глибоко „в землю Лядську“, тільки „великий Володимир“ (с. 505). Стільки дає нам наша історіографія; західня знає тільки, що між Володимиром та польським Болеславом були напружені відносини: 992 р. Болеслав не міг прийти в поміч імператору Отону, бо сподівався великої війни з Русію¹⁾, а Тітмар оповідає про похід Болеслава на Русь 1013 р., з невідомих причин і з невідомим результатом. От і все.

Во главі угла тут лежить наведена вище звістка літописи під 981 р.: „иде Володимиръ к Ляхом и зая грады ихъ Перемишль, Червень и ины города, иже суть и до сего дня подъ Русью“ (с. 54) — звістка, що задала великого труду історикам.

Значінне сих слів ясно: Володимир ходив походом на Ляхів і відібрав у них Перемишль, Червень й інші міста; не мучачи й не натягаючи тексту не можна инакше зрозуміти; розумієть ся, про тім польськими сі міста могли бути на погляд літописця тільки політично, а не етнографічно, бо він дуже добре мусів знати про руську кольонізацію на заході, тому й своїх „Хорватів“ умістив між руськими племенами. Проби такого читання: Володимир зайняв лядські города, а також Перемишль, Червень і ин. (грады ихъ, Перемишль і ин.), не відповідають вимогам старої складні, бо в ній інтерпункція не мала ніякої ролі, й се є натяганне для виратовання літописної відомости через виключенне з „лядських городів“ Перемишля й ин., а таке натяганне нічого не виратує.

Але без такої поправки, коли Перемишль і Червень і ин мають бути польськими городами, відомість Повісти приходит^б в суперечність з добре опертими фактами: в 80-х р., коли Во-

лодимир мав відбрати у Польської держави Перемишль і Червень, і взагалі за Мечислава (+992) Краківська земля сама була в руках Чехів. Се каже чеський хроніст Козьма Празький (I. 33); його відомість польські історики були поставили в непевність¹⁾, але знайшлося свідoctво у сучасника — географа Ібрагима ібн-Якуба, що зачисляє Краків до чеських міст, а Мешка зве „володарем півночі“²⁾. Розуміть ся, коли Краківська земля не належала до нової Польської держави, її основою були великопольські землі, і аж Болеслав привернув Краків до неї, то перед тим не могли належати до неї й руські городи між Сяном і Бугом; се ясно.

Але може вони належали до Чехії, й під літописними Ляхами треба розуміти Чехів? Чеські історики не від того були, щоб втягнути в границі тодішньої Чеської держави прикарпатську Русь. Підставою до того їм служила звістка фундація празького біскупства: тут границями сього біскупства на сході названо Буг і Стир³⁾; сі ріки й уважались границями Чеської держави за часів засновання празької єпископії, себ то в 70-х рр. X в., тільки що річку Стир для більшої ймовірности дехто притім поправляв на Стрий⁴⁾. Тепер, можна сказати, є загально принятим, що ся фундація — фальсифікат 2-ої пол. XI в. (вона потверджена цісаром Генрихом 1086 р.)⁵⁾, але й без того вказані річки ніяк не могли бути східними границями Чеської держави X в.*). Що до можливости в Ляхах Повісти під 981 р. бачити Чехів, то давно вже було висловлено справедливу увагу, що літопись добре вмiла відріжнати Ляхів від Чехів; та й аби Червень до Чехів міг належати — сього не можна припустити.

Отже звістка літописи, що Володимир в 80-х р. відібрав городи між Бугом і Сяном у Поляків, хибна. Зістаєть ся пояснити, звідки ся хибна звістка могла взятись. Се не трудно: літопись писалась в 2-ій пол. XI в. і на початку XII, по пережитій боротьбі київських і галицько-волинських князів з Польщею за „Червенські городи“ й иньші західні України; зовсім природно, що літописець переніс се на кількадесять літ назад і захотівши пояснити, як Володимир прилучив до Руської держави землі за Бугом,

*) Для нас тут не має особливого значіння, як сі річки увійшли в акт 1086 р.; найбільш правдоподібним здаєть ся мені, що Чехи, претендуючи на Краків, прилучили до них ті руські землі, що недавно перед тим пробував прилучити до Польщі Болеслав Сьмилівий.

догадав ся, що він відобраз їх від Ляхів, тим більше, що мусів знати за походи Володимира на Ляхів, коли памятає їх автор галицької літописи в XIII в. З рештою ми не маємо причин відкидати звістки літописи про похід Володимира, на початках його князювання, на захід для привернення західніх україн, тільки їх не було чого відібрати у Поляків, бо вони не належали їм. Сі україн мусіли вже давніше стояти під політичним впливом Київів, але потім вийшли з під нього; могли західні прикарпатські землі стояти під певним впливом Чехів, але ми про се абсолютно нічого не знаємо.

Західню границю сих Володимирових надбань виказує звістне наданне вдови Мешка Оди з кінця X в., ведучи границі Польської держави від Балтійського моря границями Прусів „аж до місця званого Русь, і границями Руси аж до Кракова“¹⁾. Північний граничний пункт цієї лінії поясняє й заразом потверджує Тітмар кажучи, що св. Бруно загинув (1009 р.) на границях Прусії й Руси²⁾. Розуміть ся, імя Руси могло прикладатись до тих україн тільки через те, що вони належали до Руської — Київської держави, бо наданне Оди вичисляє границі не етнографічні, а політичні. Взавши на увагу ті походи Володимира в прикарпатські краї й на Побуже (на Ятвягів), можна уважати певним, що ми маємо тут границі Володимирової держави, хоч, правдоподібно, ним тільки привернені, відновлені, а не на ново здобуті. Сі границі отже на заході й західній півночі досягали границь руської колонізації, може що й прихапнувши до тієї території у Ятвягів, та містили в собі й мішані польсько-руські марки. Опанованне Перемишля, Червена й ин. городів і боротьба з Ятвягами — то тільки декотрі моменти в сій доконаній Володимиром справі; чи були при тім якісь конфлікти з Польщею, не знаємо³⁾.

На певно про конфлікти з Польщею можемо говорити від тоді, як на княжім столі в Польщі засів Болеслав Хоробрий (992). Ми не знаємо близше нічого про сю боротьбу; я позволю собі висловити здогад, що причиною могли бути забрані Володимиром марки з мішаним залюдненем, або може й які польські землі. Але як і в відносинах до Чехії, де Болеслав не задовольняється тим, що відбирає забрані Чехами польські землі, а пробує прилучити до Польщі й чеські землі, так і тут: заміри Болеслава бачимо з подій по смерті Володимира, коли він забірає т. зв. Червенські городи, себто верхнє Побуже, а правдоподібно і дальші західні україн. Мабуть на сім же ґрунті розвинули ся ворожі відносини між Болеславом і Володимиром;

можливо, що вони стояли в певнім звязку і з польсько-чеською боротьбою, коло котрої оберталась тодішня польська політика. Вже, як ми бачили з німецьких джерел, 992 р. заносилось на війну. В літописи є натомість під 993 р. похід на Хорватів; може ся „хорватська війна“ є відгомном боротьби з Польщею?

Пізнійший наш літописець згадує про походи Володимира в глибоку Польщу. Чим воно скінчилось тоді з Польщею, не знати, але ся згадка про глибокі походи Володимира (думаю, що її нема причини легковажити) свідчила-б за тим, що в сій боротьбі гору взяв Володимир; воно й само по собі се досить правдоподібно, коли візьмемо на увагу сили Володимирової держави й ті иньші політичні справи, що займали тоді Болеслава (боротьба з Полабськими Слов'янами й Чехами, потім з Німечиною¹). Згадку літописи про згоду Володимира з Болеславом я уважав би натяком, що по першій боротьбі настала згода між Володимиром і Болеславом, коли він мусів з усіма силами звернутись против німецького цісара (1003); се потверджує зовсім певна звістка сучасного німецького хроніста Тітмара, що Болеслав видав свою доньку за Володимирового сина Сьвятополка. Але сей шлюб не причинив ся до поліпшення відносин між шваґрами; тойже Тітмар оповідає, що Сьвятополк увійшов в потайні зносини з Болеславом і за його намовою готовив повстанне проти батька, але Володимир завчасу довідався і увязнив сина разом з його жінкою та її духовника еп. Райнберна, приданого її Болеславом: очевидно, Володимир підозривав Райнберна, що й він приложив рук до сїєї справи²). Дуже правдоподібно, що сею дорогою Болеслав сподівався здобути інтересні для нього руські землі, і дійсно осягнув свого, тільки вже по смерті Володимира. Коли викрились ті його інтриги, не знаємо; досить, що незадовго перед смертю Володимира прийшло до нового конфлікту з Польщею: 1013 р. Болеслав завів згоду з цісарем і рушив на Русь, прибравши собі до помочи Німців і Печенігів; але під час походу прийшло до бійки між Поляками й їх союзниками Печенігами, Болеслав казав вирізати всіх Печенігів, і похід скінчив ся на тим, не мавши иньшого результату крім спустошення руських земель (VI. 55). На иньшій місці Тітмар згадує, що Болеслав якось уступив ся за свого зятя (*in quantum potuit vindicare non desistit*); не знати, чи не мав і похід 1013 р. сїєї мети, але Болеслав при тім мусів мати й загальніші мотиви: вони виступили на верх кілька літ пізнійше.

Так стояли справи з Польщею. Ще менше, чи властиво нічого ми не знаємо, як було з руськими українцями на полудень від Карпатів. З руськими землями на їх північних згірях землі закарпатські вязались органічно, і прилучення перших було прилученням, певно, і других до Київської держави. Розширяючи границі своєї держави на підгір'ю під Краків, Володимир ледво аби міг полишити, поминути полуднєве згірє Карпатів. Як я вище казав уже, а ргіогі правдоподібно, що закарпатські землі в Х в. стояли під політичним впливом Київя; наслідком сього то, мабуть, руське імя й полишило ся у закарпатських осадників. В вище згаданім літописнім тексті говорить ся, що Володимир в другій половині свого князювання жив у згоді „с князи околными“ — з Болеславом польським, Стефаном угорським, Ольдрихом (Андрихом в Лавр., в иньших хибно — Андроникомъ) чеським. З Чехнею Володимир мусів бути в безпосередній стичности, особливо коли вона володіла Краковом (за Болеслава II); хто зна, може були й які конфлікти. Коли з Угорщиною Володимирова держава теж стикалась безпосередньо й були які політичні стрічі між ними (а на се може натякати ся згадка літописи), то се, певно, могло мати місце тільки за Карпатами.

Вище я зазначив, що літопись (чи заведена до неї повість) скуплює війни Володимира для відбудовання Руської держави на перших роках його князювання (перші пять років). Як ні бідні й випадкові подані нею відомости, як ні конвенціонально може бути розміщенне його походів між тими роками, але в головнім се сгрупованне Володимирових війн, на перших роках його правління, судячи по всьому, не є довільне. Пізнійше дві річи опановали увагу Володимира й все иньше віддалили на другий плян — одна то боротьба з Печенігами; я говорив про неї вище (с. 140—1) і вказав, якого незвичайного напруження вимагала вона від Руси і якою повсечасною грозою висіла над нею; переказані літописцем епізоди — то випадково заховані в памяти подробиці сієї боротьби, „бѣ бо рать велика бес переступа“ (с. 87), і добре як у Володимира ставало по за нею сил консервувати попередні територіяльні набутки. Другу многоважну сторону в діяльність Володимира несподівано приніс 988 р. Вона вплила з відносин до Византії.

Останній факт в сих відносинах, зареєстрований нашими джерелами — се угода Византії з Святославом 971 р. Все

дальше ховасть ся в п'їтьмі. Можемо догадуватись, що угода обома сторонами укладалась нещиро й не завела добрих відносин: на Візантію спадає підозрінне що до смерти Св'ятослава, а можна приточити й звістку добре ознайомленого сучасника (ібн-Ях'ї), що по смерті Св'ятослава Русь з Візантією була в неприязних відносинах*¹). Але нагла біда примусила Візантію звернути ся за помочю до Руси — се-ж була не новина, і ми знаємо такі факти, в ріжних формах, почавши від часів війни з Симеоном (917) і до візвання Св'ятослава проти Болгар. Тільки на сей раз помочи треба було не на Болгар: звістний вже нам своїм попереднім повстанням Варда Фока (братанич імп. Никифора Фоки) знову підняв повстанне. Імпер. Василь (внук Константина Порфирородного, що правив разом з братом Константином від смерти Цимієхія) послав був Фоку проти звістного нам теж Варді Склира, що оголосив себе в М. Азії імператором зараз по смерті Цимієхія (936). Фока переміг Склира і зайняв всевластне становище в М. Азії, але коли відносини його до імператора попевались, оголосив він себе імператором — у вересні 987 р. Повстанне пішло йому добре, й при кінці сього року війська його вже стояли над Босфором. В сій великій небезпечности імп. Василь звернув ся до свого могутнього сусіда Володимира.

Володимир згодив ся допомогти, але зажадав, аби імператори видали за нього свою сестру. Василь поставив умову, щоб Володимир охрестив ся, і він пристав на се. Ся угода мусіла статись в перших місяцях 988 р., бо весною чи літом сього року Володимир послав вже помічне військо Василю, і той з ним взяв гору над Фокою, витиснув його з побережа, а на другий рік на весну Фока наложив головою в битві під Абідосом, де знов брало участь і руське військо²). Руський помічний корпус, зложений певно з ріжноплеменних воєків, словянських, норманських і всяких можливих, зістав ся й на далі в Візантії; два сучасники — сириєць ібн Ях'я й вірменин Асох'їк згадують про участь його в византійських походах в Азії в 1099—1100 р., й останній каже, що се було те військо, котре випросив цар Василь у царя Руси, як видав за нього сестру; тоді-ж Русь „увіровала в Христа“; по його словам, сієї Руси було „шість тисячів пішаків, озброєних списами й щитами“.³) Почавши від тепер „руський“ чи то „ва-

*) Звістка ся кинена по дорозі, може бути й загальною характеристикою русько-византійських відносин, тому не треба перецінювати її значіння.

рязький“ корпус стає повсечасним явищем в византийській армії й нехибно фігурує аж до останньої чверти XI в.; сі Варяги становили двірську івардію, прибічну сторожу імператора; пізнійше їх місце заступають західні вояки, особливо Англіїці, що переймають й імя Варягів¹⁾.

Але осягнувши свого — діставши поміч від Володимира і з нею перемігши Фоку, імп. Василь не спізнився виконати свою обіцянку — видати свою сестру за Володимира. В поглядах Византийців їх імператор в порівнянні з володарями всього світа, які-б вони сильні і славні не були, стояв на недосяжній висоті; руський же князь, не вважаючи на свої сили, в дипломатичних византийських кругах не дінив ся високо: з византийського двірського формуляра середини X в. бачимо, що до руського князя писалось з меншою етикетною ніж до хозарського кагана, не кажучи за болгарського царя*); видати „порфирородну доньку порфирородного імператора византийського“ за сього північного варвара — се була така тяжка нечесть, на яку можна було звачитись тільки в остатній біді. І тепер, коли біда минула, імператор, очевидно, став протягати з немілою справою.

Щоб змусити його, Володимир звернув ся до Ахилевої пяти византийсько-русських відносин — кримських земель Византії. Ми бачили, як ще в середині X в., за Ігоря, і потім знову за Святослава византийське правительство застерегалось від претензій на них руських князів. Тепер Володимир взяв ся до сього слабого місця. Він пішов походом на Крим, обложив столицю — Херсонес (Корсунь) і по довгій та тяжкій облозі взяв його. Літописна повість, оперта на якихось — мабуть херсонесських звістках, каже, що Володимир обложив місто й почав сипати вали, але Корсуняне, підкопавшись, забрали землю з сих валів до міста (потім Володимир мав поставити церкву на сій насипаній серед міста землі), аж якийсь Корсунянин Анастас зрадив: порадив Володимирові перекопати рури, що вели воду до

*) До руського князя писалось так: „Лист Константина і Романа, християнських римських імператорів, до руського князя“ (*Γράμματα Κωνσταντίνου καὶ Ῥομάνου πρὸς τὸν ἄρχοντα Ῥωσίας*), і печатка привішувалась завбільшки в два золотих. З такою-ж етикетною писалось до угорського і до печенізького князя. Але хозарському кагану посилалась грамота з печаткою в 3 золотих і надписувалась: „В імя Отця і Сина і св. Духа, єдиного й єдино-правдивого нашого Бога. Константин і Роман, вірні в Бозі римські імператори, до найблагороднішого й найславнішого кагана Хазарів“ — *De cerimoniis* II. 48.

міста, і Корсунь мусів піддати ся через брак води (с. 74—5, 29); по словам Володимирового житя (звістного в пізнійших рукописах XIV—XV в. і не дуже авторитетного), облога тривала 6 місяців¹). В усякім разі взято Корсунь десь не скорше як в середині 989 р.²).

Володимирова демонстрація осягнула своє; немила вість про неї спіткала імператора серед дуже трудних обставин. Після смерти Фоки Склір вийшов знову на верх і підняв нове повстаннє, а з півночи все сильнійше долягали Болгари: син Шішмана Симеон по смерти Цимисхия підняв східню Болгарію, опановав її, а далі почав воювати византийські землі під час повстання Фоки; майже разом з упадком Корсуня, болгарські війська опановали Верю, сильну пограничну византийську кріпость в Тесальоніцькій темі, й стали страшні самому Солуню, другому місту по Царгороді. Приходилось імп. Василю „вложити пиху з серця“; з Скліром увійшов він в пертрактації й удобрухав його всякими ласками³), а Володимир мусів виконати свою обіцянку: царівну Анну виправлено до нього в Корсунь, і там відбуло ся весіле її з Володимиром, а той відступив назад Корсунь Византії: „вдасть же за вѣно Корсунь Грѣкомъ царицѣ дѣля“, як оповідає літописна повість (с. 80).

Так з найбільшою правдоподібністю можуть бути скомбіновані звістки наших джерел; головним моментом тут є, що по першій умові Василя з Володимиром наступило непорозуміннє, і Володимир, виславши вже поміч Византії, потім взяв Херсонес. Яка тому була причина, джерела не кажуть, але коли зважити, що головне наше джерело — Ях'я розрізняє факт умови про шлюб Володимира від самого шлюбу і каже, що руська поміч прийшла після сїєї умови (не після шлюбу), та звязати з сим звістки наших руських джерел, що аж по корсуньськїм поході Анну віддано за Володимира⁴), та ще пригадати, що то значило на византийські погляди⁵), то не може бути сумніву в тім, що власне ся справа була причиною війни Володимира з Византією.

Серед сих подій якось, видно, непримітно стало ся саме охрещеннє Володимира. Не тільки чужі джерела не дають докладніших відомостей в сій справі⁶), але, що дивнійше, й на Руси при кінці XI в. про се ходили найріжнійші оповідання: „се же, не свѣдуще право, глаголють, яко крестился естъ в Києвѣ, инии же рѣша: вѣ Василевѣ, друзии же рѣша инако сказующе“, каже автор літописної повісти (с. 76) і запевняє, що Володимир охрестив ся в Корсуні, після того як приїхала його наречена. Одначе инше джерело — Похвала мнїха Якова чи вла-

стиво уміщена в ній хронологічна табличка Володимирових діл, виразно каже, що він ходив на Корсунь „на третєє лѣто“ по охрещенню, а Похвала (як і Володимирове життє, що декотрі уважають її джерелом) мотивом корсунського походу ставить тільки — здобути християнських людей для проповіді й священників для охрещення своєї землі. Згадана хронологічна табличка є в усякім разі не менш певним джерелом, ніж літописна повість, автор котрої не дає нам ніякої запоруки, що його версія автентичніша від тих „інако сказуючих“. Але коли зважимо ще, що з огляду на відтягання і вимівки імператора Володимир з свого боку мусів усувати все, що могло дати византийському двору оправданий повод до таких відтягань, а таким було би певно в першій лінії його поганство, — зовсім певно стає, що він охрестивсь ще перед своєю демонстрацією.

До сього-ж приводить і хронологія. Повість оповідає про охрещення Володимира під 988 р., але тут зібрані в однім прагматичнім оповіданню події багатьох років і тим самим виключаєть ся докладне датованнє. Згадана хронологічна табличка в Похвалі каже, що Володимир охрестивсь на 10 році по смерті Ярополка (по його — 1078 р.) і по охрещенню жив 28 років († 1015), се отже приводить нас до 987 р. Корсунь взято десь літом 989 р. по византийським джерелам; по табличці воно сталоє на третій рік по охрещенню, отже 989 р. Як бачимо, табличка і чужі джерела досить близько сходять ся в своїх рахунках і обоїлньо себе потверджують; для того можна з повною правдоподібністю прийняти, що Володимир дійсно охрестивсь перед походом на Корсунь, і то значно скорше. Чи як раз так, як каже Похвала — два роки перед походом? Се неможливо, бо судячи по вищеподаним джерелам, між повстаннєм Фоки і взятєм Корсуня не минуло двох літ. Але рахунок Похвали можна виправдати прийнявши, що Володимир хрестивсь на початку 988 р. (мартівський 987 р.), і що автор перекладав роки свѣта на роки між подїями і як часто бувало, пораховав неповні роки.¹⁾

При хресті дістав Володимир імя Василя — очевидно, на честь свого проєктованого шваґра.

Де саме охрестивсь Володимир — не знати. Вище чули ми поговірки, що в Київї, иньші — що в Василеві (теперішнім Василькові), иньші — що де инде²⁾.

Може найпростійшою і найблизшою гадкою буде, що таки в Київї. Гадка про Василев, місточко, що могло як раз від нього імени Володимира дістати імя, дуже привабна, але власне

ся комбінація й могла ще в XI в. насунути гадку, що там як раз охрестивсь Володимир.

Наші давні руські письменники охрещення Володимира виводять виключно з релігійно-моральних мотивів (як се й зовсім природно для них). „Прииде нань посѣщение Вишняго, каже найстарший з них — Іларіон, ... и всеня разумъ в сердци его, яко разумѣти суету идольскыя лсти, и възскати единого Бога, сотворившаго всю тварь видимую и невидимую“. На тім же становищі стоїть і Нестор (в житії Бориса і Гліба), і Похвала Якова, і не звістний нам на імя автор повісти про охрещення Володимира, що увійшла в літопись, а уложена була деє в перших роках XII в. Ся повість була до недавна вихідною точкою й для сучасної історіографії, тож варта особливої уваги: Володимир запалений прихильник поганської віри, нечуваний женолюб і распустник, але ласка Божа над ним. До нього приходять місіонарі ріжних релігій, намовляючи його кождий на свою віру: Болгаре, Магометане, „Німці от Рима“, хозарські Жиди, нарешті грецький „філософ“; Володимир одначе не здаєть ся відразу, постановивши „испытати о веѣхъ вѣрахъ“. По нараді з боярами й „старцами градскими“ він висилає десять мужа на звідини; вони оглянули ріжні обряди і вернувшись, захвалали перед Володимиром грецьку віру; під впливом їх реляції, а також покійної кн. Ольги, „яже бѣ мудрѣйши всехъ человекъ“, Володимир постановляє охреститись, але ніби для більш відповідної форми іде на Корсунь, змушує імператора видати за нього сестру, а при тім заявляє готовність охреститись (сей момент повторяє й Похвала, тільки з більш відповідним умотивуванням: Володимир хоче здобути сьвященників від Византиї, а з византийською царівною женить ся, „да ся быхъ болма на крестьянскій законъ направиль“). Хоч він при облові Корсуна прирік охреститись, як що візьме місто*), одначе він потім вагаєть ся, і аж чудо (очи йому чудесно загоїлись) приводить його до охрещення. Він охрестив ся в Корсуні, побрав ся з царівною, і забравши з Корсуна сьвященників і ріжні сьвятощі, вертаєть ся до Київа; тут він насамперед нищить ідоли, а далі збирає з цілого Київа людей на Дніпро, й тут стало ся всенародне хрещення (с. 56—80).

*) Тим, як бачимо, мов би ігноруєть ся попередне його рішення.

Історичну нестійність цього оповідання вказано тепер вже аж надто ясно. Ми бачили, що в дійсності ініціатива в зносинах Володимира з Візантією вийшла не від нього, але від Візантії, й проєкт шлюбу був не окончною, а вихідною точкою в справі охрещення Володимира. З психологічного становища беручи, поступованне Володимира в повісти зовсім неймовірно.¹⁾ Ся повість — то чисто літературний утвір, комбінація різних переказів, із значною участю творчости самого автора; подекуди воно виглядає на злученне до купи кількох версій про те саме нпр. се скупленне кількох мотивів до охрещення (намовлянне місіонарів, приреченне при облозі Корсуня, чудо). Але не тільки її фабулу, але й моралістичне освітленне мусимо ми прийняти з певним критицизмом.

Ми бачили до тепер Володимира в ролі політика, державного мужа в повнім значінню того слова, — одного з видатніших, і то не тільки в нашій історії. Протягом кількох років він відбудував розсіпану руську державну систему. Він, далі, звязав сю слабо злучену систему земель династичним звязком, і се значно зміцняло її в порівнянню з попередніми часами. Не виключаючи моральних елементів, ми і в иньшій многоважнім його ділі — перейнятю християнства мусимо на сам перед пошукати тих самих державних мотивів: у політків з поклику все обертаєть ся наоколо тих державних інтересів.

Ми бачили, що ініціатива союзу вийшла від Візантії. Натомісь Володимир зажадав руки византійської царівни. Се на око зовсім марне жаданне набере для нас значіння, коли ми перенесемось в сьвітогляд людей X в. Не тільки Рим старий і новий (Византія) вірили в своє вибране становище між державами і народами, як держави над державами, як центри сьвітового житя, але сим поглядом перейняті були і „варварські“ народи. Для них Візантія була ідеалом блиску, слави, культурности, византійський імператор — недосяжним ідеалом могутности, власти, впливу, престижу, щось як Людвик XIV в. очах сучасних європейських потентатів і потентатиків, тільки що в більшій мірі. За ним стояла традиція „вічного Рима“, авреоля культури, і се все було оповито чаром шгучної, вередливої, невимовно привабливої для варварської фантазії церемонії й етикету, де дивним способом лучились елементи античні з східними. І варварські володарі навипередки запобігали византійського двору, щоб у нього перейняти для себе сїєї авреолі; як планети сьвітять відбитим сонечним сьвітом, так вони хотіли перейняти на себе щось із

сього єввітового огнища, щоб ним засвітити перед очами своїх варварських підданих і тим підняти в їх очах себе, свою власть і повагу. Тут була не сама тільки дитяча охота до блискучих цяцьок: організація варварських держав вимагала передо всім піднесення престижа влади, а вона звичайно в сих примитивних організаціях так низько стояла! За тим розщипають ся варварські королі і князі за византийськими регаліями, византийськими царівнами, византийськими титулами. Трудно знайти європейську державу, щоб між її інсїґніями не було якоїсь „римської“ корони, чи чого небудь иньшого. Пізнійший византийський полігистор Ірітора (XIV в.) каже, ніби й якийсь руський володар (*ὁ Ρωσικός*) дістав титул стольника (*τοῦ ἐπι τῆς τραπέζης*) ще за часів Константина Вел.¹⁾, се розумієть ся неможливо, але під сим може критись пам'ять про якийсь анальоґічний факт з пізніших часів і що до Руси.

В своїх поученнях сину дід імп. Василя Константин Порфирородний дуже докладно застановляєть ся над тим, як вимовлятиєть ся від того рода варварських жадань; воно о стільки характерно і для русько-византийських відносин, що варто його зачитувати, тим більше, що між тими претендентами називає він виразно й Русь.

„Коли Хозари, або Турки (себто Угри), або Русь, пише Константин, або який иньший північний чи скитський нарід, як то часто буває, почне просити й допевнятиєть ся, аби прислано йому царських убрань, або корон, або орнатів (*στέλαι*) за якусь прислугу або поміч, то так вимовлятиєть ся, що такі орнати і корони, звані у нас камелавками, не людьми зроблені“, але прислані від Бога з янголом імп. Константину і не можуть бути взяті коли будь з єв. Софії, ані кому небудь дані.

„Але перейдїм до иньшого рода абсурдних і ганебних жадань, аби послухав і довідав ся ти, як на них гідно й відповідно відказати. Коли який з сих невірних і невизначних північних народів почне допевнятиєть ся, аби посвоячитись з імператором Ромеїв, взяти у нього доньку за себе або свою доньку видати за імператора або його сина, треба тобі такими доводами відмовити на се абсурдне жаданне, що й на се є заборона, страшна і непорушна постанова єввітого і великого Константина“, що забороняє імператору своячитись з чужими, особливо невірними народами, виключивши тільки Франків (се про шлюб Отона). Коли-ж би хто покликував ся на факт, що імп. Роман видав свою своячку (внучку) за болгарського царя Бориса, то на се відповісти, що

Роман був чоловік неучений і неписьменний, не був вихований на дворі і мав за той шлюб велику ганьбу (De adm. 13).

Як бачимо, Константин згадує за руських князів, що вже перед тим допевняли собі інсигнії від Візантії. Нічого дивного, що й Володимир, будуючи Руську державу, забажав для сієї будови візантійського цементу. Він захотів стати швагром візантійського цесаря, захотів приодягнутись авреолью царгородського двору; ми знаємо, що він казав робити собі монету з своїм портретом в цесарських рефаліях; ми не знаємо, але можемо догадуватись, що з його посвояченням з візантійським двором вважалося надання якогось візантійського титулу, візантійських інсигній. Це нас приводить до дуже інтересної з культурно-історичного погляду легенди — про т. зв. Мономахові рефалії; я мушу спититись тут коло неї, хоч як найкоротше¹⁾.

В XVI—XVII вв. була широко розповсюджена легенда про перенесення на Русь царських рефалій з Візантії. Найбільш популярна версія, уложена в літературні форми в 1-ій чверті XVI в., а слідом перейнята московським правительством, що положило її в основу прав на царський титул (вона вирізана була 1551 р. на царській місці в московській катедрі) — ця версія оповідає, що Володимир Мономах вислав військо на Греків, ідучи за прикладом давніших походів на Візантію; це військо пустошить візантійські землі; настрашений імператор Константин Мономах посилає в Київ послів з дарунками і з царським вінцем, вони коронують Володимира, і той передає царські рефалії своїм потомкам, при тій в деяких версіях додається, що Володимир поручив своїм потомкам переховувати ці рефалії, але не короноватись ними, аж до часу, коли поставить Віг царя, — таким був цар Іван IV, що власне використав сю легенду для санкції свого царського титула²⁾.

Ця легенда, безперечно, досить нової дати, вона має в собі численні анахронізми, як в титулах послів, так і в імені імператора: Константин Мономах вмер (1054), коли Володимир мав тільки два роки (тому в деяких пізніших компіляціях імя Константина поправляється на Олексія Комнена); цікаво, що в Слові о погибелі Руської землі (правдоподібно 2-й пол. XIII в.) ще нема сієї легенди, тільки її завязки: тут імператор (вже Мануїл) посилає Володиміру дарунки, аби він „под ним Цесарягорода не взяль“³⁾.

Поруч сієї версії були інші. Одна говорить, що Володимир Мономах здобув ті інсигнії під час походу в Крим, від імену-

езького губернатора м. Кафи¹⁾. Друга версія говорила, що царською короною короновано св. Володимира, при тім його війна з Греками перетворилась в похід на Царгород²⁾. Коли поставити коло себе сі три версії, то дуже правдоподібно стає, що всі вони розвинули ся з початкової легенди про те, як св. Володимир здобув інісїнії своїм походом на Крим; з цієї початкової легенди пішло дві версії: одна говорила про похід на Крим (що був потім модернізований, і так з'явилась Кафа і Генуезці), друга — про похід на Царгород, а імя „старого Володимира“ було заступлено іменем його славного правнука-іменника, що теж був посвоячений з византийським домом і мав війну з Византиєю.³⁾ Початкову версію — про св. Володимира ми маємо тільки вже скомбінованою з Мономаховою, але се власне промовляє за її давністю.⁴⁾

Сей літературний вивід відповідає історичним обставинам: чули ми вище, як руські князі випрошували у Византиї інісїнії; дуже правдоподібно, що й Володимир з рукою византийської царівни дістав якесь інісїнії — не царські, се менш правдоподібно, але нпр. корону кесаря, і нею короновав ся. А ргіогі се зовсім правдоподібно. Останніми часами пробувано підперти сю правдоподібність позитивними фактами.

Так в патріаршій грамоті 1561 р., що потверджала права московських царів на їх титул, пробовано прочитати в вишкробанім місці згадку про се коронування Володимира св., але річ ся зістаєть ся непевною.⁵⁾ З другого боку недавно пробовано довести, що найважнійша з „Мономахових“ регалій — корона (т. зв. шапка Мономаха), відкинувши пізнійші часті, дійсно є византийською короною — десь XI—XII в.; тут було б можливо одно з двох — або се шапка св. Володимира, що в пізнійшій традиції була надана його іменнику Мономаху, предку московської династії, що переховала сю памятку, або се корона Володимира Мономаха — і сей факт власно міг замінити імя св. Володимира іменем Мономаха в легенді; але головна трудність в тім, що византийська генеалогія корони зістаєть ся непевною, й иньші боронять її східнього, й то пізнійшого початку.⁶⁾ Отже сі доводи поки що тільки гіпотетичні. Третій факт маємо певний: се портрети Володимира в царських регаліях на його монетах, але доказова сила його слаба, бо царські портрети були на византийських монетах, що служили тут моделями. Отже з історичного становища коронація Володимира зістаєть ся поки що тільки правдоподібною.

Вертаюсь до попереднього.

Імп. Василь поставив умовою, аби Володимир охрестивсь; Як'я каже навіть, що він зажадав, аби Володимир охрестив весь свій нарід, але се, мабуть, антиципація, хоч і в такому жаданню нема нічого неможливого. Для Володимира воно не робило різниці. Християнство було властиво найважнішою складовою частиною византийської культури, в певній мірі — і державного укладу Византії, тож зближаючись до неї, запозичаючи у неї її культуру, було зовсім природним і льогічним — приподобитись до неї і в сім многоважнім моменті. Бачучи в Володимирі визначного політика, трудно припустити, щоб він не розумів, бодай в якійсь мірі, яке многоважне політичне значінне буде мати розповсюдження з княжої руки серед народів його держави з їх різнородними, але примитивними, слабо виробленими релігійними формами, нової, культурної релігії, з її багатим змістом, виробленими формами, виробленою єрархією, релігії — що мусіла б опиратись, як на свою підпору, на княжу власть і звязувати новим культурним узлом ті різнородні народи. Повторяю, ми не маємо права відкидати тут зовсім мотивів морального характеру: з того всього, що ми потім чуємо за Володимира, можемо прийняти на певно, що він сам був під щирим впливом нової релігії, але не можемо й ігнорувати сієї політичної сторони, навіпаки — мусимо з неї виходити.

Справа стояла тим лекше, що на Русі християнство не було чимсь зовсім новим. Нарід торговельний, рухливий, Русь від непамятних часів мусіла стикатись і знайомитись з християнством. Ті торговельні ватаги, що цілими місяцями пересиджували в Царгороді „коло св. Мама“, в кримських грецьких містах, в Тмутаракани, ті Русини, що служили вже в середині X в. в Византії або ходили туди помічними полками, нарешті — навіть ті руські полки, що грабували византийські землі — всі вони аж надто мали нагоди пізнати ближше християнство, а при тім впливі, який взагалі мала византийська культура на перенятливу словянську натуру, при слабости й невиробленности своєї релігії — легко могли підпадати впливу християнства. Життя (Стефана Суровького, Героргія Амастридського) оповідають в формі чуд про вражінне, яке робило християнство на руських розбшакаві; чи не повторяло ся теж саме в звичайніших, буденніших формах скрізь, де стикав ся світ русько-словянський з грецьким? Ібн-Хордабег ще в 2-ій пол. IX в. оповідає про руських купців, що вони називали себе християнами (с. 116), і нема причини приймати се скептично.

Так само нема причини відкидати звісток про навернення на християнство якогось значнійшого числа Русинів за Фотія і імп. Василя. В своїм окружнику Фотій пише, що Русь по своїм поході на Візантію 860 р. на вернула ся на християнство і прийняла єпископа¹⁾, а в біографії імп. Василя поясняєть ся, що імператор осягнув се своїми пертракціями і богатыми дарунками; вона оповідає, як я вже згадував, що висланий тоді єпископ (біографія властиво зве його архієпископом) зробив особливе вражінне на зборі старшини й народа чудом з євангелієм, вложеним в огонь, що зісталось там ціле, і варвари, побачивши се, без вагання почали хреститись²⁾.

Вище я навів факти, які промовляють за тим, що й сам тодішній київський князь Аскольд був християном, і ми можемо від тих часів датувати істнуванне в Київі якоїсь більшої громади християнської Русі. В першій половині X в. в Київі була вже, як довідуємось з Повісти, церква св. Ілі на Подолі над Почайною³⁾. Цікаво, що ся київська церква присвячена як раз тому сьвятому, що в релігійнім сьвітогляді Словян і Русі спеціально заступив місце бога-громовника Перуна: се вказує на певне приладженне нового релігійного сьвітогляда до давнього. В трактаті Ігоря з Візантією 944 р. християнська Русь виступає поруч поганської (й навіть на першім місці) — очевидно між княжою дружиною й взагалі між вищими верствами в Київі було тієї хрещеної Русі вже досить багато.

Тим пояснюють ся факт, що жінка Ігоря — княгиня Ольга охрестилась сама; зіставляючи на боці питанне, де вона охрестилась, мусимо в усякім разі признати, що познайомилась вона з християнством на ґрунті, в Київі; їдучи 957 р. до Царгороду, возила вона з собою з Київа якогось свого сьвященника Григорія. Сьвятослав, як оповідає Повість, не схотів охреститись, хоч як намовляла його мати, але християнству не було ніяких перепон далі розвиватись: „аще кто хотяше волею креститися, не браняху, но ругахуся тому (насьмівались)“, зауважає Повість, і тут можуть бути реальні згадки. Християни згадують ся в Київі і в перші роки Володимирового князювання: літопись переказує історію, як в жертву ідолам хотіли забити сина одного Варяга-християнина і за спротивленне забили і батька і сина (с. 54—5).

До речі. Автор Повісти має то переконанне, що ті перші київські християне були Варяги: „мнози бо бѣша Варязи християни“ поясняє він з поводу згадки про церкви св. Ілі. Легко

пояснити, як склалось у нього таке переконання: княжа дружина, що присягала в церкві св. Ілі по умові, була варязька на його думку; згадані мученики християне, забиті за Володимира, були теж Варяги¹). Але, розуміть ся, те що було з Варягами в Києві й взагалі на Русі, мусіло початись ще давнійше у самих Русинів, що далеко скорше і частійше знайомились з християнством, і християнської Русі мусіло бути далеко більше, як тих Варягів.

Отже, кажу, ґрунт для християнства в Києві був уже приготований, і в самій київській княжій династії були християне. Володимир сам мусів дещо знати про християнство, тим більше що дитячі роки прожив мабуть на дворі старої Ольги. Отже перейти на християнство не було для нього чимсь нечуваним. Тільки переми́нивши сам релі́гію, він — чи під впливом Візантії (як каже Ях'я), чи з власної ініціативи (як можемо правдоподібнійше думати), доложив усяких старань до того, щоб ту нову релі́гію розповсюдити по можности в своїй державі й можливо зміцнити її становище. Тут, як сказав я, лежала і глибока політична ідея.

Наші відомости про заходи Володимира коло розповсюдження християнства дуже бідні або непевні; не підлягає тільки сумніву, що він дійсно заходивсь коло розповсюдження його по всій державі, і то дуже енерґічно, не спиняючись і перед певною пресією. Іларион, що сам, правдоподібно, був свідком сих заходів, виразно свідчить, що Володимир, охрестившись сам, „подвижеся паче и заповѣда по всей землѣ своей хреститися во имя Отца и Сына и Св. Духа и ясно и велегласно въ всѣхъ градѣхъ славитися святѣи Троицѣ... и не бысть ни единого же противящеся благочестному его повелѣнию: да аще кто и не любовью, но страхомъ повелѣвшаго крещасуся, понеже бѣ благовѣрие его съ властью съпряжено, и въ едино время вся земля наша въ слави Христа съ Отцемъ и съ св. Духомъ“. Не менш категорично висловляється ся мніх Яков (хоч його свідокство і не має особливого значіння з огляду на звязані з сим джерелом непевности): „всю землю русскую крести отъ конца и до конца, храмы идольскыя и требища всею раскопа и посѣче и идолы вся съкруши и всю землю русскую и грады честными иконами церкви украси“.

Звістна літописна повість, як я вже сказав, оповідає се так, що Володимир скоро прийшов з Корсуня, зараз звелів понищити ідоли: одні порубали, иньші попалили, а ідол Перуна привязавши коневі до хвоста стягнули з „гори“ на Дніпро; при тім 12 мужа били його палицями; потім викинули ідола в Дніпро,

й Володимир звелів відпихати його від берега, аж доки пропливе за пороги; за порогами його викинуло на мілину, „що й досі зветь ся Перуня р'нь“. Після того Володимир заповів по Київу, аби всі без виїмку йшли на ріку, хреститись, і люде радісно сповняли се велінне, покладаючись на те, що нова віра мусить бути добра, коли її прийняли князь і бояре. Другого дня грецькі св'ященники з Кореуня і з Царгорода, що приїхали з царівною, охрестили в Дніпрі нарід, а Володимир після того звелів ставити церкви, на місцях де були ідоли, „и нача ставити по градомъ церкви и поны, и людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ (с. 81).

Де що в с'ім оповіданню оперто, очевидно, на місцевих переказах і має в собі реальне зерно. Так про якесь всенародне охрещення людей в Києві говорить ще й Нестор (в житії Бориса і Гліба)¹⁾, і ми, правдоподібно, маємо тут факт; про нищення ідолів з усякими глузуваннями в Новгороді оповідає Новгородська літопись (1 Н. 65). Але не могло воно так статись, як оповідає повість: як ні звістне би було в Києві християнство, скільки-б не покладав ся Володимир на вплив своєї влади, про котрий говорить Іларіон, все воно кликати нарід *stante pede* до охрещення на ріку без всякого попереднього приготування було дуже дивно і не тактовно, а нищити ідолів перше ніж люде були скаптовані для християнства було-б уже чистою провокацією. Саме літописне оповідання припускає, що ще скорше охрестились бояре Володимирові, і воно зовсім правдоподібно; мусимо також припустити певні заходи Володимира коло приготування й скаптування народу, а при тім се все не стояло зовсім у звязку з походом на Кореунь, що, як ми бачимо, по всякій імовірности має одинокою метою — змусити імп. Василя, аби вислав нарешті царівну до шлюбу. По літописи справа виглядає так, що аж з Кореуня та Царгорода після сього походу здобув Володимир св'ященників для охрещення, але в дійсности він мав їх в Києві, міг дуже легко дістати кілька йому було потрібно, не потрібуючи ходити походом на Греків*).

*) З усіх наших джерел вяже охрещення Киян з походом на Кореунь тільки літопись, що, як ми бачили — нещасливо, звязала й охрещення самого Володимира з сим походом. Іларіон і Нестор нічого взагалі не кажуть за сей похід; мнїх Яков хоч каже, що метою сього похода було — привести „люди крестіань и поны на свою (вар.: всю) землю, и да научат люди закону крестіаньскому“, але не говорить, щоб аж ті „поны“ мали хрестити Володимирову землю.

Та відкидаючи сей звязок християнської проповіді з походом на Корсунь, ми разом з тим тратимо й підставу для хронологічного орієнтування київського охрещення. 988 рік, під котрим уміщена в літописи ціла історія від походу на Корсунь і далі, може мати підставою дату охрещення Киян; охрестившись сам, Володимир міг зараз забратись до приготування до християнства боярства і київського люду та протягом року привести до всенародного хрещення; за тим, що се досить скоро стало ся по охрещенню самого Володимира, промовляє та обставина, що в наших джерелах охрещенне Руси безпосередно вяжеть ся з охрещенням самого Володимира, натяків на якийсь довший час між ними нема; стільки можемо про се сказати.

Що не вважаючи на приготування не всі люде йшли так радісно й легко до хресту, як то представляє літопись, нема що казати: для того хита потрібно-б було чуда, яке собі й припускає Нестор; Іларион натомісь підносить вплив страху; се неминуче, та тільки ледви чи й бравсь Володимир до гострих репресій; з рештою по за границями більших міст вони були й неможливі.

По більших містах, де були більші осідки дружини й купецтва, що провадило заграничну торгівлю, ґрунт був до певної міри приготований, як і в Києві; тут навіть могли бути й церкви подекуди. Таке особливо могло бути в містах на великім грецькім пути по містах ближших до чорноморського побережа, та по таких великих купецько-дружинних гніздах, як Переяслав, Чернігів і т. и. Хрестячи Киян, Володимир, певно, скільки ставало в нього для того відповідних сил проповідницьких і взагалі церковних, зараз же заходивсь коло росповсюдження християнства по тих иньших більших центрах. З них маємо звістки тільки про Новгород: тут теж оповідаєть ся, що ідоли понищено, а Перуна з усяким соромом вкинено в воду, але вже про всенародне охрещенне нічого не сказано¹⁾. Досить популярна в науці звістка т. зв. Якимівської літописи, вона оповідає, що Новгород охрещено силоміць, що люде пробували боронитись проти присланого для того Добрині, але він їх приборкав, запаливши місце, і з того пішло прислів'є: Путятя (тисяцький Володимира) хрестив мечем, а Добрина огнем, але що на сій Якимівській літописи лежить закид пізнійшого фальсифіката, тож і з звісток її не можемо користати. Але в усякім разі треба піднести, що про всенародне охрещенне ніде окрім Києва нема мови; так і Новгороді.

Се має своє значіннє. Київ був найбільшим гніздом дружини і купецтва, тут найбільш був приготований для християнства ґрунт і найбільший мусів бути вплив князя й його двора. Що можна було тут, було дуже трудно, а може й не можливо по иньших містах, а особливо тих, що слабо й недавно звязані були з Києвом. Самі громадки повернених до християнства мусіли меншати в міру віддалення від Києва, від християнського сьвіта, і зменьшення „руських кольоній“. Таке саме ослабленне впливу нової віри ішло „по провінції“ в міру віддалення від більших центрів. Далекі, позбавлені більших торговельних центрів Вятичі ще в другій половині XI в. були поганами, заховували поганський похоронний обряд (Іп. с. 8) і деє при кінці XI чи в першій половині XII в. вбили св. Кукшу і його ученика Никона, що проповідували в їх землі¹). В Ростові, судячи по атіографічним пам'яткам, перші два єпископи були зовсім *in partibus*, третій св. Леонтий, вже в 2-ій пол. XI в., встиг ріжними заходами (між иньшим — збираючи дітей і навчаючи їх християнській вірі) привести бодай частину міської людности до християнства, але при тім богато натерпів ся всякої муки, а по деяким верзиям навіть був замучений; аж пізнішому єпископу Ісаї надаєть ся охрещенне краю²). Та не кажучи вже за такі „ведмежі кути“ Володимирової держави, маємо сьвідоцтво для Новгороду, як там слабо трималось християнство: коли в 70-х рр. XI в. в Новгороді виступив волхв „хуля вѣру крестьянскую“, по стороні єпископа і християнства став тільки князь із своєю дружиною, „а людье вси идоша за волѣхва“ (Іп. 127).

І на Україні по всякій імовірности християнство на початках стало релігією вищих верств — бояр, дружини, більших міст, і дуже повільно переходило в народні маси, особливо дальші від культурних центрів. При кінці XI в. чернець Яков, що жив сам в Переяславщині й Київщині і правдоподібно мав на оці місцеву людність, давав під увагу митрополиту, що прості люде уважають церковне вінчанне річею тільки бояр і князів, а самі поберають ся без церковного благословенства; рівнож правдоподібно, що й до українських земель належить спостереженне митрополита в тій же памятці про жертви людей „бѣсомъ, болотомъ и кладеземъ“ (§ 15 і 30), не кажучи вже про прояви двоєсвітства — укриті під християнською формою поганські погляди і обряди, переховані в великій мірі і досі. Правда, літописна повість каже, що Володимир „нача людие на крещение приводити по всемъ градомъ и селомъ“ (с. 81), але коли зважимо,

що одинокою можливою між сим простим людом була устна проповідь, а як то тяжко було приготувати відповідне для сього число відповідних проповідників, то сю звістку про села мусимо прийняти з великим скептицизмом, хіба були які виїмкові факти — по княжих селах, в околицях більших міст. Християнізація народа в масах поза межами більших культурних центрів мусіла поступати дуже поволі, про неї за часи Володимира нема що й думати: се тільки протягом довгих віків могло робитись спільними силами правительства і єрархії, й ще більше — силою натурального впливу християнства, як релігії вищої.

Коли зважити перевагу церковних інтересів над всякими иньшими в нашім старім письменстві, аж ударає ся обставина, що найдавніша наша літопись дає мінімальні звістки про початки церковної організації й заходи коло неї князів. Оповівши, як Володимир привів на Русь „попів“ з Корсуня, вона зовсім нічого не каже про організацію церковної єрархії аж до поставлення митрополитом звістного Ілариона. Новгородська літопись (т. зв. Перша) говорить під 989 р. сумарично про охрещенне „всеї землі Руської“ й тут каже, що в Києві поставлено митрополита, в Новгороді архієпископа (се пізнійший анахронізм, бо архієпископи в Новгороді почались в XII в.), в иньших містах єпископів, попів і дияконів¹⁾; в деяких иньших літописених компіляціях се оповіданне стоїть під 991 р., але при тім помішано охрещенне Руси за Володимира з охрещеннем за патр. Фотія і імп. Василя Македонянина, так що й Володимир бере митрополита від патр. Фотія (таке перемішанне можемо констатувати вже в XIII в.)²⁾. Самі імена перших митрополитів нам добре незвістні: більшість компіляцій уважає ним Леона³⁾, але найбільш повні катальоги подають такий ряд митрополитів до Ілариона: Михаїл, Леон, Іоан, Теоємпт, Кирил, Іларион,⁴⁾ а з них в памятках XI—XII в. згадують ся тільки Іоан і Іларион⁵⁾. Справа про те, чи Леон був першим митрополитом, досі зістаєть ся не виясною остаточно⁶⁾; за Михаїлом головно промовляє традиція новійшої дати (XVII в.) про мощі „першого митрополита Михаїла“, що лежать тепер в Печерській лаврі⁷⁾; за Леоном промовляють деякі важнійші факти: він уважаєть ся першим митрополитом ще в XIII в., а Михаїл, як було справедливо зауважено, міг увійти в катальоги завдяки вище згаданому переміщанню охрещення Руси в IX і X в., бо в деяких компі-

ляцях говорить ся, що при тім першім охрещенню за Фотія послано на Русь митрополита Михаїла¹⁾, і взагалі він приходить тільки в пізнійших каталогах (від XV в.), а з тих одні ставлять його на першій місці, а інші, очевидно — з огляду на звістку, що Леон був першим митрополитом — уміщують по Леоні²⁾.

Я спинив ся трохи коло сього, аби показати, як неясно справа стоїть з початками нашої єрархії. Такі неясности подібємо на кождім кроці. І так — зістаєть ся досі суперечним питання, де була з початку митрополія — в Києві чи Переяславі³⁾. Діло в тім, що маємо полемічний утвір проти Латинян, що надписуєть ся в деяких кодексах *Λέοντος μητροπολίτου τῆς ἐν Ῥωσίᾳ Πρεσβύτατος* — Леона митрополита переяславського на Русі⁴⁾; літопись називає Ефрема єпископа переяславського з 2-ої пол. XI в. митрополитом, а оден з кодексів (лаврентієвський) поясняє се: б'б бо преже в Переяславі митрополья⁴⁾. З огляду на се утворив ся погляд, що за Володимира резиденцією митрополита був Переяслав, аж Ярослав переніс митрополію до Києва, збудовавши Софійську катедру, тим більше що деякі з літописних компіляцій кажуть при тім, що Ярослав „установи митрополію“ в Києві⁵⁾. Розумієть ся, сї їх пояснення нічого не варті, бо виходять із звістки Початкової літописи, де сказано, що Ярослав побудовав в Києві митрополію, себто катедральну церкву св. Софії (с. 106), а не засновав її яко інституцію. Взагалі нічим не можна довести, щоб у Києві не було митрополії перед Ярославом, *argumentum a silentio* сучасних джерел нічого не значить, бо й взагалі вони нічого не кажуть про єрархичні справи; всі літописні компіляції і взагалі джерела, що кажуть за установленне єрархії за Володимира, вказують на Київ (почавши від XIII в.)⁶⁾, і ніяких натяків на перенесенне митрополії з Переяслава до Києва нема. Не можна також легковажити і того факта, що константинопольський патріархат в XIV в., застановляючись над перенесеннем резиденції руських митрополитів, нічого не згадував про перенесенне митрополії до Києва (хоч то було-б йому дуже на руку) й уважав, очевидно, Київ споконвічною митрополітанською резиденцією⁷⁾. Що переяславські єпископи мали колись титул митрополитів — се певно, та коли єп. Ефрем в 2-ій пол. XI в. мав тільки гоноровий титул митрополита, як се всі признають, — могло се мати місце й перед

*) Слово Леона вважають звичайно тим першим руським митрополитом.

тим, не уймаючи значіння київського єпископа, як старшини руської церкви. Піднесу тут, що Ях'я каже про „митрополитів і єпископів“ (с. 24), посланих на Русь до Володимира для охрещення, в числі mnogim: може ся звістка має реальний характер, може митрополитів послано відразу й кількох на Русь.

Коли з'явилися на Русі митрополити і почалась організуватися церква, ми не маємо ніяких докладних вказівок. Сучасні джерела вперше згадують за митрополитів в часи між Володимиром і Ярославом; за митрополита за Володимирових часів згадує Похвала мніха Якова. Виходити із літописних дат 989 або 991 р. не можна, бо звістки під семи роками занадто сумаричні, мають пізніші позначки та до того, як бачимо, заходять ще й суперечка між тими датами. Само собою ясно, що Володимир, заходячись коло охрещення Русі, потребував єпископів, що візантійське правительство не мало причин робити в тім трудності, що раз поставлялось для Русі кількох єпископів, поставлено їм митрополита. Хоч літописна повість, оповідаючи, як Володимир хрестив Русь, мовчить про єпископів, але з другого боку з Ях'ї виходить, що перше ніж поїхала на Русь царівна, вислано туди численних „митрополитів і єпископів“; правда, що покладатись дуже на таку деталічну докладність Ях'ї не можна. Фактом є, що вже за Володимира засновано митрополію на Русі, а правдоподібністю — що се сталося дуже скоро після того, як взагалі виникла справа християнізації Русі (може ще й перед походом на Корсунь), і що тодіж крім київської митрополії мав митрополита й Переяслав.

Не маємо ніяких певних підвалин і для розв'язання питання, які єпископії засновано вже за Володимира, й кілько їх було. Над сим питанням застановились книжники тільки в XVI в., але не дали (бо й не могли дати) ніякого позитивного результату: по їх думці, за Володимира поставлено єпископів в Новгород, Чернігів, Ростов, Володимир (не знати про котрий вони думали, але Володимира на Клязмі тоді ще не було, отже міг се бути тільки Володимир Волинський) і Білгород (коло Київа), „и по инымъ mnogimъ градомъ єпископы постави“ (митрополит Леон)¹). Сей здогад звичайно кладеть ся тепер в основу всяких комбінацій про те, кілько було єпископій за Володимира; при тім звичайно причислюють до вчислених вище ще катедри: Тмутарканську, Полоцьку, Туровську²). Все се, розуміється, має тільки гіпотетичну вартість; якась традиція про єпископів з часів Володимира є властиво тільки для Новгорода (в Новгородській літописи)

і ще хіба для Ростова (в житті Леонтия, десь з XII в.); імена перших єпископів чернігівського, володимирського, білгородського, що ми стрічаємо в тих пізніх компіляціях, мають досить проблематичну вартість; в сучасних джерелах маємо згадки про провінціональних єпископів тільки в другій полов. XI в. Що ще за Володимира було поставлено більше число єпископів — се само собою правдоподібно, і се кажуть різні джерела, як Іларионове Слово („пастыри словесныхъ овецъ Христовъ сташа єпископи и прозвутери и диаconi“), літописна повість, Похвала. З огляду на вище сказане про розповсюдження християнства можна уважати правдоподібно, що єпископів було поставлено в більші центри дружинної управи, торгівлі й культури в Володимировій державі: до цієї категорії дійсно належать крім Київа Новгород, Чернігів і Переяслав; Тмутаракань мала єпископа ще й перед тим*); для Ростова є певна традиція, як я згадав; нічого не можна закинути проти можливости володимирської й білгородської катедр, але то вже сходить на ховзьку дорогу можливостей. Круг єпископських катедр в головнім уставив ся в середині XI в., по тому прибуло їх дуже небогато, напевно знаємо тільки як новозасновані: смоленську 1137, рязанську — між 1187 і 1207, володимирську (на Клязмі) 1226 і угровсько-холмську — за Данила; до них же можна з певною правдоподібністю дочислити галицьку й перемиську; інших дев'ять катедр (крім київської ще білгородська, юревська, володимирська, туровська, чернігівська, переяславська, полоцька, новгородська й ростовська) мусіли бути засновані до половини XI в., але котрі з них істнували за Володимира, котрі з'явились вже за Ярослава, докладно означити не можна¹⁾.

Память про заходи Володимира коло матеріального забезпечення руської церкви зісталась в звістці про десятину, надану ним київській церкві Богородиці. Літописна повість оповідає, що Володимир, коли докінчено сю церкву, сказав: „се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣннїя своего и отъ моихъ градъ десятую часть“ (с. 85), як се поясняє церковний устав Володимира: „отъ всего княжего суда десятую вѣкъшу, а ис торгу десятую недѣлю, а изъ домов на всяко лѣто отъ всякого жита“²⁾. Очевидно, тут ішла мова про дотацію київської митрополії, й на неї мала би йти десятина від доходів княжего господарства, від торгових і судових доходів з цілої Руської, себ то Київ-

*) В каталогоу єпископий VIII в., що видав de Boor, є й ó Тмутаракань.

ської землі. Той факт, що ми пізніше стрічаємось з десятиною княжих доходів, як звичайною формою дотації катедр, і по інших руських землях (в Новгороді, Смоленську), насуває гадку, що десятина княжих доходів вже за Володимира була загальною формою забезпечення єпископських катедр; ця форма була підказана, розуміється, біблійною практикою, а ріжниця в її запровадженню лежала у нас в порівнянні з заходом в тім, що у нас ця десятина не була загальним податком, а дотацією з княжих доходів.

Крім того пізніше стрічаємось ми і з нерухомою власністю катедр чи інших церковних інституцій, але виказати час цих дотацій не можна.

Заходячись коло розповсюдження християнства, Володимир попирав разом і звязані з ним сторони культурного життя, що були з ним нерозлучні — штуку і книжну освіту; і та і ся в Візантії як і на заході тоді обернені були переважно на службу релігійним потребам, і для того християнство служило разом ключем, можна сказати, до цілої тодішньої цивілізації. З огляду на це становище, яке Володимир заняв взагалі супроти візантійської культури, трудно сказати, з чого він виходив тут властиво — чи з змагань до можливо широкого розвитку християнського елементу, чи з змагань до самої візантійської культури, котрої основу становило християнство. Та результат буде той сам.

На жаль, ми маємо тут знову тільки загальні, сумаричні згадки в наших джерелах. Вони одногласно кажуть, що Володимир по охрещенню Киян забрав ся до будови церков, але не дають майже ніяких ближших подробиць про се. Літописна повість оповідає, що Володимир „повелѣ рубити церкви и поставляти по мѣстамъ, идеже стояша кумиры“*), й так в Києві поставлено церкву св. Василя, Володимирового патрона, на місці, де стояли ідоли Перуна й інші, коло княжого двора, і що взагалі ставлено „по градомъ церкви и попы“. Ще загальніше кажуть про се інші джерела (Іларіон, Похвала). Ближні відомости літопис подає тільки про будову церкви Богородиці в Києві: вона каже, що будували її майстри з Візантії, прикликані для сього, що

*) Не ясно, чи се автор каже про сам Київ (се-б скорше) чи взагалі; але те, що робилось в Києві, *mutatis mutandis* мусіло повторятись і де инде.

Володимир сюди передав взяті в Корсуні ікони, церковні річи й хрести і призначив до неї съвященників, приведених з Корсуня (с. 83).

При сїм оповіданню треба мати на увазі істнуванне у нас щоб так сказати корсунської легенди: як я згадував уже, в землях Руської держави повно було ріжних корсунських річей, а з них декотрі не були зовсім корсунськими (вище, с. 171), тож далеко інтереснійші иньші подробиці літописного оповідання. І так підносить ся тут, що се була перша камяна церква на Русі, про иньші церкви, ставлені зараз по охрещенню, повість каже, що Володимир їх „повелѣ рубити“, себ то ставити з дерева. Далі — для неї спроваджують ся майстри з Византиї, отже кладуть ся перші початки камяної церковної архітектури на Русі, і вона переходить ся з Византиї. Нема причин легковажити сї важні культурно-історичні вказівки. Тільки й перед тим вже було камяне будівництво: літопись оповідає про камянний княжий „терем“ — за часів Ольги (у всякім разі вважає його давнішим від Володимира)¹⁾.

Церква св. Богородиці, очевидно, мала бути митрополією, й була нею аж до побудовання нової „митрополії“ — св. Софії за Ярослава²⁾. Завдяки Володимировій дотації вона звала ся спеціяльно „Десятинною“. Церква ся не існує, бо завалилась в 1240 році, але висліджено в нашім століттю її фундаменти, і з них видко, що церква була справді велика: навіть беручи її внутрішній, основний „корабель“, вона була не багато менша від пізнійшої Софійської катедрі*), але збудована инакше, в простійшій пляні, як будували потім звичайно церкви, тільки в менших розмірах від сеї; теперішня Десятинна церква, збудована на її фундаментах в нашім століттю, далеко не займає цілої площі давньої церкви.

Можна уважати правдоподібним, що Володимир будовав і більше камяних церков, тільки на певно не можна їх вказати.

Що Володимир хотів прищепити на Русі византийську штуку не тільки для церковних потреб, на се вказує факт, що він зведів взяти з Корсуня до Київа чотири бронзові фігури коней і дві бронзові статуї — „капища“³⁾, і вони були поставлені в Київі в сусідстві Десятинної церкви і княжого двора (с. 79).

*) Середній корабель старої Десятинної церкви має 10×18 сажнів, ціла площа старих фундаментів 16×22, давні части Софійської катедрі 16×14.

Про заходи Володимира коло освіти ми маємо одну властиво згадку літописи в її оповіданню про праці Володимира для християнства: „нача поимати у нарочитої чади діти и дати на учение книжное“. Справедливо було зауважено, що коли йде мова про дітей „нарочитої чади“, себ то вищих верств суспільности, значнійших родин, то очевидно, що тут мало ся на меті не приготування кліриків, а щось загальніше — прищеплення тодішньої византийської освіти, культурного виховання чільнішим руським кругам, одно слово — приводить нас все до того самого Володимирового змагання: увести Русь в круг культурних інтересів тодішнього культурного — византийського світа. Сі змагання не були марні — ми маємо з перших генерацій руських учеників чоловіка, що стоїть на висоті тодішньої византийської культури, се митрополит Іларіон, автор похвального слова Володимирі.

В яких формах переходила ся наука — се річ неясна і суперечна; я тут згадаю про се тим часом тільки побіжно. Ми ніде в нашій давній Русі не знаходимо слідів правильно організованих шкіл на теперішній взір, навіть взагалі ніде нема мови про школи (виключивши апокріфічні звістки в літописнім зводі Татіщева). В Византії, що, натурально, мусіла бути при тім взірцем для Русі, шкільну освіту подавали „дідаסקали“ і „маїстри“ при єпископських катедрах та монастирях і приватні, що жили з доходів від своїх учеників. Вища державна академія в Царгороді, зложена з кількох професорів, під проводом свого ректора, була в упадку в другій половині X в. і до середини XI в., тож ледво чи могла служити взірцем для Володимира¹⁾. Ми скорше можемо думати про таких „дідаскалів“, з ріжними програмами удільної освіти — більшими і меньшими, як то було в Византії²⁾.

Про одну подробицю византийської культури на руській ґрунті я вже згадував, але ще тут пригадаю — се монета³⁾. Перед Володимиром ми не маємо якоїсь битої руської монети*), за Володимира з'являється ся золота і срібна, роблена за взірцем сучасних византийських (копійовано штампи монет ім. Василя і Константина). Золоті монети важать як і византийські соліди коло $\frac{1}{72}$ византийського фунта (1 „золотник“), мають образ Спасителя і з другого боку дуже нефоремну сидячу фігурку Во-

*) Поминаючи суперечне питання про болгарську монету Святислава — див. прим. до ст. 291.

лодимира в царських інсігніях, з хрестом в руках, коло нього геральдична фігура і напись ВЛАМИР (Владимиръ) НА СТОЛЪ; оден примірник (через се не зовсім певний) має инакше: ВЛАИИМИР А СЕ Е(го) ЗЛАТО. Золоті монети взагалі стрічають ся дуже рідко, хоч ті примірники, які маємо, биті ріжними штампами — отже не було їх і дуже мало. Срібних монет з іменем Володимира переховались багато (кілька соток), кілька типів, і в науці ведеть ся суперечка, чи всі вони належать старому Володимиру, а не молодшим князям сього імени. Перший тип їх дуже подібний до золотих і приналежність його Володимиру не підлягає сумніву; вжать вони ріжно, напись: Владимиръ на столъ, або Влодимиръ а се его с(еребро), з ріжними відмінами. Інші монети з іменем Володимира ріжняють ся виконаннем фігури князя (на декотрих — особливо т. зв. IV типа — вона зроблена вже далеко ліпше), а ще більше тим, що з другого боку мають замість образу Спасителя геральдичну фігуру (значінне її досі не відгадано) і наоколо неї напись: „Володимиръ на столъ“, а з другого боку: „а се его серебро“. З огляду на неформність роботи в порівнянню з византийськими взірцями уважають їх роботою руських монетників.

Отсе й усе більш менш, що можемо сказати про заходи Володимира коло перенесення византийської культури на Русь — дуже мало в порівнянню із значіннем сього момента в культурній історії нашого народа. Я вище зазначив посередне становище Руси між впливами орієнтальної культури й византийської, що сама була аліяжем античних і орієнтальних елементів. В другій половині X в. на Руси робить ся несьвідомий зворот від сходу до Візантії. Торговля і культурні впливи сходу по части ослаблялись самі, по части були підкопані походами руських князів; заравом Русь приходить у все тіснішу стичність з Візантією — політичну й заравом культурну. Володимир сьвідомо і енергічно попхнув Русь в сїм напрямі. Се було як раз тоді, як культивована трохи римською культурою Німечина підбивала своїм політичним і культурним впливом західню Словянщину; Русь натомість пішла під культурний вплив Візантії. Се було зовсім природно — Візантія була ближша географічно, культура її — й духовна й матерьяльна, стояла без порівняння вище; се, щоби так сказати — був гарячий ясний день, тим часом як над Німечиною сходила блідонька зоря; при тім византийська культура була ближша й своїм змістом — вона-ж була перейнята не тільки східніми елементами, до котрих Русь була призвичаєна безпосередньо, а й

словянськими. А предвидіти, що західній культурі призначено було рости, а візантійській — малити ся, тоді неможна було. Візантія стояла і політично і культурно в zenitі своєї сили і слави.

Для другої половини Володимирового князювання літопись, головне наше джерело, дуже бідна відомостями: маса років пустих, особливо від 1000 р. почавши. Нічого дивного. Про те, що наповняло сю другу половину, розповів літописець сумарично під кількома роками (988, 996—7), а докладно датованих поодиноких фактів він не мав. В тій половині скупила ся многоважна, многостороння, інтензивна робота Володимира коло внутрішньої будови держави; дещо дала для її характеристики літопись, дещо мусимо доповнити, комбінуючи свій матеріял.

Передовсім християнізація й заціплення візантійської культури на Русі. Вище ми сконстатували, що плян Володимира був широкий: християнство було тільки одним з моментів у культурній еволюції Русі, до котрої змагав Володимир, хоч разом — моментом так важним, що він давав переважну закраску цілій тій еволюції. Коротка характеристика літописи, уміщена в кількох рядках — хрещенне городів і сел, ставлення церков, научання дітей — се програма роботи довгих років, роботи інтензивної й тяжкої, що мусіла коло себе скупляти енергію й увагу свого керманича.

Не мало містить в собі также коротеньке оповідання літописи про Володимирових синів, розсаджених в ріжних руських волостях (с. 83). Сих синів приходилось розсаджувати не на порожні крісла, се був цілий переворот у внутрішній організації держави; поволі підростали сї сини, й крок за кроком переводила ся система династичного звязку на місце давніх адміністративних відносин. Поруч із тим мусіла йти многоважна робота коло иньших справ внутрішньої організації. До нас від неї долинули тільки глухі, невизначні відгомони. Володимир, оповідає принагідно літопись, „думав“ з дружиною „о строенїи земленемь, и о уставѣ земленемь, и о ратѣхъ“. Вона дає нам і приклад того, які то справи виникали в тих „думах“ над „земським устроєм“. Намножилося розбійників, і єпископ запитав Володимира, чому він їх не карає? Володимир відповів: „бою ся грїха“. На се єпископи сказали: Біг поставив тебе на „казнь“ лихим, а на ласку добрим, треба тобі карати розбійників, тільки докладно розбираючи справу. Володимир після сього скасував

„вири“ (грошеві кари) і почав розбійників карати (на горло). Але згодом єпископи і „старці“ (земська старшина) сказали: багато приходить ся воювати, здались би вири на коней та на зброю. І Володимир пристав на сю раду, і відновлено давню практику.¹⁾

Ся анекдотка в літописи має характеризувати побожний настрій князя, перемену, що стала ся з колишнім грішником, але вона дає нам характерний виринок з тих реформ, які при участі дружини, земських заступників і нового культурного елемента — духовенства, переводились міцною рукою Володимира у внутрішнім укладі руських земель, для приладження його до нових політичних і культурних вимог. Тих реформ ми не можемо вислідити навіть в приближенню, але можемо сконстатовати їх істнування.

Ми мусимо тут піднести ще одну сторону у внутрішній діяльності Володимира. Літопись, Похвала, пізнійші билини дуже багато оповідають нам про Володимирові пири; вони стали чимсь епічним. Літопись або Похвала бачать в них знов таки прояв християнського милосердя, сучасні письменники — прояв гуманної, ясної вдачі Володимира; але може бути що сї „пировання“ мали й трохи глибокий підклад. Я зверну увагу на те, що сї пири робили ся „по вся дни“, „и при князѣ и безъ князя“, значить — не мали на меті самої утіхи князя, з другого боку — що в сих пирах брала участь не тільки дружина, а й громадські люде; на церковні празники Володимир спрошував „старѣйшины по всемъ градомъ и люди многы“; правдоподібно, що „старци градскии“ засідали не тільки в радї Володимира, а на його пирах.¹⁾ Як в радї, так і на трапезах стрічались репрезентанти суспільности з дружинними і церковними, тут як би зміцнялись відносини сих елементів та заглажувавсь антагонізм їх, дуже правдоподібний, хоч і не можна його вимацати. В такім разі гроші, що видавались на сї пири, а такі потрібні були на „рать многу“, не були викинені марно і з політичного погляду.

Та інтензивна робота коло внутрішньої організації держави вела ся серед „рати великої бес переступа“ проти Печенігів, до котрої Володимир мусів скупляти на полудню сили з цілої держави. Не повторюючи сказаного про се на иньшій місці (с. 140—1), ми пригадаємо тут тільки, що при кінці X і на початку XI в. київська околиця була попросту в бльокаді від Печенігів, що боротьба з ними, при всім напруженню, вела ся з дуже перемінним щастем, з небезпечностями для самого Володимира, що для оборони zagrożених околиць вели ся грандіозні фортифікаційні роботи на великій оборонній лінії.

Легко зрозуміти, що за сими двома справами — внутрішньою роботою і боротьбою з степом у Володимира не ставало ані охоти ані спромоги заходитись із иншими сусідами Руської держави; його задачею супроти них мусіла бути оборона, заховання в цілости набутого. Важніших війн тут не було, в тім можемо покластись на нашу літопись, що почавши від 988 р., поза війнами з Печенігами, натує одніський похід під 993 р., як вона каже — на Хорватів (83). Було таких фактів більше — така була війна з Болеславом 1013 р., про котру я казав вище, ще більше було, очевидно, війн поодиноких Володимирових синів з ріжними сусідами, але, кажу, чогось важнішого тут, певно, не було.

Боронитись Володимирови приходилось не тільки від заграничних ворогів: на зладжену ним державну систему, підіймали руку часом і свої. Династичний звязок, положений Володимиром в основу сієї системи, хоч був міцніший від давнішого, не забезпечав її вповні від непевностей і порушень. Останні роки життя Володимира власне були охмарені повстаннями його синів. Вище я росповів за якісь замисли одного з його старших синів — туровського князя Сьвятополка на свого батька. Одиноке наше джерело в сії справі — Тітмар оповідає, як ми вже бачили, що Сьвятополк за намовою свого тестя Болеслава польського забирав ся до повстання на батька, але Володимир, завчасу довідавшись, увязнив Сьвятополка; потім його випущено: перед смертю батька перебував він в Києві на вільній стоці, але мабуть без волости, або може мав для резиденції й удержання Вишгород: принаймні бачимо якісь ближші відносини до нього й особливу прихильність Вишгородців.

За Сьвятополком виступив з послухности батькови Ярослав, теж оден з старших Володимирових синів. Літопись поясняє, що давніші новгородські посадники обовязані були виплачувати річно новгородській залозі (очевидно — з київської дружини) тисячу гривен, а дві тисячі присилати батькови до Київа, і се саме чинити мав Ярослав, але перестав присилати гроші до Київа. Володимир постановив оружною рукою приборкати непослушного сина й почав робити приготування: звелів прорубати дороги для війська та мостити мости (через ріки й болота); Ярослав не відступав перед сією перспективою боротьби й спровадив собі в великім числі Варягів з-за моря, як колись його батько на Ярополка. Але похід не прийшов до кінця, „Богъ не дасть дьяволу радости“, як каже літопись — Володимир вмер серед сих при-

готовань 15 липня 1015 р., в своїм дворі на Берестовім (над Дніпром, коло пізнійшого Печерського монастиря).

Смерть застала Володимира ще не в старих літах — він певно не мав ще й 60 літ, може яких 55*), — застала зовсім не приготованим, в дуже трудних обставинах.

Володимир, здасться, призначав на своє місце одного з молодших синів — Бориса; перед смертю він покликав його до себе в Київ з його Ростовської волости. Але позиція його в Києві, видко, не була відповідно приготована, а до того в момент смерти Володимира сього Бориса не було в Києві: його вислано з військом на Печенігів, що вступили в Переяславську волость (Іп. с. 90). Натомість в Києві перебував на вільній стопі Святополк, а в Новгороді приготовався до війни Ярослав. Се все сотворило сильні замішання зараз по смерті Володимира і захитало державою.

Володимира поховано в марморянім гробі в церкві Богородиці Десятинній, поруч його жінки Анни, що вмерла 1011 р.¹⁾ Не вважаючи на Володимирові заслуги християнству, що підносять всі, хто писав про нього в XI в., порівнюючи їх із заслугами Константина, канонізовано його досить пізно, як думають — десь в XII—XIII в.; в літописи й Похвалі Якова маємо натяки на певну опозицію канонізації Володимира: Яков боронить Володимира від закиду, що він не творить чудес, літопись закидає людям, що йому „не воздають почеси противу оного воздаянью“²⁾. Правдоподібно догадуються, що причиною тому були тодішні аскетичні погляди на християнську святість, бо з ними не мирила ся пам'ять про веселі Володимирові пири й взагалі пам'ять сього ласкавого князя.³⁾

Порівнянне Володимира з Константином дуже відповідне — воно не обмежується заслугами християнству. Константин передо всім був політик, з політичних інтересів виходив він і в своїх заходах коло християнства; він був творцем нового державного устрою в Римській імперії, її відродив. Се можна, *mutatis mutandis*, сказати й про Володимира.

Він розпочав свою роботу тим, що відбудовав розсипану державу, але zarazом заходивсь коло того, або звязати її міцнішим внутрішнім звязком. Досі властиво одиноким звязком у ній була купецько-дружинна верства, що як кров по жилах, розбігала ся по цілій системі Руської держави і своєю одностією й одностією

*) Се виходить з того, що його батько по смерті Ігоря був „велим дѣтескъ“.

своїх інтересів, що вимагали власне можливого розширення й удержання в цілості цієї системи, служила їй цементам. Володимир завів нові звязки. Передовсім — звязок династичний. Сей полягав на тому, що в землях Руської держави посаджено членів одної династії, повязаних спорідненням, синів одного батька; з сього розвивається потім погляд, що династія Володимира має монополію, виключне право князювання в землях його держави, що всі ті землі — то її отчина, що всі князі мусять солідарно боронити цілості цієї отчини, в тім їх інтерес, бо знов кождий князь по своїму роду, по своїй приналежності до династії має право на волость в сій отчині. Таким чином поставлена була хоч слабенька, але все централістична тенденція (бо значіння сього момента не треба перецінювати, і поруч нього стояло змагання кождого князя відокремити свою волость і вибитись з під впливу київського князя).

Сильним звязком був релігійно-культурний. Володимир запровадив в своїй державі нову віру й доложив рук, аби можливо її розпросторити; разом з релігією розпросторювалась византийська культура; і та віра й та культура на цілій просторони Володимирової держави опирались тільки на Володимира, на його династію, і прихильники їх тим самим мусіли бути прихильниками династії, оборонцями, проповідниками її прав і значіння, як се було з християнством в державі Константина і повторялось потім в різних варварських державах, де росповсюдження християнства ішло з гори, від правительства. Можливо (хоч досить не певно), що при тім було на меті й перенесення на Русь того релігійного посвящення влади, яке було в Візантії, та пересадити його на Русь не удалось в значнійшій мірі.

Не можна поминути й впливу того нового права, яке витворювалось тепер із звичайового (головно — руського-поляньського) через приладження його до нових державних вимог. Ми бачили вище характерний приклад, як княжа влада собі обертала правні норми в сей чи той бік, чи то під впливом нової культури чи то під впливом державних вимог (справа вир). Се змодифіковане звичайове право популяризується династією й дружиною протягом віків в землях Володимирової держави й стає підвалиною місцевого права й практики (пізнійше бачимо постанови київських князів в північних кодексах Руської Правди; одні й тіж правні норми повторяють ся в правних пам'ятках різних земель).

Се все були звязки більш моральні, культурні, вони не в силі були удержати Володимирову державу в формі міцно скон-

солідованого політичного тіла, але вони жили, відчували ся, мали свій вплив, і їх не можна легковажити; а в їх еволюції епохальне значінне має князюванне Володимира.

Дід Володимира наложив головою як звичайний Raubritter за свої „примучування“ в Деревській землі, „бьшеть бо яко волкъ въехищая и грабя“ (Іп. с. 35). Батько Володимира загинув, як лицар авантюрик в далеких походах, зіставивши пам'ять відірваного від ґрунту войовника-волоцюги. Володимир умирає в своїй столиці, й довідавши ся про його смерть, люде „снидошася бе-щисла и плакашася по немь, бояре акы заступника земли ихъ, убозия акы заступника и кормителя“ (с. 90). В сих трох моментах відбиваєть ся еволюція Руської держави в X в.; за князями-войовниками, що збивали свою державу силоміць, ударами свого кулака, прийшов князь, що заходивсь коло того, аби під сю будову підложити якісь культурні фундаменти. В тім його політичне значінне.

В книжній літературі зітала ся про Володимира пам'ять, головно як про апостола християнства, та про його християнські чесноти. Жерела свої й чужі зходять ся на тім погляді, що той колись роспустний поганець в високій мірі був перейнятий духом християнства, як релігії любови й милосердя. Почавши від Тітмара (що опираєть ся, правдоподібно, на руській опінії, принесеній в Німечину вояками, що ходили з Болеславом на Київ) і до літописної повісти або до Похвали Якова всі вони підносять сю сторону характера Володимира, при тім на рахунок сієї чесноти йдуть і ті пирри Володимира, котрих глибоше значінне пробував я вище виказати. „Кто исповѣсть многыя твоя мощныя милостыни и дивныя щедроты яже къ убогимъ творяше, къ сирымъ же и болящимъ“, кличе Іларіон, додаючи, що ті „щедроты и милостыня до нынѣ въ человекѣхъ поминаемы суть“, а літописна повість ближше знайомить нас із сими переказами: Володимир казав всім старцям і убогим приходити на княжий двір і брати собі всякі потрібні припаси й гроші, але що хорі й каліки не могли самі приходити на княжий двір, то він звелів возити возами всякий припас: хліб, мясо, рибу, всяку городину, мед і квас в бочках і питати, де є хорі й убогі, що не можуть ходити, та давати їм усе потрібне. Що дня, чи при князю чи без князя, уряджувавсь пир на дворі в „ґридниці“ для „бояр, гридей, соцьких, десятицьких і нарочитих мужів“, і не жаловано там нічого. Трапило ся, що дружина на підпитку почала відказовати на князя: „зло есть нашимъ головамъ, да (дав) намъ

ести древними лжицами, а не сребряними“, і Володимир казав задоволити їй сій забаганці, зробити срібні ложки, кажучи: сребром і золотом не здобуду дружини, а з дружиною здобуду їй золото й срібло: і дід, і батько мій здобув з дружиною золото й срібло (як бачимо, літописна повість кладе особливий на тиск на ласку Володимира до дружини — правдоподібно, се відгомін спеціально дружинної традиції).

При особливих нагодах споряжав Володимир пири для великої маси народу: на св'ято Спаса, на храм церкви в Василеві (виставленої на пам'ятку, як він вирятовавсь від Печенігів), Володимир робив великий пир, скликав бояр, посадників і „старійшин“ з усіх міст „и люди многы“, частував і обдаровував їх: на пир готували 300 перевар меду, убогим роздавано 300 гривен срібла; вісім день трівав сей празник, а по нім безпосередньо наступав на Пречисту храм у Києві — Десятинної церкви, й тут знову робив ся „празникъ свѣтель“ для „безчисленного множества народа“. „И тако по вся дѣта творяше“ Володимир.

Народня пам'ять ухопила найбільше сі Володимирові пири. В Володимировім ціклі, що переховавсь тепер у народа великоросійського та (в ф'рагментах) білоруського, але веде свій початок в головних основах, очевидно, с полудня, центром все виступає двір Володимира і на ньому „почестний пир“. Коло сього центра ґрупує той епос різні походи Володимирових „богатирів“, але в них сам Володимир відіграє зовсім пасивну ролю: він тільки пирує, тим часом як його „богатирі“ поносять всякі праці для Руської землі; хто зна — чи тут не переховала ся пам'ять про ті пізнійші роки Володимирового князювання, коли він передо всім віддавав ся внутрішній роботі, зложивши воєнні справи на синів і бояр.

ПРИМІТКИ.

До I глави. До с. 10 ¹⁾ Ближше означають границі ледівця на підставі матеріялу, зібраного Нікітіним, так: від верхів'я Висли на Овруч, звідти на Умань або Звенигородку, Креміщук, далі коло Полтави на північ до Козельська і Лихвина і знов на полудень до Острогоська й Роздорської стан. на Дону — Мушкетов Физическая геологія II с. 55, Армашевський Публичныя лекції по геології и исторії Києва, К., 1897, с. 10.

До с. 11 ¹⁾ Про київську нахідку див. Хв. Вовка Передісторичні знахідки на Кирилівській улиці в Києві, дві статі (Матеріяли до українсько-руської етнології т. I), також (коротенько) — Публичныя лекції по геології и исторії Києва проф. Армашевського й Антоновича 1897, с. 22; про нахідку в с. Шаповалівці — реферат Самоквасова в кн. Антропологическая выставка т. III, с. 338—9 (Іав'єстія общества люб. естествозн., антроп. и этнографіи т. XXXV); для полтавської — Труды III археологического с'їзда т. I, 1878, с. 147 і Уварова Археологія Россіи, Каменный в'ѣкъ, 1881, I с. 104; для подільських — Уварова ор. с. с. 111 (з околиці Камінця) і Труды VI археологич. с'їзда, I с. 95 (Студениця); для катеринославської — К. Мельникъ Каталогъ коллекціи А. Н. Поль въ Екатеринославѣ, I, 1893 с. 4 (Ковальська балка коло Кривого Рога, одначе деякі з річей тут зареєстрованих мусять належати до пізнійших часів, як політерована сокира-молоток (N 82) і спис з слідами політури — N 83). Крім сього є кілька нахідок менш певних або не досить докладно опублікованих; нпр. д. Самоквасов згадує ще про нахідку кістки мамута з слідами розбивання — Антропологическая выставка III, с. 338; д. Бурачков уважає палеолітичними нахідки на Дніпрі коло порогів Старокойдацького і Ненасицецького (Об'ясненіє къ археологической картѣ Новороссійскихъ губерній — Древности-Труды московскаго археологического общества т. XII, I (1888, с. 6) і т. и. але се все вимагає ближшої перевірки.

— ²⁾ Кельсієвъ — Палеолітичскіє кухонные остатки въ с. Костенкахъ Ворон. у. (Древности-Труды моск. археол. общества т. IX, II). Д. Поляков, що розпочав тут досліди перед д. Кельсієвим, уважав сі нахідки неолітичними — Антропологическая поїздка въ централь-

ную и восточную Росію, Записки Академіи Наукъ XXXVII, I, але в археології признано сі нахідки за палеолітичні — див. Уварова ор. с., мапу при т. II, Армашевського ор. с. с. 25 etc.

До с. 12 ¹⁾ Про чоловіка камяної культури й його побут див. Mortillet Le préhistorique antiquité de l' homme, Hoernes Die Urgeschichte des Menschen, Уваровъ Археологія Росіи т. I, Niederle Lidstvo v době předhistorické (російське виданне, доповнене, 1898 р.: Человѣчество въ доисторическія времена) і ин.

До с. 13 ¹⁾ Див.: Чтенія кiev. історичного товариства т. I с. 244 і далі — про печери, теж у Уварова ор. с. 276, в Трудах IV з'їзду т. I, і Публичнія лекції Антоновича і Армашевського с. 31—33. Частина неолітичних знаходок коло Кирилівської улиці (на ґрунті Зіваля) опублікована д. Вовком в згаданій вище статі, коротенько про них взагалі в Лекціях Антоновича і Армашевського с. 29—30 і в різних справозданнях, нпр. Записки Наук. тов. ім. Шевченка т. IX (Miscell.), Киевская Старина 1896, X, с. 27—9. Про иньші стації в околицях Кієва і по Дніпру — Археологическая карта Киевской губ. В. Антоновича, статі М. Біляшевського в Київській Старині 1890, III, 1891, III і Трудах VIII съїзда т. III, п-ні К. Мельник в Трудах IX съїзда т. II, Т. Кибальчича в Сборнику археолог. института т. III, Самоквасова в кн. Антропологическая выставка III (с. 339—40).

— ²⁾ Труды VI археол. съїзда т. I, с. 91—2, 95 (Подніістровє). Для Крыма — Уваров ор. с. I с. 282, II с. 144, Древности - Труды моск. арх. общ. XII, I (Мережковскій — Предварительныя изслѣдованія), графич. общества XVI, 2.

До с. 14 ¹⁾ Біляшевський — К. Старина 1890, IV, с. 11, кілька річей з Вишеньок опубліковано в катальогу колекції Поля — табл. I, тамже де що з с. Волоського (с. 11—3); Бобринскій Курганы и случайныя археологическія находки близъ м. Смѣлы I с. 122 (Юрєва гора), Zbiór wiadomości т. I—III, VI (статі Люби-Радзімінського — Сивки); Wiadomości archeologiczne т. III і IV (статі Осовского і Глогера) і Уварова II, 93 (Мощаниці); Самоквасов — Антропологическая выставка III, с. 339 (тут і про иньші стоянки по Десні); справоздання з реф. п. Мельник на IX з'їзді — К. Стар. 1893, IX, с. 58—9; відомости про українські стоянки взагалі зібрані по часті у De Baye Études sur l'archeologie de l' Ukraine (1895, відб. з L' Archeologie) с. 11.

— ²⁾ Ануцин — Къ древнѣйшей исторіи домашнихъ животныхъ въ Росіи, Труды VI съїзда т. I, особ. с. 20.

— ³⁾ Матеріяли до укр.-рус. етнології т. I с. 14.

До с. 15 ¹⁾ Про нахідки могил з фарбованими кістями на нашій території: Бобринскій ор. с. I с. 8 sq., II с. 39 sq., Скадовського Бѣло-

верское городище Херсонскаго у. — Труды VIII съезда т. III с. 90 sq., Кашпаръ Расконки кургановъ въ окрестностях Симферополя — Извѣстія Таврической уч. комисіи N 24, 1896, Отчетъ археологической комисіи за 1885 г. Чтенія кiev. іст. тов. т. III і IV (розкопки проф. Кнауера, Бесарабія), Древности Геродотовой Скиѣи II с. 278, Самоквасова Могилиныя древности Александров. у. Екатеринослав. губ. — Труды VI археол. съезда т. I, Еварницкаго Археологическаго раскопки — Мухина гора, Древности т. XI, III і в Трудах VIII съезда т. III с. 328—9). Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII с. 58 (Звенигород. пов.). Про червону краску див. у Бобринскаго Кургану близь м. Смѣлы т. I с. 58, II с. 59, Труды VIII арх. съезда т. III с. 91—2, Труды IX съезда т. II с. 108. Из зроблених спостережень виникає, що фарбою посилали чи мастили вже труп небіжчика: проф. Антонович в с. В. Кручі Полтавської губ. знайшов кістяк, у которого червона фарба лежала на глиняній замазці, котрою замазані були очи небіжчика. Зрештою такі фарбовані кости стрічають ся і в иньших краях — в Італії, Франції, навіть в Океанії.

До с. 15 ²⁾ Вишевичі і Глинниця Радомиського п., Жидовці Сквирського, Збранка Овручського п. — Антонович Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріали по археології Россіи, изд. Археологич. комисією) с. 21, 49—51, Йогож Археологическая Карта Кіевской губ. с. 58. Докладно описані тільки нахідки з Вишевич.

До с. 16 ¹⁾ Для могил з валками див. розкопки Люби-Радзимиńskiego, справоздання в Zbiór'i wiadomości do antropologii krajowej (т. I — Poszukiwania archeologiczne w powiecie Ostrogskim przez Głogera і L. Radziwińskiego, т. II — Wiadomości o nowych wykopaliskach w p. Ostrog., III — Dalsze poszukiwania archeolog.); результати, з численними ілюстраціями, зібрані в Трудах IX з'їзда т. II — Памятники каменнаго вѣка части зап. Волини. Здобуті з сих могил кости описав Коперніцкій в I і III томах Zbiór'a. Для пов. Камінецького див. Pułaski — Poszukiwania archeologiczne na Podolu rosyjskiem — Zbiór т. XIV.

— Про могили з скринями Kirkor — O grobach kamiennych na Podolu galicyjskiem в Zbiór'i wiadomości т. I, йогож Sprawozdanie z wycieczki w г. 1877, в т. II Zbiór'a. Про могили цегляні — реферати Оссовского під тит. Sprawozdanie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi в т. XIV (розд. 5), XV, XVI і XVIII т. Zbiór'a wiadomości do antropologii krajowej; що до його пояснення сеї культури грецькими впливами див. мою рецензію в Записках Н. Т. і. III. т. XII, бібліогр. с. 1—2.

До с. 16 *) Для антропології камяного віка зроблено у нас дуже не багато, і се не богате містить ся головню в працях Богданова (О черепкахъ каменнаго вѣка, найденныхъ въ Россіи — Антроп. выставка, IV, Человѣкъ каменнаго вѣка — при книзі Иностранцева Доисторическій человекъ Ладожскаго озера і статья *Quelle est la race ancienne de la Russie centrale* (Congres internac. à Moscou, I) та Коперніцкаго й Осовскаго — *Zbiór wiadomości, passim*.

До с. 17 ¹⁾ Див. нпр. мідяну сокиру (знайдену разом з бронзою) у Антоновича Археологическая карта Кіев. г. с. 77, звістку про мідяні ножі „серповидні“ і сокирки з Єлисаветградського пов. в Археологических извѣстіях 1895 с. 371; далі — більшими гніздами мідь виступає в басейні Дона: нахідки Задонського і Землянського пов. Воронізької губернії (скорняківські і скакунівські списи, сокири, долота) в москов. Историчнім музею (Показчик вид. 1893 р. с. 46—7 і 600, скакунівські нахідки записані тут бронзовими, але зовсім не виглядають на бронзу); особливо інтернасна скакунівська могила (ч. 2), де знайшлись самі кам'яні і мідяні вироби.

— ²⁾ Сей погляд висловив уже Воцель в *Abhandlungen der böhmischen Gesellschaft der Wis., VI Folge, т. III* і не раз він повторяв ся потім в більш або менш категоричній формі, див. нпр. *Kohn — Sadowski Die Handelstrassen der Griechen und Römer durch das Flüssgebiet der Oder, Weichsel, des Dnieper und Niemen с. XL—XLI*, Самоквасов — *Антропологическая выставка III с. 342—3* і ин. Тепер найбільш авторитетним і рішучим заступником сього погляда є проф. Антонович; на жаль, його реферати в сій справі в київськім історичнім товаристві і на виленськім з'їзді не надруковано, короткі резюме див. в Чтеніях київ. істор. тов. т. V с. 4—5, Труды IX з'їзда т. II протоколи с. 74—5 і справоздання з засідань д. Сторожева в петербурзькім Историческім Обзорѣнію 1894 р. В першій із згаданих рефератів проф. Антонович уважав подійпряньську бронзу останками по ордах, що переходили наші краї — Гунів, Аварів, Угрів; в другій він виводить її з торговельних зносин, зазначаючи дороги сих останніх; істнування бронзової культури він признає тільки на заході нашої території (за лінією Смотрича і зах. Буга) і на Чорноморю. Інший авторитетний знавець проф. Анучін (Труды IX з'їзда, *ib.* с. 75—6), модифікуючи погляди проф. Антоновича, з певними застереженнями признавав бронзову культуру в східній Європі в тім розумінню, що в певні часи бронза уживалась для всяких виробів більше ніж залізо, хоч би се й було відомо вже. Рішучим оборонцем української бронзової культури виступив др. Нідерле — рос. вид. (Человѣчество въ доистор. времена) с. 326 і далі; але його доводи апіорні й гіпотетичні. Чутки про сліди давньої експлоатації мідяної

руди у нас (Бурачкова Объяснительная записка — Древности Моск. общ. с. 12, Ястребова Обзоръніе древностей Херсонской губ. с. 28, Нідерле с. 108) до тепер не були ані трішки справджені, отже нема що про се й говорити.

До с. 17 ³) Про середньодунайську міцянну і бронзову культуру див. головню: Pulszky Die Kupferzeit in Ungarn, 1884, Undset Études sur l'âge du bronze de la Hongrie, 1880, Hampel Trouvailles de l'âge du bronze en Hongrie, 1886, йогож Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn, 2 вид. 1890 (тут видано звиш 1000 предметів, а долучений (с. 12—4) географічний показчик дає спроможність орієнтоватись спеціально в підкарпатській культурі); йогож: A bronzokor emelékei magyaronban, т. II — статистика 1892.

До с. 18 ⁴) Могили с. Гатного й Янкович — Труды III з'їзда т. I, протоколи с. 80 і далі та рисунки до них, Археологич. карта Київ. губ. с. 21.

— ²) Нпр. Zbiór wiadomości do antropol. kraj. XIII с. 34 і далі (тут особливо інтересно було б справдити гадку автора, що знайдені форми зроблені з місцевого каменя с. 47 і 50), Археол. карта Київ. губ. с. 47, Каталогъ колекції Поля с. 36, 40—1, Ястребов Обзоръніе древностей Херсонской губ. с. 28, Краткій указатель музея одесск. общества истории, 1892, с. 44, Російській историч. музей (московський) показчик 1893 р. с. 45 (колекція камяних форм з с. Кардашкинкі Тавр. губ., з над нижнього Дніпра), Aspelin Antiquités du Nord finno-ougrien, I додаток 1.

— ³) У Аспеліна I. с. I с. 47 (Dans la Russie méridionale on a trouvé des antiquités, qui, à coté de quelques formes locales, offrent le typ altaïouralien); пор. Каталогъ колекції Поля розд. II.

— ⁴) Могили с. Должика і Романовки в Київщині — Археологическая карта с. 57 і 68, декотрі могили Гермесової білзници і Вел. Білозерки — Забелін Історія русекой жизни I с. 617—8. Крім згаданих вище розвідок, про бронзу див. ще Археологічну карту Київщини Антоновича, пок. с. 14, де вичислені нахідки на території Київщини (з двадцять характерних нахідок), там же с. 57, 62, 68 текста; Каталогъ колекції Поля розд. II (найбогатша колекція української бронзи); Pułaski Wiadomości o dwu zabytkach bronzowych znal. na Podolu — Pamiętnik fizyograficzny, т. IX (про бронзові мечі з Поділя й Галичини); Рос. историческій музей показчик 1893 р. с. 67—8 і 599 (бронза з Харківщини, копії й оригінали), с. 363 (Катеринославщина), тамже, незаписана в показчику, нова колекція бронзових сокир з Полтавщини; Багалій в Київ. Старині 1890, III с. 475 (Харківщина); Ястребов оп. с. с. 11 (Херсонщина); Aspelin I, дод. I про українську бронзу (кілька річей з України).

До с. 19 ¹⁾ Головне: Ашикъ Воспорское царство, 1848, Antiquités du Bosphore Cimmérien, 1854, Древности Геродотовой Скиѣи т. II, 1873, Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. XII, Лаппо-Давилевскій і Мальмбергъ Курганъ Каргодеуашхъ (Матеріалы по археології Россіи N 13), загальне: Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. I і II.

— ²⁾ Древности Геродотовой Скиѣи т. I, Бобринскій — Курганы близь м. Сѣблы, II.

— ³⁾ Нпр. в иньших аксютинецьких розкопках див. Самоквасова Основанія хронологической классификаціи 1892 с. 28 і далі), або й Чортолицькій та Луговій могилі.

— ⁴⁾ Нпр. Дариевка, Аксютинці — Бобринскій ор. с. II, с. 128—9, 162 і далі.

До с. 20 ¹⁾ Древности Геродотовой Скиѣи т. I, статья Бера про черепи з Лугової могили (повторена з ріжними примітками в Archiv für Anthropologie 1877, і в статі Богданова); Бер поміряв 5 черепів (було 3 широких і 2 довгих); се і є властиво одинокий факт. Богданов у своїй розвідці О могилахъ скиѣосарматской эпохи въ Полтавской губерніи и о краіології Скиѣовъ (Антропологическая выставка, III і потім в Quelle est la race) респоряджав матеріалом з Посуля (аксютинецькі могили), себго з території, що на мій погляд лежала далеко за границями Скитиї; нічого дивного, що тут довгоголові рішучо переважають (10 довгоголових і 1 короткоголовий), навпаки — се факт дуже інтересний для розрізнення скитсько-сарматської культури від скитського народа; не зваживши на се, Богданов вивів хибно, що Скити були довгоголовою расою. Як видно з сього, про антропологічний тип Скитів можна говорити тільки дуже обережно: за мало матеріалу.

До с. 21 ¹⁾ История наукових студій над сими питаннями докладно представлена у О. Шрадера Sprachvergleichung und Urgeschichte (2 вид. 1890, Гна) с. 24 sq., с. 111 sq., також у Тейльора — С. I. Tylor The Origin of the Aryans, Лондон, 1889 (французький переклад Varigny 1895, російський 1897), розд. I, далі I. Schmidt — Die Urheimath der Indogermanen und das europäische Zahlssystem — Abhandlungen der Berliner Akademie, 1890, розд. I; літературу поодиноких питань див. теж у Крека Einleitung in die Slavische Literaturgeschichte (вид. 2, 1887, Грац) с. 4 sq., с. 50 sq.

До с. 22 ¹⁾ До таких виводів прийшли два такі першорядні історики культури як Ген (V. Hehn) Kulturpflanzen und Haustiere (вид. 5, Берлін, 1887) с. 14—8 і О. Шрадер ор. с. с² 2514 sq., його приймає й Тейльор в згаданій книжці (розд. 3, XII), з словянських учених вкажу на Нідерле — див. його останню працю О рѣvodu Slovanů (1896) с. 112—3. Иньші знов стоять по середині між сими скрайніми

поглядами; як на приклад уміркованого еkleктизму можна вказати на згадану працю Крека.

До с. 22 ²⁾ Вперше з важнішими аргументами за європейську правітчину виступив Бенфей в 1869 р., в передмові до *Wörterbuch der indogermanischen Grundsprache* Фіка. Найбільш солідно аргументовав теорію східноєвропейської правітчини Шрадер *Sprachvergleichung und Urgeschichte* ² с. 614 і далі (він кладе її на границі Європи й Азії, в степових просторах коло середньої Волги). Інші, приймаючи європейську правітчину, уміщали її в Німеччині як Гайтер (*Zur Entwicklungsgeschichte der Menschheit*, 1871), Куно (*Forschungen im Gebiete der alten Völkerkunde*, I), інші в землях середнього Дунаю як Томашек (*Kritik der ältesten Nachrichten über den skytischen Norden*), навіть Скандинавії як Пенка (*Origines Ariacae*, 1883, *Die Herkunft der Arier*, 1886, *Die Entstehung der arischen Rasse — Ausland*, 1891). Пенка, як перед ним Пеше (Pösche — *Die Arier*, 1888), пробує означити правітчину в антропологічного погляду: де могла витворитись біла раса; Пеше вказував на пинські болота і уважав сю білу расу альбіносами, Пенка виводить її з впливу вохкого і зимного клімату центральної й західної Європи, і звідти раса ся (біла і довгоголова) мала перейти в Скандинавію (*Die Entstehung*).

З інших новіших прихильників і оборонців європейської правітчини назву ще Ed. Meyer *Geschichte des Alterthums* (I с. 514), Rendall *The cradle of the Aryans*, 1889 (приймає погляди Пенки), Тейлора оп. с., Гекслі (*Huxley The Aryan question and the prehistoric man — Nineteenth Century*, 1890 — „сарматська“ правітчина), Фр. Мілера (його полеміка з Шмідтом в *Ausland*, 1891), Нідерле (*O původu Slovanů*, 1896, — на півночі, коло Балтійського моря), Уйфальві (*Ujfalvy Ch. Les Aryens au nord et au sud de l' Hindou-Kouch*, 1896 — студіюючи залюднення сієї азійської правітчини, приходить до виводу, що вона не могла бути в дійсности привітчиною (резюме про правітчину с. 431). З противників назву М. Мілера *Biographies of words and the home of the Aryas*, 1888, *Three lectures on the science of language*, 1889, van den Gheyn *L'origine européenne des Aryas*, 1889, Schmidt *Die Urheimath der Indogermanen*, 1890.

— ³⁾ Їх виказував Кремер, Гомель (*Die Namen den Säugethiere bei d. Südsem. Völkern*, 1879), потім Шмідт (*Die Urheimath*), однак з слабим успіхом, див. погляд самого Шмідта I. с. с. 9 і полеміку з ним Мілера в *Ausland*, 1891.

До с. 24 ¹⁾ Досить буде навести отсей реєстр з недавньої праці Нідерле (*O původu Slovanů* с. 48), де він дає перегляд цього питання: понайбільшій часті ототожнюють з арийським германський тип, особ-

ливо Німці: Poesche, Penka, Zuckerkandl, Wilser, з Французів de Lapouge, з Англіїдів Huxley, Sayce, Rendall, Rhys більш або менш рішучо приймають сю гадку. Короткоголовий „кельто-словянський“ тип проголосили за ядро Арийців Taylor, Hovelaque, Hervé, de Villenoisy, і сам Нідерле.

До с. 24 ¹⁾ Brugmann в Grundriss der vergleichenden Grammatik, Braunhofer в Urgeschichte der Arier, D' Arbois de Jubainville — Les premiers habitants de l' Europe, Гампель, Монтеліус, Нідерле — див. О рѣvodu Slovanů с. 118—119.

До с. 25 ²⁾ Перегляд питання — див. Schrader Sprachvergleichung² с. 68 і далі (тут схематичні рисунки), Krek Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, вид. 2, с. 66 і далі, Niederle О рѣvodu с. 28 і далі (тут і найновіша література).

До с. 26 ¹⁾ Див. напр. новіші курси: Krek Einleitung² s. 216, Schieman — Russland, Polen und Livland I с. 11, M. Denis — L' Europe orientale: Slaves, Lithuaniens, Hongrois в Histoire générale вид. Lavisse et Rambaud, I с. 689.

— ²⁾ Славяне мають імя півня (куръ — півень, курка) осібно від литовського, а що півень стає в грецькій літературі відомим з VI в. (як думають — від Персів), то й виводять, що в V в., коли ся птиця могла через Греків стати відомою у Словян, вони вже жили осібно від литовських народів житєм, відділення було довершеним фактом. Сю гадку підніс Ген — Kulturpflanzen⁵ с. 270, і вона була прийнята иньшими дослідниками; та не кажучи вже, що на однім імені годі збудувати таку важну теорію, сам Ген признав (с. 268), що нема ніяких вказівок — звідки (а тим самим — і коли) півень перейшов до Словян; а що вони стояли довго в безпосередній стичности з Іранцями, і славянське імя не стоїть в звязку з грецьким, то й ціла теорія переходу півня до Словян від Греків не має опертя. Про иньшу теорію Fierlinger'a, що теж на основі одинокого і неясного факта доводив існування нерозірваного спільного звязку Словян і Литви в V в. — див. Niederle О рѣvodu с. 122—3.

— ³⁾ Про спільний-словесний запас і культурний стан „північно-східної“ і потім словянсько-литовської групи — див. Fick Vergl. Wörterbuch der indogerm. Sprachen, I. Schmidt Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogerm. Sprachen, C. Förstemann Sprachlichnaturhistorisches, R. Hassenkamp Über den Zusammenhang der lettoslavischen und germanischen Sprachen, A. Brückner Die slavischen Fremdvörter im Littauischen, Schieman Russland etc. Про сю літературу див. Шрадер² с. 80—5, Krek Einleitung² с. 89, 96. Є тут багато в основі суперечного, а для словянсько-литовських відносин зроб-

лено ще дуже мало; тож не входжу в справу, тим більше що нам важ-
нійший культурний стан прасловянський, про котрий будемо говорити
ниже (розд. III).

До с. 27 ¹⁾ Ptolemaei III 5; аналіз його відомостей — Müllenhof
Deutsche Altertumskunde II, с. 17 і далі. Оборонні ріжних „словян-
ських“ теорій (про них нижче) відносять, що Германія має географічне,
а не етнографічне значіння, як і Сарматія; але діло в тім, що в сій
часті „Германії“ Птолемей вичисляє ряд народів, котрі трудно не при-
знати за германські.

— ²⁾ Коли деякі німецькі учені протягають осаді Готів до моря
(напр. Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwanderung I, с. 145),
то роблять се тільки з здогаду, що Готи були обізнані з морем. Згадку
Piteasa про Готів (Gutones — у Плінія XXXVII § 35) Міленгоф по-
правив на Teutones — Deut. Altertumskunde I. с. 479, і се прийнято
в науці.

До с. 28 ¹⁾ Див. у Міленгофа I. с.

— ²⁾ Се робить Міленгоф, думаючи, що Венеди опинились на
північ від Готів тому, що забракло їм місця на сході, — аргумент, що
відпаде при погляді хоч би на долучену до його-ж книги мапу Птоле-
меевої Сарматії. Його гадку приймають і иньші, напр. Реслер Zeitpunkt
der Slavischen Ansiedlung с. 80.

— ³⁾ В Σουλχουσι — Βουλχουσι бачили польських Полян, ще частійше
в Ставанах „Славян“ (Шафарик I, 10, 7 і багато иньших) — против
сього див. Müllenhof op. с. с. 21, Krek² op. с. с. 293; Вельтів — Ουέλτις
Міленгоф (II с. 25) поправляв на Λετοβίαι і т. п.

— Для історії колонізації був би дуже важним фактом підне-
сене лінгвістами (Томсеном, Альквістом) спостереження, що в найдав-
нійші часи Фини стикались (десь значить коло Балтійського моря) з гот-
ськими й литовськими народами і аж пізнійше по розділі на свої го-
ловні галузи — західню й східню, стріли ся з Слов'янами — див. Thom-
sen Über den Einfluss der germanischen Sprachen auf die finnisch-
lappischen, Aspelin La Rosomonorum gens et le Ruotsi. Одначе ці
спостереження треба-б ще докладнійше й ріжностороннійше перевірити
й освітити, щоб на їх основі реконструувати колонізаційні відносини
перед великою міграцією (се готська реценція признаєть ся старшою
від готської мови Ульфіли, значить належить до часів перед готською мі-
грацією, і тоді готська й литовська колонізація мала-б іти клином
між финською й слов'янською).

До с. 29 ¹⁾ Барсов Географія Начальной лѣтописи с. 74 і далі,
258—9; пор. нову працю проф. Голубовского Історія Смоленской землі
с. 31 і далі.

До с. 29 ²⁾ Див. резюме А. Богданова — Антропологическая Выставка т. IV, I, с. 141—2; границі розпросторення довгологового типа зістають ся не вислідженими.

До с. 30 ¹⁾ Вже Надеждін вказував неславянські елементи на північ від Припети — Опыт географіи русскаго міра, за ним пішов Барсов Географія² с. 74 і далі. Пробували їх ще недавно вирізнити — Филевичъ Історія древней Руси с. 123 і далі і Кочубинській Територія доисторической Литвы Журналъ Мин. Нар. Просв. 1897, I с. 62, 78; на жаль якихось певних результатів єї праці не дати, й ми й досі маємо лише натяки (див. рецензії в Записках т. XVIII і XXI).

— ²⁾ Його в головнім стрічаємо вже у Суровецкого (Śledzenie początku narodów słowiańskich — (Dziela вид. Туровского с. 382) і потім у Шафарика Slov. starožit. I, 10 § 1, з новіших нпр. згадаю: Roesler Zeitpunkt der Slavischen Ansiedelung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie, hist.-phil. Cl. т. 73 с. 19), Hunfalvy Ethnographie von Ungarn с. 91, Krek² с. 256, Müllenhof op. с. II, с. 89, Rački Biela Hrvatska i Biela Srbija — Rad jugoslav. Akad. т. LII с. 187—7, Schiemann op. с. I с. 12, Lavisse et Rambaud op. с. I, с. 689, Niederle O původu с. 122—3. Відміни в поодиноких поглядах головно такі: деякі на сході прасловянську територію протягають в район верхньої Волги й Дону, інші, розширяючи прасловянську територію на північний схід, ограничують на полудневім заході, віддаючи басейн Дона Туркам; деякі протягають словянські границі далі на захід — на вододіл Висли й Одера. Від розширення на схід повздержують мене ті несловянські хорографічні елементи, хоч можливість такого розширення не можна категорично заперечити; західню границю ставить Птолемей. Не вважаю потрібним застановлятись на інших, ненаукових і фантастичних вже розширеннях словянської території в різних теоріях, що уважали Словян тубильцями в Германії, на Балканах і т. и. Одиною підставою (коли се можна назвати підставою) для них служила тожність або подібність імен; таким чином до Словян зачислялись нпр. Венети італійські і арморіцькі; за тим ішло накручування на словянське різних чужих імен, на пр. Свевів = Свевів = Словян, Семнони = Ziemianie і т. и. Огляд сих теорій і їх літератури у Крека² с. 313—6. Пробі — підперти єї теорії далеко ранішого словянського розселення на заході археологічними доказами, особливо у геських археологів, не мають значіння, бо єї докази самі потребують доказів; див. нпр. працю Нідерле, рос. вид. — Человѣчество с. 320 і далі, 418 і далі, й мою рецензію в Записках т. XXVI. З новіших праць сього напруму до нашої історії ближше валежать: численні студії многозаслуженого нашого земляка Ом. Партицького, зведені в його „Старинній історії Галичини“,

т. I, 1894, Самоквасова — Исследованія по исторіи русскаго права, I—II (1896—7), Филевича Исторія древней Руси, т. I, 1896 (про них Записки т. V і XVIII).

До с. 30 ³⁾ Надеждін ор. с., Барсов Географія² с. 73, пор. недавно Ист. древней Руси Филевича I ст. 98 і далі.

— ⁴⁾ Цайс (с. 67) об'ясняв з гот. *vinja* = пасовище, лука, осадники на лугах, се об'ясненне (прийняте нпр. Реслером ор. с. с. 78, Дені с. 691) наводять ся і тими, що не уважають його справедливим (Крек² с. 253, Schiemann I с. 18) за браком ліпшого. Є ще об'ясненне з словянського *vet*, *vъщи* — більший, отже „велетні“ — нпр. Первольф в *Archiv für sl. Philologie* IV. 65, наш Партицький в Ділі 1892 ч. 142 і ин.

До с. 31 ¹⁾ Так думали вже Добровский і Шлецер, потім Шафарик I. 7. 15, Цайс с. 67 (обережно), Крек² с. 250, 252. Етимологія слова Серб неясна, див. про неї екскурсе у Крека² с. 248 і далі. Про тотожність Сербі = *Σποροι* = *Spali*, що припускали декотрі, див. низше. Зауважу ще, що з словом Серб ставить ся в звязок наше себр, сябр = спільник в господарстві.

— Словян від слово виводив Коляр. Против нього Добровский (*Čas. Čes. Mus.* 1827, I. 83) Шафарик (II с. 25, 8), недавно ще Крек² с. 300 підносили, що наросток *енин* вказує на місцевість, має географічний початок; та ледво чи можно се остро брати; пригадаю хоч би народню форму: Нѣмчин замісь Нѣмецъ. Инші виводи не дорівнюють в правдоподібности Коляровому.

— ²⁾ Про них див. у *Niederle O původu Slovanů*, с. 122—3.

— ³⁾ На значенне територіяльного віддалення для відріжнення типів недавно в славистиці справедливо звернув увагу Нідерле ор. с.

— ⁴⁾ Справедлива взагалі увага Бругмана (*Grundriss der vergl. Grammatik der indogerm. Sprachen* I с. 2): не можна собі й уявити мови якоїсь більшої народньої маси, що має за собою довший процес розвою, аби вона була без диялектчних відмін, — як і гадка, з цілою виразністю висловлена Дельбріком, що теорія одностайного праязика (арійського, але можна однаково сказати і про прасловянський) — се фікція, бо нім він сформуєть ся остаточно, має вже в собі зародки розкладу.

До с. 32 ¹⁾ Пор. Крек² 328.

— ²⁾ J. Schmidt, *Zur Geschichte des indogerm. Vocalismus* II с. 198. Останніми днями сей погляд ще раз рішучо підпер В. Ягіч (*Einige Streitfragen* — *Archiv* XX с. 22): *Diese Abläugnung* (Лескіна) *eines ursächlichen Zusammenhangs zwischen den Siedelungsverhältnissen in der Urheimath und den späteren halte ich für unbegründet. Nach dem eigenthümlichen herdenartigen Charakter der sla-*

vischen Völkerwanderung scheint mir das spätere erweiterte Bild der slavischen Verbreitung über Central- und Südeuropa den vorgeschichtlichen Mikrokosmos ziemlich genau wiederzuspiegeln.

До с. 34 ¹⁾ Супроти побільшення слідів фінікійства у декотрих старших і новіших письменників (Movers Die Phoenizier, 1841, II 2 (с. 304—8), Schmülling Der phöenizische Handel in den griechischen Gewässern) порівняти впр. погляди Ед. Маєра Geschichte des Alterthums I. 233, Бірхнера Die Besiedelung der Küsten des Schw. Meeres 31—2. Що до Карийців то як на дві крайності можна вказати на Бірхнера op. с. с. 33 і далі і Наймана Die Hellenen in Skythenl. с. 340 ¹⁾, або Моверса I. с.

— ²⁾ Грецькі оселі північного берега Чорного моря мають велику літературу, з котрої вичислимо тільки дещо важіше або новіше.

Загальні: монографія Бека в II т. Corpus inscriptionum Graecorum (розд. XI), Forbiger Lehrbuch der alten Geographie (вид. 2, 1877), Koehler Gesammelte Schriften I—II, 1850, Уваров Изслѣдованія о древностяхъ южной Россіи, 1851, (теж по французьки 1855), Кене Описаніе музеума кн. В. Кочубея I—II (теж по французьки 1857), Thirion De civitatibus quae a Graecis in Chersoneso Thaurica conditae fuerunt, 1884, Bürchner Die Besiedelung der Küsten des Schwarzen Meeres durch die Milesier, 1884, Mommsen Römische Geschichte т. V гл. VII, E. Meyer Geschichte Alterthums II § 286—9, 419 Толстой і Кондаков Русскія древности т. I.

Спеціальні — Для Тіри: Беккера Гражданскій бытъ Тиритовъ, 1849, Брун — Черноморье т. I.

Для Ольбії — Латисев Изслѣдованія объ исторіи и государственномъ строѣ Ольвіи, 1887.

Для Херсонеса: Кене Изслѣдованія объ исторіи и древностяхъ Херсониса Тавр., 1848, Becker Die Herakleotische Halbinsel, 1856, Rambaud L'empire grec au X siècle — Constantin Porphyrogénète, 1870, ескуре про Херсонес с. 484 і далі Брун — Черноморье т. I; Мансветовъ — Историческое описаніе древняго Херсониса 1872, Латисев — Эпиграфическія даннія о государственномъ устройствѣ Херсониса Таврич. Ж. М. Н. П. 1884, VI, Толстой і Кондаков Русскія древности т. IV, статі Мальмберга і Орешнікова про розкопки 1888 і 1889 р. в Матеріалахъ по археол. Россіи N 7, Берте Делагард Надпись времени императора Зенона, въ связи съ отрывками изъ исторіи Херсонеса — Записки одесского историчного товариства т. XVI і йогож Раскопки Херсонеса, 1893 (Матеріалы по археології Россіи изд. археол. ком. N 12).

Для Пантикапея і Боспорського царства: Спасский Босфоръ Киммерійскій, 1846, Ашк Воспорское царство, 1847, Antiquités du Bosphore

Cimmérien, 1854, Грігорев в збірнику Россія и Азія, Орешніков Босфоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ 1884, монографія Латішева на вступі II т. *Inscriptiones* (1890), Мельніков-Разведенков Воспоръ Киммерійскій въ эпоху Спартокидовъ, 1896 (Сборникъ для изученія мѣстностей и племенъ Кавказа т. XXI).

Для Тамани спеціально: Герц Археологическая топографія Таманскаго полуострова — Труды моск. археол. общ. т. II, Забелін Обьясненіе Страбоновыхъ свидѣтельствъ о мѣстностяхъ Воспора Ким. — Труды III археол. з'їзда т. II, Паначовний Стародавні грецькі кольонії боспорські в межах теп. Кубанської области — Записки Н. товариства і. Шевченка т. II.

Для Танаіса — Леонтьев в Прописях т. IV, Отчет археол. ком. з 1870—1 р.

Епіграфічний матеріал зібрав Латішев в *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, I—II, 1885—90, і додатки: Грецькія и латинскія надписи, найденныя въ 1889—91 г., теж з 1892—4 р. (обидва в Матеріялах по археолог. Россії 1892 і 1894), Сборникъ греческихъ надписей христiанскихъ временъ, 1896. Тексти грецькихъ авторів для нашего побережа зібрані у Латішева Извѣстія древнихъ писателей о Скиѣи и Кавказѣ (вийшло два випуски). Нумізматичний матеріал найповніше зібраний у Бурачкова Общій каталогъ монетъ, принадлежащихъ эллиническимъ колоніямъ на сѣверномъ берегу Чернаго моря, 1884, новіше — Подшиваловъ Монеты царей Босфора киммерійскаго в Запискахъ одеського історичного товариства т. XV. В тихже Запискахъ взагалі містить ся маса дрібнихъ розвідок і матеріалів до історії грецькихъ кольоній нашего побережа; теж і в трудахъ VI археол. з'їзда. Дрібніша бібліографія для Крима див. в показчику Маркевича *Taurica*, I—II, для кавказького побережа — в давнійшій праці Міансарова *Bibliographia caucasica et transcaucasica*, 1874.

До с. 35 ¹⁾ Appian у Евстатія 549.

— ²⁾ Моммзен *Römische Geschichte* V с. 217—8.

— ³⁾ Див. розвідку фон Штерна в XVI т. одеськихъ Записокъ.

До с. 36 ³⁾ Перегляд сього питання у Латішева ор. с. гл. III.

До с. 37 Аналіз варварськихъ імен написей нашего побережа дав В. Мілер в розвідці: Эпиграфическіе слѣды иранства на югѣ Россії — Ж. М. Н. II. 1886, IX, теж коротше в т. III Осетинскихъ этюдів.

До с. 38 ¹⁾ Meyer *Geschichte des Königreichs Pontos*, 1879, с. 91, Латішов Ольвія с. 131—2, *Inscriptiones* II, с. XXIX, Niese — *Rheinisches Museum* 1887 р. 559 sq.

— ²⁾ Детайлічвий історично-топографічний коментар до цієї написи в Запискахъ одеськ. тов. т. XII.

До с. 38 Справа увільнення Херсонеса від боспорських царів і його відносини до Рима дуже суперечна і має ще багато неясного. Страбон кілька разів (VII. 4. 3, VII. 4. 7) зовсім виразно говорить, що тоді — себ то в 1-ій чверті I в. по Хр. — Херсонес ще належав до Боспора. Ся звістка уважаєть ся звичайно хибною, слідом за Беком (*Corpus Inscr. graec.* II с. 89), що прийняв херсонеську еру (24/5 р., як тепер читають, або 36 р. перед Хр. як прийняв Бек на основі инакшого відчитання написи) за час, коли Херсонес дістав *ἐλευθερία* від Римлян і увільнив ся від Боспору. Найранійшу звістку про *ἐλευθερία* Херсонеса маємо у Плінія *Hist. nat.* IV. 12 (26), але в херсонеській написи *Inscr. I N 199* з II в. по Хр. знов іде мова про посольство до імператора для осягнення свободи — *ὕπερ τᾶς ἐλευθερίας*. З того всього виходить, що в відносинах Херсонеса до Рима були певні відміни, більші і менші права. Літературу сього питання і перегляд його дає згадана стаття Берте Делагард Надпись времени императора Зенона (на сій написи оперті рахунки Херсонеської ери, видана вона найліпше Юртевічом в одеських Записках т. XVI).

До с. 39 ¹⁾ Див. Момзена *Röm. Gesch.* V. с. 291.

— ²⁾ *Nicephorus ed. de Boor* p. 45, *Theophanes ed. de Boor* I p. 379.

— ³⁾ Константин *De adm.* 42 се кладе на часи імп. Теофіля, проти сього датовання див. Успенского Византійскія владѣнія на сѣверномъ берегу Чернаго моря К. Ст. 1889, V. Херсонеський стратіг згадуєть ся вперше з нагоди повстання за імп. Льва *Continuator Theophanis* — імп. Лев гл. 10, *Амартол* вид. Муральта 774—5 (під 892 р.).

— ⁴⁾ *Theiner Monumenta Poloniae et Lituaniae* I ст. 457.

⁵⁾ *Tatariae descriptio*, 1595, Витяги див. в одеських Записках т. VI с. 341—2.

До ст. 40 ¹⁾ Проти Лептіна § 33.

— ²⁾ Діодор XII. 31. 1; він взагалі подає в літературних джерел найбільшу суму відомостей для старших часів історії Боспора (кн. XII—XX); витяги в збірнику Латішева II с. 473 і далі.

До с. 41 ¹⁾ Страбон VII. 4. 6, Демостен проти Лептіна § 33, про се місце див. примітку Перро в *Revue historique* 1877, IV с. 53: він думає, що се не був дарунок. Див. ще мову Ісократу *Трапезитикός* 57. Див. ще досить загальну звістку з I в. по Хр. (за Нерона) про великий привіз хліба до Рима — відай з Криму *Mommsen Römische Geschichte* V с. 198.

До с. 42 ¹⁾ *Malalas ed. Bonn.* 431, *Theophanes ed. de Boor* I p. 175, *Procopii De bello Persico* I. 12, *De b. G.* IV. 5, *De aedif.* III. 7.

— ²⁾ *Nicephorus ed. de Boor* p. 40—1, *Theophanes ed. de Boor* I p. 373.

До с. 42 ⁴⁾ Corpus inscr. Graec. N 8740. Про умову в Генуєю див. Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 226 і далі.

До с. 43 ¹⁾ Про понтийську торгівлю див. коротку студію Прелера Über die Bedeutung des Schwarzen Meeres für den Handel und Verkehr den alten Welt — Ausgewählte Aufsätze, herausg. von Köhler, 1864; спеціально про рибний промисел: Köhler Τάριχος ou recherches sur l'histoire et sur les antiquités des pêcheries de la Russie méridionale (Nouveaux mémoires de l' Acad. de St. Petersburg, VI s. v. I), теж Bonnel Beiträge zur Alterthumskunde Russlands I с. 97—9, де вказана і новіша література. Про хлібну торгівлю — многословна розвідка G. Perrot La commerce des céréales en Attique au IV siècle avant notre ère — Athènes et le royaume du Bosphore Cimmerien, Revue historique, 1877, IV, Мищенко Торговля сношенія Аенської республіки съ царями Босфора — (київські) Университ. Извѣстія, 1878, теж у Латішева Ольвія гл. I. Чорноморської торгівлі дотикаєть ся почасти звітна праця Садовського Drogi handlowe, звичайно в німецькім перекладі Кона: Die Handelsstrassen der Griechen und Römer durch das Flussgebiet der Oder, Weichsel, des Dniepr und Niemen an die Gestade des Baltischen Meeres (1877), але ся книжка взагалі низша своєї репутації, має багато довольностей і баламуцтв. Спеціально звітна находка коло Шубина в Зах. Пруссії ніби то ольвійських монет, що давала підвалину до виводів про торговельні зносини Ольвії з Балтійським побережем, тратить своє значінне супроти новіших означень тих монет, що то мовляв не ольвійські, а атенські — див. Lissauer Die prä-historische Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete, 1887, с. 57 і 73.

До с. 44 ¹⁾ Сі ручки описувались Бекером і Юргевичом в ряді статей — Mélanges Gréco-Romaines I, Записки одеського історичного тов. V, VII, XI, XV, XVIII; вони мають увійти в III т. Inscriptions.

До с. 45 ¹⁾ νόσφι ἐφ' ἰπποπόλων Θρηκῶν καθορώμενος αἶψα
Μυσῶν τ' ἀρχεμάχων καὶ ἀγαθῶν ἱππηρολογῶν
γλαυτοφάγων ἀβίων τε δικαιοτάτων τ' ἀνθρώπων.

До с. 46 ¹⁾ Див. спеціальні розвідки Турне (Tournier De Aristeia Proconesio, 1863) і Томашка (W. Tomaschek — Kritik der ältesten Nachrichten über den Skytischen Norden I. Über das Arimaspsische Gedicht des Aristeas — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 116 с. 478). Івнші, скептичніше приймаючи відомости Арістея, й самий вік його посувають на перед — на VI в.

— ²⁾ Про се спеціальна стаття Миценка — К. Старина 1886. VI.

— ³⁾ Скептичні погляди найшли собі недавніми часами речника в англ. Сейсі, в його праці The ancient Empires of the East;

оборону Геродота взяв на себе проти його закидів проф. Мищенко в кількох розвідках, головню Не въ мѣру строгій судъ надъ Геродотомъ (передруковано в т. II його перекладу Геродота — вид. 2, 1888 р. Об'ясненне Геродотових звісток про Скитию і взагалі скитське питання має цілу літературу, назвемо лише важнїйше: Zeuss Die Deutschen und die Nachbarstämme (1837), Ukert Geographie der Griechen und Römer, III. 2 — Skythien (1846); Neumann Die Hellenen in Skythenlande (1855), Древности Геродотовой Скиѣи, т. I і II, 1865 і 1873, Забѣлинъ Исторія русской жизни I, 1876, Fligier Zur Skythenfrage, 1878 (Wiener anthrop. Mitth.), Брунъ — в збірнику Черноморье I—II (1879- 1880), Bonnell Beiträge zur Alterthumskunde Russlands (1882), Самоквасовъ Исторія русскаго права вид. 1884, II (в вид. 1888 р. т. I), Mair Das Land der Skythen bei Herodot (Saaz, 1855), Лаппо-Данилевскій Скиѣскія древности, 1887 (Записки петерб. археологич. общества т. IV), Миллеръ — Осетинскіе этюды III (ескуре II), Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden — Sitzungsberichte der Wiener Ak. т. 116 і 117, Fressl Die Skythen—Sauen, der Ur-vater der Germanen, Толстой і Кондаковъ Русскія древности т. II (1889), Krauth Das Skythenland nach Herodotos (Neue Jahrbücher für Phil., 1890, I), Мищенко — статі в Ж. М. Н. II. 1896 кв. V і XII. В нашій літературі про Скитів написав багато неб. О. Партицький, але в словянського становища (Велика Словянська держава перед двома тисячами лїт, 1889, Старинна історія Галичини, 1894).

До с. 47 ¹⁾ Траками уважав їх ще Аделюг Mithridates II. 163; з новїйшого див. статью Томашка Über das Arimaspsische Gedicht с. 776—7, теж доводив в своїм рефераті на IX з'їзді проф. Маркевич, але в друкованім ся теза не поставлена виразно (Труди т. I).

До с. 48 Замість Βασιλῆροι проєктовано читати Βαροιλῆροι і звязувано се з Барсиліями, Βαρζιλῆζ, звістною нам в гуньско-хозарських часах; але і поправка ризиковна, і сей звязок при загальнім руху Скитів на захід непевний.

До с. 49 ¹⁾ У т. зв. Скїмна (що цитує тут Ефора (IV в.)) натомість є Карпиди — тому дехто (от як Томашек недавно — Sitzungsberichte 128 с. 108) звязує сей нарід з карпатськими Карпами, але се очевидно тільки помилка Ефора в передачі Геродотової звістки.

— ²⁾ Див. ще замітку Люперсолського в Трудах VI арх. з'їзда с. 41: він хоче відрізняти еленізованих Скитів Каліпідів і барбарізованих Еленів — Μιζέλληρες.

До с. 50 ¹⁾ Авхети (Auchetae, Euchetae) і Котієри у Плінія VI. 7 17, що при тїм покликуєть ся на звістки генерала III в. Демодама; виступають вони на далекім сході; Найман (108—9), Міленгоф (III с. 23)

уважали їх тими Скитами, що зістались на своїх початкових кочовищах. Знов иньші Авхети (IV. 12) виступають коло Гіпаніса.

До с. 50 ²⁾ До монгольської раси зачисляли Скитів нпр. Нібур, Бек, Найман — головна праця сього напрямку, його скритикував Шіфнер в *Mélanges asiatiques* петерб. академії 1856 т. II і Мілер Осетинські этюды т. III. Мішаною людністю уважали їх Фр. Мілер, Вамбери, Мищенко, Латишев і сам Мілер по часті. Іранський початок Скитів докладно доводив вже Цайс -- *Die Deutschen und die Nachbarstämme* с. 285 sq., головню етнологічними подібностями. Лінгвістичний звязок Скитів з Іранцями доведений був докладно працею Міленгофа *Über Herkunft und Sprache der pontischen Skythen und Sarmaten* — *Monatsberichte der Berliner Akademie* 1866 (передруковано з додатками в т. III його *Deutsche Alterthumskunde*, виказ іранських слів див. на с. 122); дальшим важним придбаннем для сєї справи були праці московського професора В. Мілера, що виходив з спеціальних студій над Осетинами, се Осетинські этюды т. III, 1887, Эпиграфическіє слѣды иранства на югѣ Россіи Журналъ Мин. Нар. Просв. 1886, IX (в скороченню увійшла в Осет. эт.) і йогож етнологічна студія: Черты старины въ преданіяхъ и бытѣ Осетинъ *ibid.* 1882, VIII; сам Мілер одначе уважає Іранцями напевно тільки Сарматів і західніх, оселих Скитів, а східніх кочових відділяє від них, хоч всі докази їх урало-алтайства і признає не стійними. Факти з історії культури і штуки піднесено в згаданій праці Толстого і Кондакова т. II. Далі мушу згадати цитовану вже вище розвідку Томашка *Kritik der ältesten Nachrichten ü. Skytischen Norden* і йогож статю в *Ausland*, 1883 ч. 36 та *Soltau Zur Erklärung der Sprache der Skythen*, Berlin, 1887. На іранськїм ґрунті стоять нпр. нові загальні курси — Шімана *Russland, Polen und Livland I*, Denis у *Lavissee et Rambaud Histoire Générale I*, Meyer *Geschichte des Alterthums*, I, etc.

До с. 51 ¹⁾ Про фінсько-іранські (і особливо — осетинські) стичности — див. Шрадера *Sprachvergleichung* с. 295 і *passim*, Мілер Осет. этюды III с. 11—3, Штакельберг — Іранофінськія лексикальня отношенія (Восточныя древности, I), *Tomaschek Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden II* (*Sitzungsberichte* т. 117 с. 23) і праці фіннологів: *Aspelin De la civilisation préhistorique des peuples permiens*, *Setälä Ueber d vorfinnischen Vokalismus* (*Journal de la société Finno-ougrienne*, XIV), Смирновъ — Мордва, фінські праці Павонена і Віхмана по прафінській культурі — результати їх (а друга — ціла в перекладі) подані А. Погодіним в *Ж. М. Н. П.* 1897, VI. Про колишнє роспросторенне далеко на північ д. Мілер знайшов деякі згадки і в осетинських переказах — Черты старины с. 195.

До с. 53 ¹⁾ Corpus inscrip. Graec. N 6013 *Θεα Σηλ. Οικοκυρα και Απολλωνω Οικοκυρα Μιφρα Μ. Ουλπιος Πλοκαμος Νεωκορος ανεθ.*, див. Zeuss op. с. 289, Толстой и Кондаковъ Русскія древности II с. 44, Müllenhof III с. 121. Про культ скитський взагалі див. особливо у Цайса I. с., Бонеля с. 326 sq. і Толстого й Кондакова op. с., де він порівнюєть ся з іранським; у Наймана op. с. с. 243 sq., де він порівнюєть ся з монгольським. Проти перецінювання значіння таких подібностей можна повторити лише слова самого Неймана: Dieses Beispiel mag lehren, wie bedenklich es ist, aus allgemeinen Angaben über den religiösen Glauben eines Volkes Schlüsse auf seine Verwandtschaft mit anderen Nationen zu ziehen (p. 245).

— ²⁾ До с. 54 ¹⁾ Паралелі до сього звичая у ріжних примітивних народів див. у Мищенко К. Ст. 1884, V с. 66.

— ²⁾ Про скитські могили див. вчислені вище (с. 347) праці Ашіка, Древности Геродотовой Скиѳиѳ, Толстой и Кондаковъ II, Лаппо-Данилевский і Мальмберг op. с.

До с. 55 ¹⁾ Zeuss op. с. с. 278 (так само як і Агатирсів), недавно Мищенко в Ж. М. Н. II. 1896 XII.

— ²⁾ Такого погляда, пущеного в курс Шафариком (I § 10. 2), тримають ся з новііших напр. О. Шрадер op. с. 618, Лескін (див. у Шрадера I. с.), Міленгоф op. с. III с. 17. Нідерле с. 79, Томашек в своїй розвідці Kritik der ältesten Nachrichten über skythischen Norden (Sitzungsberichte т. 117 с. 3) висловляєть ся: Die Gleichheit der Neuren mit den späteren Slowenen wird jetzt allgemein annerkannt. In der That hat diese Ansicht alles für sich.

До с. 56 ¹⁾ Herod. IV. 106. Деякі подробиці, що додає про Андрoфaгів Iciron (у Мілера Fragm. h. gr. IV) перенесені на них з Геродотового оповідання про Скитів.

— ²⁾ Ἀράδοχοι, σκυθικὸν ἔθνος, Ἑλλάδικος ἐν Εὐρωπικαῖς — Стефан Византийський sub voce.

До с. 57 ¹⁾ Осетинський словарь еп. Евгенія, пор. Мілер Осетинскіє этюды III с. 79.

— ³⁾ Шафарик I § 10. 3—4 (за Осоліньским, Wiadomości historyczno-krytyczne II. 487—494), Mair Das Land der Skythen, Шрадер Sprachvergleichung² с. 619 (за Лескіном), Нідерле с. 79.

До с. 58 ¹⁾ Скіляк — у Мілера Geographi gr. minores I fr. 68, тамже в долученім атлясі таб. V; відомости сї кладуть на другу половину IV в. Про державу Атея — Justini Hist. Philipp. IX. 2, Strabo VII с. 3. 18 (p. 307), Арістокрит у Климента Stromata V. 31, Frontini Strateg. II. 4. 20.

— ²⁾ Diodori XIX. 73.

До с. 59 ¹⁾ Strabo III с. 7. 13. 17; XI с. 2. 1, Ovidii Tristia i Ex Ponto passim, Dionis Chrysost. V. II р. 48—51 ed. Dindorf.

— ²⁾ Müllenhof Deutsche Alterthumskunde III. 41.

До с. 60 ¹⁾ Strabo VII. 4. 3 і 7, Inscriptiones Pontus Euxini I N 185 (декрет Діофанта).

— ²⁾ Nat. Hist. IV. 12; в Страбонових Урґах теж добачали Геродотових Γεωργοί.

До с. 61 ¹⁾ Strabo VII, 3, 17, Taciti Hist. I, 76; Страбон каже за плетені з галузя щити, Тацит заперечує уживанне щитів.

— ²⁾ Бобринскій II с. 173; образки керченських фресків див. нпр. в приступнім виданню Толстого і Кондакова т. I і II.

— ³⁾ Mela III, 4, Taciti Germ. 17. Місця пшевенників про Сарматську культуру взагалі зібрані у Укерта Skythien с. 513 sq.

До с. 62 ¹⁾ Taciti Hist. I с. 79, Dionis Cassii LXXI, 19, Scriptores hist. Augustae M. Antonius 22, XXX tyr. 10 etc.

— ²⁾ У Птолемя III. 5. 19 і 24 Язигів і Роксаянів відтиснуто над Меотиду наслідком невідповідного розпресторонення прикарпатських і придунайських народів на схід.

— ³⁾ Або як Мілер Журналь Мин. Н. Просв. 1886 IX с. 86 і Осет. этюды III с. 86 виводить трохи инакше, по формі ще ближше, хоч по значінню менш певно — рохе — ясний, пор. Томашек Sitzungsberichte т. 117 с. 37; порівняти з сим 'Αλανορροί поруч 'Αλανοί Σκόθαι у Птолемя VI. 14. 9.

— ⁴⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien V ч. III (т. VII) с. 625—6.

До с. 64 ¹⁾ Zeuss с. 700 і далі, Dahn Könige der Germanen I с. 261—5 Urgeschichte der germanischen und romanisch. Völker I с. 222—3. Про дальшу долю Алянів і їх звязок з Осетинами (установлений від часів Кляпрота — Klaproth Memoire dans le quel on prouve l'identité des Ossètes avec les Alains, Paris, 1822) В. Мілер — Осетинскіе этюды III, гл. II (спеціально про останки алянського імени на Кавказі іб. с. 111 і далі), Кулаковский — Христіанство у Алапъ, Византійскій Временникъ 1898, I.

— ²⁾ Про неї див. особливо у Васілевського Русско-византійскіе отрывки, в історії Судака — Суґдеї, що, досить правдоподібно, сама була алянською кольонією — Лѣгопись занятій археографической коммисіи т. IX с. 168—9 і у Мілера op. с. с. 77.

— ³⁾ Важнійша література: Цайс с. 258 і далі, 696—700, Roessler Dacier und Romänen, 1866, Die Geten und ihre Nachbarn — Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 44, йорож Romänische Studien (1871) і Einiges über das Thrakische — Zeitschrift für oest. Gymn. 1875, Diefenbach Völkerkunde Osteuropas I гл. II с., Tomaschek Die

alten Thraker, Sitzungs., т. 128, 130, 131, також Mommsen Römische Geschichte, вид. 1885 с. 189 і далі, Müllenhof Deutsche Alt. III, с. 125 і далі; в нашій літературі багато займав ся Траками неб. О. Партицький в своїй Старинній історії Галичини, але він і в Траках добачав Словян і з сього становища освітлював усе.

До с. 64 ⁴⁾ Herodoti IV. 49 і 93, Strabonis VII. 5 § 12.

— ⁵⁾ αὐτῆ ἡδῆ ἡ ἀρχαίη Σκυθία (IV. 99).

— ⁶⁾ Strabo VII. 3 § 8 і 14, Pausanias I, 9.

— ⁷⁾ Про „остров Тирафетів“ стаття Бруна — Черноморье т. I. Між Гетами й Агатарсами уміщує Геродот скитський нарід Сігінів, але що в інших джерелах Сігіні виступають коло Каспійського моря, то не безосновне підозріне, що Геродот помилкою перепакував їх сюди — пор. Roesler Romän. Studien с. 9—10, Müllenhof Deut. Alt. III с. 2.

До с. 65 ¹⁾ Стефан sub voce *Tραυσοί*.

— ²⁾ і ³⁾ Justinus: Daci quoque soboles Getarum sunt (I. с.), Strabo (VII. 3. 13): ἐμύλωττοι δ' εἶσιν οἱ Δακοὶ τοῖς Γέταις; пор. Dionis Cassii LII. 22.

— ³⁾ Strabo VII, 33, 11, Dio Chrysost. or. XXXVI.

До с. 66 ¹⁾ Про „Троянів вал“ на Галицькім Поділю див. статью Кіркора в Zbiór wiadomości do antropologii krajowej т. III с. 38 і далі. Про бесарабські вази можна тільки повторити гадку Момзена ор. с. с. 206: „вони, певно, можуть бути римські, але доєї на те бракує якогось певнішого доказу“; обидва визначені нпр. на спеціальній мапі російського генерального штаба вид. 1887 р. Що до „Троянового вала“ на російськім Поділю, сліди котрого бачили в повітах Ушицькім, Камінецькім і Проскуровськім (Географическо-статистическій словарь Семенова IV с. 142) то тут можливість римських валів ще менша, майже ніяка. Давнійше Трояновими уважали навіть старі вали Київщини; див. про се статью Антоновича в К. Старині, 1888, III.

— ²⁾ Приймаю дату Дана — Вітергайма Geschichte der Völkerwanderung² I с. 240.

— ³⁾ Пор. Müllenhof D. Alt. II с. 81 sq.

До с. 67 ¹⁾ Scriptorum hist. Augustae — Ant. Phil. 22, Pausanias X. 34. 5, C. I. L. VI N 1081, Arch.-epigr. Mitth. 1890. XIII. 189.

— ²⁾ Dio Cassius LXXI 12.

— ³⁾ Script. hist. Aug. Maximus et Balb. 16, Dexippi і Petr. Patricii fragm. Hist. gr. min. I p. 176—7, 428—9.

— ⁴⁾ Script. h. Aug. Aurelianus. 30, Zosimus I 22, 27, 30, Aurelius Victor De caesaribus 39, 43.

— ⁵⁾ На се натякають слова Ідация і Ам. Марцеліна; тексти до сього факту див. Dahn — Wietersheim Geschichte der Völkerwande-

gung I с. 278 (вид. 2, 1880). Про осади переведених — Ам. Марцелін XXVII. 5. 5 і XXVIII 1. 5.

До с. 68 ¹⁾ Κληπίδαυα (коло Дністра), Δολίδαυα, Πατρίδαυα, Καρσίδαυα, Πετρόδαυα, Σάνδαυα, Ουτίδαυα, Ζαργίδαυα, Ταμασίδαυα, Πιροβορίδαυα (між Дністром і Серетом) — Птолемей III. 5 § 30, 8 § 6—7, 10 § 15.

— ²⁾ Tomaschek Die alt. Thraker III с. 70.

— Койстобоцька напись в Corpus inscr. latinarum VI N 1801 d. m. | ziai | tiati. fil | daciae uxori | piepori. regis | coisstobocensis | natoporus. et | drilgisa. aviae | cariss. b. m. fecer |

До с. 69 ¹⁾ Про побут і культуру Траків див. особливо відомости у Томашка Die alt. Thraker I с. 111 і далі, II — культ.

До с. 70 До волоського питання — перший погляд істновав від давна, а був розвинений і уаргументований незвичайно дотепно і талановито Реслером в його звістних Rumänische Studien, 1871 і змодифікований де в чім Томашком — Zeitschrift für d. Oesterreich. Gymn. 1877. Другий має тепер горячого оборонця в дру Пічі (Pič) — Über Abstammung der Rumänen, 1880, Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886. На посереднім становищу стоїть нпр. Ёрот — Моравія і Мадьяры, 1881. Иньша важнійша література: Jung Römer und Romanen in den Donauländern, 1877, Biedermann Die Romanen und ihre Verbreitung in Oesterreich, 1877, Hurmuzaki Fragmente zur Geschichte der Rumänen, 1878, Miklosich Über die Wanderungen der Rumunen, 1897 (Denkschrift т. XXX), Васілівський Совѣты и рассказы византийского боярина XI в. Ж. М. Н. П. 1881, VII с. 148 і далі (тут тексти в Cesaumeni Strategicon в коментарем — текст виданий осібно під сим титулом 1896 р.), Hunfalvy Die Rumänen und ihre Ansprüche, 1883, Xénopol Une énigme historique — Les Rumains au moyen-âge, 1885, Traugott Tamm Über den Ursprung der Rumänen, 1891.

— ¹⁾ Його тримають ся напр. Цайс, Кіперт (Lehrbuch der alt. Geogr. § 299 вид. 1878), Müllenhof, меньш рішуча Dahn Deutsche Geschichte I. 93, etc.

— ²⁾ Tomaschek Die a. Thraker, I с. 99.

До с. 71 ¹⁾ Про Бастарнів див. особливо Zeuss Die Deutschen с. 127, 442, Müllenhof D. Alt. II с. 104 sq.

— ²⁾ Livi XL. 5, XLI, 18—19, XLIV, 26—7, Polybii XXVI. 9 — XXV. 5 ed. Hultsch; зрештою місця авторів вібрані у Цайса.

— ³⁾ Т. зв. Скімна fr. 50 — Müller Geogr. gr. т. I с. 229 і примітка (Мілер уважає се взятим з Артемідора (серед. II в.).

— ⁴⁾ Про неї є спеціальна розвідка Бруна — Черноморье т. I.

— ⁵⁾ Strabonis VII, 3 § 15 і 17, Ptolemaei III. 5 § 15 і 19, Tabula Peutingeriana.

До с. 71 ⁶⁾ Dio Cassius XLVIII, 10 і LI, 25—6, Script. hist. Aug. I — Anton. Phil. 22; про виведення на римські ґрунти — Script. hist. Augustae Probus с. 17, Zosimi I. 71.

— *) Власне Цайс (с. 703—4) уважав Скитів алянським народом, уважаючи на те, що тут у Проконія і у Йордана 50 виступають вони разом з Аляни.

До с. 72 ¹⁾ Міленгоф II, с. 110—1.

— ²⁾ Antoninus, 14: aliis etiam gentibus, quae pulsae a superioribus barbaris fugerant, nisi reciperentur bellum inferentibus.

— ³⁾ Capitol. ed. Peter с. 22 (з поправками Міленгофа і Момаена), пор. Dio LXXII. 2. Про сю еміґрацію див.: Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwanderung, 1880, I кн. 2 (с. 118 і далі), Pallmann Die Geschichte der Völkerwanderung I с. 36 і далі, Müllenhof Deut. Alterthumsk. II с. 5.

— Гадку про вплив словянського натиску підніс Шафарик Slov. starož. I. 18 § 7, проти неї див. у Бірегергайма I. 149, Dahn Urgeschichte II. 170.

— ³⁾ Taciti Germ. 44, Plinii Hist. N. IV 14—14, Ptolem. II. 11 § 17, III. 5 § 20, Zeuss Die Deutschen, sub vocibus, W. Bessel — монографія про Готів в енциклопедії Ерша і Грубера серія I т. 75, Wietersheim — Dahn I с. 145, Dahn Deutsche Geschichte I с. 99 і далі, Urgeschichte I с. 142—3, Müllenhof op. с. II. 4—5 і ин.

До с. 73 ¹⁾ Імя Спалів належить до дуже трудних історичних загадок. Шафарик (I. 15. 1) уважав їх за не словянське (скитське або чудське) племя, що жило коло Дону, хоч і признавав їх дійсну принадлежність невідгаданю тайною; він думав, що сей нарід був звістний Слов'янам, і з його імени виводив слово сполинъ, исполинъ=гіґант, подібно як з імени Аварів-Обрів або Птолемейвих Велтів виводять словянські назви обринъ=olbrzumu, велеть, велетенъ (по аналогії з німецьким Ніпен=Гуни=велетні — див. Крек² с. 252—3). Гадку Шафарика про несловянство Спалів приймають з певними відмінами й инші, напр. Міленгоф, Крек (с. 252, 549). Знов Цайс (с. 67), і за ним ряд пізнійших учених, як Пальман (Geschichte der Völkerwanderung II с. 82), Реллер (Ueber d. Zeitpunkt der slavischen Ansiedlung — Sitzungsberichte der Wien. Ak. т. 73 с. 77—8), Первольф в Archiv für Sl. Phil. VIII. 12 й ин. звязували се імя з Σπόροι Проконія, бачучи тут стару назву Слов'ян, а Гловайський (Розысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 68) виводив навіть від них імя Полян. Імя Спалів знаходимо вперше у Діодора: Πάλος і Πάπης — сини Σάβηης стають патріархами народів Ράλοι і Νάπαι, отже Ράλοι се частина скитського народа, ще до міґрації його з-за Танаіса в Европу (II. 43). Звідти перейшли вони до Плінії, де виступають в по-

двійній формі: Inaraei — Spalaei і Naraei — Palaei та містять ся в околицях Танаіса (Міленгоф думав, що тут треба розуміти Яксарт — D. Altert. III с. 23 і 51). Spali Йордана мабуть були книжною ремінісценцією сих Палів — Спалеїв і годі в його оповіданню про них шукати якогось дійсного імени.

До с. 74 ¹⁾ Часто бачили в Йордановій Rosomanorum gens infida, що счинила повстання проти Германариха, Роксолянів, але імя Роксолянів Йордан знав (с. 12), а тим часом в сїм місці ні оден кодекс не має нічого подібного до їх імени, тому уважаю правдоподібнішою гадку, що маємо тут назву зовсім легендарну, див. в покажчику Момзенного видання Йордана с. 164. З иньших гадок згадаю, що Васілевський (Ж. М. Н. П. 1882, VII) звязував Розомонів з прикавказькими Оромусхами Менандра (Hist. gr. min. II с. 55) і Росмосоками Мойсея Каганкатоваца, кавказько-гунським народом; Аспелін (La Rosomanorum gens et le Ruotsi, 1884) уважав їх побалтійськими Германцями, звязуючи сю назву з Ruotsi — іменем Шведів у Финів, Гайнцль (Sitzungsberichte der Wien. Akad. т. 114) догадуєть ся, що то міг бути якийсь словянський нарід і т. и.

— ²⁾ Spartiani Caracallus с. 10: Gothi Gethae dicerentur, quos ille (Caracallus), dum ad orientem transit, tumultuariis praeliis devicerat. Я тримаюсь тут звичайного погляду, що сї Готи дійсно були Готи. Иньші, як Бессель в Енциклопедії Ерша і Грубера с. 99, Кулік О запискѣ готскаго топарха с. 24, Момзен (ор. с. с. 217) думають, що тут мова про Гетів—Даків. Звістку сю Спартиян подає на пояснення злісного жарта: Каракалю називали Maximus Geticus мов би з причини побіди над Готами, в дійсности натякаючи, що Каракаля забив брата — Гету. Не маємо причини не вірити виразній звістці Спартияна, що то були Готи.

До с. 75 Про розселення Готів — Zeuss р. 406 sq., Dahn Urgeschichte I с. 227 sq. Імена: Grutungi, Austrogoti, Teruingi, Visi відгадав Міленгоф в попсованих назвах біографії ціє. Клявдія Требелія Поліона (с. 6); по за тим є вони у Аміана, а імя Вестготів — у пізнійших письменників V—VI в.

— ¹⁾ Се справедливо зауважив Дан — Die Könige der Germanen II с. 87—8.

— ²⁾ Одначе багато учених приймають існування спільної держави аж до часів Германариха — Кепке, Зібель, Вітерсгайм — див. у останнього ор. с. II с. 6.

— ³⁾ Про них див. Бессель I с. с. 117 і далі, Dahn — Wietersheim т. I гл. V і далі, Pallmann Geschichte der Völkerwanderung т. I с. 49 і далі, Dahn Urgeschichte т. II гл. V, Брун — Черноморські

Готы — Черноморье т. II, Васильевскій — Русско-византійскіе отрывки VII — Житіє Іоанна Готскаго (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1878, I) с. 87 і далі, Момзен ор. с. с. 217 і далі.

До с. 76 ¹⁾ Про сю війну див. Wietersheim — Dahn I с. 198 і далі.

— ²⁾ Dahn Urgeschichte II. 217.

До с. 77 ¹⁾ Eutropii VIII. 2. Див. Hunfalvy Etnographie von Ungarn 68—9.

— ¹⁾ Про сї відносини див. у Вітерсгайма Дана і Пальмана, ор. с.

— ²⁾ Habebat siquidem quos domuerat Goltescytha Thiudos Inaunxis Vasinabroncas Merens Mordens Inniscaris Rogas Tadzans Athaul Novego Bubegenas Coldas. Визначу ще деякі гадки: Кунік (Извѣстія Ал-Бекри с. 155) думає, що в Inniscaris (він читає: Srem(n)iscaus) таїть ся імя Черемисів; Міленгоф (II. 74—5) в Scyta (Golte-scyta) бачить словянську Чудь (Scuti Адама Бременського), в Inaunxis — Чудь in Aunxis (Aunus — фінське імя Олонця), між Ладозьким й Онезьким озерами, в Broncas — Пермь, зам. Vermos. В Navego давнійше бачили Новгород.

До с. 78 ¹⁾ Кепке (Koepke Deutsche Forschungen с. 104 і далі), Бессель (I. с. 156—7) пробували відрізнити те що належить в сїй легенді народній сазі і що — їх літературним перерібкам — Касіодору і Іордану; реєстр народів вони уважали пізнійшим літературним розвитком згадки легенди, що Германарих підбив багато північних народів, виключаючи Герулів і Словян — Венедів: про них, мовляв, могла згадувати і сага. Розумієть ся, се знов могло бути й відгомном тільки боротьби з сими народами. На жаль сей здоровий погляд на Германарихову легенду, як і скептичні уваги Гріма (Die deutsche Heldensage с. 8), Шафарика (I. 18. 7), Пальмана (I с. 46 і далі) не знайшли дальшого розвитку в науці. Констатуючи недорічності в сїй легенді, учені все ще не відважують ся попросити ся з Германариховою легендою і пробують її поправити різними поправками і штучними поясненнями; на такім ґрунті стоять напр. Вітерсгайм Geschichte der Völkerwand. II² с. 2 sq., Міленгоф Deutsche Altertumsk. II с. 73, Dahn Urgeschichte I с. 230 і ин.

— ²⁾ Найбільш докладно говорить про се Hervarsaga (Antiquités russes I с. 196): Hlōdh, нешлюбний син короля Геїдрекка, що пановав в Рейдготіі аж до до Harvadafjöll (толкують: хорватських гір, вар. Navoda — стріжких), а столицею мав „Дніпровий город“, вимагає від його спадкоємця і сина Анґантира, аби віддав йому половину батьківщини; він жадає: (половину) того великого ліса, що зветь ся Myrkividr (темний ліс), ту сьвяту могилу, що лежить при шляху (варіант: в Готських краях) (тут розуміють печерські могили, або Аскольдову), ту гарну скалу в Дніпровських місцях, половину замків що мав Геїдрек. Але ся сага досить пізня, може XII—XIII в.

(вона має різні варіанти, пізніші і давніші частини, докладно час її утворення не звістний, але пізніший характер не підлягає сумніву). Стара пісня про Атилю — *Atla-Kvidha*, правда, каже про „дніпровські місця, славний ліс, званий у людей Темною дібровою“ (*Antiqu. russes* I с. 35), але се уважаєть ся пізнішою інтерполяцією, і на те є деякі причини. Пізнійша пісня про *Hlod'a i Angantheow*, оперта на *Hervarsaga*, поясняє се докладнійше: „Славний ліс, що зветь ся Темною дібровою, та сьвята могила, що стоїть в землі Готів, та славна скала, що стоїть в Дніпрових місцях“, але й тут, як бачимо, вказівки не йдуть далі загальних прикмет, що хіба гіпотетично можуть прикладатись до Київа. Крім того *Vigfuson* поправляє в *Hamdismal*, пісні, що на його думку, своїм змістом могла належати до VIII—IX в., хоч по мові пізнійша, в однім вірші слово *diúra* (*djurg* — глибокий) на *Danpar*, і читає: „вони побачили палату Готів і кручі берегів Дніпра“; але ся поправка занадто довільна, щоб могла що небудь значити. Таким чином бачимо, що всі згадки про „Дніпровий город“ занадто загальні, аби можна було з певностию бачити в нім Київ, і якісь хоч трошечки докладнійші (хоч все ще дуже загальні) вказівки маємо дуже пізньої дати, з часів, коли Київ був сьвітовим містом, і для того під „Дніпровим городом“ могли самі співці його розуміти (додам, що граматицна аналіза „Дніпрового города“ вказує, що се не є город на Дніпрі, а город якоїсь мітичної особи, званої Дніпром).

З огляду на се все і в літературі довго задовольнялись згадкою про „Дніпровий город“, не пробуючи ближше означити його місця — *Antiquités russes* I р. 112, Кунік в *Mélanges russes* t. IV. 5 р. 520. Аж готська теорія, шукаючи, як би звязати Готів з київською Русією, підсунула тут толкованне про Київ: Кунік, висовуючи її обережно в своїх екскурсах в Каспій (с. 55), виставив догадку, що то може Київ (*Danpstadir*... Дніпровський город; Київ?); за ним пішов Брун — *Черноморье* II с. 289, пор. 291, Будилович у своїм рефераті на VIII археологічнім з'їзді (сравозданне в київських Чтеніях IX, протоколи с. 2—3), а недавніми часами проф. Антонович — Публичныя лекції по археол. и истории Киева с. 36. Ісландський учений *Vigfuson* присьвятить був сьому питанню спеціальну розвідку (*Place of the Hamtheow lay*, в *Grimm Centenary*, 1886, що видали G. Vigfusson і F. Powell) і доводив, що Дніпровий город — то Київ, що то була столиця Гіферика і Германариха (оповідання Йордана про державу Германариха бере він за готовий гріш); основну критику його поглядів дали проф. М. Дашкевич в київських Унів. Извѣстіяхъ 1886 — Придніпровье и Киевъ по нѣкоторымъ памятникамъ древне-сѣверной литературы, Ол. Веселовский в Ж. М. Н. II. 1887, VI: Киевъ — градъ Днѣпра і Heinzel

Über die Hervararsage Sitzungsberichte віденської академії т. 114. Я застановив ся над сею гіпотезою з огляду на готську теорію (про неї мова в ескурсі).

До с. 81 ¹⁾ Ritter Die Erdkunde von Asien, I (1832) с. 190 6, 241—3, 350—2, Neumann Die Völker des südl. Russlands гл. II, Іоакимов (Бічурін) Собрание свѣдѣній о народахъ средней Азии I с. 76 і далі, Ujfalvy Le smigrations des peuples et particulièrement celles des Touraniens с. 83 і далі, Веселовскій Нѣсколько новыхъ соображеній Ж. М. Н. П. 1882, IX Les revolutions de l'Asie par L. Cahun — у Lavisse et Rambaud II с. 884 і далі, Томашек — Sitzungsberichte т. 116 с. 755, 759—60 і ин.

— ²⁾ Вид. Varet, с. 604; аналіз етнологічних звісток про Гунів у Васілевского Ж. М. Н. П. 1882, VII.

До с. 82 ¹⁾ Головним її заступником тепер є російський учений Іловайскій — див. його Разысканія о началѣ Руси 2 вид. 1882 і Дополнительная полемика по вопросамъ варяго-русскому и болгаро-гунскому, 1896, там же вказівки на полемічну літературу (головне місце в ній займає критика Васілевского на теоріі Іловайского в Ж. М. Н. П. 1882, VII і 1883, IV: О мнимомъ славянствѣ Гунновъ, Болгаръ и Росколанъ, Еще разъ о мнимомъ славянствѣ Гунновъ).

— Про Гунів і їх напад на Европу Neumann Die Völker гл. III—IV, Wietersheim — Dahn Geschichte der Völkerwand. II с. 12 і далі, Pallmann Gesch. der Völkerwand. I. с. 86 і далі, Hunfalvy Ethnologie von Ungarn с. 70 і далі. Іншу літературу див. Dahn — Wietersheim II с. 517. Взагалі по перестарілих працях Ам. Тєрї і Феєра почуваеть ся сильно брак докладної студії про гунську міграцію.

— *) Інша і більш докладна звістка з тих же часів (II в.) про Гунів на границях Европи — у Діонісія тзв. Перієгета; він уміщує „Унів“ (Οὔνοι) на західнім березі Каспійського моря — Georg. Graeci min. II. с. 149.

— ²⁾ Agathiae V. 11, Procopii De b. G. 9. IV. 5, Iordanis с. 24; оповідання Пріска про перехід Гунів в Европу через Керченську протоку, перейняте сими письменниками, з'явилося або непорозумінням або з якогось часткового випадку.

— ³⁾ Ad Caucalandensem locum altitudine siluarum inaccessum et montium (Ammiani XXXI. 4. 13). Се імя деякі об'ясняють з німецького Hauhaland = Hochland, інші ставлять в звязок з дакийським народом Saucosenses і з подібними іменами як Καβχοωνες, Καβχοαα на Хіосі — Томашек Die alt. Thraker, Sitzgb. т. 131 с. 90—1. Текст сей нам інтересний тому, що Карпати і в наших літописях звуть ся Кавказькими горами Іп. с. 2 і 499.

До с. 82 ⁴⁾ A. Marcellini XXXI. 3—4, 5 § 3, Zosimi IV. 20, 26, с. 6, Jordani с. 24—5.

До с. 83 ¹⁾ Прокопий De bello Got. IV. 5, De aedificiis ed. Bonn. p. 262, Iord. cap. 51, Valafridi Strabonis De rebus ecclesiasticis 7. Про чорноморські останки Готів взагалі є чимала література, з новішого згадаю: Арсенія Готская епархія въ Крыму, Ж. М. Н. II. 1873, I, В. Григоровича Записка антиквара о поѣздкѣ на Калку, 1874, Ф. Бруна Черноморскіе Готы (Черноморье т. II), Куніка О запискѣ готскаго топарха (Записки петерб. академіи т. 24), Васілевскаго Житіе Іоанна Готскаго Ж. М. Н. II. 1878, I, Томашка Ethnologische Forschungen, I — Die Goten in Taurien, 1881, Braun Die letzten Schicksale der Krimgoten, 1890 (Jahresbericht der Reform. Bürgerschule in Petersburg), R. Loewe Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere, 1896. Найбільше відомостей маємо про кримських Готів; до 80-х рр. XV в. мали вони свою політичну організацію, центром її був Манкуп = Теодоро (1475 р. завойовали його Турки), а готська епархія перестала тут існувати тільки в 2-ій пол. минулого віку. Ще в XVI в. подорожник Бусбек записав значне число німецьких слів від тутешніх Готів; пізнійше вони потатарились чи потурчились. Останки їх бачать у виведених за імн. Катерини в Криму в околиці Марнополя (Маріуполя) Татах. Звістки про кавказьких Готів далеко біднійші; Лева в згаданій праці, звівши згадки про них, думає, що останки їх доховались на Таманському півострові до кінця XVIII в., але ці звістки дуже загальні, щоб на них можна було опертись з певністю. Назву кавказьких Готів — Тетраксенти — звязують з Таматархою — Тмутораканю (Васілевський, Лева). До котрихось з сих Готів належить згадка Слова о полку Ігореві про „готських красних дів“; звичайно думають на кримських, але супроти зібраних Лева відомостей з більшою правдоподібністю можна думати на таманських. Дунайські Готи (про них особливо у Лева, гл. V) заникають найскорше: по IX в. нема про них ніяких звісток.

— ²⁾ Priscus — Hist. gr. min. p. I 312, p. 199 ed. Bonn.

— ³⁾ Нпр. Вігерсгайм не вагаєть ся признати, що фінські, слов'янські й деякі германські народи між Понтом і Балтійським морем підвластні були Атилі (II с. 240).

До с. 84 ¹⁾ Не доводить нічого й факт походу Гунів колись то (πάλαι) на Персію (Prisci p. 312=199—9); не знати, чи була то як раз орда Атилі, та й у таких разі похід не доводив би існування якоїсь тіснішої організації в чорноморських степах.

— ²⁾ Iordanis cap. 50—2, пор. Prisci p. 161—2 ed. Bonn. = 345—6 Hist. gr. min. Йордан каже про Дніпровську орду (52), що вона зайняла „eas partes Scythiae, quas Danabri amnis fluenta praetermittit,

quam lingua sua Hunni Var appellant. Вариянти мають: Danubria і Danubii, давнійше читалось Danubii, і се імя боронять декотрі з огляду на те, що сини Атилї виступають коло Дунаю (Йордан і Пріск I. с.), але могли орди сідіти і коло Дніпра (розуміть ся — нижнього). Давнійше читали разом: Hunnivar і бачили тут якусь місцевість, навіть Київ. В дійсности се імя ріки; Момзен вказує для пояснення на угорське var = ріка.

До с. 84 ³⁾ Про Болгарів див. Шафарика П. 23 § 3, Цайс с. 710 і далі, Реслер Romänische Studien гл. V, Jireček Geschichte der Bulgaren, 1876, М. Соколовъ Изъ древней исторіи Болгарь 1879, гл. III, Diefenbach Völkerkunde II гл. V d., Куникъ О родствѣ Хагано-Болгарь съ Чувашиами — Извѣстія Ал-Бекри с. 118 і далі, Иловайскій — О словянскомъ происхожденіи дунайскихъ Болгарь (Разысканія о началѣ Руси вид. 1882 с. 167 і далі), Голубовскій Болгары и Хазары (Кіевская Старина, 1888, VII); сюди ж до певної міри належить статя Богданова: Жители древнихъ Болгарь по краіологическимъ признакамъ (Антроп. выставка III), пор. Quelle est la race с. 8 і далі.

— ⁴⁾ Користаю з статі вірменіста Патканова в Ж. М. Н. П. 1883, III (Изъ новаго списка географіи, приписываемой Моисею Хоренскому), де подані тексти з обох версій, коротшої і ширшої.

До с. 85 ¹⁾ Theophanes ed. de Boor p. 356: Οὐννογουνδοῦρων Βουλγάρων καὶ Κοτράγων. Цайс (с. 713) уважав форми Унугури, Унугундури, Утургури різними відмінами одного й того самого імени, се о стільки правдоподібно, що сї відміни не виступають разом. Про Кутургурів Procopii De bello Got. IV. 5, 18, про Утургурів ib. IV. 5. В текеті Йордана Цайс поправляє Altziagiri на Cutziagiri (с. 715), але між вариянтами видання Момзена нема нічого подібного.

— ²⁾ Чувашів вважають найближшими свояками Болгарів Куник, Радлов, Вамбери див. у Куніка — О родствѣ Хагано-Болгарь съ Чувашиами по славяно-болгарскому именику (Извѣстія Ал-Бекри с. 118 і далі); він тут покликаєть ся й на Радлова, спеціаліста-лінгвіста, що мав поділяти його гадку. Словянську теорію заступали Венелин Древніе и нынѣшніе Болгары, 1829, Крестьовіч Исторія бльгарска, 1871 й Иловайскій в згаданих працях. Про турецькі прикмети болгарського побуту — Roesler Romänische Studien с. 239, Jireček op. с. с. 131 і далі.

— ³⁾ Згадана статя Патканова с. 25.

— ⁴⁾ Ennodii Panegyricus Theoderico regi dictus с. V і XII — Monumenta Germaniae hist., auctorum antiquissimorum t. XV.

— ⁵⁾ Сї напади вчислені у Мілєнгофа, де вибрані й місця в джерел — II с. 379.

— ⁶⁾ De b. Gotthico IV. 5 і 18, Jordanis op. 5.

До с. 86 ¹⁾ Menander — Hist. gr. min. II p. 87--9 (ed. Bonn. p. 401 і 404).

— ²⁾ Nicephori op. hist. ed. de Boor. p. 24.

— ³⁾ Теофан і Никифор кладуть се вже на другу половину VII в., але в їх оповіданню стягнуто в кілька літ те, що діялось протягом століття.

— ⁴⁾ Theopanis p. 358, Nicephori p. 34.

— ⁵⁾ Про Аварів більше див. у Цайса с. 727 і далі, Гунфальві с. 83 і далі, Успенській Первья славянскія монархія на сѣверо-западѣ с. 7 і далі. Про турецьку орду — Ту-гю хинських джерел, що була причиною тих нових міграцій в Європу, й її історію див. новітні розвідки в Inscriptions de l'Orkhon, déchiffrées par V. Thomsen, 1896, Barthold Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften — у Радлова (Radloff — Die alttürkischen Inschriften, Neue Folge, 1897, з давніших — Pitix і Іоакіне (Бічурін), також згадана вище студія Кагюна у Lavisse et Rambaud, II. Давніша історія Турків відома з хинських джерел, де їх знають від початку VI в. по Хр. і уважають ся потомками Хун-ну, вітчизна їх — золоті гори, Алтун-іш. Коло 600 р. вони розділюють ся на західню й східню орду. Для історії східніх Турків в VIII в., їх суспільного устрою й культури дали новий матеріял відкриті і відчитані в останніх роках написи з басейна Орхона; результати їх студійовання (головно Томсена і Радлова) коротко зібрані в недавній статі д. Меліоранского Объ орхонскихъ и енисейскихъ надписяхъ — Ж. М. Н. II. 1898, VI.

До с. 87 ¹⁾ Про Хозарів окрім старої книжки Френа (Frähn), де зведено декотрі арабські тексти про них — De Chazaris excerpta ex scriptoribus arabicis (1822) див. статі Грігорева в збірнику Росія и Азія, Голубовского Болгаре и Хазары — Київська Старина 1888, VII, де вчислена иньша література, Томашек Die Gothen с. 18, Кунік — О запискѣ готскаго топарха с. 84, Гаркави Сказанія еврейскихъ писателей о Хозарахъ в Трудахъ петерб. археологич. общества т. XVII, Еврейская бібліотека т. VII, 1879, і в Трудахъ IV археол. з'їзда I (Нѣкоторыя данныя по истор. геогр. Россіи). В сім повнім тексті інтересна згадка, що Хозари зайняли місця Болгарів (Ванантар), вигнавши їх.

До с. 88 ¹⁾ Prisci p. 298—9 Hist. Gr. min. (p. 181—2 ed. Bonn). Акацирив мав за Хозарів вже Географ Равенський: quos Chazaros supra-scriptus Iordanis Agaziros vocat (IV, 1).

— ²⁾ Про сі війни див. у Грігорева с. 51—7.

— ³⁾ Nicephori ed. de Boor p. 41, 45, Theopanis p. 373, 378, каталог епархий, що видав de Boor (Zeitschrift für Kirchengeschichte, 1891), Життя Кирила.

До с. 88 ⁴⁾ Гангрии — *vulgata*, але правдоподібна; в перекладі повного текста, виданім Гаркави (Еврейская бібліотека, VII, с. 160 пор. Труды IV з'їзда) маємо: Гагрії; між підвластними народами в сїм тексті бачимо „Велтит (або Венентин, Ванантят)..., Север, (Савар, Суур), Славіунъ“; Велтит може бути Вятичами, як думає видавець, що до Сівера, то коли се не просто анахронізм, то можна думати про полуднево-східню, подонську Сіверу; але обидва імени можуть бути і анахронічною ремісценцією тутешніх Венантарів і Савирів.

До с. 89 ¹⁾ Див. у Гаркави Сказанія мусульманскихъ писателей с. 92 і 220, лист Йосифа — Евр. библ. с. 161.

— ²⁾ Див. згадані статі Григорьєва і Голубовского.

— ³⁾ Масуді — у Гаркави с. 130.

— ⁴⁾ у Гаркави с. 129—130, пор. катальог епархій де-Боора єпископ δ 'Αστῆλ — правдоподібно Ітиль.

— ⁵⁾ Ibid. с. 220 (ібн-Хаукаль).

— ⁶⁾ Масуді у Гаркави с. 131, Каган Йосиф — перекл. Гаркави Евр. биб. с. 160—1.

До с. 90 ¹⁾ Ібн-ель-Атир у Григорьєва с. 58.

— ²⁾ Успенській — Візантійскія владѣнія на сѣверномъ березу Чернаго моря въ IX и X вв. Киевская Старина 1889. IV, полеміка його з Васілевским у сій справі в Ж. М. Н. П. і К. С. 1889. Для місця Саркела вказують на городище на лівім боці Дону на ґрунтах с. Цимлянської, де розкопки показали сліди мурів з цегли, фрагменти візантійських колюми (може церкви), хрести і монети візантійські і руські — В. Сивовъ Розкопки близь Цимлянской ст. на Дону, Труды VI з'їзда т. IV, Поповъ Гдѣ была ховарская крѣпость Саркел — Труды IX археол. з'їзда т. I і там же т. II с. 102 (протоколи) — дискусія.

— ³⁾ З численної літератури про Угрів зазначу: Hunfalvy Ethnographie von Ungarn, 1877, йогож Die Ungarn oder Magyaren (Die Völker Österreichs-Ungarns, 1881), Vambery Ursprung von Magyaren, Гротъ Моравія и Мадьяры, 1881.

До с. 91 ¹⁾ Amartoli ed. Muralt p. 725, панонське життє Кирила — Fontes rerum bohemicarum I с. 13; див. про них Грота Моравія і Мадьяры с. 199 і далі.

До II глави. До с. 92 ¹⁾ Corpus inscrip. latinarum III N 1568: stationes tsiernen, у Птолемя *Δίεσσα* (III. 9, 10), на Певтіптеровій мапі Tierna. Про словянство назви — Кіперт Lehrbuch der alten Geografie вид. 1878 с. 337, Кочубинського О рускомъ племени въ дунайскомъ Залѣсьѣ (Труды VII з'їзда т. II с. 47), Филевича ор. с. 158. Против сього погляда див. у Крека (взагалі дуже скептичного на сій точці, що не перешкоджає д. Филевичу покликуватись в своїх елюкубраціях на нього

мов би на союзника) вид. 2 с. 275—6, Міленгофа II. 378 — вони не признають словянства сих назв.

До с. 92 *) Міленгоф збиває вказівки Петінгерової мапи тим, що мовляв, Венеди перескочили тут на захід завляки узкій формі мапи — III с. 80, та се не об'яснить нам, чому тут Венеди опинились на захід від Бастарнів. Пор. Rösler Zeitpunkt с. 84.

До с. 93 ¹⁾ Не потрібую ближше застановлятись над досить популярною теорією (недавно її повторив Дені в своїм огляді словянської історії — Lavisse et Rambaud Hist. gén. I с. 690, в піку Німццям — с. 692—3, див. також Филевича Історія с. 166), що словянська міграція в подунайські землі почалась ще в III в. Її був виставив Дрінов (Заселеніє Балканскаго полуострова Словянами, Москва, 1872, з „Чтеній“ 1872, IV, гл. II) і прийняв у змодіфікованій формі Їречек в першій, німецькій виданню своєї звісної „Історії Болгар“ (гл. III) (в російськїм виданню справа вістаєть ся вже не рішеною); опираєть ся вона на ніби то словянських топографічних назвах в балканських землях перед словянською міграцією і на римсько-словянських культурних стичностях, що виступають аж пізнійше; але її вже основно скритиковав Крек² с. 275 і далі; недавно кілька важких гадок против неї висловив неб. Обляк в Archiv für sl. Phil. XVIII: Eine Bemerkung zur ältesten südslavischen Geschichte.

— До с. 92 ²⁾ Див. Müllenhof II с. 94 і далі.

— ³⁾ ἤμειψαν μὲν τὰ Σιλαβηγῶν ἔθνη ἐφεξῆς ἅπαντα, ἔρημον δὲ χώραν διαβάντες ἐνθένδε πολλήν ἐς τοὺς Οὐάρνους καλούμενους ἐχώρησαν, μεθ' οὓς δὴ καὶ Δανῶν τὰ ἔθνη παρέδραμον, De b. Got. II. 15.

До с. 94 ¹⁾ Див. примітку Міленгофа в Моженовім виданню Йордана с. 147—8.

До с. 95 ¹⁾ Гротъ Моравія и Мадьяры с. 36 Успенскій Первыя слав. монархія с. 7.

— ²⁾ Се слово μέδος у Пріска (ἀντὶ δὲ οἴνου ὁ μέδος ἐπιχωρίως καλούμενος — Hist. gr. min. с. 300 (Bonn. p. 183), і strava у Йордана (stravam super tumulum eius (Атилї) quam appellant ipsi ingenti commessatione concelebrant гл. 49 тризна). Сї слова разом з деякими меньш важними (κάμος у Пріска ibid, що об'ясняли як кумис і квас) були і не перестали бути предметом горячої полеміки: вони служили головним аргументом для оборонців словянства Гуннів, з другої сторони заперечувано не раз навіть словянство сих слів. Див. згадані вище статі Васілевского в Ж. М. Н. II. 1882 і 1883 Иловайскій Разысканія с. 518, 538, Дополнит. полемика с. 11—13, Гунфальви Ethnographie von Ungarn с. 93, Iordanes ed. Mommsen, примітка на с. 198, перегляд справи у Крека² с. 261 і далі.

До с. 95 ²⁾ Що lacus Mursianus — се болота на устю Драви, коло давньої Мурсії (тепер Esseg), се певно, і тепер, можна сказати, загально прийнято — див. Rösler Zeitpunkt с. 87, Müllenhof D. Alt. II с. 94 і примітку в Момзеновім вид. Йордана с. 162, Первольф у Ж. М. Н. II. 1877, VII с. 175, Ламбін ib. XII с. 142. Трохи трудніша справа з civitas Novietunensis (так в вид. Момзена, за більшістю кодексів): найпростійше і найправдоподібніше, що тут маємо Noviodunum в Нижній Мезії, тепер Ісакча, але трохи дивним тоді стає означення словянських границь у Йордана, див. в вид. Момзена с. 163, Müllenhof II с. 94. Старі об'яснення сього місця виходили з хибного варіянта: Noui, тому не мають значіння, як і звязані з тим об'яснення: Nova civitas=Новгород lacus Musianus=оз. Ільмень (остання наведене ще у й Hunfalvy Ethnographie с. 76).

— ³⁾ Цайс с. 605.

До с. 96 ¹⁾ Müllenhof D. Alt. II с. 379 і далі; тут висловлена і дуже правдоподібно умотивована гадка, що „Гети“ Марцеліна — се Болгари і Словяне (с. 383).

— ²⁾ Agathiae V. 11, пор. Theophanis ed. De-Boor p. 283 (ed. Bonn. p. 360). Катальог сих нападів до приходу Аварів див. у Мілленгофа I. с., також у М. Соколова Изъ древней исторіи Болгарь с. 40 і далі.

— ³⁾ Die Kirchen-Geschichte des Iohannes von Ephesus, übers. von Schönfelder, VI с. 25 p. 255 і у Крека² с. 303. Се виразне свідощтво збиває аргументацію Реслера в його статі, Über den Zeitpunkt des slavischen Ansiedlung an der unteren Donau (Sitzungsberichte der Wiener Akademie т. 73), де він а silentio доводив, що колонізація задунайських земель розпочалась вже по смерті імп. Маврикія, з початком VII в.

До с. 97 ¹⁾ Agathiae III. 21 (пор. III. 7).

— ²⁾ Див. похвалки Аварів у Менаандра — Hist. gr. min. II p. 34, пор. 4—5.

— ³⁾ Menandri p. 98, Theophylacti VIII. 5.

— ⁴⁾ Про єї походи див. Rösler Zeitpunkt с. 99 і далі.

— ⁵⁾ Isidorus Hispalen. — Минь Patrologiae cur. com. t. 83 p. 1056 (Sclavi Graeciam Romanis tulerunt).

— ⁶⁾ Theophanis ed. de-Boor p. 359: τῶν παρακειμένων Σκλαυτῶν ἐθνῶν τὰς λεγομένας ἑπτὰ γενεάς.

— ⁷⁾ De tematibus ed. Bonn. p. 53, Вилібальд в Monumenta Germaniae historica, Scriptores t. XV p. 93.

— ⁸⁾ De bello Gotthico IV. 25, пор. Rösler Zeitpunkt с. 86.

До с. 98 ¹⁾ Патканов в Ж. М. Н. II. VI. 1883, III.

До с. 98 ²⁾ В сучасний стан цього питання можуть ввести читача статі Рачки (Biela Chrvatska i biela Srbija i полеміка його з проф. Гротом, репрезентантом традиційного погляду (Извѣстія Константина Баряногороднаго о Сербяхъ и Хорватахъ, 1880) — Rad jugoslovanske Akademije т. LII i LIX, вказівки Крека² с. 323—6 і статі В. Ягіча і В. Обляка в Archiv für slavische Philologie т. XVII i XVIII.

До с. 99 ¹⁾ Іпат. с. 7; ся звістка без значних варіантів повторять ся в усіх головних кодексах ширшої редакції.

— ²⁾ De aedificiis IV, 7.

— ³⁾ Hist. Gr. m. II с. 99, Theophylactus ed. de-Boor VI, 6, VII. 15, VIII. 6.

— ⁴⁾ Theophylacti VIII. 5. Сих Антів Цайс (Die Deutschen с. 606) уважав осадниками на византийських ґрунтах, в Мізії, але крім того, що ми нічого не знаємо про масову міграцію Антів сюди, і вона сама по собі не дуже ймовірна, — ціла історія цього походу, протест аварського війська — очевидно, проти екседиції в чорноморські степи, рішучо промовляє проти такої гадки; див. іще Rösler Zeitpunkt с. 113.

До с. 100 ¹⁾ Гільфердінг (Вѣстникъ Европы 1868, IX), Первольф (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1877, VII с. 71, Archiv für Slavische Phil. IV р. 65), Гловайский — Разысканія² с. 171 і ин. виводили з Антів Вятичів. Проти цього з язикового погляду Крек² с. 254. Ще довірливіша гадка Ламбина, що Анти=Unlizi=Ульці.

— ²⁾ Первольф і Ягіч в Archiv IV с. 65, 76, VII с. 12, пор. XIX с. 234; Крек² с. 254—6.

— ³⁾ Агацій згадує лише про Анта Дабратеза, т. зв. Маврикий себто трактат: πῶς δεῖ Σκλάβους καὶ Ἄντας καὶ τοὺς τοιοῦτους ἀρμύζεσθαι (XI, 5) — вид. 1664 р., влімки у Шафарика (лодаток), Крека² с. 295, що автором не був цісар Маврикий — див. Byz. Zeitschrift 1894 с. 440, Krummbacher² с. 635. Звістки інших письменників подав я вище і нижче.

— ⁴⁾ Крім того маємо ще неясну, загадкову згадку в Origo gentis Longobardorum (уложенім після середини VII в.), де в оповіданні про міграцію Лангобардів вони перше ніж перейти в край Ругів (за Карпати) переходять краї Anthaib (вар.: Anthaip, Anthabus, Anthab) et Bainaib (вар.: Banaub, Bantaib — у Павла) seu et Burgundaib; значинне сих слів було вже не ясне Павлу Диякону і він поясняє: Quae nos arbitrari possumus esse vocabula pagorum seu quorumcunque locorum — Monumenta Germaniae hist. Scriptorum rerum Longobardicarum. Робити які небудь виводи з сих неясних, незнати звідки ухоплених імен, розуміють ся, неможливо.

До с. 101 ¹⁾ Кунік Извѣстія Ал-Бекри, 1878 с. 147.

До с. 101 ²⁾ П'я стрів, з відкликом до сїєї статі Куніка, у Шімана оп. с. т. I с. 18—9 і у Дені (Lavissee et Rambaud Histoire générale I. 691), що перейняв її очевидно у Шімана.

— ³⁾ Каспар Цайс перший висловив гадку, що поділ на Словен і Антів відповідає поділу Словянства по мові на два великі відділи — західній (чи як він зве — північно-західній) і північно-східньо-південний) Russen und Südvölker), і як на паралель вказав на поділ Повісти временних літ Словянства на Словян і Ляхів: „Словене і Ляхове стоять тут на против себе зовсім як в давнину Slaveni і Antae, лише там Slaveni (= Словене) стоять на заході“ (Die Deutschen с. 602—4). Сю гадку прийняв був Реслер (Zeitpunkt с. 90) і такий авторитетний дослідник словянської старовини як Крек (Einleitung² с. 205—6, 330 прим.). Але відповідно сій гадці Анти мали-б означати Русь + південних Словян, Словени — західніх, бо се дві основні диялектично етнографічні галузи Словянства. Одинока обставина, що могла-б промовляти за таким розумінням (на неї вказав Шафарик II. 25, 7.) се — що Прокопій говорячи про мандрівку Герулів до Данії (De b. G. II, 15) називає племена на північ від середнього Дуная Словенами (Σκλαβηνοί), але се показує тільки, що Прокопій слово Σκλαβηνοί уважає загальним іменем всіх Словян окрім Антив (з рештою він міг уважати сих північних Словян одноплеменними з тими, що займали панонське побереже Дунаю, бо, розумієть ся, не міг знати їх ближше).

— ⁴⁾ Се мовчки мов би признає і Крек² с. 330, промовчуючи південних Словян та говорячи лише про „руських“ і західніх.

— ⁵⁾ Се підніє вже Шафарик I. с. — „і не знати як далеко на північ“.

До с. 105 ¹⁾ Ἐπεκηρυχθεόντο γὰρ ἡδὴ καὶ ἀλλήλοις ἀνεμίγνυντο ἀδελφεοὶ βάρβαροι οὗτοι.

До с. 106 ¹⁾ Hist. gr. minores II с. 5—6 (ed. Bonn. p. 284—5).

До с. 107 ¹⁾ Згадаю, що був висловлений здогад, мов би тут книжник переїє на руських Дулібів утиски, чинені Аварами чеським Дулібам, через непорозумінне та тотожність імен; але щоб в XI в. до руського книжника дійшла звістка про аварський утиск спеціально Дулібів, а не Чехів і Морави взагалі, се здаєть ся мині дуже вже неправдоподібним.

— ²⁾ Theophanes ed. de Boor I p. 301—2.

До с. 108 ¹⁾ Nicephori op. hist. ed. de Boor p. 24.

До с. 109 ¹⁾ Виразно говорить се лише одна з пізнійших літописних компіляцій (Архангелор. літоп.), але за сим промовляє і комбінація звісток Повісти — див. Барсов Географія² с. 178, Голубовекій Історія Смолен. зем. с. 46.

До с. 109 ²⁾ Сю теорію виставив Костомаров (Съвернорусскія народоправства гл. I), оперши її на діалектичних прикметах і на оповіданнях пізнійших книжників; покликуєть ся він і на літопись, але літопись не дає в сїм ніякої опори. Скритиковав її Гільфердінг в статі Древній Новгородъ (Собраніе сочиненій II с. 407 і далі), з фільольогічного становища (що *i* в українськїм і в новгородськїм є пізнійшим явищем). Одначе від компетентних фільольогів минї доводило ся чути, що паралелї в вокалізмі українськїм і новгородськїм так важкі, що не можуть уважатись попросту припадковими; добре було-б, аби се питання раз було вже вияснене. З иньших дослідників новгородських Словен уважають кольонїєю Кривичів напр. Соловійов (I с. 47 компакт. вид.), Беляєв (Разказы II с. 215), Іловайскій Історія I. 2 с. 159, Барсов Географія² с. 85 і 303 (обережно), Голубовскій Історія Смолен. зем. с. 45 (рішучо) Пок. Бестужев-Рюмін з звичайною обережністю признав справу невиясною Рус. Ист. I с. 308.

До с. 110 ¹⁾ Головна література для сеї північної словянської кольонїзації Барсовъ Географія² гл. III і VIII, Корсаковъ Меря и Ростовское княженіе гл. I і II, Голубовскій Історія Смоленской земли гл. I, Данилевичъ Очеркъ історїи Полоцкой земли гл. II.

— ²⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 124, її прийняли й дехто иньшій (нпр. Мілюков в Рус. Мислі 1888, VIII). Проти неї виступив проф. Завитневич в статі: Область Дреговичей какъ предметъ археологическихъ изслѣдованій — Труды Кіевской духовной академіи 1886, VIII. Головний факт, що похоронний обряд, коли небіжчика клали на поверхні землі й засипали, типичний для дреговицької територїї (таких похоронів д. Завитневич рахує на 70% між Дніпром і Припетю), переходить і в басейн Березини — Завитневича Формы погребальнаго обряда Минской губерніи, Труды IX з'їзда, I); правда, що границї сього обряда на півночі досї не висліджені; з другого боку він переходить в басейн Сожі (розкопки Фурсова — *ibid.* с. 231). Рівно-ж вказана, але не розслїджена докладно мішанина в похороннім обрядї на полудневій, дреговицько-деревлянській границї; див. статі Завитневича в IV і VI кн. Чтеній київського історичного товариства. Що до західньої границї дреговицької кольонїзації, то тут можна зазначити факт, що похоронні типи середнього Побужа (в околицях Дрогичина) вповнї відріжляють ся від приєтсько-березинських; се потвердило-б гадку, що середнє й нижнє Побуже належало вже иньшому племені, та поки що археольогічного матеріялу для сих країв дуже небогато і з виводами треба почекати; див. Авенаріуса Дрогичинъ Надбужскій — Матеріали по археології Россіи N 4, Завитневича ор. с. в Трудах IX з'їзда.

— ³⁾ Барсов² гл. II, Кочубинскій Територія доисторич. Литвы.

До с. 110 ⁴⁾ Про Українців і Білорусинів на Припети див. праці і мапи Рітіха, Михальчука (в VII Трудів геогр. експедиції), Величка (Народописнак арта України-Руси), Соболевского Опытъ русской діалектології I, 1897, с. 69—70 і II кн. Живої Старини з 1892 р.; про Пинщину крім того ще стаття М. Карпинського в Р. Филол. Вѣстнику 1888 і М. Довнар-Запольского Вѣлорусское Полѣсье, 1895.

До с. 111 ¹⁾ Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣверской з. гл. I Голубовский Історія Сѣвер. з. гл. I, Голубовский Історія Смолен. з. с. 52, Гловайский Історія Рязан. княжества — Сочиненія (1884).

— ²⁾ Згадки про ліси на сій території див. в Іпат. с. 5, 9, 296, 300, 354.

— ³⁾ „Чистое поле“ за Стугною — див. Іпат. с. 301.

До с. 112 Iirešek Cesty po Bulharsku с. 63, 391, 429, Первольфъ Archiv VII с. 597, Филевичъ Історія I с. 143. Д. Гловайский уважав назву Полян хибним толкованнем (народною етимологією) імени, що сам він виводить з „исполинь“ (велетень), пригадуючи при тім античних Spali — Разысканія² с. 163, 255—6 (про них див. вище, прим. до с. 73). Той факт, що в історичні часи Поляне сиділи в дійсности „в лісі на горах“ вистане оден, аби збити нещасливу гадку, кинену недавно проф. Филевичем (Історія с. 144), що „термин Поляне має чисто топічне, зовсім не етнографічне значіння“, і ніякої, мовляв, полянської території не було.

— ²⁾ Антонович — Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 3. Для означення полудневої границі міг би служити сконстатований над Росею (на лівім боці) в великім числі тип похорон вояка з конем, що стрічаєть ся і по нинішій Київщині, а проф. Антонович уважає його за полянський, але нинішні (як Бранденбург) уважають його печенізьким або взагалі турецьким; див. справозданне з дискусії в сій справі па X з'їзді в К. Стар. 1896, X с. 36—8. Взагалі сей тип і його розпосюдненне вимагають ще докладнішого сконстатовання, бо похорони з конем стрічають далеко за границями Полянської землі, навіть в Криму (див. про раскопки Веселовского в Извѣстіях таврич. ученой ком. N 24). Про могили кічних вояків в Київщині див. мапу проф. Антоновича, показчик с. 16—7,

— ³⁾ Напр. Іпат. с. 100 — множество Руси (= Киян), Варягы, Словены (Новгородці); 207 — в Рускую (= Київську) землю — в противствленню до Полоцької; 221 — в Русь (в Київ — з Новгорода), 323 — в Русь (з Ростовсько-Суздальської землі). Недавно (Чтенія київ. істор. тов. т. V с. 6—7) д. Соболевский уважав таке значіння Русь = Київщина пізнійшим (XII—XIII в.), але голословно твердив, що „Початкова літопись не знає“ такого значіння. Про відріжненне „Руської“ землі від Деревської див. Іпат. с. 456: князь Рурик перебуває в Овручу, і київський князь його кличе до себе „в Русь“.

До с. 113 ¹⁾ Див. Виїмки с. 34, де ся звістка порівняна з пізнішими переказами арабських письменників X—XII в.

До с. 114 ¹⁾ Іпат. с. 4, про сіверянську колонізацію див. Барсов² гл. VII, Багалій Історія Сѣвер. зем. гл. I, Голубовский Історія Сѣверской зем. гл. I, Печенѣги, Торки, Половцы гл. III. Я тут мушу згадати за „Суличів“, бо вони недавно знову виринули. Між численними варіантами назви Уличів (про них низше) декотрі кодекси в оповіданню про війну Олега з Уличами (сід 885 р.) мають „съ Суличи“ (Радивил. і Академічний кодекси Суздальської ред.) замісь „съ Уличи“, „со Уличи“, як має Лаврентієвський кодекс і всі кодекси полудневої редакції. Що тут маємо тільки разом прочитане „с Уличи“, ясно показуєть ся з того, що тіж кодекси не мають сього варіанта в иньших місцях, де іде мова про Уличів. Але в Суличів тих кодексів виросли в иньших вже Посуличі (Твер. с. 34, і навіть знищений Троїцький — див. в варіантах Лаврент. с. 25), а в літописцю вид. Львовим (I. 22) вже попросту Суляне. В результаті з'явивсь новий нарід Суличі чи Посуличі — очевидно з над ріки Сули; Шлецер посадив вже їх тут, хоч і гіпотетично (II с. 281 рос. видання), Карамзін (I⁵ с. 77 і прим.) вже категорично признав в них посульську галузь Сіверян. Потім їх зложено *ad astra*, але недавно проф. Завитневич захотів їх воскресити (Труди VII з'їзда т. I: Существовало ли славянское племя Суличи); при тім він попробував опертись на істнованню відмінного від сіверянського типу похорон (не палено, а ховано небіжчика), але що сей самий тип виступає поруч палених могил і в околицях Чернигова і Новгорода Сіверського, то ніякою точкою опертя служити він для „Суличів“ не може.

До с. 114 ²⁾ Καὶ αὐτῶν καθύπερθευ ἐς βορρᾶν ἀνεμῶν ἔθνη τὰ Ἀυτῶν ἀπὸ τῆς Ἰβερίας — De b. G. IV. 4. З дальшого оповідання (IV. 5) виходило-б скорше, що осаді Утургурів і Кутургурів не стрічались з собою на північ від Меотиди, що вони займали місця ближні до Кімерійського Босфора, отже на північ від Утургурів, що займали східній берег Меотиди, Анти на устю Дона могли досягати моря. Але оповідання Прокопія взагалі не досить ясно.

— ³⁾ Гаркави Сказанія мусульманських писателей о Славянахъ и Русскихъ с. 38 і 80—1, 140 і 130.

До с. 115 ¹⁾ Донець — Іпат. с. 438. Біловежії, що прийшли „в Русь“ за Мономаха (с. 205) і тут засновали нову Білу Вежу, правдоподібно не були ані Хозарами (як то толкує Густинська літ. с. 291) ані Турками; археологічні розкопки на місці старого, як догадують ся, Саркельського городища, виказали сліди християнської й то спеціально — руської колонії (нпр. хрестик з образками Бориса і Гліба) — див. вище подану літературу (прим. до с. 90). Коло „Руського села“ (*casale de*

Ruthenis) переїздив Дін Рюйсброк (Рубрук) 1253 р. — Наклуыт вид. 1809 с. 90. Що до Руського порта, то про нього іде мова в згадуваних вище умовах 1169—1170 р. Византії з Генуєю що до торгівлі (умова 1169 р. в двох латинських перекладах видана в т. VII *Historiae patriae monumenta* і у Sauli Della colonia dei Genovesi in Galata, II, умова 1170 р. у Мікльосіча і Мілера *Acta et diplomata graeca sacra et profana* III): тут дозволяло ся Генуезцям свобідно торгувати по всіх византійських портах, окрім Руського порта і Тматоракани (ἀνεὶ τῆς Ῥωσίας καὶ Ματράχου). Про нього-ж згадує Едрізі (в 50-х рр. XII в. — II, 395, 400), і аналіз його відомостей приводить до виводу, що сей порт (очевидно, ще доста важний в XII в.) був недалеко устя Дону, де мами XV в. дійсно виказують „Руське село“, див. про се Heyd Geschichte des Levantehandels I с. 224—8, теж Васілевскій в Ж. М. Н. II. 1878, I с. 112, Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 248. Гадка про Руський порт на устю Дона взагалі тепер загально принята — див. нпр. ще Tomaschek Die Goten in Taurien с. 41, Loewe Die Reste der Germanen с. 83.

До с. 115 ²⁾ До сїєї подонської Руси прикладає д. Іловайскій (Разысканія² с. 55) звістки Арабів, почавши з Джайгані, про третю групу руських земель — Таню (чи Табію), як вона зветь ся у Джайгані, Арту, Арсаню пізнійших географів (імя се має взагалі численні варіанти); він здасть ся на слова Хаукаля: „Арта лежить між Хозаром і Великим Булгаром, що зараз на північ за Румом“ (Византійсю). Се означення, дійсно, відповідає подонській Руси, але Ідрізі каже зовсім що инше: „третій нарід зветь ся Арсанія, а цар їх живе в місті Арсан; се гарне місто положене на неприступній горі; воно лежить між Славою і Куябою, від Куяби до Арсана 4 дні, а від Арсана до Слави 4 дні.“ Се дало повід иншим в Артї бачити Смоленськ. З огляду на подібність імени (Арта) колись бачили в пій і Мордву — Ерзь. Взагалі в сїй справі трудно сказати рішуче слово.

— ³⁾ Книга Большого чертежа вид. Спаского с. 27.

— ⁴⁾ Про сю кольонізацію див. Барсов² с. 150—2, Багалій ор. с. е. 20—22, Голубовський Ист. Сѣвер. зем. с. 7 і далі, Печенґги с. 19 і далі.

До с. 116 ¹⁾ Література великоросизма Полян (бо про них головно йшла мова) досить велика; історія сього питання і давнійша література вказана в моїй Історії Київщини с. 427—443, (там же критика історичних аргументів, піднесених репрезентантами сїєї теорії), в працях Пипіна і дра Колесси (як низше); я тут вчислю тільки найновіше: Шахматовъ Къ вопросу объ образовании русских нарѣчій (Рус. филологическій вѣстникъ, 1894) — поновляє теорію Соболевского, рецензія на нього в За-

писках т. VIII. Др Колесса *Dialektologische Merkmale des südrussischen Denkmals a. d. XIII J.* „Žitije sv. Savy“ — Archiv für Sl. Phil. т. XVIII (критика великоросизма). Ягіч Einige Streitfragen — 2. Verwandtschaftsverhältnisse innerhalb der slavischen Sprachen (ib. т. XX с. 27 і далі): збиває великоросизм Полян, але відступає Великоросіянам Сіверян; рецензия в XXVI т. Записок. Пипін Исторія русской литературы I гл. IV (против великоросизма). А. Кримський Филологія и Погодинская гипотеза (К. Старина 1898, VI, IX і ще не скінчена) — детальна полеміка з Соболевским, чимало інтересного матеріялу.

До с. 117 ¹⁾ Статі проф. Завитневича в Трудах Кіевської Академіи 1886. VIII, Читеніях кіївського історичного товариства т. IV і VI, Кіївській Старині 1890. V. Див. Історію Кіївської землі с. 3—4, де вказана й иньша література.

— ²⁾ Про Погорине див. Історію Кіївщини с. 14—6.

— ³⁾ De admin. 37: τὸ δὲ θέμα ἱαβερίμ πλησιάζει τοῖς ὑποφόροις χωρίοις χώρας τῆς Ῥωσίας, τοῖς τε Οὐλτινίοις καὶ Δεσβλενίνιοις καὶ Λενζενίνιοις καὶ τοῖς λοιποῖς Σκλάβοις.

До с. 118 ¹⁾ З чималої літератури про Уличів — Улучичів вичислю лише головніше: з давнішого Шафарика II. 28. 12 і Надеждіна О положеніи города Пересѣчна в Записках одеського історич. товариства т. I, з новішого: Ламбіна Славяне на сѣверномъ Черноморьи — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1876, V і VI і прихильна рецензия Бичкова в Отчеті о XIV присужденіи наградъ гр. Уварова; Голубінского Ист. рус. церкви I. 1 с. 37—8; Барсова ор. с. ²⁾ гл. V; Дашкевича Замітки по історіи литовско-русскаго госуд. с. 65 і далі; Молчановського Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ с. 17 і далі; Соболевского в Читеніях кіїв. історич. тов. т. V с. 3—4, Партицького Хто були і де мешкали Угличі — Діло, 1893 ч. 21, теж: Хто були руські Толковини (ib. ч. 16), Філевіча Історія с. 290 і далі, див. також мое Барское староство с. 9—10.

Звичайно задачею в сій справі ставили — вияснити дійсну форму імени племені і на основі її означити територію: хто приймав форму „Угличі“, шукав „угла“, і знаходили його в „углі“ — Ὀγγλος, Буджак, між Дунаєм і морем (напр. Надеждін, Голубінский, Партицький, Філевіч), або в річках — Углі, теперішній Орелі (Шлецер III. с. 9, Партицький), на лівім боці Дніпра, або Інгулі та Інгульці, на правім (Ламбін); хто приймав форму „Улучі“, шукав „луки“ — заворота моря або ріки (Дніпра — Філевіч). При тім одначе не звернено увагу на неймовірність такої назви — від „угл“, або від географічного закривлення, котре ми вигідно собі оглядаємо на невеликій мапі. Ламбін вперше виставив гадку про осібність Угличів (він приймав сю форму),

виходячи з ріжниці в імени: він їх уважав за східню галузь Уличів. Д. Соболевский, порівнюючи варіанти, признав основною формою „Улучичів“ і се імя звязав з Лучськом (зрештою він не перший, пор. потку (нову) на маргінезі Тверської літон. (с. 23): „від них повинний назвати ся Луцьк“). Але при тім, переминюючи інтерпункцію в тексті літописи, він читає: „Къде ныне Велияныя а Улучичи. Тивервци...“ Таким чином Улучі в нього стають частиною Дулібів; звістку про міграцію Уличів він відкидає. Одначе до цієї поправки треба зауважити, що тоді в полудневій редакції Тиверці зайняли-б увесь край від Дніпра до Дуная, а Соболевский сам справедливо признав, що ріжницю в обох редакціях неможна витолкувати похибною писця: се свідомо поправка чоловіка, що знав, що писав. Слова новгородської верзії про перехід Уличів і означенне їх території в полудневій попераять одно друге посполу, і признаючи певну плутанину в сїм означенню, ми тим не відкидаємо значіння їх вказівок для Уличів. Самий факт, що всі, можна сказати, кодекси сувздальської редакції поправлені за поправкою полудневої, теж може мати своє значенне: навіть лекція Лавр. „сѣдеху бо по Днѣстру“, мені здаєть ся, є поправка, замість: „сѣдяху по **БѢ** Днѣстру“ — по Богу и Днѣстру.

Що до приналежности Лучан до Дулібів, то за сим ніщо не промовляє крім пізнійшої приналежности Лучьска до Волинської землі; одначе ся обставина не може мати рішучого значіння. З цієї пізнійшої приналежности, очевидно, виходив і Длугош, пишучи (Hist. Polonica, вид. Пшездзецкого, I с. 62): *Dulebyanie a duce eorum Dulyeba vocitabantur, qui postea Wolhanye* (замість: *Wolhynyanye*) *sunt et nunc Luczanye appellati*: сї слова Длугоша вказують на той час, думаю, коли Луцьк став політичним центром Волини, що й дійсно було в XIV—XV віках.

До с. 118 ²⁾ Інтересний, але непевний варіант „Російської літописи по Софійському списку“ (1795 р., дуже недбале виданне): „Лучане“ (пор. Шлецера I с. 212).

— ³⁾ Може піддержана потім істнованнем на півночі міста Углича; порівняти Літописець вил. Львова, I с. 42: тут Уличі звуть ся Угличанами, а замісь Пересічна — Углич.

До с. 120 ⁴⁾ Напр. Барсов² с. 98 думає, що се було перед війною, Філевіч Історія с. 301 — що після війни. На літописний порядок сих подій, записаних сто літ пізнійше, взагалі не можна покладатись, і для того над хронологією їх нема чого дуже застановлять ся.

— ²⁾ Міграція одного з руских племен з Дніпра на сусідній Дністер не була дуже голосною подією, тому ледви чи могла протягом яких 2—3 років дійти до відомости Порфирородного. Звістки його про пе-

ченізьку колонізацію і руське пограниччя показують добре джерело, якусь основну реляцію, і вони варті особливої уваги.

До с. 121 ¹⁾ Барсов² с. 96. Згадаю, що Гловайський Разысканія² с. 286, а недавно д. Філевіч в своїй Історії давньої Русі (с. 302—3) виключали Тиверців з числа племен, уважаючи се імя ремінісценцією античної традиції — перерібною імени Тирагетів, Тавроскитів. Але ані дібрати такого античного імени не можна, ані об'яснити, чому б літописцю схотілось злучати його з спеціальним іменем Улучів. Рівнож не можливе звязування з Тиверцями Βερβιανοι (або Τεβερβιανοι, як читає Шафарик) Константина і Attorozi баварського географа — Шафарик II. 28. 13.

— ²⁾ З сям іменем знову має подібність назва Дністра у Абульфеди — Турлу (Thourlo) і Τρολλος Константина Порфирородного De adm. 38; Проф. Голубовський об'ясняє се з половецького turlu = variatus, але хто зна, чи нема тут відгомону античної назви.

— ³⁾ Первольф Slavische Völker namen, Archiv VIII с. 10.

До стор. 122 ¹⁾ Сю гадку висловив Барсов² с. 101.

— ²⁾ і ³⁾ Гаркави ор. с. с. 135 і 137 (Вітмки с. 53), за Масуді повторив се Ібрагим ібн-Якуб — в Ал Бекри вид. Розена с. 46. Скільки знаю, вперше приложив сю звістку до Волинян Ключевський в своїй „Боярській думі“ вид. 2 с. 19, потім Андрияшев Очеркъ ист. Волыи. земли с. 24—5; новіша монографія про Волинь д. Іванова не приймає ані звістки Масуді, ані геогр. баварського — с. 31—3. Де-котрі бачили в сій Валіані західній Велинь — Юліи.

До с. 123 ¹⁾ Барсов² с. 102 думав, що ся територія займала „верхівя обох Бугів“, але Бог і в літописи зветь ся Богом, а літопись вправно каже про Буг (висянський).

До с. 124 ¹⁾ Напр. Барсов² с. 95 міркує таким чином: імя Хорватів показує, що вони жили по Карпатам, бо сі зветь ся Горбами (Хрѣби, Хріпи); на хорватську колонізацію вказують хорографічні й топографічні назви від верхівя Вислока, Білої й Сяна до Тиси з її притоками Бодрогом, Самошом і Красною на полудень, до Дністра на схід, а на північ до Висли. Одначе наведені Барсовим назви по більшій частині не мають нічого спільного з Хорватами; щож до звязку імени Хорватів з Горбами-Карпатами, то се гадка Шафарика (I. 10. 10), відкинена новішими фільольогами — див. Грот Извѣтія с. 83, Гейтлер Rad. Jugoslav. Ak. XXXIV, Первольф в Archiv VII. 626, Соболевський — Чтенія київські VI с. 3 й ин. Кілька (з яких чотири) назв в карпатських краях (Барсов I. с., Піч в Sitzungsberichte der Böhm. Gesellschaft dr. Wis. 1888 с. 246), що справді ідуть від слова Хорват, не можна положити підвалиною для виводів, що тут була хорватська територія.

До с. 124 ²) Коментар до його оповідання див. у Шафарика (II §. 31), Грота Извѣстія Константина Багрянороднаго о Сербѣхъ и Хорватахъ с. 61 і далі, Рачки (Rad LII с. 142 і далі).

— ³) Zeuss р. 610, Račky Biela Hrvatska (Rad LII) с. 177, Крек² с. 321.

— ⁴) Розумію підроблений фундаційний привилей празької катедри (див. прим. до с. 308); імени народів певно не видумано тут.

— ⁵) До такого дивовижного виводу мусів прийти і пок. Рачки в своїй взагалі дуже критичній розвідці Biela Hrvatska і Biela Srbija (Rad Jugoslavenske Akad. LII, с. 177—9), бо не увільнився зовсім, не вважаючи на весь скептицизм що до звістки Константина, від Шафарикового (майже загально прийнятого) погляду на Велику Хорватію, від чеських гір до середнього Дністра (Šafařík II §. 31). Нічого дивного; і я пишуци свої примітки до Константинових звісток в „Вісміках“ (с. 66), ішов за сим звичайним поглядом. Див. нпр. ще: Первольфа Slavische Völkernamen — Archiv VII с. 627.

— ⁶) Сей погляд дотенно розвинув що до руських Хорватів неб. Крижановський в своїй розвідці „Забужная Русь“ (Собраніє сочиненій II, 1890, с. 342 і далі). Що назва „Chrobacya“ в приложеню до привіляньських країв має історичне (власиво конвенціональне) значіння, признає і Т. Войцеховский в своїй книжці, що носить се імя (с. 2—3). Д. Потканський в новій своїй розвідці Kraków przed Piastami (Rozprawy wydz. hist.-phil. краківської академії т. XXXV), з'ігнорував парешті зовсім сих конвенціональних польських Хорватів.

До с. 125 Вказівку на східне положення Хорватії бачили в згадці Константина, що на неї нападають Печеніги; але Печеніги, згадані у Константина, могли навідуватись і до західніх Хорватів, непокоячи сусідніх Угрів: тут нема нічого неможливого (пор. напади Печенігів і Половців на Угорщину в XI в.). Ще оден момент — то „місце зване Воїки“, на пограничу Білих Сербів; в ній почавши від Шафарика і до деяких сучасних учених бачили частенько наших Бойків (неб. Партицький в сій справі вів ще в 1894 р. горячу полеміку з проф. Верхратським в фейлетонах „Діла“, а на виданій недавно Іречком Karten zur Geschichte des h. Oester.-Ung. Reiches (1897) бачу знову Воїки на Дністрі (мапа VI)); але дуже мало ймовірности на се: за далеко се для Сербів на схід, тай не видно, щоб імя Бойків коли мало розголос. Правдоподібніше бачити в них покручену назву Voiohem'a — Чехії, див. напр. Račky op. с. с. 151—3.

— ¹) Wiadomości statystyczne, wydane przez krajowe biuro statystyczne, XIII, 1892, таб. IV і VI (57 тис. що уживає руської мови, або 61 тис. руського обряду).

До с. 126 ¹⁾ Про польсько-руську границю в Галичині див. стару, але не зовсім перестарілу (принаймні ще не заступлену чимсь ліпшим) працю Зубрицького *Gränzen zwischen der russinischen und polnischen Nation in Galizien*, 1849, с. 23, Czörnig *Ethnographie der österreichischen Monarchie I* с. 49 і далі, йогож *Ethnographische Karte*, 1855 (арк. 2) і менше видання 1866, *Le Monnier Sprachen-Karte von Oesterreich-Ungarn*, 1888, *Wiadomości statystyczne* т. XIII, *Rocznik statystyki Galicyi* т. IV (перепись 1890 р.), Шематизм Перемиської епархії, Головацький — Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси ч. I, вступ, йогож *Карпатская Русь* в Ж. М. Н. П., 1875, VI (з наукового погляду не багато інтересного), А. Д(обрянский) *О западныхъ границахъ Подкарпатской Руси со врем. св. Владимира* Ж. М. Н. П. 1880. III (для польсько-руської границі тут по Зубрицьким теж не багато нового), I. Верхратського інтересна монографія про Замішанців в *Записках Наукового товариства і. Шевченка* т. III.

Про польсько-руську границю між Вислою та Бугом писалось чимало, але шкودив публіцистичний елемент, що домішувався сюди й не раз дискредитовав факти (кажу се з власного досвѣду); згадаю важийше — мапи Кояловича в *Документахъ objaśniaющихъ исторію Западнаго края*, 1865, Щебальского *Забужная Русь, pro altera parte* — див. монографію Плешиньского *Bojarzy międzyrzeczy* (Bibloteka „Wisły“, XI), властиво долучену мапку, де в Радиськім повіті польські села виступають островами серед руських осад. Загального характера — Шафарика *Slovanski narodopis*, Рітіха *Етнографічна карта*, теж Михальчука в VII т. *Трудів етногр. експедиції*, *Народописна карта* дра Величка, Мікуцкогo *Отчеты въ IV т. Извѣстій петерб. академіи* с. 110, Соболевскій *Опытъ русской діалектологіи I* с. 69—70 і *Живая Старина* 1892, II. Для історичної етнографії — Барсов²⁾ т. V і VI, Крыжановскій *Русское Забужье* — *Собрание сочинений* т. II, Лонгиновъ — *Червенскіе города*, 1885, *Площанскій* — *Акты холмскихъ судовъ XV—XVII в. въ ихъ указаніяхъ для исторіи и этнографіи русскаго Забужья* (*Труди IX з'їзда т. I*). Филевичъ — *Исторія древней Руси I* с. 239 і далі і найновіша праця Потканьского *Kraków przed Piastami I* с. с. 106 (про неї див. *Записки Наук. тов. ім. Ш.* т. XXVI, бібл.). Дещо інтересне, хоч і не дуже, і не багато, можна знайти часом в *Памятникахъ старины въ западныхъ губерніяхъ* (статі Шолковича і Лонгінова в VIII т., кілька дрібних статей в т. VII) і в більш популярних: *Холмская Русь*, вид. Батюшкова, 1887, Гербачевского *Русскія древности и памятники православія Холмско-Подляшской Руси*, 1892.

²⁾ *Jekelfelussy Bevölkerung der Länder der h. Stephanskronen*, 1892 с. 12. Про Угорську Русь див. Czörnig I с. 45 і далі, III с. 147

і далі, Le Monnier op. c., Головацький op. c., Bidermann Die ungarischen Ruthenen I і II 1862 і 1867, Ламанській Славяне въ М. Азіи і т. п., 1859, Волланъ Угорорускія пѣсни, 1885. Петровъ Записки по Угорской Руси Ж. М. Н. П. 1892, II, Akej viery sú Slováci — статі в Slovenské Pohľady 1895 кн. VIII, IX, X, Leipen Die Sprach-Gebiete in den Ländern der ungarischen Krone, 1896, Ol. Broch, Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östl. Ungarn, 1897 (найсвіжіші відомости); З палерів Жетоти Паулі (записки про Угорську Русь) — Записки Н. Тов. ім. Ш. т. XXVI, miscell. Для діалектології: Семенович в Сборнику статей учеників Ламанского, Верхратський Ueber die Mundart der Marmaroscher Ruthenen 1883, статі Ол. Броха Kleinrussisches aus Ungarn, Zum kleinrussischen in Ungarn в Archiv für slavische Philologie т. XVII і XIX, В. Гнатюка в передмові до т. IV Етнографічного збірника.

До історії руської колонізації на полудень від Карпатів крім того ще: Реслер Rumänische Studien гл. VII, Васілевський Візантія и Печеняги Ж. М. Н. П. 1872, XII (дод. II), Успенській Образованіе второго Болгарскаго царства, 1879, дод. V, Д(обрянский) в Ж. М. Н. П. 1880, III (про Спиз), Грот Моравія и Мадьяры, 1881, гл. II, Кочубинського Отчети в Записках одеського університета т. XIII, XVIII, XX, Славянская рукопись Пештскаго музея — Р. Филол. Вѣстник 1881, I, Расселеніе Славянъ IX в. (мапа) і особливо: О русскомъ племени въ Дунайскомъ Залѣсѣ в Трудах VII з'їзда т. II, Plé Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage, 1886 і особл. Die dacischen Slaven und Csergeder Bulgaren, Sitzungsberichte der Böhmisches Gesellschaft der Wissenschaften, 1888, Филевичъ Угорская Русь (Варшав. Университ. Извѣстія 1894, V), статі в Ж. М. Н. П. 1895, введені потім в його Історію древней Руси I, с. 143 і далі і „Отчетъ“ в Варшавских университет. извѣстіях 1896, VIII, Кулаковскій Гдѣ находилась вичинская епархія константинопольскаго патріархата — Візантійскій Временникъ 1897 с. 327 і далі (про дунайську Русь).

До с. 127 ¹⁾ Навожу в XIII т. Wiadomości statystyczne і Rocznik statystyki т. IV цифри людности, що уживає польську і руську мову і руського і латинського обряду; останні цифри менше піддають ся випадковим ваганням і через те варті особливої уваги; як бачимо, виключивши повіти Березів і Ярослав, скрізь приріст руського обряду менший. Інший цікавий факт — що виключивши гірську Лемківщину, де проценти руської мови й руського обряду досить сходять ся, бачимо в тім мішанім поясі далеко нижший процент руської мови в порівнянні з руським обрядом: очевидно, тут багато Русинів тільки ще держать ся руського обряду, але вже говорять по польськи, себто в дійсности же властиво винародовились:

	1890		Приріст в р. 1880—90 в %			
	%	%	Русинів		Поляків	
	руської мови	руського обряду	по мові	по обряду	по мові	по обряду
Новий Торг	3.30	3.29	5.53	1.33	6.07	6.11
Новий Соля	15.12	14.95	7.29	6.31	14.71	13.28
Грибів	19.50	19.58	9.80	5.96	6.01	7.34
Горлиці	25.40	24.97	1.61	2.75	9.95	8.52
Ясло	7.90	8.53	-10.61	3.67	7.40	5.15
Коросно	12.03	16.91	-20.46	5.70	16.09	8.79
Березів	10.88	15.09	12.19	8.16	1.52	1.53
Ряшів	0.08	0.95	-79.63	-20.45	9.90	10.19
Ланцут	4.04	6.28	30.16	5.91	9.01	9.76
Нисько	0.08	1.63	—	0.41	7.80	10.21
Сянок	51.62	52.47	4.63	6.63	14.14	9.69
Перемишль	48.39	51.28	20.01	14.85	45.38	71.85
Ярослав	33.78	43.58	97.29	18.70	-6.21	15.08

До с. 127 ²⁾ Akta grodzkie i ziemskie XVI. N. 1647.

— ³⁾ Ibid. N. 1394.

До с. 128 ¹⁾ Zbiór wiadomości do antropologii krajowej XIII, с. 151.

— ²⁾ Жерела до історії України — Русь II с. 172 і далі.

— ³⁾ Богухвал — Monum. Pol. hist. II с. 556.

— ⁴⁾ Опись Румянцевскаго музея с. 185.

— ⁵⁾ Starożytna Polska² II с. 335.

— ⁶⁾ Mizleri Historiarum Poloniae et m. d. Lithuaniae scriptorum collectio I с. 418: quae Carpathios montes attingit non longe ab urbe Cracovia.

— ⁷⁾ Michałowski Księga pamiętnicza с. 375—6, Акты южной и зап. Россіи III с. 557: городы по Вислу рѣку и въ которыхъ жили русскіе люди благочестивые и церкви были. IX с. 167: Русскій народъ роздѣлился нынѣ въ различные страны людей... и съ другіе стороны отъ рѣки Вислы, и изъ иные третьей страны отъ Немана, и изъ четвертые страны отъ Сѣвска и Путивля. Що до православних в Люблині, то досить буде сих фактів: на поч. XVI в. (1505) кн. Глинський, роздаючи на церкви гроші з майна кн. Дм. Путятича дає і „на церков святого Спаса“ в Люблині 5 кіп. (Акты Зап. Р. I с. 370); при кінці XVI в. (1594) по ініціативі „мещан земли закону светого греческого“, заведено в Люблині православне брацтво. Ще 1659 козаки упоминались між иньшими забраними уніятами „монастира і церкви в Люблині“ (Памятники Києв. ком. III, з с. 317). Говорачи про Люблинщину спеціально, я мушу бодай тут у нотках, поки се спостереження буде перевірене на підставі ширшого матеріяла, запровадити досліді д. Олехновича й Талько-Гриневича над антропологічним типом люблинської шляхти:

показуєть ся, що сей тип зближаєть ся до типу народа й шляхти на наддніпрянській Україні (полуднева Київщина), а ріжнить ся нпр. від лемжиської шляхти — див. Гринцевича *Szlachta ukraińska — Materiały antropologiczno-archeologiczne II.*

До с. 129 ¹⁾ Жерела до історії України-Руси т. II (люстр. 1565 р.).

— ²⁾ Roepfel Ueber die Verbreitung des magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten Poln. Reichs, додаток 1.

— ³⁾ Іпат. с. 181 (1101: Ярослав зловлено на Нурі), пор. 537, с. 227 (відступлено від Польщі руським князем Визну на Нареві), с. 540 (Руська земля починаєть ся на полудень від Нарєва — коло 1248 р.), Про північну українську країну див. Труды этногр. експедиції т. VII с. 493 і далі, Соболевский Живая Старина 1892, IV с. 3—4, с. 27 і далі, етнографічні мапи: Рітїха, Щєбальского, Кояловича (Документи объясняющіе исторію западно-русского края).

До с. 130 ¹⁾ Jaroszewicz *Obraz Litwy I* с. 17; див. до сеї справи Барсова ²⁾ с. 41 (він кладе ятвязьку кольонізацію на Німані й його полудневих притоках до вододілу з Бугом і Припєтєю), Андрияшева *Очеркъ ист. Волынской зем.* с. 39. В XIII в., коли ми дійсно маємо звістки про Ятвягів, бачимо їх за Нарєвом і Бобром.

— ²⁾ Akej viery sú Slováci, статі Шкультетого і Мишика в *Slovenské Pohľady*, 1895, VIII, IX, X.

— ³⁾ Головацький *Нар. пѣсни I* с. 743, Broch в *Archiv für sl. Phil.* т. XVII на вступі, т. XIX с. 17.

— ⁴⁾ Д. Мишик (*Sl. Pohľady* 1895, с. 625 і далі) вказує нпр. на грамоту XVI в. (1582), де згадують ся Rutheni de Frankowa (коло Магури), а тепер в Франковій нема вже ніяких Русинів. Про Русинів на Гроні говорить Bartholomaeides *Notitia hist.-geogr.-stat. com. Göttingensis* — див. Филевича *Отчет* с. 4. (Варш. ун. изв. 1896, VIII).

До с. 131 ¹⁾ Броневскій *Путешествіе отъ Триеста до С.-Петербурга въ 1810 г. (1828)* I с. 192, теж I 137, 159, 163 — див. Ламанского *Славяне въ М. Азии й т. п.* додатки с. 56.

— ²⁾ Д. Кочубинський, зіставивши дати про уніятів Русинів з шематизмів Пряшівської єпархії 1841 і 1870 р. рахує в комітатах Шариськім 18 %, Земплинськім 20 %, Спишськім 50 % зменьшення; в Боршодьскім не зменьшилось.

— ³⁾ 1802 р. вийшла брошура Вольфа *De vestigiis Ruthenorum in Transilvania*; тут описувались останки Русинів в с. Reussdorflein, Великий і Малий Cserved, Bongrad; Вольф вєього рахував 130 родин, але його референт в *Siebenbürg. Provinzialblätter* 1807, II підносив се число до 200; про сї останки писали в XVIII в. Бел і Бенке, і на поч. XIX

Едер — див. про них у Філевича Отчет і Історія, 1 гл., Кочубинського в Трудах с. 37 і далі. Надєждін, що побував в Семигороді на початку 40-х рр., уже не застав сих Русинів, але підніє значіне сих руських осад для історії руської колонізації (О путешествіи по южи. славян. землямъ, Ж. М. Н. П. 1842 кн. IV—VI): „я вовсім переконав ся, незаперечними доказами, що руська стихія ішла на полудневий захід, по обидва боки Карпага, аж до Дунаю, довгі часи перед приходом Малярів в Панонію“, на потвердження він вказував на семигородських Русинів, і сією подунайською Русією уважав можливим пояснити літописні легенди про міграцію Словян з над Дунаю, про подорож Кия й т. и. — с. 103—5. Одначе норманізм, устами Куніка в *Berufung der Schwed. Rodsen* (гл. V), виключив угорських Русинів з історії давньої руської колонізації, а з другого боку вплинула теорія Шафарика (II §. 30), що семигородські Словяне були Болгарами. Публікуючи в перше тексти в Чертеда Мікльосич признав їх болгарськими (*Denkschrift віденської академії т. VII, 1856*), але потім відступив від цієї гадки і чертедські тексти признав пам'яткою мови „дакийських Словян“ *Geschichte der Lautbezeichnung im Bulgarischen, Denkschriften т. XXXIV с. 125—6*, тут видано тексти Едера), теж *Vergleichende Grammatik III. 201, Altslovenische Formenlehre XXV*. В 1859 р. в своїх „Словянах в М. Азії“ виступив з загальними увагами проти Кунікового погляду Ламанский, але питання про загадкову руську колонізацію в Угорщині вирнуло на верх знову тільки завдяки Реслеру — 1871 р. вийшли його *Rumänische Studien*; за ним підніє гадку про стару руську колонізацію на Дунаю Васілевский (1872), Успенский, Грот, а Кочубинський і Піч оперли сю гадку про руську колонізацію Семигорода на фактах. Одначе справа не порішена остаточно. Супроти руської теорії стоїть болгарська, що не бачить поза Болгарами Русинів і готова руське ім'я тих останніх Семигородських Русинів уважати непорозумінням (Мілетіч). Воно фактично дуже заплутує справу той факт, коли мова останніх семигородських „Русинів“ справді показуєть ся болгарською; але в усякім разі справа руської колонізації Семигорода може і повинна навіть бути трактована незалежно від сих останків. Проф. Ягіч, що в рецензії праці Філевича досить скептично висловивсь про руську теорію (*Archiv XIX с. 237*), в останній розвідці (*Archiv. XX с. 22—3*) признає певним фактом, що в Семигороді Русь стрічалась з Болгарами.

До с. 131 ⁴⁾ Див. манку назв звязаних з Русією у Піча *Die dasischen Slaven с. 253*, Кочубинський *op. с. с. 65*.

— ⁵⁾ і ⁶⁾ Матеріал зібраний у Кочубинського I. с. 15 і далі.

— ⁷⁾ Ще письменники минулого віка (як Бенке, Едер) висловляли здогад, що Bissenі то Русини; Кочубинський догадувався, що

ся назва в актах XIII—XIV в. означає Русинів (с. 63), хоч се імя значить властиво Печенігів; Філевіч переконавсь, що в оригіналі грамоти 1324 р. замість Bissenі стоїть Rutheni, з того виходило б, що сі імена уживались без ріжниць (грамота у Филевича Отчетъ с. 27, див. про неї тамже с. 9—10, 12—13).

До с. 132 ¹⁾ *Katonae Historia critica Hungariae ducum XIII p. 497.*

До с. 132 ²⁾ Вони вичислені нпр. у Черніга (II с. 146): Русини приходять на Угорщину чотирма наворотами: з Уграми, за герцога Токса, з Предславою — жінкою Коломана і з Федором Кориятовичом.

— ³⁾ Анонім у Ендліхера *Regum hungaricarum monumenta Arpadiana* гл. 10: *Similiter (як і Половці) et multi de Ruthenis, Almo duci adherentes, secum in Panoniam venerunt, quorum posteritas in hodiernum diem per diversa loca in Hungaria habitat, і гл. 12.*

До с. 133. Піч нпр. боронить і тепер оповідання Аноніма, що Угри прийшли через Карпати з півночі *Der nationale Kampf* с. 64—5, Реслер вів їх через Зелізни ворота (162), Грот (с. 307) через гори в сусідстві Зелізних Ворот.

— ¹⁾ *Monumenta Germaniae historica t. XIII (Scriptorum t. XI), p. 74 Vita Chunradi: nuntius ad regem (угорського) dirigitur, qui tunc in marchia Ruthenorum morabatur (1131).*

— ²⁾ На їх вказав ще Реслер *op. c. c. 325.*

До с. 134 ¹⁾ Окрім праць вичислених вище, згадати треба ще розвідки Конева і Мілетіча в Български прѣгледъ 1894, XI і 1896, VI, статі Мілетіча в Сборнику болгар. міністерства: Седмиградскитѣ Българи (т. XIII) і Заселението на католишкитѣ Българи въ Седмиградско и Банатъ — т. XIV, і рецензію проф. Їречка в *Archiv für slavische Phil.* т. XX, I.

— ²⁾ Никита Акомінат у Успенского Образованіе второго болгарскаго царства дод. V с. 35.

— Про наддунайську Русь — Іпат. с. 341, 346, 496; численні звістки византийських джерел по часті зібрані й з'аналізовані в статях Васілевского Византия и Печенѣги Ж. М. Н. II. 1872, XII, дод. II: Русскіе на Дунаѣ, Кулаковского: Гдѣ находилась вичинская епархія — Византийскій Временникъ 1897 ст. 389 і далі. Грамоту Івана Берладника признають тепер фальзифікатом — се доводили реферати Богдана і Соболевского на VIII (московським) археологічним з'їзді (див. т. II його Трудів і справозданне в Київській Старині 1890 III с. 479—80), і їх виводи прийнято в літературі, але я думаю, що сю справу позбуто занадто легко тим закидом фальзифікації (кажу не про саму форму грамот, а їх зміст).

До с. 136 ¹⁾ *Li Russiani che sono popoli vicini a questi ma su le rive del Danubio de piu numero et piu feroci dell' altri* — Русская историческая библиотека, VIII с. 57.

— ²⁾ Идоша Угре мимо Киевъ гороу, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедше къ Диѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще яко и Половци (с. 14). Уграм, розуміть ся, не дорога було йти коло Києва, могла хіба якась ватага заблукати, але й се робить непевним обставина, що літописець тим хоче об'яснити назву урочища. Натомісь єї угорські вежі виглядають як реальна народня згадка про Угрів. Цікаво, що вчисляючи орди, які переходили на Русь, Повість ставить наперед Печенігів: „По сихъ бо (Обрах) придоша Печеніяѣ, и пакы идоша Угри Чернии мимо Кыевъ“ (с. 7), хоч в дальшій оповіданню Угри випережують Печенігів, бо приходять ще при Ользі, а Печеніги аж за Ігоря. В обох разях їх прихід датують ся на основі чужих джерел, і єї дати не мають ніякого значіння для історії Руси: прихід Угрів оповідаєть ся в звязку з історією проповіді Кирила й Методія та завойованнем Морави Уграми, і дата 6406 (898) р., під котрою поставлена і ся проповідь, і прихід Угрів під Київ, і їх війни з Греками і Моравою, викомбінована, як правдоподібно пояснив недавно Шахматов (Хронологія древн. рус. лѣтоп. сводовъ, Ж. М. Н. II., 1897, IV с. 468—9), з життя Кирила й Методія; в усякім разі вона не відповідає хронології угорського похода. Що до дати приходу Печенігів (6423—915): „придоша Печеніяѣ первое на Рускую землю и створше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю“, то по правдоподібному об'ясненню тогож Шахматова (ib. с. 473), літописець викомбінував її з оповідання Амартола про участь Печенігів в грецько-болгарській війні 914 р., що слідом він і переказує: коли Печеніги ходили на Дунай, то мусили йти через „Рускую землю“, а коли при тім не звісно про війну з Ігорем, то очевидно „створивше миръ“. Коли ж в своїм огляді переходу орд літописець переставляє Печенігів перед Уграми, то се знак, що перехід Угрів в руській традиції лишив дуже незначний слід і злив ся з печенізьким.

— ³⁾ Константин каже (De adm. 37): тому п'ятдесят літ, а що ся частина укладалась коло 950-го р., то Печеніги мали б перейти Волгу в останніх роках IX в., але в дійсности витиснені ними Угри з'являють ся вже в кінці 80-х рр. над Дунаєм, отже і Печеніги мусили перейти Волгу троха скорше.

— ⁴⁾ Про сей епізод і його суперечну хронологію див. у Грота ор. с. гл. V, також Голубовского Печеніги гл. III.

До с. 137 ¹⁾ *De admin. imp. с. 42*; про сю главу див. в розвідці Успенского: Византійскія владѣнія на сѣв. берегу Чернаго моря (Київська Старина 1889 IV, 263 (д. У. уважає се реляцією з початку X в.).

До с. 139 ¹⁾ Пор. Барсов² с. 100.

— ²⁾ В Повісти є два такі перші приходи Печенігів на Руську землю, записані навіть в тих самих словах, один під 915, другий під 968 (один в кодексах — Хлебніковський зауважив сю суперечність і поправив під 968 роком „първое“ на „второе“). Се могло з'явитись таким чином, що напад під 968 р. був дійсно записаний в Повість, як перший відомий, але пізнійший редактор вико́мбінував з грецького джерела і записав під 915 р. ще давнійший прихід, як „первий“, не поправивши пізнійшого.

До с. 140 ¹⁾ Варіант: и отъ всѣхъ градъ (1 Новгородська літоп. с. 65).

До с. 141 ¹⁾ Про будову замків Володимиром є спеціальна (правда — не дуже богата змістом) розвідка проф. Бережкова в Чтеніях київського історичного товариства т. II.

— ²⁾ Іпат., с. 153, ряд. 24 і 26, с. 158 ряд. 21, 159 ряд. 1; про сі вали — київські й переяславські див. Максимовича Собрание сочинений II с. 240, Антонович Змієвы валы въ предѣлахъ Кіевской земли — К. Старина 1884, III і його Археологическая карта Кіевской губ. с. 133 і далі.

До с. 142 ¹⁾ Про руську людність в степах в XI—XIII в. див. особливо у Голубовского Печенѣги гл. IV, дещо у Ламанского Славяне въ М. Азіи с. 40 і далі, Срезневского Русское население степей и южнаго поморья въ XI—XIV в. — Извѣстія II отд. петерб. академіи т. VIII (1859), Аристово О землѣ Половецкой (Извѣстія Нѣжинскаго института, 1877). З осад у степу пригадуємо вичислені вище: Донець, Білу Вежу XI в., Руське село на Дону (див. вище прим. до с. 115); можна додати ще те знаменське городище, де Бурачков, з огляду на археологічні останки, містив Олеше (див. низше с. 397). Можливо, що таким містом був і Шарукань 1111 р., судячи по тому, що руські князі не винищили сього міста, хоч взагалі не миловали „иноплеменників“ (Іп. с. 192). Але коли Шарукань часто уважають християнським містом з огляду на те, що руське військо йшло до нього з сьвященними сьпівами (Барсов² с. 152, Голубовский Печенѣги с. 194, недавно Кулаковский Христіанство у Аланъ с. 17), то се непорозумінне: побожний Володимир поставив „попів“ перед полками сьпівати сьвяточну службу з поводу сьвята — похвали Богородиці (під суботу пятого тижня, див. Воскрес. літ. с. 22, що має поправнійший текст, ніж Іпат., бо ся має похибку: „въ недѣлю“). Воскр. літоп. називає сих осадників попросту Половцями: „и Половци вышедше изъ града и поклонишася княземъ Русскимъ, вынесше дары и рыбы и медъ“, але ледво чи то були справжні Половці, з огляду на їх помилюванне.

До III глави. До с. 145 ¹⁾ Справа не може похвалитись особливим розробленням: по коротких екскурсах в загальних працях, як *Entstehen christlicher Reiche in Gebiete des heut. österreich. Kaiserstaates*, Ярича *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, і особливо Воцеля *Pravěk země české*, маємо просторий розділ в праці Крека *Einleitung*² с. 108—183, спеціальну (не скінчену) працю проф. Будиловича *Первобытные Славяне въ ихъ языкѣ, бытѣ и понятіяхъ по даннымъ лексикальнымъ*. Изслѣдованія въ области лингвистической палеонтології *Славянѣ*, ч. I, вип. 1 і 2, К. 1878—9, ч. II в. 1, К. 1881, і монографію про словянську флору — *Šulek Pogled iz biljarstva u praviek Slavenah a napose Hrvatah* (*Rad. jug. akad.*, т. 39). Праця Будиловича була неприхильно оцінена критикою, але має багатий запас матеріялу; Креку О. Шрадер напр. (*Sprachvergleichung*² с. 84) закидає теж „занадто високу гадку про прасловянську культуру). Важні ще тут — Miklosich *Die Fremdwörter in den slawischen Sprachen* в поправках Matzenauer'a *Cizi slova ve slovanských řečech* і Гена *Kulturpflanzen und Hausthiere*.

— ²⁾ Schrader² с. 407 і далі.

— ³⁾ Паралелі до сього факту див. у Шрадера с. 458. Широке значіння слова збіже в нашій мові, думаю, доводить найліпше, що воно не перейняте з польського, як думає Будилович I. 95.

До с. 146 ¹⁾ Ген⁵ с. 452—3 бачив в тім слід перетворення культуру тієї трави на пшеницю; против того Шрадер² с. 422.

— ²⁾ Шрадер² с. 410.

— ³⁾ Ген⁵ с. 455—6.

— ⁴⁾ Miklosich *Etym. Wörterbuch*, Ген⁵ с. 455, Schrader² с. 416—7, Будилович I с. 115. Шрадер звязує се слово з санскр. *ças* — розтинати.

До с. 147 ¹⁾ Чи німецька назва лише споріднена з словянською, чи ся перейнята, чи навпаки — справа дуже суперечна і неясна (див. Крек² с. 113, Шрадер² с. 418—9, Ген⁵ с. 457); слово виводять з пл у — пливти. Плівій (Н. Nat. XVIII. 18. 48) згадує про плуг *non pridem inventum in Rhaetia Galliae... quod genus vocant plaumorati* (поправка Байста: *ploum Raeti*), се і тепер уважають звичайно першою звісткою про плуг.

— ²⁾ Ген⁵ с. 484, Шрадер² с. 426 (одначе відносини сї він уважає неясними).

До с. 148 ¹⁾ Ген⁵ с. 351—2, Крек² с. 133—4.

До с. 149 ¹⁾ Менадр — *Hist. gr. min.* II с. 99, порівняти звістки Стратегіки т. зв. Маврикия XI. 5 і Тактики Льва XVIII. 106 (вид. Міня), що Словяне особливо годують ся просом.

До с. 149 ²⁾ А все ваши городи... дѣлають ниви своя и землю свою — Іпат. с. 37, можна вказати й на иньшій малокультурний на-рід — Вятичів, що платили дань „від плуга“ (с. 54). Про хліб див. Іпат. с. 86, 88, 110, урок вирників в Руській Правді — Академічний код. § 42, пор. Карамзинський код. § 7 і 108.

До с. 150 ¹⁾ Д. Самоквасова Сѣверянскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи (в Трудах III археол. з'їзда т. I) с. 188, 191, 193 (Чорна могила і Гульбище), В. Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15, С. Гамченка Житомирскій могильникъ с. 66 (тут і рисунок).

— ²⁾ Іпат. л. с. 88 (овес, пшениця), Житіе Θεодосія л. 9 об. (рѣзань хлѣбѣ), 21 (жак), 21 об. (въ сѣмени ляннѣмъ избити масла), Рус. Правда — урок вирнику (див. вище): солод, пшено, горох; пор. Патерик вид. Яковлева с. 86, 100 (варіанти).

— ³⁾ Житіе Θεодосія л. 9 (пор. Іпат. с. 123).

— ⁴⁾ Іпат. л. с. 42 і 54 (рало і плуг — у Вятичів), 138 (рискаль, мотика), 147 (рогалія — рукалія), 224 (борона), Р. Правда — Карамз. код. § 71 (плуг і борона), Слово о полку Игореві вид. Огоновського XII.

— ⁵⁾ Іпат. с. 183, Слово о полку Игор. вид. Огоновського XII.

— ⁶⁾ Іпат. с. 183 (коні), про волів — с. 7 (коли ними їздили, то певно й орали).

— ⁷⁾ Академ. код. § 39.

— ⁸⁾ Іпат. с. 224, Р. Правда Карамз. § 40, Слово I. с.

— ⁹⁾ Житіе Θεодосія л. 9 (пор. Патерик. с. 168 — жорна) л. 11, 22 (мука, отруби, сусѣкъ), 20 і 21 (хлѣби чисти з'їло), Іпат. с. 88 (мука і отруби).

— ¹⁰⁾ Ж. Θεодосія с. 20, Р. Правда Акад. § 33.

— ¹¹⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ (вид. Срезневского) с. 73 і 77 Іпат. с. 296.

До с. 151 ¹⁾ Шрадер² с. 164—6, 377 і далі, 457.

— ²⁾ Будилович I. с. 180—1.

— ³⁾ Праарійські паралелі для назв худоби у Шрадера² с. 360—1, 378 і далі.

— ⁴⁾ Ген⁵ с. 374, Шрадер² с. 388—9.

До с. 152 ¹⁾ Шрадер² с. 461—463.

— ²⁾ Ibid. с. 390—1.

— ³⁾ Пор. Будилович I с. 372.

— ⁴⁾ і ⁵⁾ Самоквасов с. 188, 191, ібн-Фадлан в вид. Гаркави с. 95, 98—9, Константин. Порфор De adm. гл. 9, Лев Диякон IX. 6.

— ⁶⁾ Іпат. с. 7, 134, 135, пор. 119, Р. Правда Акад. § 26, 40, 42.

— ⁷⁾ Р. Правда Акад. § 21 Іпат. с. 170, Лавр. с. 242 (Поученіе Мономаха).

- До с. 151 ⁹⁾ Урок. вирника, Іпат. с. 41.
- ⁹⁾ Житіє Θεοδοσία л. 22, пор. Р. Правду Карам. § 72.
- До с. 153 ¹⁾ Іпат. с. 38, урок вирника — див. вище.
- ²⁾ Академ. код. § 35—6.
- ³⁾ Іпат. с. 34, 37, 40, 44.
- ⁴⁾ Іпат. с. 86, Житіє Θεοδοσία л. 22.
- ⁵⁾ Карамзин. код. § 82—7.
- ⁶⁾ Про се див. низше — прим. до с. 182—3.
- До с. 154 ¹⁾ Іпат. с. 13, пор. як Деревляне, щоб уласкавити Ольгу, заявляють, що готові її давати дань „медомъ и скорою.“
- ²⁾ Карамз. код. § 80—1, 92—3.
- ³⁾ Лавр. с. 238—42, Іпат. с. 35, 38, 49, 150 і ин.
- ⁴⁾ Лавр. вид. 1872 с. 238—242; і низше цитую Мономахові писання з сього видання.
- ⁵⁾ Се число попсоване, мабуть треба 120.
- ⁶⁾ Шрадер² с. 165.
- До с. 155 ¹⁾ Іпат. с. 86, Житіє Θεοδοσία с. 18, 20.
- ²⁾ Самоквасов с. 188.
- ³⁾ Шрадер² с. 477, там же иньші паралелі.
- До с. 156 Самоквасов 188, 191, 192, 193, 196, Антонович ор. с. с. 14, 15, 16.
- ¹⁾ Лавр. с. 7, Іпат. с. 84.
- ²⁾ Іпат. с. 84, 108.
- ³⁾ Ж. Θεοδοσία с. 9, 16, 19.
- ⁴⁾ Слїди її в мові — див. у Шрадера² с. 530.
- ⁵⁾ Кілька справедливих уваг про се див. у Флорїнского Первобытные Славяне II. 1 с. 192—3.
- До с. 157 ¹⁾ Див. у Будиловича II с. 35; у полудневих Словян се слово вийшло з уживання.
- ²⁾ Антонович ор. с. с. 13, пор. Самоквасов с. 191, Гамченко — Труды IX в'їзда т. II.
- ³⁾ Іпат. с. 88, Ж. Θεοδοσία с. 20 (воно заступає грецьке *χερσίμων*, див. в словнику Срезневского sub. voce).
- ⁴⁾ Самоквасов 191, 195 sq., Антонович ор. с. 8, 14.
- ⁵⁾ Theophylacti Symocattae ed. de Boor. р. 226.
- До с. 158 ¹⁾ Патерик с. 100, 169—170.
- ²⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ вид. Срезневского с. 32.
- ³⁾ Іпат. с. 84, 88.
- ⁴⁾ Крек² с. 182.
- ⁵⁾ Звичайно звязують з грецьким *χαλκός*, проти сього див. Крек² с. 181—2.

До с. 158 ⁶) Див. Шрадер² с. 311.

До с. 159 ¹) Антонович ор. с. 8 sq., Самоквасов с. 195 sq.

— ²) Толстой і Кондаков Русскія древности V с. 14 і далі, Кондаков Русскіє клады I с. 14 і далі.

— ³) Хордадбег вид. де Гье с. 115, Джайгані в Трудах III археол. з'їзда I с. 347.

До с. 160 ¹) Див. Крек² с. 118, Козловскій в Archiv für sl. Ph. XI. 386.

— ²) Шрадер² с. 456, Крек² с. 126.

— ³) Див. Шрадер² с. 456.

— ⁴) Спеціальна розвідка Гена: Das Salz, 1873, теж у Шрадера с. 459—460.

— ⁵) Самоквасов ор. с. с. 188, 191.

До с. 161 ¹) Житіє Θεодосія л. 18, 20, 21, 22.

— ²) Ibid. л. 9, 20, пор. Іпат. л. с. 132.

— ³) Р. Правда Акад. § 42, Карамз. § 7, пор. § 108—9, варіанти див. у Калачова Предварительныя юрид. свѣдѣнія² с. 188—9.

— ⁴) Ж. Θεодосія л. 11 (квасъ на състроение хлѣбомъ розливааху), 21 (тѣсто мѣсящемъ, и паки имъ лѣющимъ укропъ въ не), Іпат. с. 130, 138.

До с. 162 ¹) В Житіі Θεодосія вино піде не виступає як пите і уживаєть ся тільки для церковної служби.

— ²) Крек² с. 175, Мікльосіч Etymologisches Wörterbuch sub vocibus.

До с. 163 ¹) Самоквасов, Антонович, Гамченко ор. с. passim, новий реферат Гамченка в Трудах IX з'їзда т. II.

— ²) Вид. Гаркави с. 98.

— ³) Джайгані I. с., іби-Даст вид. Хвольсона с. 39, Гаркави с. 193, 276.

— ⁴) Іпат. с. 56, 98 (пор. с. 248), 137, 170, Житіє Θεодосія л. 4, 9, Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 37.

До с. 165 ¹) Іпат. с. 38, 55, 138, 159, Сказанія о Бор. и Гл. с. 78.

— ²) Іпат. с. 55, пор. с. 120.

— ³) Ж. Θεодосія л. 8.

— ⁴) Напр. Іпат. с. 49, 170, 180.

— ⁵) Р. Правда Акад. § 20, 38, Карамз. § 40, 59, Іпат. с. 236 і 237.

— ⁶) Житіє Θεодосія л. 14—5.

— ⁷) Самоквасов ор. с. 188.

— ⁸) Іпат. с. 38, 128, 131, 144 і ин. Спеціальна розвідка Th. Volkov Le traineau dans les rites funeraires de l' Ukraine, 1896.

До с. 165 ⁹⁾ Як казав Осовекий (Труды VI археолог. сѣзда I с. 55) такі сулиці уживають ся й досі в східній Литві.

— ¹⁰⁾ Шрадер² с. 343, Крек² с. 152—3.

До с. 166 ¹⁾ Звичайно звязують з ним. — гот. skildus, але див. Крек² 154.

— ¹⁾ Самоквасов 188.

До с. 167 ¹⁾ Подібні мечі знайшли ся в Гнездовських розкопках (оден з них зовсім подібний до чернигівського); чималу колекцію (8) подібних мечів з Курляндської губернії (з під Альшвангена) і оден з них дуже подібний знов до чернигівського, я бачив у московським музею, де переходять ся і гнездовська, і чернигівська колекції; рисунки чернигівських мечів див. Анучина: О пѣкот. формахъ древн. рус. мечей — Труды VI з'їзда т. I. Йогож розвідка про лук — Труды V з'їзда.

— ²⁾ Антонович оп. с. с. 13.

— ³⁾ Вид. Гаркави с. 93, неясною зістаєть ся звістка іби-Даства, що Русини уживають „Сулейманові мечі“.

— ⁴⁾ Самоквасов с. 188, Антонович с. 14.

— ⁵⁾ O. Schrader Linguistisch historische Forschungen zur Handelsgeschichte und Warenkunde, Гна, 1886, особл. гл. II.

До с. 168 ¹⁾ Про нахідки грецьких чорноморських монет — Ольбії, Боспора, Херсонеса на середнім Подніпровю див. Археологічну мапу Антоновича с. 25, 66 (bis), 72, теж статью Даниловича в Трудах IX з'їзда т. I; згадаю ще Піча Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 276 — тут джерела часом непевні.

— ²⁾ Zbiór wiadomości, т. XII.

— ³⁾ Дуже інтересним слідом торгівлі на балтійсько-чорноморській дорозі був би ряд імен горячого камня поданий Шрадером Linguist. hist. Forsch. с. 84: лит. sakal — смола, клей, скитське sacrium, грецьке ἤλεκτρον із *ελσεκρον, лат. succinum, египет. sacal. Горючий камінь окрім балтійського побережа знаходить ся і на східньо-європейським суходолі подекуди, між иньшим і в околицях Київа і на Волини (про се див. Кеппень О нахожденіи янтара въ Россіи (відб. з Ж. М. Н. П.), Тутковського Київській янтарь (Юго-западный край, I). Пліній наводить звістку Філемона, що горючий камінь викопують у Скитії в двох місцях, в однім білий, в другім жовтий (XXXVII 2 (11)). Тому всі находки горючого каміня звязувати балтійським побережем трохи необережно; тим цікавіше був би вказаний Шрадером ряд слів, бо він вказував би, що торгівля горячим камінем ішла з балтійського побережа через наші краї. Як далеко могли часом сягати торговельні впливи Чорноморя, може вказувати нпр. факт находки боспорської монети царя Іпінтімея (III в.) в басейні Ками — Російській историч. музей с. 46.

До с. 168 ⁴) Про орієнтальні впливи в європейській штуці див. особливо Кондаков — Русскія древности (головно II, III і V т.) і Рус. клады.

До с. 169 ¹) Як на визначнійші находки вкажу нпр. находки коло Махновки (Бердичів. пов.), коло Плоського Сквир. пов., коло Чернобиля й Крилова на Дніпрі — по кілька сот монет (Археол. мапа Київщини *sub vocibus*, Ястребова Обзоръніе с. 15), находку коло Ніжина 1873 р. (більш тисячі монети I—III в.), коло с. Дунівки Обоянського пов., стару находку коло Звягля і новійшу в Ровенськїм повіті (кілька монет з неї дійшло до моїх рук). Київське Підніпрове взагалі найбільш дає сих находок. З більш північних можна вказати на стару находку коло Климовичів Могилів. губ. (близько 2000 монет) — див. Самоквасова Історія рус. права 1884, II с. 179—9, Труды Кіев. Дух. Ак. 1880, VIII с. 585, Рос. историческій Музей с. 598—600. Огляд сих находок у Самоквасова I. с., у Піча *Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage* с. 276 і далі, тамже і мапа, Археологічні мапи Київщини й Херсонщини.

— ²) Про давню руську торгівлю з старших праць назву: *Rasmussen De Arabum Persarumque commercio cum Russia et Scandinavia*, 1825, Савельєва Мухаммеданская нумизматика въ отношеніи къ Россіи, 1846, Григорьєва О кувическихъ монетахъ находимыхъ въ Россіи (в збірн. Россія и Азія), далі: Аристова Промышленность древней Руси, 1866, гл. 4, Бестужева-Рюмина Русская исторія I с. 261 і далі, Хвольсона Извѣстія пбн-Даста 1869, спеціальний екскурсе с. 158 і далі, Heyd *Geschichte des Levantehandels im Mittelalter*, I, 1879 с. 65 і далі (французький переклад Рено, вид. 1885 р. в Липську, уважають ся ліпшим від оригінала), Забѣлинъ Історія русской жизни II гл. 7, *Babelon Du commerce des Arabes dans le nord de l'Europe avant les croisades* 1882 (не багато), Ключевскій Боярская дума, 1883 і його-ж статі в Русской Мысли 1880 р., *Pié Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage*, 1886 с. 268 і далі, *Jacob Der nordisch-baltische Handel der Araber*, 1887 і нові видання сеї праці — *Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern*, 1891, і *Die Waaren beim arabisch-nordischen Verkehr im Mittelalter*, 1891, моя Історія Київщини с. 385 і далі, Голубовскій Історія Сѣвер. земли с. 31 і далі й *Ист. Смоленской з. с. 100* і далі, *Kuun Relationum Hungarorum cum oriente hist. antiquissima*, 1893—5. Для північної торгівлі (факти пізнійші, але вони можуть служити для зрозуміння й давнійших відносин): Бережковъ О торговлѣ Руси съ Ганзою до к. XV в., 1879 і статі його-ж і Тихомірова в Ж. М. Н. П. 1887 р., Никитскій Історія економіческаго быта В. Новгорода, 1893 с. 24 і далі, *Buck Der deutsche Handel in Nowgorod — Jahresbericht der Anna Schule*, Слб. 1895.

До с. 170 ¹) Пат. с. 144 (див. в вариантах), 360, 361, 368.

До с. 171 ¹⁾ Згадаю про недавній здогад Піча (ор. с. 292), що літописне оповідання про подорож Кия до Царгорода може бути згадкою про змагання Руси увійти в безпосередні торговельні зносини з Царгородом; розуміть ся, треба дати сій подорожі чистий спокій.

— ²⁾ У Гаркави с. 130; ібн-Хордадбег в вид. de Goeje с. 115.

До с. 173 ¹⁾ Про сю умову див. низше — примітку до с. 271.

До с. 174 ¹⁾ Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 15 (шовк), 17 (шкло), Самоквасова — Сіверянські розкопки с. 188, 192 (брокати). З шкляних виробів особливо були розповсюджені намиста й шкляні наручники — їх маса стрічаєть ся на місці кожної старої руської осади.

До с. 175 ¹⁾ Вид. арх. Леонида (Памятники древней письменности, 1881) с. 85.

До с. 176 ¹⁾ Рюйсброк с. 80, виїмки з ібн-ель-Атира в Уч. Записках петерб. академії I і Шотд., т. II с. 660, 662.

— ²⁾ Тут треба згадати за поправку одного неясного тексту у аль-Бекри, зроблену Розеном, з тою поправкою він читаєть ся так: всі сі народи (Кипчаки, Ховари, Гузи і Словяне) сусіди Печенігів і вони міняють ся з ними товарами (вид. Розена с. 59).

— ³⁾ Іншу гадку про місце, де було Олеше, висловив Бурачков (Извѣстія русскаго геогр. общ. т. XI. V і потім К. Старина 1886, IV) — він вказує на городище коло с. Знаменки, низше порогів; сей погляд, прийнятий і деким ще (нпр. Гловайський Ист. Рос. I, 2 с. 529) має за собою текст 1 Новг., де дійсно Олеше виступає мов в сусідстві порогів, але знов иньші звістки промовляли-б за місцем недалеко моря; окрім того а ргіогі ми мусимо сподіватись якоїсь торговельної стації коло устя Дніпра, а одинока з звістних може бути нею тільки Олеше.

До с. 177 ¹⁾ Monumenta Poloniae hist. I. с. 394.

— ²⁾ Вид. de Goeje с. 115, для пояснення останнього тексту служить його фарафраза з близького своїм часом аль-Факиха (вид. de Goeje с. 83—4).

До с. 178 ¹⁾ Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae I с. 72.

— ²⁾ Вид. де Гье с. 75, див. про торгівлю невільником у Якоба Welche Handelsartikel с. 6 і далі, де зібрано й тексти.

До с. 179 ¹⁾ З находок сасанидських монет вкажу особливо на смоленську — Рос. историческій музей с. 589, теж Archiv für Anthropologie XII с. 231 (Урал). Арабські срібні дрігми маємо найстарші, скоро їх почали бити (в останніх роках VII в., за халіфа Абдельмаліка), і Якоб справедливо підносить, що сей факт вказує на істнування торговельних зносин ще перед появою сеї монети (Der nordisch-baltische Handel с. 46—9). Мідяні й золоті арабські монети істнували й перед тим, але взагалі в Європі стрічають ся майже виключно срібні — дрігми;

се поясняють тим, що звичайною біжучою монетою було в Туркестані срібло. Находку мідяних монет (почавши від VII в.) в Києві див. у Біляшевського Монетные клады с. 11 (находка дуже дивна).

До с. 179 ²⁾ Гаркави с. 277, пор. аль-Джайгані I. с. (торговля з Хозарією).

— ³⁾ Гаркави с. 219.

— ⁴⁾ Масуді Prairies d'or II. 15 і далі, Kitab et-tenbich в Хрестоматії де Сасі II. 18 (у Якоба Welche с. 33, Хвольсона с. 165).

— Про дорогу з Києва на Курськ Житіє Феодосія л. 5.

До с. 180 ¹⁾ У Хвольсона ор. с. 188—190.

— ²⁾ У Гаркави с. 219. Про транспорт товарів з Болгара в Ітиль говорить ібн-Фадлан, див. у Хвольсона с. 162.

— ³⁾ Іпат. с. 368, пор. 429: купецький караван іде „ис Половецъ“ на Хорол, Переяслав.

— ⁴⁾ Припускають ще й иньшу водну дорогу — з Дніпрової Самари в Міус або в Калміус і з нього в Азовське море, але се можна казати тільки гипотетично; див. Бруна Черноморье I с. 98 і далі; Майков в Ж. М. Н. II. 1874, VIII с. 257, Барсов² с. 21, Бурачков К. Ст. 1886, IV. 667 і далі.

До с. 181 ¹⁾ Гаркави с. 137, ал-Бекри вид. Розена с. 49. Сей текст має свої труднощі: аль-Джайгані, найстарший письменник (кінець IX чи початок X в.), у якого ми маємо сей текст про три головні руські міста, каже: „люде їздять в торговельних справах до Києва (Куяби), але ніхто досі не сказав, аби який чужинець поїхав туди перебувати, бо кожного чужинця, що туди поїде, вони зараз забивають“ (Труды III з'їзда I. 347, Віймки с. 35). Сей текст можна толкувати на двоє: або що до Києва їздять тільки свійські купці, а чужих не пускають, або — що пускають чужинців для торгу, але не дозволяють їм оселятись. Але в усіх пізнійших письменників, що повторяють сей текст — Істахри, Хаукаля, т. зв. ель-Балхи, Ідризи — сі звістки прикладають ся тільки до Арти, і власне з сії антитези виходить, що в Київ їздили чужі купці, але їх не було в Артї: Купці їздять до Куяби, в Артуж ніхто не вступає, бо люде забивають кожного чужинця, що заїхав би до їх землі (Істахри — у Гаркави с. 193, див. ще с. 220 і 276). Не знати, чи се належить уважати поправкою пізнійших географів, чи поправним варіантом, поспованим копістами Джайгані. Але що в Києві бували чужі купці, і спеціально східні, за се, як бачили ми, виразно кажуть иньші письменники, і для того те значінне, яке виходить з текстів Істахри та ин., мусить бути прийняте що до змісту.

— ²⁾ Prairies d'or II с. 15 і далі, подібно й ібн-Хаукаль у Гаркави с. 219.

До с. 182 ¹⁾ Істахри у Гаркаві с. 192.

— ¹⁾ Масуді Les prairies II с. 15.

— ²⁾ Вид. де Гье с. 324, коментар у Якоба Welche Handelsartikel (його перекладу я тримавсь в тексті) і Хвольсона I. с.

— ³⁾ Про нього Джайгані, Істахри, Хаукаль.

— ⁴⁾ Хвольсона с. 162, див. ще Істахри — у Гаркаві с. 192.

До с. 183 ¹⁾ Тексти (в перекладі) у Якоба Welche с. 23—4.

— ²⁾ Гаркаві с. 2.

— ³⁾ У Якоба Welche Handelsartikel с. 12.

— ⁴⁾ Казвіні, вид. Вістенфельда II. 413 — у Якоба Welche с. 18.

До с. 184 ¹⁾ Казвіні II. 418, вариянт у Якоба Die Waaren с. 28, пояснення у ньогож і у Хвольсона с. 190.

До с. 185 ¹⁾ Вони переховують ся в Ермітажі і московським Історичним музею, див. Толстого й Кондакова Русскія древности V с. 61—4, про їх техніку див. ще Сизова О происхождении и характерѣ курганныхъ височныхъ колець Археол. Извѣстія 1895.

— ²⁾ У Гаркаві с. 219.

— ³⁾ У Гаркаві с. 218, 220.

До с. 186 ¹⁾ Про новгородську торгівлю див. літературу в примітці до с. 169.

До с. 187 Напряж шляху на Волинь видно з порівняння Іп. с. 121, 170, 276, 284; шляху в Галичину — Іп. с. 278—9, 300, 342—3.

До с. 188 ¹⁾ Карамзінський кодекс § 44—5, 47—8, 66—8.

— ²⁾ *Εβρίχαις τε γὰρ καὶ ἄλλοιμοὶ διαφερόντως εἰσὶν ἅπαντες, τὰ δὲ σώματα καὶ τὰς κόμας οὔτε λευκοὶ ἐς ἄγαν ἢ ξανθοὶ εἰσὶν οὔτε πη ἐς τὸ μέλαν αὐτοῖς παντελῶς τέτραπται, ἀλλ' ὑπέροθροὶ εἰσὶν ἅπαντες.*

До с. 189 ¹⁾ Найдавніша згадка про русих (чи рудоватих) Словян є у персидського поета VII в. Ахталя; далі про волосє й румяну (червону) шкіру Словян говорять Масуді, Казвіні (XIII в.) і цитовані в географічнім Словнику Якута абу-Амру і абу-Мансур; про Русь — ібн-Фадлан і ібн-Дусте; арабські терміни уживані для волося значать і „рудий“, „червопий“, і „русий“, „білявий“, тож і в Фадлановій звістці перекладаєть ся: „рудий“, але скорше треба тут розуміти „русий“. Звістки див. у Гаркаві с. 2, 93, 138, 269 і 279, про них див. у ньогож с. 5—6, Jacob — Welche² с. 14—5, Niederle О původu Slovanů с. 83 і далі.

Я думаю, що тою незвичайною для Арабів русявою краскою словянського волося треба пояснити звістки деяких Арабів, що Русь фарбує волосє — се каже вже Джайгані (деякі стрижуть собі волосє на голові, як хорій вкпе, або красять собі бороду), потім Хаукаль (деякі з Русинів голять бороду, деякі з них звивають її як кінську гриву і фар-

бують жовтою (або чорною) фарбою) і пізнійші як Едриви і Діmeshки — Гаркави с. 221 і 232 і Труды III з'їзда т. I с. 347.

До с. 189 ²⁾ Антропологічні студії над українсько-руським типом дуже ще неповні і нечисленні, що найважливіше — поминено найліпше законсервоване від не-словянських впливів українське Полісе (див. Записки XVIII, бібл. с. 54). Для того всі означення українського типа поки що можуть ставитись і прийматись тільки з великими застереженнями. Д. Анучін, оден з найвизначніших антропологів Росії, дає таку характеристику фізичного типа Українців-Русинів: Українці з фізичного погляду відрізняють ся від Білорусинів і Великоросів середньої Росії насамперед своїм зростом, в середнім вищом на 1—4 ст. (по військовим датам імперії 1874—83 рр.); хоч такі величини середнього зроста стрічають ся і в декотрих великоросійських повітах, але на Україні нема малих величин (163—162 ст.), досить розповсюджених в повітах середньої Росії. Друга відміна — се більший процент темноволосих (60—70%), темнооких (хоч не рідкі й синьооки) і темношкірих, в порівнянні з Білорусинами і Великоросами, а ще більше — в порівнянні з Поляками. Трохи довші ноги (особливо бедра). Голова, і абсолютно і в відносинах до зросту, невелика (теж внутрішність черепа), чоло і ніс теж, нижня третина лица має в порівнянні більші розміри. Що до форми — голова коротка й широка (брахікефальна) переважає, трохи більше ще, ніж у Поляків і Великоросів; иноді помічають ся досить високі, випуклі щокви і широкий відступ межи очима (трохи низьке перенісе). — Енциклопедическій словарь (петербургський), вид. Брокгауза і Ефрона, т. XVIII, Малоросы.

Д. Гильченко, опираючись на дотеперішніх студиях, загальними ознаками Українця признає: високий зріст, ясенорожевий колір шкіри, темне волосє і очі ясных відтінків, але при тім зазначає, що ваганне темного типу дуже велике (6—39%), а й про такі ознаки як високий зріст і брахікефалія признає, що й вони ще вимагають перевірки, особливо в огляду на великі варіяції українського типу по місцевостям; ясний тип він уважає більш сильним, здатним до життя, бо має більші розміри груди, і признає його за початковий — Кубанські козаки, антропологічеській очерк (Извѣстія импер. общества естествознанія, антропологін и этногр. т. XC, 1895). Талько-Гринцевич, зібравши досить великий материял головно в полудневій Київщині, навпаки сконстатовав перевагу ясноволосого типу (57%) над темноволосим (42%), чистих блондинів (20%) над брунетами (25%) — Charakterystyka fizyczna ludu ukraińskiego Zbiór wiadomości т. XVI. Недавно Нідерле (Lidstvo v době predh., і специяльно — O původu Slovanů), опираючись на сучасній градації ясного типу і відомостях історичних та археологічних рішучо

проголосив праслов'янський, початковий тип ясним і довгоголовим (O рѣв. с. 37 і далі). Треба при тім зазначити, що існування двох осібних типів у Слов'ян можна констатовати вже в 2-ій пол. X. в., бо ібн-Якуб каже про Чехів, як щось дивне (може — в порівнянні з іншими Слов'янами), що вони переважно брутети (Ал-Бекри с. 49).

Питанням про археологічний слов'янський тип на підставі археологічного матеріалу займав ся головню Богданов і уважав початковим тип вузьколиций довгоголовий (лептопрозопний доліхокефалізм); його статі: Матеріали для антропології курганного періода Москов. губ. (1867, Извѣстія моск. общ. люб. естествозн. т. IV), Описаніе курганнихъ череповъ Смоленской губ. (Антропол. выставка, II), Курганные черепа области древнихъ Сѣверянъ (з над Псла, *ibid.*), Черепа изъ старыхъ московскихъ кладбищъ (*ibid.*), Древніе Кіевляне, по ихъ черепахъ и могилахъ (*ibid.* т. III), Курганные жители Сѣверянской земли (*ibid.*), Доисторическіе Тверитяне по раскопкамъ кургаловъ (*ibid.*), Древніе Новгородцы по ихъ черепахъ (*ibid.*), Къ краниології смоленскихъ курганнихъ череповъ (*ibid.* т. IV); про досліди над черепами камяного віка див. вище с. 344. Результати дослідів він звів і подав у своїм рефераті *Quelle est la race la plus ancienne de la Russie centrale* (Congrès international à Moscou, I). Досліди Богданова мають ту слабу сторону, що вони часом оперті на нечисленній матеріалі, а головню — що він розноряджав черепама з чужих розкопок і не бувши сам археологом, не дуже застановляв ся над критерієм слов'янства тих могил, з котрих були ті черепи; для нас особливо варті його поміри сіверянських і кївських черепів. Але його спостереження, що в старих слов'янських могилах переважає довгоголовий тип, знайшло собі потвердження в дослідах Антоновича (хоч сам він не є прихильником теорії Богданова) і Гамченка над деревляньськими і радимичькими могилами; могили сї безперечно слов'янські (радимичькі й датовані — саманидськими монетами з початку X в.), тому й їх матеріал має велику вагу; отже деревляньські розкопки дали на 73 поміраниях черепа 30 не-короткоголових (процент в порівнянні з теперішнім дуже високий), а радимичькі могили дали аж 85% довгоголових і пересічний тип їх — субдоліхокефалізм, наближений до доліхокефалізма — див. Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11, Гамченка Жит. мог. с. 111 і Труды IX з'їзда II с. 133, а про радимичькі розкопки — замітку в Записках т. III с. 231, списану з слів д. Антоновича.

До с. 190 ¹⁾ Раскопки въ странѣ Древлянъ с. 11.

— ²⁾ На сій основі неб. П. Лебединцев доводив, що Володимир має коротку бороду на монетах. Прегарні копії сих монетних княжих портретів див. у нумізматичних виданнях г-р. Толстого (див. низше), прим. до с. 333.

До с. 190 ³⁾ Може з рештою ся мода мінялась чи не була одинака на полудню і півночи; повгородський князь Ярослав Володимирович (внук Мстислава київського) на фресці Нередицької церкви кінця XII в. має довгу бороду і довге волосє (Прохорова Рус. Древности, IV).

— ⁴⁾ Тексти Арабів подано вище (с. 400—1), Рус. Правда Академ. код. §. 7.

До с. 191 ¹⁾ Jacob Ein arabischer Berichterstatte³ с. 12.

До с. 192 ¹⁾ Gesta Hammab. eccl. II. 19, иньші звістки див. у Крека² с. 357—8, Котляревського Сочиненія III с. 442.

— ²⁾ Вид. Хвольсона с. 36—7.

— ³⁾ Правила м. Іоана § 30.

До с. 193 ¹⁾ Житіє Феодосія л. 26. Правила м. Іоана § 16, 24, 30, Поученіє Георгія Зарубського — у Срезневского Свѣдѣнія и замѣтки VII с. 56, Лѣтописи рус. литературы (Тихонравова) IV с. 90, 92, 110, і пова збірка проф. Владивірова в III т. Памятниковъ церковно-учит. лит. (1897); Іпат. с. 120 (чи належить ся проповідь Руси — річ сумнівна). До літописного оповідання про ігрища (с. 8) порівняти описи празників у поганських Поморян: erat enim nescio quis festus dies paganorum, quem lusu, luxu, cantuque gens vesana celebrans, vociferatione alta nos reddidit attonitos — Herbordі Dial. II. 14, пор. Ebbonis Vita III 1.

— ²⁾ Cedreni II р. 385 ed. Bonn. Правда, що з Святославом, по словам Скіліци, були тоді ще й Болгари, Печеніги та Угри, але подане вище його оповідання належить до Руси як не більше, то бодай не менше як і до її союзників.

— ³⁾ Правила м. Іоана § 16 і 24.

До с. 194 ¹⁾ Про Вячеслева Іпат. (с. 325): сы ночи былъ весельсь своею дружиною, Воскр. I с. 61—2: пилъ бѣ.

— ²⁾ Іпат. с. 288, 336 і т. п.

— Про нелюдську вдачу руських вояків — впр. Житіє Георгія Амастридського гл. 43, іби-Даст — вид. Хвольсона с. 38—9, порівняти характеристики Фотія, Каганкатаваца й ин. — див. Віїмки с. 22, 53.

До с. 195 ¹⁾ Огляд сих теорій і остра критика їх в книзі Ученія о национальныхъ особенностяхъ Славянъ Собетіанскаго, 1892, критика її в К. Старші 1892, X—XII.

— ²⁾ З чималою літератури словянської і руської мітології значу лише де що головїйше або новїйше — передовсім, для орієнтовання Крек² с. 378 і далі (вказана література), Аванасєв Пое-тичєскія воззрѣнія Славянъ на природу, 3 томи, 1865—8, Miklosich Etymologisches Wörterbuch sub vocibus, Jagič Mythologische Skizzen —

Archiv für sl. Ph. IV i V, Brückner Mythologische Studien, ibid. VI, IX i особл. XV, Фаминцивъ Божества древнихъ Славянъ, 1884, Кирпичниковъ Что мы знаемъ достовѣрнаго о личныхъ божествахъ Славянъ Ж. М. Н. П. 1885, IX, Сырку — Славяно-румынскіе отрывки — Ж. М. Н. П. 1887, V, Шеппингъ Наши письменные источники о языческихъ богахъ русской мѣологии — Филологическія Записки 1888, VI, Мочульскій О мнимомъ дуализмѣ въ мѣологии Славянъ Р. Филологическій Вѣстникъ, 1889, II, Machal Nákras slovanskeho bájesloví, 1891, М. К. O religii pogańskich Slowian, 1894, Владиміровъ Введение въ исторію русской словесности, 1896, гл. II i III, Leger Études de mythologie slave, I—II, 1896, i Les sources de la mythologie slave (Revue de questions historiques, 1897). Занотую ще кілька короткихъ ескізівъ словянської або спеціально руської мітології в новішихъ історичнихъ курсахъ: Pič Dějiny naroda ruskáho I с. 57 i далі, Самоквасовъ Исторія рус. права, вид. 1888, гл. XIX, Lavisse et Rambaud Histoire Générale I с. 701—2, Милюковъ — в Книгѣ для чтенія по середній історіі під ред. Віноградова (I с. 102—117) i ин.

До с. 196 ¹⁾ Тихонравовъ Лѣтописи русской литературы IV — Слова и поученія направленныя противъ языч. вѣрованій с. 89, 92, i Владиміровъ Поученія противъ древне-русскаго язычества — Памятники ц.-уч. лит. III.

— ²⁾ Thietmar IV. 17, Листъ Брунона — Monum. Pol. hist. I с. 226.

— ³⁾ Справа про Сварога належить до суперечнихъ; в новішихъ мітологіяхъ його боронить Крек² (с. 379 i далі), завзято збиває Ягіч (Archiv IV) i його гадку приймають декотрі инші; Фаминци (с. 143) i Махаль (с. 21) задивляють ся на Сварога скептично. Одиноке джерело, що називає сього бога — словянські гльоси хронографа Маллялі в Київській літописі i в словянськѣмъ перекладі хронографа в кодексі XV в. (описані у вступі до літописі Переяслава Суздальського, вид. Оболенским), вони однакові i йдуть, очевидно, з одного джерела (правдоподібно — з гльосированого перекладу). Вперше використав гльосу Київської літописі i на її основі розвинув гадку про Сварога Шафарик в спеціальній розвідці, друкованій в Časopis českého musea, 1844. Проф. Ягіч, взагалі маловажаючи мітологічні звістки книжної літератури, як літературні комбінації та ремісенції, висловив здогад, що літописні гльоси (він їх уважає джерелом) написані в Новгороді, під впливом відомостей про Сварожича балтійськихъ Словян; автор їх з Сварожича вивів імя Сварога (толкованне, яке дає д. Я. сьому імени дуже неймовірно, тому я його поминаю) i підставив в паралелю Гефесту. Та тут насувається важна трудність: в староруській книжній літературі чи словес-

ности взагалі не можна вказати скільки небудь певних балтійсько-слов'янських впливів (проби Гедеонова і Забеліна випали дуже нещасливо); друге — досить воно ймовірно, аби автор викомбіновав імя Сварога з Сварожича. По всякій імовірности, імя Сварога автор гльос взяв готовим з місцевої традиції, правдоподібно руської; але як би се мала бути і не руська традиція, то того Сварога, відсуненого на другий плян вже в X—XI в. иньшими, молодшими богами, можемо уважати за спільне слов'янське давнйше божество. Цікаво, що у Волохів заховалось слово *sfaroga*, в значінню чогось дуже висушеного, випаленого — Сирку I. с.

Інакша гадка була висловлена ще недавно у Фамінціна (с. 141), що зверхній слов'янський біг звав ся просто „богом“; на потвердження вказують на тексти умов: „да будет проклят от Бога и отъ Перуна“ (с. 33), „отъ бога, в него же вѣруемъ, в Перуна и в Волоса бога скотья“ (с. 48); але в першій текстї йде мова, очевидно, про християнського Бога, з огляду на хрещену Русь, в другій може бути толкований „богъ“ яко загальне, Перун і Волос — як спеціалізація тієї ідеї.

До с. 196 ⁴⁾ Див. виводи скептика Шрадера *Sprachvergleichung*² с. 602 і далі.

До с. 196 ¹⁾ На заміну Ілею Геліоса і Зевса Акрейського вказав Політ ('Ο Ήλιος κατὰ τοὺς ἐθνομῶδες μῦθους, ὑπὸ Ν. Γ. Πολίτου), і за ним Веселовский Разысканія въ области духовнаго стиха VII (Записки петербургської акад. т. 45), недавно Л. Леже в розвідці *Peroun et saint Elie (Études, I)*. При сих паралелях новогрецького і слов'янського фольклора, на жаль, зістаєть ся звичайно невисвітленим: що маємо ми тут перейняте з античної грецької традиції, і що треба уважати перейнятим Греками (як і Волохами, Альбанцями) у Слов'ян; се особливо треба сказати про поганські свята.

До с. 198 ¹⁾ Древности моск. арх. общ. I. Mat. для арх. сл. с. 1.

— ²⁾ Отже *dans divitias, Spender des Wohlstandes* як толкують Микльосіч або Крек, Ягіч натомісь (*Archiv, V*) — *deus dans, der gebende Gott*. Інший вивід (Срезневского, Буслаєва, Афанасєва) — від пня *dagh*, інд. *dah, dáhati* — горіти, отже біг огня; проти сього підносять Крек форму Даждь бог (ор. с. 391); але можливий тут вплив народньої етимології, важнйше — що біг в сих *composita* не може означати божества, тільки мати початкове значінне — добра, „богата тства.“

— ³⁾ Вказують тільки у Чехів, але й то пізні й малозначні ремінісценції, див. Крек² с. 454.

— ⁴⁾ З рештою цілого Велеса деякі учені хотіли вимазати з між слов'янських богів, що се мовляв не що як християнський св. Власій,

що заступив його місце в народнім релігійнім світогляді, подібно як в Св'ятовиті бачили паганізованого св. Вита. Обороні Велеса присвяченій просторій і докладній екскурсе у Крека² с. 446—473.

До с. 198 ⁵⁾ До русько-слов'янських совячних божеств зачисляють частенько ще Тура і Ярила, обох — як образи літнього розцвіту природних творчих сил під впливом сонця. Ярило, переважно відомий у Великоросіян (див. однак Афанасєва ор. с. III с. 727), відповідає иньшим символам літнього сонця, як Коструб, Купало; в письменній старо-руській традиції він не згадуєть ся, як і вони; при слабій індивідуалізації русько-слов'янських божеств витичити виразну границю, як то пробують зробити (нпр. Махаль с. 200 і далі) між сими „моментами літнього повороту сонця“ та правдивими божествами, дуже трудно; але з огляду, що ми маємо тут діло з пізніми (XVII—XIX в.) народніми образами, не звітними, як я сказав, з давніх джерел, ліпше буде їх не зачисляти до давніх мітологічних образів. Що до Тура, то звичайно вказують на Турову божницю в Києві в XII в. (с. 229), але очевидно, що тут не може бути мови про „храм богу Туру“, а тим самим і сей довід втрачує значіння. Взагалі всі докази про існування у руських Слов'ян сонечного бога Тура (щось як грецький Пріап) досить слабкі, не вистають. Див. про нього спеціальну розвідку проф. Голубовського Нѣсколько соображеній къ вопросу о кн. Турѣ — К. Старина 1891, X.

До с. 199 ¹⁾ Див. ту спеціальну розвідку Мочульського О мнимомъ дуализмѣ у Славянъ (також Крек² с. 404, Махаль ор. с. с. 36—8, Брікнер — Archiv V с. 163.

— ²⁾ Про літописного Семарьгла нпр. досить принята гадка, що се біблійні ідоли 'Ерґел і 'Асирмад (Царств. IV. 17), Гедєонов бачив тут єгипетського Σερ-Ήρακλῆς, а хоч сї виводи новіші мітологіи уважають непевними, та й не уважають можливими бачити тут якогось слов'янського бога. Мокошь зістаєть ся загадкою, в церковній літературі сим словом перекладають грецьке *μλακία*, яке єсть роучний блоудь. Див. Крек² с. 405—6, Ягіч в Архиві V с. 6—7. Крім літописи сї імена згадують ся ще в згаданих пізнійших діатрібах (Тіхонравов і Владіміров ор. с.).

До с. 200 ¹⁾ Давнійше виводили русалок то від рус-ло, то від рус-ній, але Мікльосіч (Sitzungsberichte віденської акад., іст.-філ. т. XVI) і потім Томашек (ibid. т. LX), Веселовский (Ж. М. Н. II. 1885, передруковано в Разысканіяхъ въ области русскаго духовнаго стиха, V) звернули увагу на латинське весняне сьвято *rosalia* (новогрецьке *ροσάλια*), що припадало на часи русальних сьвят у Слов'ян, і подібно як було з *calendae*, легко ся назва могла перейти в слов'янський календар, а потім і на самих вод'яних нимф — див. Крек² с. 407, Махаль с. 123.

До с. 200 ²⁾ Чтенія київ. II 2 с. 66 (XIII в.), теж у Тіхонравова і Владімірова оп. с. Про сучасний культ криниць на Україні див. замітку д. Литвинової К. Ст. 1884, IV.

До с. 201 ¹⁾ Schrader Sprachvergleichung² с. 607 і далі.

До с. 205 ¹⁾ Русская ист. бібліотека VI с. 31, Тіхонравов I. с. 89—90, 92, 94 й ин.

— ²⁾ Важнійша література: Valjavec — O Rodjenichach ili Sudjenicah (Knjizevnik, II), Аванасьев оп. с. III гл. XXV, Потебня: О долъ и сродныхъ съ нею существахъ Труды моск. археол. общ. т. I, Крек² с. 408—9, Krauss Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven, 1886, Веселовскій Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха, V (Сборникъ II отд. петерб. акад. т. 46), Machal гл. V.

До с. 206 ¹⁾ Головною працею вістаєть ся написана тому тридцять літ монографія Котляревського О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ, 1868, передрукована в III т. його Собранія сочиненій (Сборникъ II отд. петерб. академії, т. XLIX, 1891); визначні прикмети сієї праці і багатий зібраний в ній фактичний матеріял були причинами, що після того словянський похоронний ритуал мало звертав на себе увагу дослідників. Працю Котляревського належить одначе доповнати новітнім археологічним матеріялом (що тоді майже ще не істнував), для України особливо важні: праця Самоквасова Сѣверянскіе курганы в I т. Трудів III з'їзда, Антоновича Раскопки въ странѣ Древлянъ (Матеріалы по археології Россіи N 11), Гамченка Житомирскій могильникъ, 1888 і Городище и могильникъ на р. Корчеватый — Труды IX з'їзда, т. II (докладний зміст в Записках Н. т. і. Ш., XXII, бібл.), Завитневича статі в IV і VI т. київських Чтеній.

До с. 207 ¹⁾ Гаркави с. 129.

— ²⁾ Труды III з'їзда I с. 205—6.

До с. 208 ¹⁾ Се пок. Котляревський (О погребальныхъ обычаяхъ — Собраніе соч. III с. 124 6) толкував в звязку з санскр. stûp як горб, могила.

— ²⁾ Труды III з'їзда I с. 206.

До с. 209 Про деревлянський похорон — Антонович с. 13 і далі, Гамченко в Трудах IX з'їзда. Про инші похорони в домовинах — Завитневич в Чтеніях київ. т. IV і VI, Самоквасов в Трудах III з'їзда I с. 195 і далі, Бобринскій Курганы въ окр. Смѣлы II. Про похорони з конем див. прим. до с. 111.

До с. 209 ¹⁾ Гаркави с. 127.

До с. 210 ¹⁾ Ипат. с. 336, 593 (пор. 549), пригадати теж можна і численні наші Рай-города і городки.

До с. 210 ²⁾ Мікльосіч *Christliche Terminologie* с. 49, Брікнер — *Archiv* XIV с. 163, инакше Крек² с. 422, ще Котляревський ор. с. 204.

— ³⁾ Див. Афанасєва II с. 67 і далі, Махаль гл. VI, Веселовський ор. с. гл. XIII.

До с. 211 ¹⁾ Новг. с. 134.

— ²⁾ Паралелі словянської коляди з римськими святами *brumalia — saturnalia — calendae* у Томашка *Brumalia und Rosalia*, Веселовського Разысканія VII — *Записки петерб. ак. т. 45* (1883).

До с. 212 ¹⁾ Русальна неділя — *Іпат. с. 386, 409, 459*. Справа про се свято дуже трудна, бо тут входять впливи *rosalia*, з тим же мішанням весняного свята і поминок небіжчиків, див. літературу русалок (с. 200).

— ²⁾ Полное собр. лѣтописей II с. 287.

— ³⁾ Важїйша література народнїх свят: Снегирєв *Русскіе простонародные праздники*, Максимович *Дни и мѣсяцы украинскаго селянина* — *Собр. сочин. II, Hanuš Bájeslovny kalendář slovansky*, 1860. Афанасєв III гл. XXVIII, Маркович *Обычаи, повѣрья и кухня Малороссіянъ*, 1860, Галько *Народныи звичаи и обряды зъ надъ Збруча*, 1861, Труды експедиціи въ Югозападный край т. II, Machal ор. с. гл. XIV, Владиміров *Введение въ ист. рус. слов. К. М. О religii pogańskich Slowian*.

— ⁴⁾ Про шлюб і родинні відносини у Словян і в давній Русі: Васильєв *Сличеніе юридическихъ законовъ Ману съ брачными обычаями Славянъ по лѣтописи Нестора* (К. Унив. Изв., 1864 I—II), Добряковъ *Русская женщина въ домонгольскій періодъ*, 1864, *Bogišic Pravni obiĉaje u Slovena*, 1867 й йогож *Zbornik zadašnjich pravnich obiĉaja u južnich Slovena*, 1874, Лавровскій *Коренное значеніе въ названіяхъ родства у Славянъ*, 1867, *Забѣлинь Бытъ русскихъ царицъ*, 1869 (ветуп), Шилевскій *Семейныя власти у древнихъ Славянъ и Германцевъ*, 1869, Пашковъ *Очеркъ исторіи русской женщины*, 1871, *Hanel Véno v pravu slovanskem* (*Pravnik*, 1871), статі Смірнова про звичайове східньословянське родинне право і шлюб: *Очерки семейныхъ отношеній*, 1878 і статі в *Юридическому Вѣстнику* 1878 (V і VII), Черновъ *Объ обычномъ семейственномъ и наследственномъ правѣ крестьянъ въ Харьковской и Полтавской губ.* (К. Унив. Изв. 1881, V), Сумцовъ *О свадебныхъ обрядахъ, преимущественно русскихъ*, 1881, Ковалевскій *Нѣкоторыя архаическія черты семейнаго и наследственнаго права* (*Юрид. вѣстн.*, 1885), йогож *Первобытное право*, в. I рід, в. II родина, 1886, Вовк (*Volkov*) *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* (*L' Anthropologie*, 1892), Охримович *Значеніе малорусскихъ свадебныхъ обрядовъ и пѣсенъ въ исторіи эволюціи семьи* (*Этнографическое обозрѣніе*, т. XI і далі), йогож *замітки в Житю і Слові* 1895. Крім того сюди же належать від-

повідні розділи в курсах історії рус. права (особливо Леонтовича, В.-Буданова і Самоквасова — Изслѣдованія по ист. рус. права, I, 1896).

До с. 212 ⁵⁾ Див. Schrader Sprachvergleichung ² с. 532 і далі.

До с. 214 ¹⁾ Іпат. с. 7—8, варіанти в скобках з Лавр.

До с. 215 ¹⁾ В Повісті противставляють ся моральні звичаї Полян „звѣрячому“ житю иньших народів; пізнійший книжник, котрого роботу маємо в Переяславській літописи, чи не зрозумівши, чи тенденційно перекрутивши, дає зовсім инакший образ: словянські народи давніше жили морально (ся моральність характеризуєть ся оповіданням повісти про Полян), але пізніше „Латина“ (або в значінню католиків, або в значінню західньо-європейців), перейнявши неморальні звичаї „от худыхъ Римлянъ, а не отъ витязѣй“, передала їх і Словянам: „Словяне же отвращахуся ихъ, овѣжъ къ нимъ присташа мало,“ і по сѣм наступає опись неморальности: тут вкупі маємо і всякі страхи про ігрища, і уживання косметиків (начаша друга прѣд другою червити лице и белить трѣти); в сумі сї моралетичні нападки роблять вражінне досить пізніх додатків, підсичених фантазією черця про всякі страхи свѣтського житя.

До ст. 216 ²⁾ Стратегіка XI. 5, Льва Тактика XVIII §. 105 (у Міня), Міня ser. II. LXXXIX N. 760, аль-Бекри вид. Розена с. 18.

До с. 217 ¹⁾ Ібн-Даст с. 30, Масуди у Гаркави с. 129.

До с. 219 ¹⁾ Текст літописи дав підставу для теорії родового побуту, як основи суспільної організації давньої Русі; її виставив, очевидно, під впливом науки історії німецького права, дорпатський професор Густав Евере у своїй голосній праці *Das älteste Recht der Russen*, 1826. Потім сю теорію талановито розвинув, перевівши через цілу історію давньої Русі, Соловйов — О родовыхъ отношеніяхъ между князьями древней Русі, 1846, осібно п. и.: Історія отношеній князей Рюрикова дома, 1847, і потім в історії Росії (особливо т. I гл. 3 і т. II гл. 1); другим впливовим репрезентантом сеї теорії був Кавелін (статі, зібрані 1859 р. в його Сочиненіях); далі треба назвати Чічеріна (Опыты по исторіи русскаго права, 1858), Нікітского (Внутренняя исторія Пекова, 1873), по части Забеліна (Історія русскої жизни, 1876). Против теорії родового побуту виступили славянофили, уважаючи основною формою руського суспільного устрою громаду (общину). Особливо важною була критика родової теорії (у Соловйова), К. Аксакова (Сочиненія т. I); з рештою ся громадська теорія положена в основу праць сеї школи, нпр. Лешкова Русскій народъ и государство, 1858, Бѣляева Разказы изъ русскої исторіи, 1865. Теорія задружна чи родово-громадська являєть ся посереднім поглядом між сими двома теоріями; вага її в тім, що вона оперла ся на конкретнім факті — аналогіяхъ західніх Словян; звернув увагу на суспільний устрій західніх Сербів і приложив його до ре-

конструкції історичного побуту Словян взагалі Г. Їречек *Slovenské právo v Čechach a na Moravě*, спеціально до давнього руського устрою Леонтович (О значенні верви по Русской Правдѣ и Полицкому статуту сравнительно съ задругою югозападныхъ Словянъ. Ж. М. Н. П. 1867, потім в статі Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, Ж. М. Н. П. 1874 — стаття нескінчена, і автор не пішов далі загальних фраз). Сей погляд був прийнятий Бестужевим-Рюміним в його Рускій Історії I, гл. I, 4, і потім його стрічаємо й у декотрих иньших дослідників (нпр. ученика Леонтовича Блюменфельда Къ вопросу о землевладѣннїи древней Руси). Довільности і натягання задружної інституції у Леонтовича й ин. викликали критику Ягіча, Богішіча, Собестіанського; недавно виступив дуже остро против неї Самоквасов — Исслѣдованія по ист. русскаго права, I.

До с. 220 ¹⁾ Bogišić *Zbornik sadašnjich pravnich običaja u južnich Slovena*, I, гл. I, *Krauss Sitte und Brauch der Südslaven* (1885), розд. IV—VII (там вказана і література).

— ²⁾ Schrader *op. c.* ² с. 569.

— ³⁾ Про ширші родини на українсько-руській території: О. Франко: Карпатські Бойки і їх родинне жите — Перший вінок с. 224—9, *Přč Rodový byt na Slovensku a v uherské Rusi*, *Časopis musea král. Českeho*, 1878 особ. с. 193—5, Луцицькій Сябры и сябрынное землевладѣннїе въ Малороссїи (Сѣверный Вѣстникъ 1889, I і II і осібно) с. 8—9 й ин.

До с. 221 ¹⁾ Див. Архивъ Юго-зап. Россїи ч. VIII, II, N. 96.

— ²⁾ Література: В.-Буданова *Формы крестьянскаго землевладѣннїа въ Литовско-рускомъ государствѣ XVI в.* — *Кіевскій Сборникъ* 1892, Єфименкової *Дворищное землевладѣннїе въ Южной Руси*, *Русская Мысль* 1892, IV і V, *Любавскаго Областное дѣленіе в. кн. Литовскаго* с. 453—4, *моя* — *Економічний стан селян на галицькїм Подністровку* (Жерела т. I с. 7—14, про дворища в Галицькій Руси), *Луцицького Сябры и сябрынное землевладѣннїе*.

— ³⁾ Акад. код. § 1, варіанти у *Калачова* с. 178—9.

До с. 222 ¹⁾ З них видані дві збірки: проф. Антоновича про овруцьку околичну шляхту в IV ч. Архива Юго-Западной Россїи і *моя* про барську тамже в ч. VIII т. I і II.

До с. 223 ¹⁾ *Карамз. код.* § 4 і 6, варіанти у *Калачова* с. 186—8; про верв будемо говорити ще при огляді суспільного устрою Руської держави.

— ²⁾ Богішіч *Zbornik* I с. 521.

— ³⁾ Богішіч *Zbornik* I с. 522—3.

— Про братства — *ibid.* с. 511 і далі, *Krauss* розд. III.

До с. 224 ¹⁾ Теорію про політичний характер староруського пле-мінного поділу виставив Барсов в своїй Географії Начальной літописи гл. IV, вид. 2 с. 29 і далі: „при вясненню значіння т. зв. східньо-словянських племен треба відсунути всяку гадку про етнографічні від-міни; кожда галузь східнього Словянства була не етнографічною, а політичною одиницею“; недавно сей погляд розвивав, хоч не дуже кон-секвентно проф. Філевіч в своїй Історії древней Руси с. 221—3 й на ин. місцях. Проти теорії Барсова виступив особливо Майков в своїй рецензії на його працю — Замѣтки по русской истор. географіи, Ж. М. Н. П. 1874, VIII.

До с. 225 ¹⁾ Про вплив племен на пізнійший політичний уклад Руси в усею виразністю висловив ся вже Пассек — Княжеская и докня-жеская Русь, потім сей погляд розвинув Костомаров і положив її в основу своєї звісної теорії про федеративний принцип давнього руського устрою (Мысли о федеративномъ началѣ древней Руси); сей погляд ліг в основу і київської серії монографій поодиноких земель. Против нього з одного боку говорять ті, що признають старий племінний поділ знищеним піз-нійшим поділом на князівства (сей погляд виразно висловив уже Со-ловйов I с. 691 (т. III гл. 1), йогож знаходимо й у Ключевского Боярская дума с. 26), з другого боку — виступають противники етно-графічного розуміння племінного устрою, як Барсов, Філевіч (див. попе-редню примітку).

— ²⁾ Про городи й городський устрій див. Соловйова т. I гл. III, Пассекъ Княжеская и докняжеская Русь с. 69 і далі, Самоквасова Древніе города Россіи, 1873, Ключевскій Боярская дума древней Руси—Рус. Мысль 1880 і коротше в особнім виданню гл. I, Піч Zur rumänisch-ungarischen Streitfrage с. 148 і далі; про класіфікацію городищ — реферати проф. Антоновича, резюме в Чтеніях київ. істор. тов. т. III с. 10 і далі, в К. Старині 1896, X с. 31 і далі, Багалія Історія Сѣвер. земли с. 52 і далі.

До с. 226 ¹⁾ Пор. опись облоги м. Рима в Іпат. л. с. 406.

До IV глави. До с. 230 ¹⁾ Τὰ γὰρ ἔθνη Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἑνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐν παλαιῷ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων ἀεὶ τὰ τε ξύμμορα καὶ δύσκολα (ἐς κοινὸν ἄγεται — De b. G. III. 14. Ἄναρχα δὲ καὶ μισάλληλα ἔντᾳ — Mauricii Strategicum XI. 5.

— ²⁾ Такий Ардагаєт (Theophylacti I. 7, VI. 7, — τὴν ἀμφὶ τὸν Ἀρδάγαστον χώραν), Музук (ὕπὸ Μουσιώκιον τὸν λεγόμενον ρῆγα τῆ τῶν βαρβάρων φωνῇ τοὺς ἐξωγρημένους ὑπεῖναι — Theoph. VI. 9); виходило б, що Словяне самі звали його „ріке“ — порівняти „Бела рикє“ Галицької літописи; Πειράγαστος φύλαρχος δὲ οὗτος τῆς πληθύος ἐκείνης — Theoph. VII. 4.

До с. 233 ¹⁾ Про сю звістку див. примітку до с. 122.

До с. 234 ¹⁾ Про сей дуже важний для вияснення генези літописної легенди момент див. особливо у Васілівського — Варяго-русская и варяго-английская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1874, XI, 1875, II і Ш.

До с. 235 ¹⁾ Див. Гилярова Преданія русскої начальної літописи с. 69 і далі (теж у Жданова Русскій былевой эпосъ с. 605). В ширших верзях київські братя — розбійники новгородські, засуджені на смерть, але натомісь пущені з землі; з тридцятьма иньшими Новгородцями вони приходять на Дніпро й засновують там місто. Цікаво при тім, що коротшу верзію, де говорить ся тільки про побіду Ігоря (в иньших — Олега) над братами (поминаючи Аскольда і Дира) маємо в досить ранніх компіляціях (Гиляровъ с. 72), і вона повторяєть ся в великому числі збірників; се промовляє за тим, що ми маємо тут не якусь пізнішу модіфікацію літописного оповідання, а самостійну верзію, і вона аж пізнійше була злучена з літописною, а наслідком того вишло, як в варіанті „Літописця вкратцѣ“ (Гиляровъ с. 70), що пущених Олегом братів побивають Аскольд і Дир, послаи Олегові, а сих побиває Олег.

— ²⁾ Другу верзію маємо в 1 Новгородській літ., третю — нпр. у Гилярова с. 139 (хроногр. XVI в.).

До с. 240 ¹⁾ Грамоти Всеволода новгородського, нпр. в Христоматії В.-Буданова I с. 226 і далі; Іпатська л. с. 613.

До с. 242 ¹⁾ *Ἔρωςος ἦν βαρβάρων τῶν Ῥῶς, ἔθνους, ὡς πάντες Ἰσασιν, ὠμοτάτου καὶ ἀπηνούς καὶ μηδὲν ἐπιφερομένου φιλανθρωπίας λειψανόν* — Житие Григорія Амаст. гл. 43 — Васильевскій Русско-византійскія изслѣдованія (тексти і коментар). Житие Стефана Суровького — *ibidem* с. 100—1, чудо 3; про нього с. CCLXXXIX і далі; чудо не має слідів пізнійшої фабрикації, виключивши слова: „изъ Новаграда“: По смерти же святого мало лѣтъ минуу, приде рать велика роусская изъ Новаграда князь Бравлинъ силень зѣло.

— ²⁾ *τὸ παρὰ πολλοῖς πολλὰκις θρυλλούμενον καὶ εἰς ὠμότητα καὶ μικροψύαν πάντας δευτέρους ταπτόμενον* — властиво: „нарид, про котрий так часто говорено, котрий переходить всі иньші що до нелюдськости й охоти до убивання“ — Photii epistolae с. 178, ур. у Куіка Beruf. II с. 335.

Промиваю тут звістку Теофана про „руські кораблі“ 773 р., що часто фігурували, і ще недавно — у Іловайського, в перших виданнях статей О мнимомъ призованіи Варяговъ (с. 21, в новім виданню автор відступив від них — Разысканія² с. 17) й Еще о норманизмѣ (с. 504). Теофан, оповідаючи про морський похід Константина Копроніма на Болгарію, каже, що він *εἰσελθὼν καὶ αὐτὸς εἰς τὰ ῥόσια χελάνδια ἀπεκίνησε πρὸς τὸ ἐλθεῖν εἰς τὸν Δανοῦβιν ποταμόν* — ed. de Boor I с. 446 (ш. видавець ще дав велике Р до ῥόσια). Очевидно літописець каже про „дофарбовані

на червоно (ρόδσια) хеляндії“ -- важкі тягарові кораблі, подібно як у Константина Порфирородного є ἀρχαία ρόδσια (De adm. гл. 51), і Анастасій бібліотекар (IX в.) перекладає в Теофановім тексті: *ingressus et ipse in rubea chelandia* (ed. de Boor II с. 295). Аж Гоар († 1653) в своїм перекладі Теофана переклав се *Russorum chelandia* (се увійшло в його перекладом й у бописький *Corpus*), і звідти воно пішло ходити по істориях, хоч уже Баєр в своїх *Origines russicae* поправив сей переклад і навів згадане місце Константина. Довгу Одісею сих руських кораблів оповів Кунік в „Каспий“ Дорна, с. 362—371, 682, і його екскурсе про них, правдоподібно, вже на зав'їди виключив сі „червоні хеляндії“ з історії Руси.

Рівнож відпала звістка т. зв. Табари (а властиво його персидської перерібки Балами, 2-ої пол. X в., бо текста Табари тоді не було знайдено), про прикавказьку Русь VII в.: там підчас походу Омарового воєводи Шахріара на Хозарів (643) король Дербента (Баб-ель-Абваб) Шахріар признав зверхність Арабів і уложив з ними умову, що замість дани він буде воювати з Русією: „я живу між двома ворогами, один — се Хозари, а другий — Русь, вона — то ворог цілого світа, а особливо Арабів, а воювати з нею ніхто не вміє окрім тутешніх; замість платити дань, ми будемо воювати з Русією самі і властною зброєю і не будем їх пускати виходити з їх краю“ — Гаркави с. 74.

Вперше про сю Русь довідалися в 20-х рр., але в курсе пустив її Дорн 1841 р. (*Beiträge zur Gesch. der Kaukas. Länder*). Кунік в довшім екскурсеї (*Berufung II с. 84 sq.*) доводив, що та Русь була турецька (на тім більш менш стояв він ще й у додатку до Каспия с. 53), антинорманісти 60 і 70-х рр. доводили її словянство (Ламанский О Славянах с. 142, Геденов - Отрывки в І т. Зап. Ак Н., Гловайский — О мн. призваніи с. 71, Еще о норманизмѣ с. 125); Гаркави (Сказанія с. 77) глянув вже скептично на сю звістку, але Дорн в своїм Каспий ще рішучо обставав за нею (с. 20); Кунік в своїх пізнійших додатках до Каспия (с. 379 і далі) розвинув ширше скептичний погляд Гаркави (тут і історія питання), але поки не було відомо текста Табари, справа віставалась неясною, — хоч, розуміть ся, як би Русь і була в текстї Табари, звістка його не стала б через се певною (як би Русь в VII в. дійсно була таким сильним ворогом Арабів, ми б певно про неї чули і в иньших джерел, а Табари, що пережив руські походи на Каспійське побереже на поч. X в. (умер 922/3 р.) під впливом їх міг перенести Русь в VII в.). Аж в 1874 р. Дорн добув текст Табари для сієї звістки з Константинополя: в нім Руси не знайшло ся, Шахріар каже тільки, що він має роботу з завзятим ворогом і з ріжними народами, в дальшій названі тільки Аляни й Турки (Каспий, передм. с. XLIV і LV); таким

чином імя Руси вставив переидський компілятор, під впливом руських походів X в., і воно не має ніякого історичного значіння. „Табарієва Русь“ тим була вимазана з історії; Гедеонов і Гловайський в нових виданнях своїх розвідок вже поминули її зовсім.

До с. 244 ¹⁾ Тактика Льва (Τῶν ἐν πολέμοις τακτικῶν σύντομος παράδοσις) у Міня Patrologiae cursus, series graeca t. 107; нового, більш критичного видання ще нема. Звістку її про Скитів зауважив Еверс Kritische Vorbereitungen I гл. XII, потім Кунік Beruf. гл. X, але з огляду на росповсюднений погляд, що вона належить початкам X в., на неї потім не уважали. Аж останніми часами виник инакший погляд на автора. Небіжчик Цахаріє в 1894 р. виступив проти звичайного погляда і доводив, що автором Тактики мусимо уважати Льва III (Wissenschaft und Recht für das Heer vom 6. bis zum Anfang des 10. Jahrh. — Byzantinische Zeitschrift, 1894 с. 487 — Die Tactica Leonis); його гадку підпер слідом, усунувши деякі сумніви, спеціаліст від часів Льва III Шенк (Kaiser Leons III Walten in Innern — ibid. 1896 с. 298: Leons III Urheberschaft der Taktika), і Крумбахер прийняв сей погляд в новім виданню своєї літератури (с. 636). Трудність полягає в тім, що в теперішнім стані своєї Тактика Льва містить деякі очевидно пізвійші відомости — з IX віка, отже тільки докладна аналіза зможе вказати те, що належить в ній до VIII в. Поки що можна піднести, що назва „так званих північних Скитів“ скорше вказувала б на VIII як на IX або X в., коли Русь дуже добре була відома під своїм іменем.

До с. 248 ¹⁾ Про обидва епізоди дивись Васілевського Русско-византійскія изслѣдованія, де дано основні монографії про обидва життя і вказана література; иньші розвідки по них стратили значіння.

Не що давно д. Успенський попробував віндикувати Руси ще оден напад — напад на околиці Царгорода якогось поганського народа за імн. Теофіля (Cont. Theoph. IV с. 7), звязуючи його з оповіданням Симеона Льготетта про Ῥῶς σφοδρός (Лев VII. 13) — Патріархъ Іоаннь VII и Русь-Дромиты Ж. М. Н. П. 1890, I. Все се, розумієть ся, дуже гипотетично.

— ²⁾ Джерела: Cumont — Anecdota Bruxellensia, I — Chroniques Byzantines du manuscrit 11376 (Recueil de travaux publiés par le faculté de philosophie et lettres de l' universite de Gand. IX) тут видано хроніку від Цезаря до Романа III (XI в.), де містять ся (с. 33) хронологічна дата походу Руси і звістка, що її побито: *μηδὲ Ἰουλίῳ ἢ Ἰνδικτιῶνος ἢ ἔτους ςτϛϛ', τῷ ε' ἔτει τῆς ἐπικρατείας αὐτοῦ* (Михаїла) ἦλθεν Ῥῶς σὺν ναυσὶ διακοσίας, οἱ διὰ πρεσβειῶν τῆς πανυμνήτου θεοτόκου κατεκυριεύθησαν ὑπὸ τῶν χριστιανῶν καὶ κατὰ κράτος ἠττήθησαν τε καὶ ἤρα-

νίθησαν; сеї звістки боронить de Boor (див. низше), доводячи, що то записка сучасна, але ся звістка про побіду над Русію противить ся оповіданню Фотія і венецької хроніки. Казання Фотія — видані кілька разів (Lexicon Vindobonense Наука, Спб. 1867, у Мілера Fragmenta hist. graec, 1870, часопись 'Αλήθεια, 1881 р.), див. переклад на основі тих видань в Віймках с. 22 і далі. Симеон Льоготет — Corpus hist. Byzant. t. XXXVIII р. 674. Продовженне хроніки Амартола вид. Муральта с. 736—7 (про сю хроніку новіші розвідки: Васілевского в Византійськїм Временику 1895 (Хроника Логовета), De Boor Die Chronik des Logotheten (Byzantinische Zeitschrift, 1897), Шестаковъ Парижская рукопись хроники С. Логов. (Виз. Врем. 1897), у Крумбахера (Geschichte der Byzantin. Literatur² § 147 і 149) Венецька хроніка Іоана (нап. коло 1009 р.) — Monumenta Germ. hist., Scriptores VII с. 18 (тут интересне число кораблів — 360 замісь 200 грецьких джерел, і закінченне: et sic praedicta gens cum triumpho ad propriam regressa est).

Давнійша література сього походу, що оберталась головно коло дати походу, по нахідці Кюмона перестарілась вже (найважнійше з неї: Куніка Berufung der Rodsen гл. X і Извѣстія ал-Бекри екскурсе II, Голубінского Історія рус. церкви гл. I); новійша: Васілевский в Визант. Временику 1894, с. 258 і далі, De Boor Der Angriff der Rhos auf Byzanz (Byz. Zeitschrift 1895), Лопарьов — Старое свидѣтельство о положеніи ризы Богородицы пригвѣнительно къ намештвию Русскихъ на Византию въ 860 г. (Виз. Врем., 1895, IV) і відповідь Васілевского Авары, а не Русскіе, Θεοδορѣ, а не Георгіи (ib. 1896, I — вказує, що наведена Лопарьовим звістка зовсім не належить до походу 860 р., а до аварського походу VII в.).

До с. 248 ³) Текст у Дорна—Каспій с. 5 і 464, над ближшим означеннем року сього походу застановляеть ся тамже с. XLVIII Кунік, але не приходить нї до якого певного виводу, а хоч і прихляеть ся до гадки, що то мало бути коло 880 р., але при тїм виходить з хронологіи Повісти, так що сї його виводи не мають ніякої цїни. Дорн (XLVII) пробував підперти сю гадку вказівкою на монети абу-Зейда 880—3 р., що говорять про побіду над поганами: він догадуєть ся, що то була побіда над Русію, але сам далі наводить комбіновану звістку Зегір-ед-Діна (XV в.) і ель-Хасана про побіду абу-Зейда над поганами — Турками в 873/4 р.

До с. 249 ¹) τοὺς περὶ αὐτῶν δουλωσάμενοι κακείθεν ὑπέρογκα φρονιματισθέντες — Photii epistolae, ed. Valetta, Londini 1864 p. 178.

— ²) Annales Bertiniani в Monumenta Germaniae historica, Scriptores, I с. 434; література сього важного доказу норманської теорії вказана в екскурсі II.

До с. 250 ¹⁾ Біографія імп. Василя в *Corpus hist. Byzantinae* XXVII гл. 97, порівняти окружник Фотія (*Photii epistolae*); між ними є суперечність, бо Фотій каже, що Русь удалась по єпископа до нього, а біографія каже, що єпископа послав Ігнатій, що настав 867 р.; див. Виїмки с. 62. Уложення згоди з Русю відповідно тому мусимо положити між маєм 866 р., коли Василь став соправителем Михаїла (бо біографія йому надає ту угоду) і упадком Фотія в 867 році.

До с. 251 ¹⁾ Гиляровъ *Преданія Начальной лѣтописи* с. 70—72 (рукописи XVII в.).

До с. 252 ¹⁾ Сю недорічність відчув був Ламбін і через те, ратуючи традицію, викинув з текста, як пізнійшу приписку, звістку про Дирову могилу — *Источникъ лѣтописнаго сказанія о происхожденіи Руси* (Ж. М. Н. П. 1874, VI).

— ²⁾ Вид. Гаркави с. 137, варіант: аль Дин.

До с. 253 ¹⁾ Здогад про двох Олегів висловив проф. Антонович — *Публичныя лекціи* с. 57; про Олегову могилу в Києві і її місце спеціальна розвідка пок. П. Лебединцева в *Чтеніях київського історичного товариства* т. I.

До с. 254 ¹⁾ Так найправдоподібнійше пояснив се слово Григорович, на підставі тьлос азбуковника: Александръ — помічникъ людемъ, сирѣчь толковникъ, Алексѣй, — пособникъ, толковникъ, *Труды* III з'їзда I с. LIII.

До с. 258 ¹⁾ Можлива непевність, чи єї городи стояли в умові чи може се додаток літописця, бо низше в уривку сеїж умови вчислено тільки: „отъ города Киева, и пакы ис Чернигова, и Переяславля, и прочии городы“, а тут: „на Киевъ, таже и на Чернигов, и на Переяславль, и на Полътескъ, и на Ростовъ, и на Любечъ, и на прочая городы“ — можливо, що Полоцьк, Ростов і Любеч — се ампліфікація літописця, але і тоді інтересний погляд редактора, що ті міста належали до Києва на початку X в.

До с. 259 ¹⁾ Костомаров *Сѣвернорусскія народоправства* I гл. 2, сеї погляд прийняв шпр. Корсаков *Меря и Ростовское княженіе* с. 49, і взагалі се погляд досить популярний.

— ²⁾ Τελιότηζα, розуміть ся, дуже мало подібна до Любеча, але се звичайне толкування має більше за собою, ніж може здаватись на перший погляд: нязшого подібнійшого імені на середнім Дніпрі не можна вказати, а Константин, видно, вчисляє важнійші міста в напрямі з півночі на полудень.

До с. 260 ¹⁾ Вятичів бракує в кодексах полудневої редакції найдавнішої літописи (Іпатськїм ѡ ин.), в Переяславо-суздальській і пізнійшій Архангелогородській компіляції; тому дехто уважав імя Вятичів

в сій оповіданню пізнішим додатком — Ламбін Ж. М. Н. П. 1873, VII, Багалій Історія Сѣвер. в. с. 34.

До с. 261 ¹⁾ Ламбін в своїй розвідці О Тмутараканской Руси (Журналь Мин. Нар. Просв. 1874, I) читає: пакостятъ и страиѣ его (с. 66); він думає, що тут мова про тмутараканського князя, і той володів землями по обох боках Боспора, а заснованне сього князівства Л. кладе на часи Олега (с. 70 і далі).

— ²⁾ Кательоґ епархий вид. De Boor (Zeitschrift für Kirchengesch. 1891 *Турѣтаруха*), Константин Порфир. De adm. с. 42.

— ³⁾ Іби-Даєт с. 34. Васильевскій Русско-византійскіє отрывки VII, Ж. М. Н. П. 1878, I с. 111—2, пор. Гаркави в Трудах IV з'їзда II с. 242.

До с. 262 ¹⁾ Сей брак відомостей пробували об'яснити тим, що мовляв Дреговичі належали до Полоцька і з ним разом прийшли в залежність від Київа (Соловйов I с. 117, Завитневич в Трудах к. дух. ак. с. 586 й ин).

Д. с. 265 ¹⁾ Крім тих імен, для котрих я подав норманські паралелі в текстї, норманісти пробують вивести ще й иньші імена з скандинавських мов; найбільш новий кательоґ руських імен з скандинавськими паралелями у Томсена Ursprung d. russ. St., в додатку; про сі скандинавські паралелі до руських імен див, низше, в II екскурсі (с. 475—6).

До с. 271 ¹⁾ Згадаю, що д. Васильевскій „якийсь натяк“ на руський похід з поч. X в. добачав у тім фактї, що у Симеона Льоґотета „там, де треба було бути оповіданню про похід Олега“, стоїть текст про *Ῥως σφοδρότερος* — Рус.-виз. изсл. с. СХХХVII; але сей натяк не істнує, бо згадка про Русь прийшла сюди в цілім комплексї фільологічних елюкубрацій.

— ²⁾ Найліпший доказ, що ся парафраза має конкретну основу, бачу я в тім, що ся частина, де містять ся уривки і парафрази умови, від слів „и начаша Грѣци мира просити“ і до слів „И рече Олегъ“..., є вставкою: се доводить і порівнянне з текстом I Новг. і є слід вставки в повторенню заяви Греків, що вони готові давати дань (се справедливо зазначив Шахматов— О начальн. сводѣ с. 48). У сій вставці можуть бути додатки самого редактора: так взято з легендарного оповідання й повторено тут про контрибуцію по 12 грив. на чоловіка (цифра неймовірна і тут ся подробиця могла заступити загальну згадку про контрибуцію в умові), могли бути додані декотрі імена міст, як я вже сказав (с. 416), але що лишаєть ся по за тим, то не має найменших познач непевности. Що до становища сеї справи в науці, то Еверс і Тобін уважали сі фрагменти предліментаром умови 911 р., Сергієвич попросту вважає сю умову сумнівною, — див. перегляд сього питання в його статі: Греческое и русское право въ договорахъ съ Греками X вѣка (Ж. М. Н. П., 1882), передруковано в Лекціях по исторіи рус. права, вид. 1890 р. с. 27. Пере-

важає одначе погляд про осібність і автентичність умови 907 р. — див. нпр. В.-Буданова *Исторія рус. права*² с. 87. Про умови див. ще — статі Срезневского і Беляєва в старих *Извѣстіях Академіи наук.* т. I і II, Сокольского в *Кнѣв. унв. изв.* 1870, IV, Самоквасова в *Варшав. унв. изв.* 1886, VI, Забеліна *Исторія рус. жизни* II гл. 3, і дисертація Лавровского: *О византійскомъ элементѣ въ договорахъ Русскихъ съ Греками*, 1853. Про русько-византійські відносини X в., окрім спеціальних монографій, що вказую принагідно, згадаю тут ще загальні — стару розвідку Вількена в *Abhandlungen d. Berliner Akademie* 1829: *Über die Verhältnisse der Russen zum Byzant. Reiche*, відчит Успенского *Русь и Византия въ X вѣкѣ*, 1888 і статю Г. Величка в *Записках Н. т. ім.* III. т. VI: *Політичні і торговельні взаємини Руси і Византиї*

До с. 272 ¹⁾ Листи Миколая в *Patrologiae cursus com. s. graeca* т. CX, лист 23; про нього див. Златарски *Писмата на цариградския патриархъ Николая Мистика до българския царь Симеона* — *Сборникъ за народни умотворения* т. XII с. 153 і далі; Златарский приблизно датує лист 922 роком.

— ²⁾ Дорнъ — *Каспій* с. 5 і 464 (текст) і 15 і далі; про сей же похід, очевидно, згадує коротко ще пізнійший історик Табаристана Зегир-ед-Дин (XV в.) (*Дорн* с. 28–9, иньші прикладали його звістку до похода 913/4 р.).

— ³⁾ Григорьевъ *Европа и Азия* с. 19; Дорн (с. 16) кладе його на кінець 913 або ще правдоподібнійше — на першу половину 914 р.

До с. 273 ¹⁾ Масуді II. 18 — вид. Барбе де Мейнар і Куртейля (*Prairies d'or*, Paris, 1861 sq.), переклад з коментарем в збірнику Гаркави, звідти в *Віймках*. Крім сучасника Масуді коротко говорить про сей похід пізнійший місцевий історик ібн-Хасан (текст у Дорна *Каспій* с. 6 і 464); у нього Русь була знищена ширванським володарем ель-Гайтемом, але оповідання Масуді докладнійше й правдоподібнійше, див. *Каспій* с. VII і 28; див. ще розвідку Григорьева *О древнихъ походахъ Руссовъ на востокъ — Россія и Азия* с. 12 і далі.

— ¹⁾ Миллеръ *Илья Муромецъ* гл. IV, Костомаровъ *Преданія нач. лѣтописи* гл. VII, Ждановъ *Русскій былевой эпосъ* с. 403 і далі, Веселовскій *Мелкія замѣтки къ былинамъ* Ж. М. Н. II. 1890, III.

До с. 276 ¹⁾ Се видно з реценти його в *Тактиці Льва* — *Krumbacher*² с. 636.

— ²⁾ Такий порядок фактів виходить, як звести до купи оповідання Льготета й доповнення до нього в продовженню Амртола, в Житію й у Лютпранда, бо кожде з них підносить иньший момент з цієї кампанії. Жерела: Текст Симеона в *Corpus hist. byzantinae* t. XXXVIII, там же оперті на ній компіляції — продовження Теофана і Георгій

монах; продовження Амартола — при виданні хроніки в VI т. Ученых Записок II отд. Академіи Наукъ; про відносини цих хронік до себе див. літературу вище на с. 415. Епізод життя Василя Н. про руський похід, проминений в Acta Sanctorum, видав з рукоп. XIV в. Олекс. Веселовский в Журн. Мин. Нар. Просв. 1889, I (повторено в Разысканія въ области русскаго духовнаго стиха V, додатки, особл. с. 90 і далі — Сборн. II отд. т. 46); тут вказано й на подробиці цього епізода спільні з Повістею. Оповідання Повісти виглядає на контамінацію продовж. Амартола і епізода Життя, але з деякими відміннями, що ледви чи можна уважати роботою автора Повісти (напр. на місці р. Риви Життя приходить Бітинія, де вона тече); правдоподібніше, що тут було якесь подібне, але інше джерело. Ліудирандова Antapodosis в Monumenta Germ. historica Scriptores III; його звістка широко коментовалась в розвідках про початок Руси, але тільки що до самого імени Руси, — з норманського і антинорманського погляду. Уривки з цих джерел про похід 941 р. з коментарем в Віймках розд. XX — XXII. Звістку Масуді опубліковав Гаркави в Журналі Мин. Нар. Просв. 1872, IV; в ній дужеб були інтересні згадки про Печенігів і Болгар, але вони так неясні, що їх можна різно собі толкувати: Русь ходила на Візантію вкупі з Болгарами й Печенігами, або — і на Болгар і на Печенігів, далі: Русь підбила візантійські міста й Бурджан (дун. Болгарів); воно-б дуже інтересно зіставити з сим звісткою Повісти про похід 944 р., що тоді Ігорь наняв собі до походу Печенігів і наслав їх, помирившись з Візантією, на Болгарів. Про легендарність другого походу Ігоря див. Костомарова Преданія первоначальной лѣтописи, Монографія т. XIII. Деякіри одначе рахують ся із звісткою Повісти, як би з автентичною, нпр. Кувік в Каспю Дорна с. 520.

До с. 278 ¹⁾ Дорн описує се місце, звідавши його 1861 р., в Каспю с. 473 — 6, пор. ib. с. XXXV і 67.

До с. 279 ¹⁾ Література: Григорьевъ — Европа и Азія (О древнихъ походахъ Руси на востокъ), Bulletin hist.-phil. IV с. 182 і далі (статі Шармуа і Бросе), Дорнъ — Каспій с. 495 і далі: тут подані тексти з коментарем. „Історию Авган“ Каганкатаваці видав в рос. перекладі Паткановъ (Спб. 1861), Нізамі — Charmoy Expedition d' Alexandre le Grand contre les Russes, Stpg., 1827.

— ²⁾ Каспій с. 521—2.

До с. 280 ¹⁾ Степенная книга I с. 6 sq., інші варіанти — у Гилярова с. 155—6.

До с. 281 ¹⁾ Rambaud L'empire Grec au X siècle с. 171—2.

До с. 282 ¹⁾ Цікаві паралелі до цього мотива дає вірменський історик Асох'ік: він оповідає, що багдадський емір ібн-Хосров (кінець X

в.) спалив місто, добувши звідти псів і пустивши їх назад обмащених нафтою й запалених, та згадає Самсона й Олександра Вел., що запалив деревяне місто, положене на високій горі, пустивши птиць з огнем; епізода цього нема в романі Псевдо-Калістена, а він цікавий своєю близькістю до літописного; див. у Васілевського Варяго-русская дружина Ж. М. Н. П. 1875, II с. 403. Треба згадати ще, що подібний мотив приложений в сагах до Ярославового зятя Гарольда: він подібним способом мав запалити одно місто в Сицилії; колись се служило одним з аргументів норманської теорії — що се мотив норманський.

До с. 283 ¹⁾ Яков — нпр. Чтенія київ. іст. тов. II. 2 с. 20, Скильця — в коміляції Кедрина II с. 329 ed. Bonn., німецькі аннали див. нижше.

До с. 284 ¹⁾ Прийняте Ольги описано в двірських царгородських записках—в трактаті зв. *De cerimoniis aulae Byzantinae* (*Corpus scriptorum hist. Byz.*, VIII, II, 15), коментар (давній) Рейске — *ib.* т. IX, новий — Беляєва *Byzantina I і II*, 1891 і 1893 (особливо т. II — спеціально про авдієнції); про подорож Ольги до Царгорода, окрім загальних курсів (Соловійова, Голубінського й ин.) ще *Rimbaud L'empire Grec au X siècle* і спеціальна стаття *W. Fischer Die russische Grossfürstin Helga am Hofe von Byzantion* (*Zeitschrift für Geschichte und Politik herausg. von Zwiedineck-Südenhorst*, Штутгарт, 1888, XI — головно коментар до описи авдієнції).

До с. 286 ¹⁾ Продовження хроніки Регінона під р. 959 (сучасне)—*Monumenta Germaniae hist., Scriptorum* т. I с. 624, теж (під 960 р.) в пізнійших анналах — Гільдесгаймських (кінця X в.) (посли руського народу — *Rusciae gentis*), Кведлінбургських і Лямберта (XI) — *ibid.* т. III с. 60—1, і згадка в *Mon. G. h., diplomata I N 366*. Висловлена була гадка, що тут іде мова не про Русь, а про острів Ріген, але сю справу рішає добре ознайомлений з руськими справами Тітмар Мерзбургський (II. 14), бо каже, що наслідком того посольства висвячений еп. Адальберт (у нього — Етельберт) — висвячений був для Руси (*Ruscia* — як скрізь він зве Русь). Тексти (в перекладі) див. в Віймках XXIII. Література: Соловійов I с. 141, *Rimbaud Empire Grec au X siècle* с. 380 і далі, Воронов О латинських проповідниках на Руси Київської в X и XI вв. — Чтенія київ. істор. тов. I, Фортинский Крещеніє кн. Володимира и Руси по западнымъ извѣстіямъ *ib.* II. с. 120, Скобельский Згадки о Руси в жерелах німецьких — *Справозданне львівської акад. гімназії 1881 р.*, Голубінский *Исторія рус. церкви I* с. 71.

До с. 288 ¹⁾ Ібн-Хаукаль в збірнику Гаркави с. 218.

До с. 289 ¹⁾ Миллеръ Осетинскіе этюды III с. 67—8; він вказує на звістку *Ипат. л. с. 204*, де війна з Ясами звязуєть ся з походом на

Дін, і пробує з осетинського витолкувати назву Сугрова як сурх гаў — червоне село; Кулаковській Христіанство у Алань (Виз. времени. 1898, I).

До с. 289 ²⁾ До походів Святослава на подонські краї часто привязують т. зв. уривки видані Газе, тому тут я згадаю про них. 1818 р. славний византист Газе видав в додатку до хроніки Льва Диякона два чи властиво три фрагменти знайдені ним в однім кодексі, що після того невідомо де подівсь; по письму він зачисляв їх до X в. і уважав автографом, судячи по поправкам. В них оповідаєть ся про переправу якогось грецького відділа через Дніпро і дальшу подорож в варварських краях, про якусь спустошену варварами країну, що тут зветь ся *Κλήματα* та про будову кріпости для її оборони (текст передруковано в бонських корпусі, при хроніці Льва Диякона т. XI). Ніяких хронологічних вказівок оповідання не має, окрім одного астрономічного (Сатурн в зодіаку водолія), але ся констеляция повторяєть ся по близько тридцятьох літах (властиво 29 років і 174 днів) і триває по півтретя року; на жаль в астрономічних рахунках, які я стрів у сих розвідках, є ріжниця щось на два-три роки, і тим часом як по одному рахунку се будуть 874—6, 903—5, 933—5, 964—6, 993—5 роки, по другому — 961—3 і 991—2, див. у Васілевського, Успенського і Піча. Крім того виходили з палеографічного означення Газе. Географічні вказівки — ся згадка про Дніпро та про якогось *κατὰ τὰ βέρεια τοῦ Ἰστροῦ βασιλείων*; міста *Μαυρόκαστρον* та *Βορίων* і ті *κλήματα* можуть уже давати місце до ріжних толковань. *Κλήματα* звалась византійська провінция на кримськім зугірю; тому переважно прикладалось се оповідання до Крима.

Коли зважимо по тім всім, що ми маємо тут уривки, з котрих не можна докладно змірковати цілости, що тут не названо ані народа, ані краю, ані часу, про котрий мова, то не будемо дивуватись, що толковано се оповідання найріжнішими способами. Сам Газе прикладав се оповідання до походу Володимира на Корсунь, Гедеонов, а потім Кунік — до походів Святослава на Азовське побереже, Васілевський — до болгарського походу Святослава, Успенський — до византійсько хозарських відносин на початку X в., Ламбін — до походу на Крим Олега, Мілюков — до болгарсько-руських відносин при кінці IX в.; Піч противно переносить се на пізнійший час — на 991—2 р. і бачить тут згадку про болгарську державу на північ від Дунаю. На мій погляд, оповідання фрагментів може давати матеріал до ріжних гіпотез, може гіпотетично приточуватись до ілюстрації того чи иньшого епізода, але ніяких певних вказівок при тій повній неясности витягнути з них не можна, тому я обмежуєть тим, що вкажу літературу: Гедеонова Отривки изъ изслѣдованій о варяжскомъ вопросѣ — Записки петерб. академіи I с. 66 і далі; Ламбін — О Тмутараканской Руси,

Ж. М. Н. П. 1874, I с. 79 і далі; Кунік О запискѣ готскаго топарха (так називав він сі ффрагменти) — Записки пег. акад. т. XXV; Васілевскій — Русско-византійскія изслѣдованія II: Записка готскаго топарха, Ж. М. Н. П. 1876, VI; *Pic Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht*, 1882, с. 83—5, теж *Die Dacischen Slaven (Sitzungsberichte der bömischen Gesellschaft, 1888, с. 278—9)*; Успенскій — Византійскія владѣнія на сѣв. березу Чернаго моря, К. Ст. 1889, V, полеміка Васілевскаго і Успенскаго в Ж. М. Н. П. 1889 і К. Ст. 1889, Милоковѣ Время и мѣсто дѣйствія записки греческаго топарха — Труды VIII з'їзда т. III.

До с. 291 ¹⁾ Джерелами для історії Святославоваго походу служать: Лев Диякон, Скіліца, наша Повість і деякі другорядні. Лев з Капої (в Малій Азії) родивсь коло 950 р., в чині диякона брав участь в болгарськїм поході імп. Василя Македонянина (986) і кілька років пізнійше описав сучасні події, від смерти Константина Порфиророднаго до смерти Цимисхія (959—975), в десяти книгах своєї Історії, що становить дже важне, бо одиноке сучасне джерело для сього періоду. Він визначаєтє ся взагалі докладністю і значною об'єктивністю (трохи є сторонничости для Византїї) — див. *Krumbacher Geschichte der Byzantinischen Literatur*² с. 267; його історія видана в XI томі бонського корпусу і в CXVII т. Патрольоїї Міня; для історії русько-византійської війни — се основне джерело. Скіліца писав свою хроніку сьвіта в XI в., користав між иньшими і з Льва Диякона, але поруч нього і з иньших джерел; його оповіданнє про русько-византійську війну взагалі дуже близьке до Льва, але є деякі подробиці, яких не має Лев, і виглядає скорше так, як би Лев і Скіліца користали тут з одного джерела, ріжним способом скорочуючи його. Ся частина Скіліци увійшла майже без усяких перемін в хроніку Кедрена (писав при кінці XI або на початку XII в), і з него приходить ся користати в сій Кедреновій хроніці, бо грецький текст Скіліци не виданий досі (є тільки латинський переклад, виданий 1570 р.); Кедрена маємо в бонськїм корпусі т. XXXIII і в Патрольоїї Міня т. CXXXII. Про відносини Скіліци й ин. хроністів до Льва спеціальна розвідка: *Warterberg Leon Diakonos und die Chronisten, Byz. Zeitschr. 1897.*

Отже на брак джерел для болгарської війни Святослава скаржитись не можна, але з тим всім деякі моменти в нїї лишають ся неясними, а головни великі труднощи задає хронологія. Головни з сих труднощей я зазначу тут вперед і умотивую свій погляд на них. Початок кампанії Повість датує 967 р., але, як бачили ми, по Хаукалю 968 р. Святослав воював привольські краї; з византійців Лев кладе місню Колокира на 965/6 р. (індикт 9), Скіліца — Кедрен на 966/7 (інд. 10).

а прихід Святослава — на серпень 968 р. (інд. 11) (Лев ближше не означає його часу). Я не буду входити в те, яким способом вийшла тут різниця в рахунку між Львом і Скіліцою-Кедреном, тільки вазначу, що з огляду на зазначені обставини Святослава ми повинні б прийняти дату Скіліци-Кедрена; але вона має трудність, бо Скіліца-Кедрен рахує по індіктам і рокам царства, і тут у нього виходить суперечність, як порівняти отсі дати: індікт 7 липень — другого року Никифора (с. 361), індікт 10 червень — четвертого року Никифора (с. 372); отже мусить бути помилка або в році царства (967), або в індікті (968). Але що його рахунок по індіктам сходить ся з його рахунком по рокам свѣта, а в рахунку на роки царства він не згоджуєть ся з Львом, то безпечнійше здаєть ся прийняти дату індікта. Отже 968 р.

Друга трудність — означити перерву, коли Святослав вернув ся до Києва. Повість датує се 968—970 рр., так що на болгарську кампанію у неї лишаєть ся два роки; се, розумієть ся, неможливо. Дуже правдоподібно, що хронологія Повісті оперта тут на даті смерти Ольги; в Похвалі т. зв. Якова рахуєть ся, що Ольга умерла 15 років по охрещеню — 969 р.; се відповідає датам охрещення і смерти Ольги і в Повісті (тільки що то було б на п'ятнадцятім, не по п'ятнадцятьох роках); коли дійсно охрестила ся Ольга, невідомо, а як брати дату подорожі її до Царгорода, то вона в Повісті зовсім хибна, й не знати, на скільки рахунок Похвали тут самостійний від хронології Повісті (тож раховати, як д. Васілевський, від дати дійсної подорожі Ольги до Царгорода до її смерті 14 років, се значить громадити непевности). Отже дати Повісті тут нам не дають нічого позитивного. З Візантійців тільки Скіліца-Кедрен згадує про перерву. Згадавши про похід Святослава і починені спустошення пятого року царства, він каже, що Русь слідом вернулась до дому, „а на шестий рік царства прийшла знову походом на Болгарію і починила подібно як попередю, або ще й гірше“ (с. 372). Отже перерва не тривала двох років. Коли зважити, що Никифор перед смертю енергічно забравсь до боротьби з огляду на успіхи Святослава (а загинув він в грудні 969 р.), то, очевидно, Святослав ще в першій половині 969 р. мусів вернутись в Болгарію. Се б о стільки згожувалось в Повісті, що і в ній Святослав вертає вже на другий рік на Русь, тільки побут його в Києві прийшло ся б обмежити кількома місяцями.

Тепер приходимо до найбільшої трудности — року Цимисихиевого походу на Святослава. Лев Диякон зовсім виривно каже, що він ставсь на третій рік Цимисихиевого царства — 972 р., бо як раз перед походом, при кінці другого року царства, Цимисихій урядив своє весіле (VII. 9); тоді б Святослав мав загинути весною 973 р., як се й примають декотрі. Тим часом в літописи умова Святослава з Гре-

ками, що закінчила війну, датована липнем 971 р., індиктом 14, і смерть Святослава положена під 972 р. І се має собі повне потвердження в хронології Ях'ї (писав у 1-ій пол. XI в., для византийських джерел мабуть користав з ранішніх грецьких записок, ближше про нього див. на с. 430): у нього Цимисхий воює в Болгарії в 971 р., а в 972 р. бачимо його вже на сході (перейшов Евфрат в вересні-жовтні 972 р.) — Ях'я с. 181—4. Скіліца-Кедрен (с. 392) не має особливого значіння: у нього Цимисхий забираєть ся до походу на Русь на другім році царства (отже 971 р.), але неясно, чи се дата приготувань, чи походу, а що другий рік царства кінчить ся як раз в грудні 971 р., то се зовсім міняє рахунок. Зонара, як чистий компілятор, не має тут зовсім ніякого значіння (він виразно кладе похід на другий рік царства). І так виразна суперечність; по однім боці сучасник Лев (правда — дуже неохочий до докладних дат), по другим Ях'я (власне дуже багатий на дати). Справу б могла рішити зовсім просто дата документа — умови Цимисхія з Святославом, та тут насуваєть ся питання — чи дата не вставлена на підставі літописної хронології, або чи не перемінена. Я уважаю се неправдоподібним: атже умова Ігоря не має дати, й літописець не уважав потрібним її доповняти, а в умові Святослава маємо і рік, і індикт — значить треба припустити свідоме підроблюваннє. При тім же хронології верзій київської й суздальської, де князюваннє Ярополка починаєть ся від 973 р. (в новгородській — від 972), дата умови скорше перешкождала, аніж надавалась, бо цілий рік незнати куди дієть ся (між поворотом Святослава і князівством Ярополка). І ще: в Похвалі Якова Володимир сїв в Києві „въ осмое лѣто по смерти отца своего Святослава, въ лѣто 6486“; з смертю Святослава в 972 р. се можна хоч з бідою погодити, а з 973 то вже ніяк.

Коротко зводячи, я уважаю правдоподібним початок війни 968 р., коротку перерву на початку 969 р., остатню кампанію 971 р. і смерть Святослава та початок князювання Ярополка 972 р. Але з огляду на всі ті труднощі будемо уважати єї дати тільки правдоподібними; а застановив ся я над ними тому, що ся справа має вже цілу літературу.

Література русько-болгарської війни: крім загальних курсів, стара монографія (чи збірка виписок з джерел) А. Черткова Описаніє войны в. кн. Святослава Игоревича противъ Болгаръ и Грековъ, 1843 (з початку в Рус. ист. сб. т. VI), Срезневский Слѣды глаголицы въ памяти. X в. (Извѣстія II отд. пет. ак., VII с. 341—5 — про рік смерти Святослава, 973, на основі Льва Д.), сюдиж спеціальні розвідки про рік смерти Святослава Ламбіна, Куніка і Васілевского в т. XXVIII Записок петерб. академії (й особно, 1876); з них Ламбін і Васілевский переходять критично хронологію війни Святослава з Цимисхієм, Ламбін боронить 972, Кунік і Васілевский

973; Е. Белов — Борьба в. кн. кiev. Святослава Игоревича съ имп. I. Цимисхиємъ, Ж. М. Н. П., 1873, XII; М. Дрінов — Южные Славяне и Византия въ X в., Чтенія московські 1875, III, с. 91 і далі; Їречек Geschichte der Bulgaren гл. X; Васілевскій Русско-византийскіе отрывки, IV, Ж. М. Н. П. 1876, VI, Couret La Russie á Constantinople. Premières tentatives des Russes contre l'empire Grec (865—1116) (Revue de quest. historiques, 1876, I), G. Schlumberger — Un empereur byzantin au dixième siècle Nicéphore Phocas, 1890 і його-ж L'epopée byzantine á la fin du dixième siècle, 1896, Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sogenannten Nestorchronik mit besonderer Rücksicht auf Svjatoslav's Zug nach der Balkanhalbinsel, 1896.

Тут треба згадати ще суперечне питання про болгарську монету Святослава. Сі монети стали відомі від 30-х рр.; вони мають з одного бока фігуру князя, з другого — образ Спасителя і напись: Святославъ пр Блгарм (цар Болгаром). Тепер є дві гадки: одні бачать в сїм Святославі болгарського царя (1296—1322), другі — нашого Святослава. Останній погляд висловив вперше російський нумізмат Савелев, пізнійше Ерер (Wiener Numismat. Monatshefte, V с. 110 і далі) і Чернев (Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ, 1888 с. 79 і далі, тут література питання); вони вказують на примитивність виробу й подібність до монет Симеона, а образ Спасителя на монеті поганського князя поясняють болгарською монетною традицією.

До с. 293 ¹⁾ Лев IV. 6, V. 1, Скіліца (Кедрен) с. 372.

— *) 80 Святославових городів об'ясняють книжною ремінісценцією, нпр. Прокопия, але знов де хто боронить її реальности — нпр. Васілевскій Ж. М. Н. П. 1876, VI с. 434.

До с. 294 ¹⁾ „Милостьницѣ“ — Іпат. і Переясл.-Сызд.; Лавр., 1 Новг. і пізн. зводи натомісь — „ключницѣ“. Про Малушу є дві спеціальні статейки, надруковані в Записках петербур. академії т. V: Д. Прозоровского О родствѣ св. Володимира по матери і Срезневского О Малушѣ, милостьницѣ в. кн. Ольги, матери в. кн. Владиміра. Д. Прозоровскій висловив здогад, що Малко Любчанин був не хто як звістний деревлянський князь Мал, що сватав колись Ольгу: під час її походу на деревлянську землю він мовляв попавсь у неволю й оселено його в Любчу; д. П. тим поясняє, що Володимир був признаний сином Святослава, рівноправним з иньшими. Розуміть ся, се гадка неможлива, бо певно літопись пояснила-б годі, що то за Любчанин був Малко, а нешлюбні княжі сини займають рівноправне становище з правними і пізніше, без огляду на становище своїх матерей.

До с. 295 ¹⁾ Лев VI. 8 і далі, Кедрен с. 372 і 388 і далі, Іпат. с. 45 і далі.

До с. 295 ²⁾ Згадану у Скліці (II. 401) *Κωνσταντία* д. Васілевський уважає Константією коло теперішнього Білграда Ж. М. Н. П. 1876, VI. 434.

До с. 296 ¹⁾ Про Печенігів говорить тільки Скліца; пізнійшу ворожнечу їх до Святослава він поясняє тим, що вони гнівались за його згоду з Греками (с. 413). Число Святославового війська в нього вже зовсім неможливе — до 308 тис. Лев рахує у Святослава 30 тис., у Скліра 10 тис.

— Про війну Святослава з Скліром Лев VI. 11 і далі, Кедрен с. 384 і далі.

До с. 297 ¹⁾ Лев VIII. 1 і далі, Кедрен с. 392 і далі.

До с. 298 ¹⁾ Лев IX. 1 і далі, Кедрен с. 397 і далі.

До с. 300 ¹⁾ Білобережем звалились Дніпрові береги від устя гень вище порогів, див. Архів Юго-Запад. Росії V. I с. 127, VII. I с. 86, VII. II с. 11, Лясота — в Мемуарах Южн. Русі I с. 162, Воскрес. л. I с. 241; Білобереже, де зимував Святослав — се устє Дніпра, пор. умову Ігоря з Греками: да не илѣють Русь власти зимовати въ устьи Днепра, Бѣлобережа, ни у св. Елеуфѣрья (о. Березань, як звичайно думають).

До V глави. До с. 300 ¹⁾ Хронологія сих років може бути докладним прикладом непевности літописної хронології взагалі. Ми маємо тут два головні рахунки — в літописі і в Похвалі Якова, і погодити їх досить тяжко. Літопись рахує Ярополкового князювання 8 років, Похвала каже, що Володимир сів в Київі „въ осмое лѣто“ по смерті батька; се можна-б погодити, прийнявши, що літопись рахує неповних 8 років, але літопись кладе в результаті початок Володимирового князівства на 980 р., а Похвала на червень 978 р. При тім одначе і літопись (с. 10) і Похвала рахують однаково Володимирове князювання в Київі на 37 років (в Похвалі він охрестивсь „въ десятое лѣто“ по смерті Ярополка, а по охрещенню жив ще „28 лѣтъ“), а смерть його кладуть на 1015 р. Додати ще треба, що в I Новгородській (і I Пековській) літописі початок Ярополкового князівства кладеться на той же 972 р., що й смерть Святослава, а в інших на новий 973 р., хоч се абсурд, бо смерть Святослава, з огляду що стала ся весною, і без того положена на новий рік (зимівка його в Білобережжі стоїть під 971 р., „веситъ же при-спѣвъши [тут вставляється ся 972 р. — рахуючи від 1 марта] поиде Святославъ въ пороги“, і вбили його), так що виходило-б, ніби минув рік між смертю Святослава і князювання Ярополка (що рівнозначно, бо Ярополк і без того сидів у Київі, і літопись натує тільки правний момент, а не якийсь новий факт).

Зовсім ясно, що в основі сієї хронології лежить рахунок літ князювання: 8 літ Ярополкового князювання і 37 літ Володимирового. Але

від смерті Святослава десь в марті 972 р. (ще з 972 р. можна якось погодити літописний рахунок років Ярополка та Володимира, а з 973 вже ніяк, се зазначив я вище, як оден з доводів за 972 р.) до смерті Володимира в липні 1015 минуло всього 43 р. і 4 місяці. Очевидно, літа князювання рахують ся не повно: Ярополк умер на восьмим році князювання (коли прийняти дату Похвали — 11/VI — то буде 7 рік і два-три місяці), Володимир на 37-ім (по Похвалі по 36 роках і 1 місяцю). Але коли так, то ми приймаючи роком смерті Святослава 972 р., мусимо положити смерть Ярополка на літо 979 р. Розуміть ся, як і рік смерті Святослава, і ся дата тільки правдоподібна.

Цікаво, звідки міг узятись день смерті Ярополка? Очевидно, що тільки з якоїсь сучасної церковної записки, але як він туди зайшов? В т. зв. Якимовській літописи, виданій в минушнім віці Татішевим, річ представляєть ся так, що Ярополк був прихильником християнства, а Володимир — поганства, і се допомогло йому в боротьбі з Ярополком. Ся Якимовська літопись — джерело дуже баламутне (декотрі уважають її просто фальсифікатом) і її звістка тепер не вартна; але незалежно від неї досить можливо, що Ярополк був прихильний християнству: він виростав при Ользі, і як старший — міг більше перейняти з її впливу; жінка його була Грекиня-християнка.

До речі про Похвалу мніха Якова. Її звичайно уважають утвором Якова, монаха печерського монастира, кандидата на ігуменство по смерті Теодосія, автора посланія до в. кн. Дмитрія і канонічних запитань до митр. Іоана, отже утвором другої полов. XI в., старшим від літописи. Але на се нема ніякого доказу окрім тотожності імени. Недавно проф. Соболевський оголосив її утвором пізнійшим (Чтенія київські II. 2 с. 8—9), але на се так само нема доказів; важніша гадка, висловлена нимже, що Яков тільки розширив коротке життє Володимира, звістне нам в рукописах XVI в. й иньшими признаване за витяг з Якова (видане в Чтеніях *ibid.* с. 15). Так чи инакше, мусимо тільки то піднести, що чи є давнійшим утвором життє чи Похвала, деякі подані в них факти, не звістні з літописи (Похвала власливо не має ніяких фактів над життє), й їх наскрізь самостійні хронологічні дати мусять оператись на якіїсь письмениї традиції XI в., не меньше у всякім разі авторитетній ніж літописна. Видана Похвала у перше 1849 р., потім в I т. Історії церкви Макарія (дод. I), у Голубінского (I с. 207) і в київських Чтеніях II. 2 с. 17.

Тому-ж Якову надають ще анонімне „Сказаніє“ про Бориса і Гліба, але се авторство оперто на такім громадженню можливостей, що не має ніякої певности. Рівно-ж досі вістаєть невиясненним питанне: чи Сказаніє черпало з літописи, чи літопись з Сказанія (спільне джерело оче-

видне). Найстарша рукопись Сказанія (фрагмент) зачисляється до XII в. Видане воно вперше 1849 р., потім Срезневским в Сказаніях о св. Борисѣ и Глѣбѣ, 1860. Література про Якова, крім курсів історії літератури: Извѣстія II отд. петерб. академії т. I і II, Макарий Іст. церкви II² с. 141 і далі, Голубінский с. 615 і далі, Соболевский в Читеніях київ. II. 2 с. 7 і далі.

До с. 303 Літературу епізода про Рогнідь, як поетичний утвір див. у Довнара-Запольского Очеркъ исторіи Кривичской и Дреговичской в. с. 71.

До с. 304 Інтересно, що як раз на той час, коли по літописній хронології мали податись в Київ до Царгорода Варяги, припадає звістка византийських джерел (Cesaumeni Strategicum § 244) про прихід якогось німецького князя: Πέτρος ἀδελφός του βασιλέως Φραγγίας (на иньшій місці ὁ γνήσιος ἀνέψιος του ρηγός Γερμανῶν) — 4 рік царювання імп. Василя. Знайти такого принца між німецькими трудно, але й бачити тут варязького конунга теж не легко, див. коментар до сеї звістки Васілевского в Ж. М. Н. П. 1881, VIII.

До с. 305 ¹⁾ Пор. Іпат. с. 423. Новійшими часами бачили в них дунайських Болгарів нпр. Голубінский Іст. церкви I с. 144, Линниченко в Трудах К. Дух. Акад. 1886, XII, Успенский в Ж. М. Н. П. 1884, IV с. 295 (поправляє Сребренья на Сербяны).

До с. 306 ¹⁾ Псков і Смоленськ не згадують ся в старших кодексах (з груп Іпатської, Лаврентієвської й I Новгор.), тільки в I Софійській, Воскресенській, Никоновській, Тверській; що Судислав дійсно сидів в Пскові, се видно з дальшого (під 1036 р.), а се знову робить правдоподібнішою й звістку про Смоленськ.

До с. 307 ¹⁾ Гільдесгаймські аннали - Monum. Germ. h., Script. III р. 69 (iminebat quippe illi (Болезлаву) grande contra Rusianos bellum); Titmar VI. 55.

До с. 308 ¹⁾ Malecki Kościelne stosunki w pierwotnej Polsce -- Przewodnik nauk. i liter. 1875 с. 197, Kętrzyński Granice Polski w X w. с. 3 (відб. з XXX т. краківських Rozpraw).

— ²⁾ Извѣстія ал-Бекри с. 47; звістка його належить до третьої чверти X в., хоч в ближшій датованню його подорожи не згожують ся (одні приймають 965, иньші знов 973 р.); виказ чималої спеціальної літератури про Ібрагима див. у Якоба Ein arabischer Berichterstatter, 1896 с. 9.

— ³⁾ Inde ad orientem hos fluvios habet terminos Bug scilicet et Ztir cum Cracovia civitate — Cosmas I. 37; крім Козьми фундація відома в копії монахівського державного архива, виданій Штумпфом (Stumpf Die Reichscanzler, III, 1867, N 2882).

— 4) Palacki Dějiny I. 1³ с. 252, Dudik Mährens allgemeine Geschichte I. 383 sq. Tomek Dějiny I § 12.

— 5) Dümmler Pilgrim von Passau, Lösert Der Umfang des böhm. Reiches — Mittheilungen des Instituts für österr. Gesch. II, иишу літературу див. в статі Реґеля Учредительныя грамоты пражской епархіи в Сборнику учеників Ламанского і у Кентжиньского op. с. с. 4.

До с. 309 ¹⁾ a primo latere longum mare, fine Prusse usque in locum qui dicitur Russe et fines Russe extendente usque in Cracoa et ab ipsa Craccoa usque ad flumen Oddere — Monum. Pol. hist. I с. 149 і Fabre La Pologne et le St. Siege depuis le X jusqu'au XIV siècle — Études d'histoire du moyen âge dédiées a G. Monod, 1896.

— 2) Thietmari VI. 58 in confinio predictae regionis (Pruciae) et Rusciae.

— 3) Про конфлікт з Мешком говорить ще т. зв. Якимовська літопись (у Татіщева I. 38), але се джерело занадто непевне, аби з його звісткою можна було тепер числитись.

До с. 310 ¹⁾ Сумаричні звістки пізніиших хроністів — Німця Гельмольда (I. 15: omnem Slaviam quae est ultra Oderam tributis subiecit, sed et Russiam et Prussos) і Поляка Кадлубка (II. 12), що Болеслав підбив Русь, — то, очевидно, тільки побільшені ремінісценції його походів на Русь по смерті Володимира.

— 2) Thietmari VII. 52.

— Линниченко (Взаимныя отношенія Руси и Польши с. 85) догадуєтє ся, що похід Болеслава 1013 р. мав результатом арешт Свѣтополка; правдоподібнїше може буде уважати арешт поводом до похода.

До с. 312 ¹⁾ Вид. Розена (Императоръ Василій Болгаробойца) с. 177. Деякі, як д. Успенский, пробують знайти у Византийцїв натяки на те, що Володимир з початку піддержував болгарський рух против Византії, аж доки не увійшов з нею в союз; але таких натяків властиво нема; д. Успенский вказує у Льва Диякона (X. 8) назви „скитський“ в описи подій 986 р. (*Σκιδική τούθνη, μάχη Σκιδική*) і розуміє тут під Скитами Русь, але сам признає, що у Льва „скитський“ прикладаєтє ся раз і до Болгар (с. 123); отже се й не можна уважати доказом, а похід Володимира на Болгар не можна прикладати до Дунайських, як робить д. Успенский (див. вище с. 428).

— 2) Головним джерелом для сих подій є Ях'я, звістний з імени давнїше, але недавно тільки опублікований і введений в круг джерел російським орієнталістом бар. Розеном, що видав з нього уривки до часів імп. Василя під титулом: Императоръ Василій Болгаробойца, извлечения изъ лѣтописи Яхьи антиохійскаго (додаток до XLIV т. Записок

петерб. академії), 1883 (тексти в рос. перекладі й коментар). Ях'я син Саїда був православний Грек з Єгипта, лікар з професії, пізніше жив в Антіохії. Він був свояком александр. патріарха Евтихия († 939/40) і повів далі хроніку цього Евтихия, що мала титул „Перлове намисто“ і кінчилась 857/8 р. В першій редакції свою хроніку Ях'я написав перед 1014/5 р., потім переробив і повів далі, не знати як далеко (кінця не має, але певно доходила вона до 1031 р.). Для византийських відомостей 2-ої пол. X в., дуже богатих, з дуже докладними датами, він мусів використати якісь місцеві грецькі записки, нам невідомі.

З опублікованнем текстів Ях'ї втрачено значінне відомості про русько-византийські справи арабського письменника XIII в. аль-Макина († 1273), бо показало ся, що він тут тільки скорочує Ях'ю; натомість оповідання ібн-ель-Атира (теж XIII в. — † 1233) має в собі дещо, чого не міг він узяти з Ях'ї, але джерело сих відмінних звісток невідомо. Текст ель-Макина видано в Лейдені 1625, ібн-ель-Атира видав 1851 р. (і далі) Торнберґ; уривки з них в перекладі в Записках петерб. академії т. XXIV (Кунік — О запискѣ готскаго топарха с. 147), у Васілевского в Ж. М. Н. П. 1876, III і в примітках до Ях'ї Розена с. 199 і далі. Звістки Византийців дуже короткі й дуже мало дають інтересного супроти Ях'ї й ібн-ель-Атира: Псель (писав в 2-ій пол. XI в.) згадує тільки про поміч від Володимира (цікава його замітка, що імператор бачив неохоту до себе в народі); виданий в Bibliotheca Graeca medii aevi ed. Sathas, т. IV с. 10. Л. Дьякон, оповідаючи про війну з Фокою, нічого не згадує про Русь (X. 9). Скіліца-Кедрен (с. 444) і за ним Зонара (XVII. 7, ed. Dindorf VI р. 114) згадують про поміч і шлюб Володимира з царівною і прислану ним поміч, але так коротко, що з них не видно, чи скорше була прислана поміч, чи Володимир наперед оженив ся з царівною.

Взагалі, се суперечна справа, що стало ся скорше: Володимирів шлюб, чи військова поміч його Византії. У Кедрена, з поводу згадки про участь Руси в війні з Фокою, поясняєт ся: *ἔτοχε γὰρ* (імператор) *συμμαχίαν προσκαλέσάμενος* *ἔξ αὐτῶν καὶ κηδεστήν ποιησάμενος* *τὸν ἀρχοντα τούτων* *Владимирὸν ἐπὶ τῇ ἐαυτοῦ ἀδελφῇ Ἀννῇ*; як би брати буквально, то виходило-б, що Володимир вислав військо по шлюбі, але від такого парентетичного пояснення не можна вимагати такої докладности. Ще загальніше каже Зонара. Більш категорично висловляєт ся ібн-ель-Атир: імператори „присили у нього (Володимира) помочи й оженили його з своєю сестрою. І вона не схотіла вийти за чоловіка иньшої релігії, і тоді він прийняв християнство, і було се початком християнства у Руси. І оженив ся він з нею і пішов на Варду і вони бились і воювали“. Але коли ми зважимо, що Атир тут компліує, то зовсім зрозуміло буде, як легко він міг помішати умову про шлюб перед висланням помочи і довершення шлюбу по тім. Ях'я висло-

вляєть ся дуже докладно: він говорить про умову: „і оженивсь цар Руси з сестрою імператора, після того як йому поставлено умовою, аби він охрестивсь. . І післяв (імператор) до нього сестру свою. І коли умовились вони про шлюб, прибули війська від царя Руси...“, кажу — докладно, але при найменшій недокладности в висловленню вийшло-б, що Володимир вислав військо по шлюбі; так воно вийшло вже у компілятора Ях'ї ель-Макина, нема нічого дивного, що вийшли й у ібн-ель-Атира. З огляду на се не можна надавати ваги сим звісткам, а супроти виразних вказівок руських джерел (про них низше), що шлюб Володимира відбув ся по поході на Корсунь, вони зовсім відпадають.

Друга суперечна точка — чи Володимир сам ходив в Византию. Се виходить з ібн-ель-Атира, як ми бачили; теж каже ель-Макин і латинський переклад Скіліци. Правдоподібно, се все такіж недокладности компіляторів, яку бачимо у ель-Макина; Ях'я й Скіліца-Кедрен нічого не кажуть, щоб Володимир сам прибув з своїм військом: оповідання Ях'ї тут особливо важне, воно виключає можливість припускати особисту участь Володимира, як би навіть звістки Атира і ель-Макина були свідомими поправками, а не помилками (д. Васілевський Ж. М. Н. П. 1876, III — добачає на се натяк і в тексті Пседа, але мені здаєть ся — зовсім безпідставно). Мушу ще згадати, що д. Успенський (Ж. М. Н. П. 1884, IV) признає похід Володимира в Константинополь, але не з помічним полком, а пізнійше; але се вже буде зовсім довільним здогадом (правда, що й д. Успенський висловив його дуже неясно, с. 308 — 9, 314—5); його прийняв, хоч дуже не рішучо, Шлюмберже с. 718—9. Літературу русько-византийських відноси див. низше.

До с. 312 ³⁾ Ях'я в вид. Розена с. 40, Асох'ік в рос. перекладі Еміна (1864) с. 200—1.

До с. 313 ¹⁾ Про се див. основну розвідку Васілевского: Варяго-русская и варяго-англійская дружина въ Константинополѣ XI и XII вѣковъ. — Ж. М. Н. П. 1874, XI, 1875, II і III.

До с. 314 ¹⁾ Се житие надавало ся міху Якову, але зовсім безосновно, див. тексти його ріжних версій, подані у Макарія Історія рус. церкви I с. 266, Голубінского I с. 395, Чтеніях київ. істор. тов. II 2 с. 24. Другу подробицю дає житие Володимира Румянцовського музея г. 435: що Володимир „князя (корсунського коменданта) и княгиню уби“, а доньку їх видав за свого воеводу Ждберна, що разом з другим воеводою Олегом був послом до Царгорода по сім корсунським поході (Описаніє Рум. музея с. 687, київські Чтенія II. 2 с. 30); на фальзифікат ся подробиця не виглядає.

— ²⁾ Огняні стовпи на небі, видані 7/IV 989 (Ях'я с. 23—9), по словам сучасника Льва Диякона (X 10), провіщали біду — що Русь

взяла Херсон, а Болгари Верю. З огляду на те, що комета 27/VII 989 провіщає у Льва вже землетрус (став ся в жовтні тогож року), правдоподібно догадують ся, що Корсунь взято скорше, ніж появилась та друга комета; див. Васілевського Русско-визант. отр. I. с. с. 156—8, Розен Ях'я с. 214—5.

До с. 314 ³⁾ Се порозумінне з Скліром стало ся в вересні 989 р. — Ях'я с. 25; очевидно, відносини з Володимиром тоді ще не були полагожені, інакше імператор, певно, не став би так понижатись перед бунтівником.

— ⁴⁾ На сій точці сходять ся незалежні від себе і суперечні в інших точках наші джерела: літописна повість про охрещення Володимира і Похвала м'їха Якова, чи її джерело.

— ⁵⁾ *Inaudita res est, ut porphyrogenita, hoc est in purpuro nati filia in purpuro nata, gentibus misceatur*, сказали в Царгороді за Никифора на пропозицію Отона В. (*Corpus h. V. XI* с. 350).

— ⁶⁾ Византиїці — не тільки Лев Диякон та Псель, але й Скіліца (Кедрен) та Зонара, що згадують про шлюб Володимира з царівною, промовчують зовсім охрещення його й Руси.

До с. 315 ¹⁾ Вихідна точка сього рахунку теж хибна, як я виказав вище, бо Ярополк не загинув 878 р. по всякій імовірности; але се не буде мати значіння, коли будемо виходити з гіпотези, що автор таблички виходив з дати охрещення, означеної роком від сотворення сьвіта. З рештою можлива й якась внакша помилка при рахунку; в усякім разі лишаєть ся головне: хрещення Володимира стоїть перед походом на Корсунь, відділене від нього певним часом.

— ²⁾ Питання про час і обставини охрещення Володимира мають чималу літературу. Не кажучи за давніші писання, що взагалі стояли на ґрунті літописної традиції, ся література властиво має своєю вихідною точкою розвідку проф. Голубінського в Журналі Мін. Нар. Прос. 1871, що потім увійшла в його Історію церкви т. I гл. 2 (1880); він взяв літописну повість під дуже скептичний аналіз, але для реконструкції подій не ужив чужих письменників, а головно Похвалу Якова. Д. Васілевский натомість в статі Русско-византийські отрывки, II: Къ исторіи 976—986 г. (Ж. М. Н. II. 1876, III) притягнув звістки византийських і арабських джерел, між ними ель-Макина, що користав в Ях'ї. 1883 р. виїшли витяги з самого Ях'ї зроблені бар. Розеномъ (Імператоръ Василій Болгаробойца. Извлеченія изъ лѣтописи Ях'и Антіохійскаго, дод. до XLIV т. Записок Петерб. Академії), з важним коментарем. Наближення дев'яностолітнього ювілею охрещення Руси, сьвяткованого в Росії, звернуло особливу увагу на се питання і спеціально на рік охрещення. Вчислю головнїйше з сїєї літератури: Барсов Кон-

стантинопольській патріархъ и его власть надъ русскою церквою, 1878, гл. VI, рецензії Малишевского на Голубінского (Отчетъ о присудж. уваров. премій) і Успенского на Розена (Ж. М. Н. П., 1884, IV, — се властиво самостійна робота, з аналізом джерел і деякими гіпотезами), Линниченко Современное состояніе вопроса объ обстоятельствахъ крещенія Руси (Труды Киев. Духовной Акад. 1886, VII, — головні погляди Розена і полеміка з Успенским, рік прийнято 989 для Володимирового й загального охрещення), П. Л(ебединцев) Когда и гдѣ совершилось крещеніе Кіевлянъ при св. Владимирѣ (К. Старина, 1887, IX — традиційний погляд), Завитневич О мѣстѣ и времени крещенія св. Владимира и о годѣ крещенія Кіевлянъ (Труды К. Д. Акад. 1888, I, з поводу статі Лебединцева), Соболевскій — Годъ крещенія Владимира св. (в т. III Чтеній кiev. істор. товариства); див. ще справозданне з диспути д. Соболевского і Завитневича в кievськiм товаристві в Чтеніях т. III с. 5 і далі, також Ж. М. Н. П. 1888, VI (проф. Соболевскій боронить літописної традиції, тим часом як Завитневич виходить з хронології Якова й приймає роки 987 і 990); Regel *Analecta byzantino-russica* с. XXI, LXXII і далі.

До с. 317 ¹⁾ Сю сторону докладно вияснив Голубінскій в своїм аналізі, I. с.

До с. 318 ¹⁾ *Corpus hist. Byzant.* т. XXIV с. 239.

До с. 319 ¹⁾ Новійша література: Оболенскій Соборная грамота духовенства; Вельтманъ Царскій златой вѣнецъ і т. п. — Чтенія московські 1860, I; Макарий Історія рус. церкви II² с. 288, 1860, I; Прозоровскій Объ утваряхъ приписываемыхъ Владимиру Мономаху — Записки отд. рус. и слав. арх. Русскаго археологич. общества т. III і Труды III з'їзда т. II (в додатках); Терновскій Изученіе византійской исторіи, II с. 155 і далі, Василевскій Русско-византійскіе отрывки, I — Ж. М. Н. П. 1875, XII, *Revel Analecta byzantino-russica* с. LVII і далі, I. Толстой О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Записки имп. рус. археол. общ., н. серия т. III, Беляев — *Byzantina* II с. 216, Жданов Русскій былевой эпосъ гл. I, Кондаковъ Русскіе клады I с. 60 і далі і йогоже Русскія древности т. V с. 40 і далі; особливо інтересні тут праці Рефеля і Жданова; див. ще Історію Київщини с. 126, і низше подану новійшу полеміку з Кондаковим; окрім того з літературного боку — статі Веселовского в Історіи русск. словесности Галахова 1880, I с. 409 і далі, Разысканія въ области духовнаго стиха — Записки петерб. ак. т. 45, Пыпина Історія русскої літератури, II гл. 1.

— ²⁾ Найранійша редакція — Спиридона Савви, у Жданова ор. с. додаток IV, варіанти в закінченню див. у Карамзіна II прим. 220 і Жданова с. 127.

До с. 319 ³⁾ Вид. Лопарьова с. 24 (Памятники др. письм. ч. 84).

До с. 320 ¹⁾ Герберштайн, пер. Анонімова с. 37 (пор. с. 16), Стрийковский вид. 1846 т. I с. 188, туж історію повторяють Петрей, Герера, Де Моріні — Жданов ор. с. 120.

— ²⁾ Сборникъ русскаго истор. общ. т. LIX с. 437, 474, 504, 527 і тексти у Жданова ор. с. с. 62—3.

— ³⁾ Про неї див. в Історії Київщини с. 127.

— ⁴⁾ До такого виводу прийшов Жданов ор. с. с. 123 і далі; тільки він при тім думає, що царське вінчанє було відгомоном шлюбного вінчання Володимира (с. 144—5). Посереднім моментом для перехода від св. Володимира до Володимира Мономаха він уважає похід Володимира Ярославича за Константина Мономаха, але імя сього імператора легко могло з'явитись за для його іменника — руського князя.

— ⁵⁾ Ретель *Analecta* с. LXX—I, против того замітка Мілюкова Главныя теченія русскої исторической мысли I¹ с. 157 прим. 2 і Жданова ор. с. 142.

— ⁶⁾ Византийський характер корони боронив Кондаков в вище згаданих працях; в кінці він зачисляє її, з огляду на деякі дрібні технічні деталі, до XII в., але сього погляду не мотивує (Клады с. 75). Його виводи викликали ряд закидів: Соболевский (Мономахова шапка и царский вѣнецъ — *Археол. извѣстія* 1897, III) уважає її перерібною княжого клобука, Анучин (*Археологическое значеніе „Мономаховой шапки“* ib. V—VI) боронить можливости орієнтальної роботи, нарешті покійний уже Філімонов (*О времени и происхожденіи знаменитой шапки Мономаха — Чтенія моск. іст. товариства* 1898, II) категорично заявив, що се шапка арабської роботи, зроблена в Каїрі і прислана звідти 1317 р. Узбеку, а той подарував її Калиті.

До с. 322 ¹⁾ *Photii epistolae* с. 178.

— ²⁾ *Corpus hist. Byz.* XXVIII. 97; се оповідання перейшло до різних пізніших византийських компіляторів — Кедрина, Зонари, Іліки, і російських збірок, як Никоновська; завдяки тотожності імені ім. Василя Македонянина з іменем Володимирового швагра в деяких грецьких компіляціях се оповідання дуже характерним способом зкомбіновано з охрещенням Руси за Володимира — див. повість видану Бандуриєм, нове видання в *Analecta byzantino-russica* ed. Regel, Спб., 1891, і компіляцію патр. Макарія — уривок при виданню Ях'ї бар. Розена с. 222.

— ³⁾ Повість називає її: сборная церкви, се є очевидно переклад грецького *καθολική ἐκκλησία* в оригінальнім тексті умови 944 р., бо в умові говорить ся про „зборну церкву“, се-б то парохіяльну, публичну церкву, в противність домовій. Інша трудність заходить власно з тим, що умова говорить теж про присягу християнської Руси

в церкві св. Ілі, — отже чи се мова йде про одну, чи про дві церкви св. Ілі, одну в Києві, другу в Царгороді, де-б мали присягати відпоручники при уложенню умови (жені здасть ся, що тут іде мова про одну церкву — київську, і в умову наперед заведено церемоніал, як має бути потверджена умова в Києві); але чи сяк чи так, та тільки київська церква св. Ілі зовсім певна: за се ручать ся докладні топографічні вказівки Повісти.

До с. 323 ¹⁾ Недавніми часами сей погляд Повісти розвинув у своїй історії руської церкви проф. Голубінский (I гл. 2), уважаючи Варягів учителями Руси що до християнства, і знайшов собі в тім прихильника в пок. Малишевскім що піддержав і далі розвинув сей погляд в своїй рецензії на працю Голубінского (Записки пет. ак. XLI с. 52) і в спеціальній статі; Варяги вь начальній історії християнства вь Києвѣ, 1887.

Голубінский окрім літописи покликуюєть ся на сагу про Олава Трігвасона, що оповідає, як сей Олав, вихрестившись в Греції, привіз звідти на Русь єпископа і намовив Володимира й його жінку Аллотію (себ то Ольгу) охреститись — *Antiquités russes d'après les monuments historiques des Islandais et des anciens Scandinaves, I (1850)*, тут подані три редакції сієї саги. Се оповідання одначе звістно нам в значно пізнійших редакціях (XIII в.) і при загальній тенденції саг — побільшати ролю й значінне своїх героїв, не має важного значіння; тим більше що одна з сих редакцій — редакція Гаймскрінглі нічого не говорить про участь Олава в охрещенню Руси.

До с. 324 ¹⁾ Нестор оповідає так, що Володимир охрестивсь через якусь чудесну пригоду: сему Богъ спону пѣкаку навѣды и створи быти ему хрестьянину, яко же древле Плакидѣ“, низше він се називає: „явление Божие“. Охрестившись, Володимир зараз заповів „вельможамъ своимъ и всемъ людемъ“ хреститись; се у нього виходить моментально: „слышите чюдо исполнь благодати, како вчера заповѣдая всемъ требу приносити идоломъ, а днесъ повелѣваєть хреститися...“ Рівнож чудом було те, що ніхто не протививсь тому велінню, „но акы издавна научени, тако течаху радующеся къ крещению“ — вид. Срезневского с. 6—7.

До с. 325 ¹⁾ 1 Новг. с. 65, 3 Новг. в Полян. собр. лѣтоп. III с. 207, оповідання Якимовської літ. у Татіщева Ист. Рос. I с. 38—40.

До с. 326 ¹⁾ Патерик в вид. Яковлева с. 96—7.

— ²⁾ Патерик с. 90, Макарій II² с. 27—9, Голубінский I с. 172 і далі.

До с. 327 ¹⁾ 1 Новгор. с. 65, під тимже роком в 1 Псков. і 2 Новгор. (в додатку).

— ²⁾ Устав Володимира в Кормчій коло 1282 р.

— ³⁾ Воскр., Софійськ., Тверськ. й и.

До с. 327 ⁴⁾ Степенная книга, Никонівська л., Крєвза і Копистенський — Р. истор. библ. т. IV с. 227 і 1008.

— ⁵⁾ Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ с. 26, Іпат. с. 109.

— ⁶⁾ Література новіша: Макарий Ист. рус. церкви I с. 32 і далі, Голубінский ор. с. I с. 241 і далі, Малишевский в Трудах К. Дух. Акад. 1883, XII, Лебединцев — Къ вопросу о кiev. митр. Михаилѣ — Чтенія кiev. истор. тов. т. X, Павлов Догадка о происхожденіи древне-русскаго преданія, которое называетъ перваго русскаго митрополита Михаиломъ Сириномъ і „Примѣчаніе“ до сього Лебединцева — іб. т. XI.

— ⁷⁾ Недавно Лебединцев в що йно названій статі доводив, що то мусять бути моці митрополита Михаіла XII в.

До с. 328 ¹⁾ Палинодія — Рус. истор. библ. IV с. 971, Густинська літоп. с. 253, Житие в Чтеніях кiev. іст. тов. II. 2 с. 37; як на джерело, Лебединцев вказав на сербський переклад Амартола, де посланий Фотием єпископ називаєть ся Михаілом; иньша гадка — Павлова, що імя Михаіла з'явилось на руськім ґрунті, через те, що Михаіла Сінкела, автора внесеного в літопись ісповідання, даного Володимиру, прийняли за руського митрополита, що мовляв дав йому се ісповіданне.

— ²⁾ Напр. при 1 Новгор. с. 443, Воскрес. I с. 239 etc.

— ³⁾ Література новіша: Макарий I² с. 37—8, Барсов — Константинопольскій патріархъ и его власть надъ русскою церковію с. 423, Голубінский I с. 285 і далі, Малишевский в Трудах к. дух. ак. 1884, XII, Лебединцев — Київ. Старина 1885, I.

— ⁴⁾ Лаврент. с. 202, иньші кодекси сієї верзії не мають сієї гльоси, ані пізнійші компіляції, тільки Никонівська розвиває її: „и живяху множає тамо митрополити кievетин и всея Руси, и єпископи поставляху тамо“ (I. 116). Натомісь иньші поправляють дивний титул Ефрема на єпископа, нпр. Воскрес. I. 5, Хлебников. — Іпат. с. 146.

— ⁵⁾ Софійськ., Воскр., Никон., Твер. й ин. Тітмар згадує про кievського „архієпископа“ в оповіданню про похід 1018 р. (VIII. 16), а потверджують се житія Бориса і Глѣба Несторове і т. зв. Якова, де згадуєть ся митрополит Іоан на початках Ярославового князювання — вид. Срезневского с. 25 і 72. Похвала, описуючи щедрість Володимира, каже, що він на сьвято уряджував трапезу „митрополиту сь єпископи и сь чорноризцы и сь попы“ (Чтенія с. 21), теж саме і коротке житие Володимира (іб. с. 15), та біда, що ми не знаємо, коли написана ся Похвала або житие. Зауважити ще треба, що в старих памятках (Тітмар, Житие Бориса і Глѣба, слово Леонтия) руський митрополит зветь ся часом архієпископом; се дало повід д. Голубінському до гіпотези, що з початку руська церква мала незалежного від патріарха архієпископа (в визан-

тийській церкві архієпископ значить автокефального єпископа, себ то більше як митрополит), аж пізніше стратила свою незалежність, і її сеніор став зватися тільки митрополитом.

До с. 328 ⁶⁾ Устав Володимира в рукоп. XIII в.: взяхъ перваго митрополита Леона Києву (Чтенія кнѣв. II. 2 с. 65).

— ⁷⁾ Акт 1354 р. — Рус. истор. библ. VI. 2 с. 63—Acta patriarchatus Constantinop. I с. 351, сю обставину справедливо підніс Лебединцев у згаданій розвідці.

До с. 329 ¹⁾ Никонов. I. 65, Степенная книга I. 152.

— ²⁾ Филарет — Історія рус. церкви 1³ с. 113, Макарій 1² с. 40 Голубінский I с. 291.

До с. 330 ¹⁾ Див. особливо огляд єпархій у Голубінського I с. 545 і далі.

— ²⁾ Чтенія кнѣв. II. 2 с. 66; самий устав, безперечно, ми маємо в пізніших редакціях, хоч де що в ній, по всякій правдоподібности, належить ще до практики Володимирових часів, див. літературу сеї справи в Історії Київщини с. 366; на жаль реферат про се неб. Павлова, скільки знаю, не видано, — зміст його в К. Старині 1890, III с. 479.

До с. 332 ¹⁾ Інат. с. 35, Лавр. с. 54, 1 Новг. с. 10; се місце читаєть з варіантами, але кам'яний терем є у всіх.

— ²⁾ Інакше не можна собі витолкувати її багатой дотачці.

— ³⁾ Див. Матеріали для словаря Срезневского sub voce.

До с. 333 ¹⁾ Див. статю Скабаллановича Візантійская наука и школы въ XI в. — Христіанское чтеніе 1884 кн. III—VI, сюдиж відчит Соколова О народныхъ школахъ въ Візантіи съ пол. IX до пол. XV в. (дод. до час. Церковныя вѣдомости, 1897, VII).

— ²⁾ Що до суперечного питання про стан освіти в давній Русі, то на разі відсилаю до Історії Київщини с. 416—7.

— ³⁾ Література новіша: И. Толстой Древнѣйшія русскія монеты в. кн. Київскаго 1882, йогож О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ X—XI в. в Запискахъ имп. русскаго археол. общества, нова серія т. III (головні праці), Н. Черневъ — Замѣтки о древнѣйшихъ русскихъ монетахъ — Вѣстникъ археологій и исторіи т. VI (1888) і йогож статі в III і IV вип. Сборника снимковъ съ предметовъ древности, находящихся въ Киевѣ; Н. Л. О древнѣйшихъ русскихъ монетахъ в. кн. Київскаго, 1889; ще розвідки Кувітка й Бартоломея в III і IV т. Извѣстій археологич. общества. Приналежність золотих і срібних монет I типа Володимиру, на мій погляд, доводить ся основно двома фактами: подібністю до штамів сучасників — Василя і Константина (гр. Толстой неформність Володимирової фігури досить правдоподібно поясняє тим, що взірцем для неї були поясні портрети на монетах сих цїсарів) і друге — псковським

скарбом, де кусничок срібняка I типа знайшов ся з кусничками інших монет, що не йшли далі перших років XI в. Срібняки цього типа знайшли ся в київській скарбі 1877 (було їх там більш як сто). Монети інших типів з іменем Володимира належать до категорії „ніжинських срібняків“ (велика находка коло Ніжина 1856 р.). Д. Чернев доводив, що то мусіли бути чернігівські монети, бо вони не стрічають ся в Київщині; його аргументація одначе не особлива; розуміть ся, може бути непевність, чи се не монети котрого небудь іншого Володимира. Гр. Толстой, борюючи приналежности і сих типів до Володимира Св., вказує, що монети II і III типа стріли ся в скарбах разом з монетами X і початку XI в. (Шваанський і Могилівський скарби), а всі разом — в Ніжинській скарбі; монети Шваанського і Могилівського скарбів дійсно не йшли далі першої чверти XI в., і се дійсно факт важний. Хронологія типів вясняєть ся перебитими монетами: є монета з штампом II типа на штампі I типа, і монета з штампом III типа на штампі II типа. Але треба сказати, що на монетах II типа імя Володимира читаєть ся з такими натяганнями, що воно дуже непевне.

До с. 336 ¹⁾ И живяше Володимиръ по строеню дѣдню и отню (с. 87); я думаю, по контексту, що ці слова належать спеціально до карної практики, хоч можна б їх брати й незалежно від неї.

— ¹⁾ Літописна повість каже, що ті щоденні пири Володимира робились „бояромъ, и грьдъмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ“; коли б виходити з термінології поч. XII в., коли воно мабуть писалось, то се б була мова тільки про дружину, але чи „бояре, соцькі, десятники“ були в X в. тільки дружинниками, не знати, а аргіогі, при Володимировій політці досить неймовірно, аби се робилось тільки для дружини.

До с. 338 ¹⁾ Ипат. л. 89—90, Титмар VIII. 52.

— ²⁾ Похвала — Чтенія с. 15 і 21, Ипат. с. 91.

— ³⁾ Про канонізацію Володимира див. Голубинского Истор. р. церкви I с. 160 і новішні праці Васильевъ Історія канонизації рускихъ святыхъ (Чтенія моск. іст. тов. 1893), Голубинскій Історія канонизації святыхъ въ русскої церкви, 1894.

До с. 340 ¹⁾ Про милосердні вчинки Володимира — Титмар VIII. 52, Иларион — Чтенія с. 56—7, Похвала Якова *ibid.* с. 21—2 і 15, Ипат. с. 86—7.

ЕКСКУРСИ.

I. Найдавніша руська літопись.

Таке чи иньше розумінне найдавнішого періода нашої історії стоїть в тісній залежності від такого чи иньшого погляду на нашу найдавнішу літопись — її тенецу, склад, джерела і т. и., бо від того залежить наше становище супроти переважної більшости звісток, які ми маємо для сього періода. Для того мусимо хоч як коротко, але трохи вглянути в сю справу.

Найдавнішою (інакше Початковою, Начальною, Несторовою) літописею зветь ся компіляція, зроблена в Києві на початку XI в.; ми не маємо її осібно, а тільки в тих літописних збірниках, куди вона увійшла як складова (звичайно — вступна) частина. В більш чистій формі вона переховала ся в волинськім збірнику, закінченім десь при кінці XIII в.; се полуднева верзия, найдавніший кодексе її (рукопись) — Іпатський, званий по імени костромського Іпатського монастиря (в північній Росії), де він переховував ся, писаний (як показує знак на папері) не скорше як в 20-х рр. XV в., новійші — Хлебніковський і Потодінський, обоє XVI в., судячи по письму; зовсім новий (копія Хлебніковського) — Ермолаєвський. Другу верзию північну маємо в суздальськім збірнику, закінченім на початку XIV в.; найдавніший її кодексе — Лаврентієвський, званий так по імени писара чернця Лаврентія, що списав її, правдоподібно — в самім Суздалі, 1377 р.; новійші кодекси: Радивилівський (інакше — Кенітберський), Академічний (інакше — Троїцький), Троїцький (згорів 1812 р. і заховавсь тільки в варіантах до 907 р.) — XV віка. В більш або менш змінених формах заховалась найдавніша літопись в иньших численних літописних компіляціях.

В найстаршій — Лаврентієвській кодексі найдавніша літопись титулується ся: Се Повѣсти времяныхъ лѣтъ, откуда есть пошла Руская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити, и откуда Руская земля стала есть“. Сей титул повторяється і в інших кодексах і компіляціях, але з деякими відмінами; найбільш інтересне те, що в кодексах полудневої версії дописано: „Повѣсть... черноризца Феодосьева монастыря Печерьскаго“, а в однім з кодексів (Хлебніковській) ще й: „Нестера черноризца“. Низше побачимо, що сей титул, по всякій правдоподібности, належить тільки до першої, вступної частини літописи.

Імя Нестора в титулі Повісти вийшло з давньої традиції, що Нестор, печерський монах XI в., автор житий Теодосія та Бориса і Гліба, був автором і літописи; сю традицію ми знаходимо вже в Печерській Патерику (XIII в.), і завдяки його популярности сей погляд став широко розповсюдженим (хоч і не загальним, бо нпр. редактор Никоновської компіляції уважав літописцем Сильвестра). Окрім звісного нам Хлебніковського кодекса імя Нестора стояло в титулі ще кількох (Татіщев знав їх три), і се в звязку з традицією Патерика давало на разі, як здавалось, певну відповідь на питання, звідки з'явилась найдавніша літопись: її написав клівський монах XI в. преподобний Нестор. На початках наукових студій давньої руської історії се уважалося певним, було тільки певне вагання що до границі — де кінчить ся ота Несторова літопись; але вже Мілер (1755) вказав на приписку Сильвестра під 1115 р. як на границю найдавнішої літописи. Так справа на початку здавалась ясною. Літопись уважалась одноцільною працею Нестора, і на сім ґрунті став звістний первоначальник наукової критики давньої руської історії Шлецер. Він поставив першою задачею наукової роботи — відреставрувати „дійсного Нестора“ методом фільольоїчної критики, і його „Нестор“ на довго стає провідником в студиях давньої руської історії. Під впливом сього погляду досить непримітно проминули гадки про компілятивний характер літописи, висловлені особливо Строевим, в передмові до його видання Софійського временника (1820).

До докладнішого аналізу літописи привели скептики, московський професор М. Каченовський та його ученики, що рядом статей в 20-х і 30-х рр. попрабували збити певність літописи, доводячи, що вона не може бути утвором XI в., що заведені до неї умови з Греками — фальзифікати, що се робота пізнійша і т. и. Хоч як се було нестійне в цілости, але при тім були висказані

й деякі важні гадки, нпр. що Нестор міг бути автором якоїсь монастирської хроніки, але не літописи й т. и. В результаті се привело до докладніших студій над літописею з сторони її оборонців, і так появились дві важні аналізи — Погодіна, й особливо Буткова. Новий імпульс до аналітичних праць дали статі професора московської академії Казанцева (почавши від 1849 р.), де він виступив з сильними аргументами проти погляда, що автором чи редактором літописи був Нестор; його аргументи були прийняті рядом визначних учених, традиційний погляд був рішучо захитаний, і з тим разом на перший плян виступили питання про складові частини літописи, її джерела й редакторську техніку; на се останнє особливо вплинула боротьба норманістів з антинорманістами, що в 60 і 70-х рр. зачіпає кардинальні питання генези літописи. В результаті появилось кілька визначних праць, присвячених аналізі літописи. Срезневський в своїх Чтеніях про літопись (1862 р.) попробував вирізнити з літописи більш давні циклі записок; в полеміці Геденова і Куніка про початок Руси вияснено було комбінативний характер літописного оповідання про початок Руси; в 1868 р. вийшла праця Бестужева-Рюміна про склад літописей, де він признав нашу літопись по просту архивом, в котрім переховались ріжнородні останки давнього письменства, і особливо застановляв ся над виясненнем її компілятивного характера.

З кінцем 60-х рр. студії над найдавнішою літописею затихли, хоч дальші роботи над давньою руською історією вносили важні гадки й спостереження. Важне значінне нпр. мали скептичні походи Гловайского на вступні часті літописи, або нпр. принагідна реабілітація деякими ученими звісток, що знаходять ся тільки в пізнійших компіляціях. Важний поворот в студіях над літописею робить в останніх роках петербурський академік Шахматов рядом важних спостережень над хронологією й взагалі укладом літописи, а особливо тою увагою, яку звернув він на 1 Новгородську літопись другої редакції: він довів зовсім певно, що ми маємо в її вступній частині самостійну і до того — старшу верзю Повісти временних літ, ніж та, яку маємо в полудневій і північній верзях найдавнішої літописи. Показалось, що для вияснення питань, звязаних з найдавнішою літописею, дуже важне значінне мають часом пізнійші, навіть дуже пізні компіляції, поминені в давнійших археографічних плянах (2 редакція 1 Новг. літописи, що тепер здобула таке першорядне значінне, була опублікована тільки 1888 р., а багато компіляцій

зовсім не видано, або є тільки давні, неприступні й непоправні видання). В результаті, тим часом як при кінці 60-х рр., по кількох визначних працях, присвячених літописи (Сухомлінова, Срезневського, Костомарова, Бестужева-Рюміна), справа здавалась трохи не вичерпаною, тепер вона поставлена на ново й цілий ряд питань чекають відповіді й для того потрібують попереду ще археографічної роботи.

В сім огляді я не маю ані спромоги ані потреби переходити всі питання, звязані з найдавнішою літописю й обмежусь кількома, найбільш важними для нас, а то про склад літописи, про час появи різних її частин і про історичну їх вартість. Почнемо з першого.

Я вище вже натякнув, що титул: Повість временних літ і т. д. не може прикладатись до цілої літописи, аж до початків XII в.; ся „Повість“, як каже титул, оповідала йно про початки „Руської“ (себто Полянської, Київської) землі та про найперших князів її (кто въ Киевѣ нача первѣе княжити), отже се мало бути оповіданне про події, що не доходили навіть до кінця X в., бо инакше в самім би титулі згадано було про епохальну для кожного київського книжника подію — охрещенне Руси, як згадано в Новгородській верзії (так називаю я вступну часть I Новг. л.): „и како избра Богъ страну нашу на послѣднее время“. З другого боку, в Повість мусіло входити що найменше князювання Ігоря, бо Олега її перша редакція зовсім ігнорувала. Цікаво, очевидно, було-б докладніше вирізнити сю властиву „Повість“ з усеї літописи. Се пробував зробити Срезневський. Він вказав, що в хронологічній табличці князів, уміщеній в літописи під 852 р. є певна різниця в рахованню років до Святослава і після нього (отъ пѣрваго лѣта Олгова до пѣрваго лѣта Игорева лѣтъ 31; отъ пѣрваго лѣта Игорева до пѣрваго лѣта Святослава лѣтъ 33; отъ пѣрваго лѣта Святослава до пѣрваго лѣта Ярополча лѣтъ 28; Ярополкъ княжи лѣтъ 8; Володимерь княжи лѣтъ 37; Ярославъ княжи лѣтъ 40). На сій основі він опер здогад про три циклі відомостей в літописи: оден до смерти Святослава, другий до смерти Ярослава, третій — по ній; окрім того він вказував, що звістки з болгарської та византийської історії в літописи уривають ся на 943 р.: він бачив тут доказ, що на тім році уривалась якась давнійша літопись. Сей останній здогад тепер не має значіння, від коли цілий ряд подібних звісток об'яснено з продовження Амартола (Шахматовъ — Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ); але гадка, що Повість

кінчила ся смертю Святослава дуже привабна й імовірна, тим більше, що в полудневій і північній верзиях тут є дійсно як би закінченне: „И бысть всехъ лѣтъ княжения Святославля лѣтъ 28, и нача княжити Ярополкъ“. Але тепер се питання стає більш заплутаним з огляду на істнування двох відмінних редакцій Повісті, тому я тільки підношу тут як досить правдоподібне, що Повість могла кінчити ся смертю Святослава.

Вже тепер можна сказати напевно, що окрім ширшої редакції Повісті (Повістю я буду називати вступну частину найдавнішої літописи, конвенціонально приймаючи й далі її кінцем смерть Святослава), редакції, що маємо в полудневій і північній верзиях літописи, ми маємо ще самостійну і старшу від неї редакцію у вступній частині 1 Новгородської літописи. Се довів Шахматов, і в тім його велика заслуга в історії сього питання. В сій Новгородській літописи 2-ої ред.**) брак звісток аж до 1017 р. доповнено оповіданням, що від 945 р. (смерть Ігоря) ріжнить ся тільки деякими прогалинами та варіянтами від ширшої редакції літописи, полудневої та північної верзий, але до 945 р. ріжнить ся від них дуже сильно: хронологія в новгородській верзії зовсім відмінна і є кардинальні ріжниці в самих звітках (як от про Аскольда і Дира, або що Олег не був князь, а воєвода Ігоря), є й деякі звістки, яких не маємо в ширших верзиях (про війну Ігоря з Уличами), але взагалі вона далеко коротша від ширшої редакції і маса матеріалу в ній бракує, тому можемо звати її коротшою (або новгородською) редакцією.**)

Тепер виникає важне й нев'язане ще питання (Шахматов його не порушував досі), як розуміти сю ріжницю в відносинах коротшої редакції до ширшої перед 945 р. і по ній? Границею сей рік не міг бути: оповідання коротшої редакції під 945 р., що належить вже до другої частини, безпосередньо звязане з попереднім (під р. 922—942). Прийняти, що від 945 р. коротша верзия в оригіналі лишила ся не зміненою, тим часом як частина аж до 944 р. була вповні перероблена й доповнена новим редактором (чи тим самим — хоч се й було б менше правдоподібно)? Се теж не було б дуже правдоподібно, хоч і можливо. Можна поставити иньший здогад: що від 945 р. в 2-ій редакції 1 Нов-

*) Так зветь ся 1 Новг. л. із вступними доповненнями до дефектного Синодального кодекса.

**) Шахматов зве новгородську редакцію літописи „начальним сводом“, а ширшу — Повістю врем. літ, не розрізняючи вступної частини від дальшого.

городської літописи ми маємо вже иньше джерело — редактор відписував не з Повісти тієї коротшої редакції, а иньшої. Я б се уважав найбільш правдоподібним, і сю гадку підпру дальшими спостереженнями, хоч се, розумієть ся, все ще буде тільки здогад: до вияснення сеї справи допоможуть з часом дальші студії над невиданими літописними компіляціями. Поки-ж що ми маємо для Повісти аж по 945 р. дві редакції — коротшу й ширшу (останню в двох верзиях — полудневій і північній), для часу від 945 одну — новійшу, в трох верзиях — полудневій, північній і новгородській. Чи коротша верзия заховалась в початковім виді, а не скорочена? в теперішнім виді вона виглядає голим кістяком, в порівнянню з ширшою редакцією, як було видко з сього побіжного огляду;

коротша редакція :

київські брати
похід на Царгород

хозарська дань, Аскольд і Дир

прихід варязьких князів

Ігор в Києві

920 Похід Ігоря на Царгород

922 Похід Олега на Царгород

922 смерть Олега

війна з Уличами

ширша редакція :

етнографія загальна
етнографія словянська і руська
путь із Варяг в Греки і св. Андрій
київські брати

2 і 3-ій етнографічні огляди

хозарська дань
хронологічна таблиця
охрещення Болгарів
прихід варязьких князів
Аскольд і Дир

похід на Царгород

Олег в Києві

походи Олега

Угри

Кирил і Методий

907 похід Олега на Царгород

1 умова з Греками

2 умова з Греками

912 смерть Олега

походи Ігоря і византийські звістки

похід Ігоря на Царгород (в коротшій
ред. під 920 р.)

2-ий похід

умова з Греками

(945 смерть Ігоря — ширша редакція).

Як на просте скорочення чогось аналогічного з ширшою редакцією воно виглядає занадто уплянованим — є цілість в тім

кістяку; про скорочення із звістної нам ширшої редакції не може бути ані мови з огляду на кардинальні ріжницї; але деякі скорочення (купюри) початкової редакції тут можливі. Написана ся Повість, очевидно, була без років; ті кілька років, які бачимо в коротшій редакції, — то пізнійші вставки (854 р. — що має означати, мабуть, початок царювання імп. Михаїла, поставлено над всім оповіданням від київських братів аж до похода Ігоря на Царгород; історію Ігоря механічно розділено між кількома роками). Обидва взятї з Амартола оповідання: про похід на Царгород за імп. Михаїла та Ігорів похід — се вставки додані вже пізнійше; вложені вони не на місці: похід на Царгород між київськими братами і хозарською данию (саме оповідання має слїди розрива: „по сихъ лѣтѣхъ братїа сіи изгибоша“...), похід Ігоря перед походом Олега; се саме показує вже, що сї додатки зроблені не з ширшої редакції, а незалежно від неї (на се вказують й иньші подробиці: оповідання про царгородський похід не звязано з Аскольдом і Диром, оповідання про Ігоревий похід не має звісток з життя Василя Нов., є й язикові відміннї).*)

І так початкова редакція, скільки можемо її відреставрувати, оповідала-б про київських братів, хозарську дань, прихід варязьких князїв до Новгороду і потім Ігоря до Київа, та про похід Олега на Царгород і війни Ігоря з Уличами й Деревлянами; се все має досить одноцїльний і однородний характер. Коли з'явилась ся перша редакція і як далеко вона сягала, ми не можемо напевно сказати. Вона не повинна була переходити за часи Св'ятослава, — чи то вона була та початкова Повість (як я вважаю правдоподібним, думаючи, що ширша редакція перейняла від неї свій титул), чи на її підставі утворила ся та Повість, що мала на метї описати тїльки перші початки Руської держави.

Що до часу написання початкової редакції, то пояснення: „Дирева могила за святою Ириною“ вказує на часи не давнійші від середини XI в., бо та частина міста, де стояв монастир св. Ирини, забудована вже по 30-х р. XI в. Правда, в новгородській редакції можливі деякі пізнійші поправки (такою поправкою є правдоподібно згадка про київського князя в оповіданні про хозарську дань), але згадка про Дирову могилу не виглядає на приписку (порівняти згадку про Олегову могилу), а з рештою звістки про початок Руси (поминення Олега) показують, що автор сього оповідання був відділений дуже значним простором часу від подій

*) Див. про них Шахматова О начальномъ кіевскомъ сводѣ с. 45 - 6.

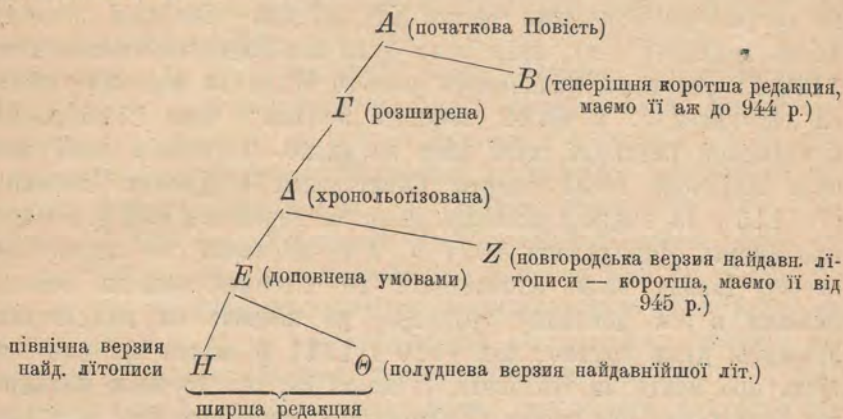
кінця IX і початку X в. З другого боку не можна сеї Повісті значно відеувати в другу половину XI в., судячи по деяким подробицям: нпр. в оповіданню про наложену на Новгородців контрибуцію за Олега стояло: еже и нынѣ дають (як заховало ся в Никон. літ., з того в 1 Новг. вийшло: еже не дають, а в полуд. і півн. верзиях поправлено: еже до смерти Ярославлѣ даеше Варягомъ). До сеї початкової редакції я зачислив би тому і деякі пояснення, що ми маємо під 945 р. (в ширшій редакції): пояснення про Свенельда, що він був „отець Мьстишинъ“ (с. 34): се пояснення могло мати значінне тоді тільки, як ще жив сей з рештою нічим не звістний Мстиша; сюди-ж треба занести пояснення топографії Київа в історії пімсти Ольги фактами з другої половини XI в.: „городъ же бѣше Киевъ идеже естъ нынѣ дворъ Гордятинъ и Никифоровъ, а дворъ кнѣзь бѣше въ городѣ, идеже естъ нынѣ дворъ Воротиславль и Чюдинъ“ — Никифора і Чудина ми знаємо: оба були визначними боярами в момент смерти Ярослава (згадують ся в Рус. Правді Акад. § 18).

Ся початкова редакція, правдоподібно — властива Повість временних літ*) написана отже десь в середині XI в. (назв'їм її *A*), була слїдом доповнена кількома звітками з Амартола і хронологізована: поставлено над вступною частиною 854 р., події з часів Ігоря розділені на кілька років, а решту виповнено порожніми роками; се є теперішня коротша чи новгородська редакція Повісті, яку ми маємо (може з деякими скороченнями чи змінами) в 2-ій редакції Новгородської літописи, кінчаючи р. 944 (назв'їм її *B*).

В другій половині XI в. початкова редакція (*A*) безпосередньо, чи в сїй новій перерібці (*B*) кількома наворотами була знову перероблена й розширена; докладно сї дальші модіфікації відреставровати ми не можемо, але можемо вказати напевно слїди кількох редакцій. Так нпр. на вступі трома наворотами даєть ся етнографічний огляд українсько-руських племен; повторенне вступних слів: „Поляном живущимъ о собѣ“ вказує на кілька вставок, зроблених ріжними часами. Хронологія й тут вставлена аж пізнійше (я думаю, се вказує на те, що новий редактор розширяв не хронологізовану вже Повість, а початкову редакцію — *A*). Судячи по тому, що новгородська верзия ширшої

*) Те що Шахматов (О начальномъ кievскомъ сводѣ с. 57) зве „Сказаніем о началѣ Руси“, назву Повісті не зовсім відповідно прикладаючи до найдавнішої літописи ширшої редакції.

Повісти не має ще умови з Святославом, а хронологію має вже згідну з ширшою редакцією, можна думати, що умови з Греками вложено аж на останок. Таким чином можна-б вирізнити що найменше три верстви в сих дальших модифікаціях: розширення початкової редакції (*Г*) (при тім могло бути й кілька редакцій), хронологізація (*Δ*), вставлення умов (*Е*). Таким чином схему редакцій Повісти в тих конвенціональних границях можна-б собі представляти так:

Що хронологічна схема і тут пізніша, маємо виразні сліди подекуди (нпр. під р. 972, 973); що до умов, то окрім того, що умови 971 р. не маємо ми в новгородській версії, справедливо вказано і на те, що умови 907 р. і 971 р. розривають теж цілість оповідання.

Під час сих редакцій Повісти її оповідання було продовжене. Версія літописи, котру маємо в 2-ій ред. Новгородської, не має ще умов, не має деяких епізодів (нпр. про спалення Іскоростеня за Ольги, про заснування Переяслава, про білгородський кисіль і ин.), але вона сягала що найменше 1074 р. (доти констатують ся виписки з неї); отже судячи по тому, перше ніж закінчене було редагування Повісти, вона була продовжена (я означив у схемі її продовження буквами *Z*, *H*, *Θ*). З рештою ся схема має гіпотетичний характер; ті моменти редакційної роботи можна констатувати з значною певністю, але їх порядок операсть ся на новгородській версії лише й вимагає ще дальшого підтвердження.

Ся вся редакційна робота була зроблена в другій половині XI і на початку XII в. В етнографічнім огляді (с. 9) і в оповіданню про Угрів (с. 14) згадують ся Половці, що вказувало б на час не раніший останньої чверти XI в., бо Русь ближше

познайомилась з Половцями тільки в 60-х рр.; таке-ж значінне має згадка тамже, що поганський похоронний обряд заховавсь досі у Вятичів, отже інші племена були вже тоді християнізовані. В оповіданню про Володимира, що маємо у всіх верзиях найдавнійшої літописи, маємо вказівку на початок XII в.: Жиди в посольстві до Володимира кажуть, що їх землю опановали християне, се ж, як справедливо зауважено вже давно, — може належати тільки до хрестоносного походу, значить могло писатись не скорше як в перших роках XII в. Для північної редакції маємо докладну дату, коли вона була закінчена, се приписка під 1110 р.: „игуменъ Сильвестръ святого Михаила написахъ книги си лѣтописецъ... в 6624, индикта 9 лѣта“, отже 1116 р. Для полудневої редакції такої дати не маємо, у всякім разі вона була закінчена після смерти Святяполка і Давида Ігоровича († 1113), як видно з хронологічної таблички під 852 р. і згадки про смерть Давида під 1097 р., і то не зараз, бо згадку про смерть Давида маємо в заведеній до літописи повісті Василя; вказати в ній докладну границю, де кінчить ся найдавнійша літопись, дуже трудно: під 1110 і 1111 р. маємо тут одну повість про похід на Половців, і здаєть ся, що до неїж належить ще оповіданне про смерть Святяполка; вона, можливо, закінчена була трохи пізніше, ніж північна.*) Новгородська мусить бути раніша, але у всякім разі належить теж до XII в.

Таким чином найдавнійша літопись була результатом досить інтензивної роботи протягом значного часу — яких 60-и літ, переживши кілька редакцій. Скільки рук робило над нею? На се питання ми не можемо відповісти. Я думав би, що значну частину тієї редакційної роботи dokonala та сама рука; я уважав би можливим навіть, що той самий книжник, що уложив початкову редакцію Повісті временних літ, потім трудив ся над її розширенням (я се думаю тому, що і в початковій редакції і в ширшій Повісті бачимо ті самі погляди на початок Руси, руської дінастії, а сї погляди ледви чи були популярні в суспільности, хіба би припустити, що пізнійший редактор перейняв ся виложеними в початковій редакції гадками й розвинув їх потім в цілу систему). Але цілу редакційну роботу надати одному перу дуже тяжко, хоч би з огляду на той значний простір часу.

Пробовано не раз назвати редактора (краще-б сказати — редакторів) по імені; сю заплутану, багату літературою справу

*) Д. Шахматов приймає 1118 р., але ще не дав на те доказів.

я перейду тільки побіжно, бо для нас вона має другорядний інтерес. Я згадував про традиційний погляд, що редактором був Нестор. Доводи Казанського збили сей погляд (до них де що доложив останніми часами Щепкін), і довели, що Нестор, автор Життя Теодосія та „Чтенія“ про Бориса і Гліба, не міг бути автором літописи, бо для історії подій описаних в його иньших утворах, в літописи ужито зовсім иньших джерел. Пробовано се поправити тим, що мовляв Нестор не був автором найдавнішої літописи, а автором печерської літописи, що увійшла як складова частина в найдавнішу літопись, але се стрічаєть ся з тією-ж трудностю: як раз печерські події, описані в найдавнішій літописи, десь аж до кінця 80-х рр., не могли бути описані Нестором: бо перечать ся з його Життєм і в фактах і в загальнім освітленню (недавно Шахматов хотів знову вирятувати авторство Нестора, але таким розсіканнем Гордієвого узла, що ледви аби кого міг вдоволити). Коли традиція (досить пізня — бо аж XIII в.) про літописательство Нестора має що в собі, то його можна уважати або автором печерських записок з кінця XI та початку XII в. (се ще найскорше), або одним з останніх редакторів. З далеко більшою правдоподібністю, майже — з певністю, можна уважати одним з таких редакторів видубицького ігумена Сильвестра; на простого кописиста він був за визначним чоловіком, з другого боку брак відомостей про його Видубицький монастир не дозволяє уважати його таким автором, що трудив ся над літописею ще в другій половині XI в. Маса печерських звісток в літописи насуває гадку, що літопись — можливо — переходила ранішні стадії свого формовання в Печерським монастирі. Сього вистане що до імен і взагалі ближшого означення редакторів. Ближше приглянути ся мусимо складови самої літописи.

Почнемо з джерел. Вони мусіли бути писані й устні. Між писаними можна відрізнити сьвійські й чужі, хоч і не в кождім випадку можемо сконстатувати, чи ми маємо до діла з руською перерібною чужого джерела, чи з перекладом або чужим оригіналом. Між устними джерелами мусимо розрізнити народні перекази і сучасні звістки. Останню категорію становлять сучасні відомости й комбінації автора.

Почнемо з початкової редакції, як ми її означали вище: кївські брати, хозарська дань, Аскольд і Дир, прихід варязьких князів, Ігорь в Київі, Олегів похід на Царгород і його смерть, війна з Уличами; памятаймо при тім, що в ній, можливо, є деякі скорочення, що оповідання могло йти далі, але ми тримаємось того,

що вирізнили з її теперішнього складу — перед 945 р. Отже тут ми не маємо нічого взятого з чужих джерел, виключивши тільки цитати з біблії з нагоди епізода про хозарську дань, нічого взагалі з писаних джерел, се збірка переказів і комбінацій. Вирізнити останні не легко. Я не буду твердити, чи нпр. пояснення, що Аскольд і Дир були Варяги, або що Ігорь був син Рюрика, а Олег його воевода, або оповідання, що Ігорь прийшов з Новгороду й забив Аскольда і Дира — то все комбінації як раз самого автора. Вище я показував, як на тих точках була слаба традиція, як різнородно укладались собі ті перекази й імена в зовсім відмінні комбінації, для того й тут я б признав велику участь автору сеї початкової редакції. Але нпр. пояснення: „отъ тѣхъ Варягъ, находникъ тѣхъ, прозвашася Русь“ і т. д. (с. 5) я б сьміло уважав авторською комбінацією. Як на правдиві перекази напевно можна вказати на епізоди про кийвських братів, хозарську дань, похід Олега на Царгород, війну Ігоря з Уличами. Звістки сучасника в сій редакції — тільки пояснення нпр. де могили Аскольда, Дира, Олега.

Дальші редакції ми будемо оглядати разом в їх результатах, бо відрізнити їх тепер майже неможливо*). Тут вже на ширший розмір користано з писаних джерел, свійських і чужих, і комбіновано. З чужих джерел ужито хроніку Георгія Амартола з її продовженням (для подій X в.) — звідси взято окрім історії походу Руси на Царгород за імп. Михаїла та Ігорового, ще загальний етнографічно-географічний огляд на вступі, приклади з всесвітної історії — дивні звичаї різних народів, в паралель поганським звичаям руських народів (с. 8—9, тут він і цитуєть ся: глаголетъ Георгій в лѣтописецѣ), „вольхво-вання отъ чародѣйства“ з нагоди смерти Олега (с. 24—5), дивні знамення — з поводу чудного дітища, витягнутого з річки Сітомля (с. 116—7). З Амартола ж взяті дрібні звістки про грецько-болгарські події з другої половини IX і першої X в., введені в літопись уже при її хронологізації.**). Для хронології ж ужито хронологію патр. Никифора *Χρονογραφικόν σύντομον* (Лѣтописець векорѣ, або вкратцѣ, як він зветь ся в сло-

*) Д. Шахматов заповів аналізу двох редакцій найдавнішої літописи — 1116 і 1118 р., окрім новгородської, але їх до тепер не виказав.

**) Виказ місць взятих з Амартола див. у Сухомлінова, де автор виказує й иньші писані джерела, і у Шахматова Хронологія древнѣйшихъ руськихъ лѣтописныхъ сводовъ.

вянським перекладі*) — з нього взята хронологічна схема під 852 р. (як довів Шахматов остаточно). В оповіданні про похід Ігоря 941 р. окрім Амартола користано безпосередньо чи посередньо з Життя Василя Нового, як ми бачили вище (прим. 2 до с. 276). Оповідання про Кирила і Методія (с. 15—16) взято з якоїсь осібної повісти, близької до панонських житий. В оповіданні про Володимира внесено Исповідання віри Михаїла Сінкела (його переклад є в Святославовім Збірнику 1073 р.) і уривки з Палєї, але вони в літопись могли прийти посередньо — через повість про Володимира, що була, правдоподібно, осібним утвором; подана там же коротка історія старозавітна й новозавітна зачерпнена, правдоподібно, з перекладеного джерела, хоч його досі не вказано докладно. В оповіданні про напад Половців під 1096 цитуєть ся псевдо-Методій Патарський (Слово о царствіи языкъ послѣднихъ временъ); нарешті в полудневій версії під 1111 р. уміщена скомпільована з різних грецьких письменників „Похвала ангеламъ“.

Осібну категорію становлять русько-византийські умови — три *in extenso* і одна в парафразі й уривках (під 907 р.).

З свійських писаних джерел можна з значною правдоподібноістю вказати на оповідання про Володимира (хоч і не можна докладно означити його границь — я думаю, що воно починалось від смерти Святослава), історію Бориса і Гліба — воно дуже близьке до „Сказанія страстотерпцю святую мученику Бориса и Гліба“ т. зв. Якова.**). Під 1068 р. подана проповідь „О казнях божіихъ“, звісна осібно, часом з іменем Теодосія. Оповідання про волхвів під 1071 р. могло бути осібною повістю. Безперечно є осібною повістю історія про волинську війну під 1097 р. Осібність иньших оповідань менш певна.

Цікаве питання — чи користав редактор чи редактори з яких небудь давнійших свійських річних записок? Сухомлінов поставив був теорію, що наші літописи розвинули ся з пасхальних табличок з короткими аналістичними записами, але такі короткі аналістичні записки належать до свіжіших редакторських верств в нашій літописі, і слідів подібних таблиць досі не викрито. Срезневский пробував довести істнування записок ще з X в., але більшість вказаних ним звісток очевидно новішої

*) Саме заповіджено його нове видання — під ред. Белокурова, Москва, 1898.

**) Справа сього сказання не ясна, й деякі уважають його витягом з літописи, диви вище с. 427.

дати, і тепер тільки одна звістка з X в. зістаєть ся загадковою — се комета під 911 р. Що в XI в. записки істновали, се певно, тільки їх не завсіди можна сконстатовати в нашій літописи на певно.

Як я казав уже, Повість і її продовженне з початку мали форму праїматичного оповідання, і аж пізнійше розділено його на роки, а при тім пододавано і коротких річних записок, зачерпнених з ріжних джерел, свійських (головно для XI в. се можливо) і чужих. Се було анальоїчно з пізнійшою галицько-Волинською літописею, котру автор теж писав без років і аж пізнійше заміряв їх визначити (с. 544), тільки не зробив сього. Такий праїматичний характер мало оповідання, правдоподібно, аж до часів Ярослава — нпр. до 1026 р.; головними складовими частинами його були-б: Повість временних літ, далі повість про Володимира і оповідання про Бориса і Гліба, звязані редактором певними переходами; про події 30—40-х рр. XI в. він міг говорити на підставі сьвіжих переказів або й як сьвідок. Сліди пізнійшого вставлювання річних чисел я вказував вже вище; для дальшої частини вкажу нпр. на р. 988.

Для хронольоїї редактор мав передо всім дві головні опорні точки: перша звістка про Русь, себто про похід її на Царгород, з викомбінованою з грецьких джерел датою — з Никифора, може за помочію Амартола (викомбінованою хибно, але як само — сього й досі ми не знаємо напевно, не вважаючи на недавні виводи Шахматова — він доводить, що автор помилкою узяв число розділу в Амартола за рік царювання Михаїла); на сій даті оперте все датованне перших подій, аж до приходу Олега до Київа. Друга крайня опорна точка для вираховання дат — се дата смерти Володимира, відома з письменних джерел (1015 р.). Деякі дати редактор міг зачерпнути теж з византийських джерел (як нпр. походу Ігоря — 941 р.: хоч в друкованім текстї прод. Амартола не маємо означення року, але він міг бути в кодексі, з котрого користав редактор); натомісь датами русько-византийських умов не міг він покористуватись, коли дійсно (як ми вище припустили з огляду на новгородську редакцію) вони введені в літопись уже по довершенню хронольоїчного поділу. Чи мав він які свійські хронольоїчні таблички, що помогли б йому означити тексти князювань і розложити події? Се питання дуже інтересне для нашої старої історії, але порішити його зовсім напевно поки що не можна. Срезневский висловив здогад, що редактор міг мати такі записки, де по рокам князювань означені були визначнійші події. Ми

дійсно маємо одну таку табличку, для часів Володимира, в Похвалі Якова: „по святем же крещеніи пожива бл. кн. Володимерь 28 лѣтъ; на другое лѣто по крещеніи къ порогомъ ходи, на третіе лѣто Кореунъ городъ взя, на 4-ое лѣто церковь камену св. Богородица заложи“ і т. д. Може такі таблички були у редактора і для попередніх часів? Я б се уважав можливим бодай для другої половини X в., а табличку з означеннем років князювань навіть і для давніших часів. В ширшій версії літописи під 852 р. маємо табличку князівств (я наводив її вище); вона згоджуєть ся з роками літописи, що до князівств Олега й Ігоря*), можна погодити й для Ярополка, тільки для князювання Володимира рішучо бракує одного року; коли зважити, що початки деяких князівств в літописи відділені під осібні роки від попередніх як би навмисно, аби натягнути рік, то се наводить гадку, що ся табличка була взірцем для редактора, і до неї він притягав факти, а не табличка обрахована на підставі дат літописи. Далі, я вище, в історичнім огляді підносив факти, що вказують на спізненне літописених дат; і так східні походи Святослава в дійсности стали ся років на два пізнійше, подорож Ольги до Царгороду теж на два роки; я підніс деякі факти, що промовляють і за пізнішими роками смерти Олега й Ігоря; як би признати, що редактор, розкладаючи роки за табличкою, де рахувались неповні роки, відчисляв цілі роки, то се нам об'яснило б сю справу: і так вже на часах Святослава й Ольги ми мали-б ріжницї два роки, на часах Ігоря три, на часах Олега чотири, й в дійсности, коли табличка добра, він мав би вмерти в 915—6 р. Але однакове спізненне подорожі Ольги й походів Святослава вказувало-б і ще иньше: що сі факти в якійсь табличці датовані були роками князівств, і спізнились через хибний рахунок при хронольоїзації літописи. Се було-б дуже важно нам знати на певно, але те що я сказав — є тільки правдоподібне.

*) Срезневскій твердив противне, але він не звернув уваги, що звичайно зараховували і перший і останній рік князівства, отже рахували роком більше ніж ми; відповідно до того маємо: Олег сів в Києві 882 р., умер 912 — отже 31, як в таблиці, Ігор сів 913, умер 945, отже 33, як в таблиці; рахуючи початок Святославого князівства 945 р., будем мати до його смерти під 972 р. теж 28 р., як в таблиці, але в усіх версіях титул: початок Святославого князівства стоїть під 946 р. — може се недогляд самого редактора. Для Ярополка від 973 до 980 р. теж здобудемо 8 років, але для Володимира бракує оден рік рішучо.

Переходимо до устних джерел.

Як на народні перекази можна на певно вказати, окрім вказаних вище, ще другий похід Ігоря на Византию, деревську війну по смерті Ігоря (цікаво, що останнього епізода Ольгиної пімсти в новгородській версії бракує), більшість в подорожі Ольги до Царгорода (сватанне імператора, посольство його до Київа), історію Святослава. Історія Володимира теж має багато елементів народніх переказів, хоч і була, правдоподібно, осібною повістю (війни синів Святослава, Володимирові пири); де які перекази дописано вже пізнійше, нпр. до короткої звістки: „іде Володимиръ на Хорваты“ під 993 р. додано потім: „Пришедшу же ему съ войны Хорватской...“ — переказ чисто народній про боротьбу отрока з Печенігом і заснування Переяслава; до порожнього 997 р. (як в новгородській) дописано такий же народній переказ про білгородський кисіль. Се може показувати нам, як поволі збирали ся ці перекази ріжними редакторами.

Що до устних оповідань свідків, то з них користано, розумієть ся, широко, але вказівки на них дуже рідкі: під 1106 р., записуючи смерть дев'яностолітнього боярина Яня, літописець згадує: „у негоже азъ слышахъ многа словеса, аже вписахъ в лѣтописиць“, — але що власне, не поясняє; маємо оповідання Гюряти Роговича під 1096 р., та не можна бути певним, чи се оповідання було записано безпосередньо редактором, чи перейшло до нього через якесь сказання то що.

Осібну категорію становлять пісні; подекуди ясно бачимо сліди їх — нпр. в описи Лиственської битви (під 1024 р.):

и бывъши нощи, бысть тьма, и громове, и мольнья и дождь
яко повѣтяши мльнъя, и блисташася оружья, и бѣ гроза
велика, и сѣча сильна и страшна

або в звістці про смерть Романа Святославича (під 1079 р.):
и суть кости его и до сего лѣта тамо лежаче, сына Свято-
славля і внука Ярославля.

Робота самих редакторів не скрізь видна і не скрізь однака. Найбільше її видно у вступній частині, де зіставалось найбільше поля здогадам і комбінаціям. Вкажу кілька найбільш виразних прикладів: така історія розселення Словян з Дунаю під натиском Волохів (с. 3—4 і 6—7), в ній даремно старали ся відкрити якусь дійсну історію, і ще найправдоподібнійше, що сю теорію літописець уложив під впливом сучасного розпросторення Волохів у дунайських краях. Далі комбінація подорожі Андрія з варязько-грецьким путем — що то мовляв Андрій їхав через

Київ до Рима. Історія чужих міграцій (тут Хозари, через непорозуміння, виступили в ролі „білих Угрів“). Історія запросли варязьких князів на Русь в порівнянні з коротеньким оповіданням початкової редакції розвинена далі в інтересах норманської теорії, нпр. до слів: „идоша за море к Варягомъ“ додано: „сіце бо звахуть ся ты Варягы Русь, яко се друзие звутся Свее, друзии Урмани...“ і т. и., або многозначний додаток: „пояша по собѣ всю Русь“. Аскольд і Дир поставлені в певнім звязку до Рурика й розповіджено, як вони з'явилися у Києві, чого не було в коротшій редакції; так само і з іменами Аскольда і Дири в оповіданню Амартола — їх там нема в коротшій редакції. Супроти знайдених звісток, що Олег був князем, і супроти погляду початкової редакції, що він був тільки воеводою Ігоря, з'явився компромисовий погляд, що він правив як опікун і свояк Ігоря. Завівши до Повісти історію про Кирила й Методія з її категоричною заявою, що Русь — се словянський нарід („Словѣньску языку... отъ негоже языка и мы есеме Русь. А Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ“), редактор спішить ся сей погляд привести до згоди з своєю варязькою теорією: „отъ Варягъ бо прозвашася Русью, а пѣрвѣе бѣша Словѣне“. Але в менш важних справах автор не дбав так про суперечности — нпр. маючи історію про побут Андрія в Києві, він зіставляє в повісти про Володимира заяву диявола, ще на Руси не було апостолів (с. 80). Взагалі комбінаційної роботи менше бачимо, чи можемо сконстатувати, почавши від другої половини X в.

Аналіза літописи дала нам спроможність слідити за тим, як поволі, протягом десятиліть збералися в ній матеріяли. Але разом з тим при тих редакціях не одно й відпадало. Таких відпадків лишило ся нам де що в короткій редакції літописи і в пізніших компіляціях. Особливо ними богата т. зв. Никонівська збірка, і се надає її особливий інтерес. Що було причиною того, що та чи иньша звістка не увійшла в останні редакції, се тяжко пояснити. Часто дуже могло се стати ся через недогляд: нпр. бачимо, що в останні редакції не увійшов початок переказу про Ігоря — його війна з Уличами, а тільки продовження — повстання Деревлян; переставляючи записки, легко було щось упустити. Де що могло викидатись і свідомо. Поки на давню літопись дивились як на одноцільну працю, доти сї відпадки дуже легковажено (особливо се остро виступає у Карамзіна), тепер, коли ми бачимо, яку довгу і повільну редакційну роботу переходила літопись, які переміни при тім робились, сї відпадки в наших очах

мають не менше значіння, як і заведене в літопись. Розуміється, треба тільки відрізнати те, що по всякій імовірності належить до записок XI—XII в., від пізніших комбінацій (як нпр. вивід Руси від річки Руси в Воскресенській літ.), пізніших записок (як численні звістки Никонів. літ. про богатирів) або простих непорозумінь (нпр. похід Прусів з напасти від прузів — сарани і т. и.). З цього погляду ці екстраваганції пізніших компіляцій ще вимагають критичної перевірки.

На тім кінчу свій екскурс; додам тільки ще де що з бібліографії.

Видання найдавнішої літописи: перше видання, з Радивлівського кодекса, з скороченнями, вийшло 1767 р. (Бібліотека російская историческая, I, з передмовою Шлецера); нове видання на підставі кодексів північної групи, розпочате Тимковським на початку цього віка, доведено було тільки до 1019 р. (1824). Аж в I т. Полного собрания лѣтописей 1846 р. видано суздальський літописний збірник, до варіантів ужито кодекси полудневої версії, а самої полудневої версії не видано; вона вийшла аж 1871 р. в двох виданнях: Лѣтопись по Ипатскому списку (весь волинський збірник) і Повѣсть временныхъ лѣтъ по Ипатьевскому списку — фототипічне видання самої найдавнішої літописи. Північна версія була видана ще три рази: Лѣтопись по Лаврентьевскому списку, 1872 р. і нове видання 1897 р., і фототипічне видання: Повѣсть врем. лѣтъ по Лавр. списку, 1872. Зведений текст найдавнішої літописи з варіантами й доповненнями усіх виданих літописних збірників: Сводная лѣтопись, составленная по всѣмъ изданнымъ спискамъ лѣтописи Л. Лейбовичемъ, 1876. Передруки літописи (без наукової вартости): в Monumenta Poloniae hist. т. I, у Мікльосіча Chronica Nestoris, 1860.

Видання інших літописей і літописних компіляцій: Новгородська найдавніша і пізніша — в III і IV т. Полного собрания лѣтописей, 1841 і 1848 р., Новгородская лѣтопись по синодальному списку (1 і 2 редакції), 1888, теж — фототипічне видання синодального кодекса, 1888, Новгородскія лѣтописи (друга і третя) 1879. Російская лѣтопись по списку Софійському великого Новгорода, 1795. Лѣтописецъ, содержащій въ себѣ Російскую исторію отъ 6360 до 7106 года, 1781 і 1819 р. (тут Архангелогородський літописецъ, близький до 2-ої ред. 1 Новг.). Софійський временникъ, I і II, вид. Строев в 1820 р. (з одного кодекса), потім видана в V і VI т. Полного собрания (1 Софійська л.), але

не в цілості, а тільки варіанти. 1 Пековська — особне вид. 1837 р. Погодіна і потім в Полном соб. т. IV. Лѣтопись Переяславля Суздальского (близька до півн. верзії, але з деякими додатками) — 1 вид. 1851 Оболенского, 2 — Белокурова, 1898 (ще не вийшло). Воскресенська (близька до ширшої верзії найд. лїт.) — т. VII і VIII Полн. собранія. Никонівська — 1 вид. 1767—1792 р., 8 томів, передруковується в Полн. собранії (вийшли 3 томи — IX, X, XI). Тамже в II т. — Густинська, в XV — Тверська лїт., в XVI — Збірник Авраамка; найдавнішу літопись вони мають в скороченнях.

Важніша література найдавнішої літописи: Татїшев в I т. Исторїи Россійскої гл. V—VII, Мілер О первомъ лѣтописцѣ російскомъ (Ежемѣсячн. сочиненія, 1755), Schlözer Probe russischer Annalen, 1767, Nestor, russische Annalen, 1802—9, 5 томів, рос. переклад Язикова, 1809—19, 3 тома, Строева передмова до Софійского временника, 1820, йогож О византійскихъ источникахъ Нестора (Труды моск. іст. тов., 1828). З писань скептиків головніше: Каченовського О кожаныхъ деньгахъ (Вѣстникъ Европы, 1827 і 1828), О Русской Правдѣ (ibid. 1829), О баснословномъ времени въ російской исторїи (Ученыя Записки Моск. унив., 1833), Скрамненка (С. Строева) О недостоверности древней русской исторїи и ложности мнѣнія касательно древности рус. лѣтописей (Сынъ Отечества, 1834), О первобытномъ видѣ и источникахъ нынѣ намъ извѣстныхъ лѣтописей (ib. 1835), Кто писалъ нынѣ намъ извѣстныя лѣтописи (ib. 1835) (се відповіди на полеміку Погодіна); про них — Иконниковъ Скептическая школа въ русской исторїографїи — київ. Унив. изв. 1871 і особно. Реакція противъ них: Погодіна Несторъ — друковалось в часоп. Русская Библиотека від 1834 р., особно 1836, передрук в I т. Исслѣдованій; Бутковъ Оборона лѣтописи Несторовой отъ навѣта скептиковъ, 1840. З тих часів ще: Перовощиковъ О русскихъ лѣтописяхъ, 1 вид. 1836, Кубаревъ Несторъ (Рус. истор. сборникъ, IV, 1842), Ивановъ Краткій обзоръ русскихъ временниковъ (Уч. Зап. Казан. ун., 1843) — описано кодекси, Полѣнова Библиографическое обозрѣніе русскихъ лѣтописей (Ж. М. Н. П. 1809) — огляд видань.

Полеміка про авторство Нестора: Казанскій Еще вопросъ о Несторѣ, Дополненіе къ вопросу о Несторѣ (Временникъ, I і III, 1849), відповідь Буткова — Современникъ, 1850, відповідь Казанского — Отечественныя Записки, 1851, йогож: Критическій разборъ свидѣтельствъ Патерика Печ. о лѣтописи

Нестора (Врем. VII, 1850, „Примітки“ до неї Шевирьова ib. X, 1851), Об'ясненіє нѣкоторыхъ недоумѣній касательно лѣтописи Нестора (ib. XIII, 1852).

Дальший і докладнійший аналіз лїтописи: Соловьевъ Исторія Россіи, особл. т. III, гл. I, Сухомлиновъ О древней русской лѣтописи какъ памятникъ литературномъ — Ученія зап. II отд. акад. наукъ т. III (1856), Йогож О преданіяхъ въ древней рус. лѣтоп. (Основа, 1861), Костомаровъ Лекціи по русской исторіи, I (1861), Йогож — Преданія первоначальной русской лѣтописи (Вѣстникъ Европы 1873, потім в XIII т. Монографій), Срезневскій Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ (Записки акад. наукъ, II, 1862 і осібно), Билярскій Замѣчаніе о языкѣ Сказанія о св. Борисѣ и Глѣбѣ сравнительно съ языкомъ лѣтописи (ibid.), Бестужевъ-Рюминъ О составѣ русскихъ лѣтописей (Лѣтопись археогр. ком. IV, 1868), Разсудовъ Нѣсколько словъ по вопросу о первыхъ рус. лѣтописцахъ (Моск. унив. изв. 1868). Дисертація Леже (Leger) De Nestore rerum russicarum scriptore, що тоді вийшла (1868), виходила з перестарілих поглядів, і для неї література і полеміка 50-х і 60 рр. не істновала; новіші виводи Леже використав уже в передмові до свого переклада лїтописи: Chronique dite de Nestor (Publications de l'école des langues orientales vivantes, 1884). З літератури 70-х і 80-х рр. згадаю: Ламбіна — з його численних статей (деякі зістались недруковані) особливо Источникъ лѣтописнаго сказанія о началѣ Руси, Ж. М. Н. П., 1874, VI і VII. Иловайскій — Еще о норманизмѣ, гл. IV і V (1872, передруковано в Разысканіяхъ). Погодинъ Борьба не на животь, а на смерть съ учеными ересями, 1874. Голубинскій Исторія русской церкви (1880, т. I гл. 2 — аналіз повісти про Володимира). Маркевичъ О лѣтописяхъ, I (Записки одеск. унив., т. XXXVI, 1883, і осібно). Архангельскій Первые труды по изученію нач. рус. лѣтописи (кінчить ся 40-ми роками, Уч. зап. казан. ун. 1886 і осібно).

Найновіша література — в справі авторства чи редакторства Нестора: Шахматовъ Нѣсколько словъ о Несторовомъ Житіи Феодосія (Извѣстія II отд. петерб. академіи, 1896), рецензія в Записках Н. тов. ім. III. т. XVII, Щепкін — Zur Nestorfrage (Archiv für sl. Philologie т. XIX, 1897), моє: Нестор і лїтопись (Привіт, ювілейний збірник дра Франка, 1898), відповідь Шахматова на статю Щепкіна в Извѣстіяхъ, 1898, I. В справі редакцій лїтописи: Шахматовъ О начальномъ кїевскомъ лѣтописномъ сводѣ (Чтенія москов. іст. тов. 1897, III і осібно),

Исходная точка лѣтосчисления Повѣсти временныхъ лѣтъ (Ж. М. Н. П. 1897, III), Хронологія древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводовъ (ib. кн. IV, рецензия в Запискахъ т. XXI), Древнѣйшія редакціи Повѣсти временныхъ лѣтъ (ib. кн. VII, статья лишилась недокинчена), Киевопечерскій Патерикъ и Печерская лѣтопись (Извѣстія ак. наукъ, 1897, III), Житіе Антонія и Печерская лѣтопись (Ж. М. Н. П. 1898, III), *Srkulj Die Entstehung der ältesten russischen sog. Nestorchronik*, 1896 (слабоньке).

Про инші лѣтописні збірники і компіляції головнѣйше: окрім праць Шахматова (О начальномъ кiev. сводѣ и Древнѣйш. редакціи) ще Сениговъ Изслѣдованія о новгородскихъ лѣтописяхъ и Россійской исторіи Татищева, 1887, Янишъ Новгородская лѣтопись и ея московскія передѣлки, 1878, Тихомировъ О сборникѣ именуемомъ Тверскою лѣтописью (Ж. М. Н. П., 1876, II), йогож: Обзорѣніе состава московскихъ лѣтописныхъ сводовъ (Лѣтопись занятій археогр. ком. X, 1895, оглядь пізнѣйшихъ частин Воскр., Никон., Соф. і 4 Новг. л.), Подѣновъ Обзорѣніе лѣтописи Переяславля Суздальскаго (Ученыя записки II отд. петерб. акад. I, 1854), Лавровскій Изслѣдованіе о лѣтописи Якимовской (ib. II, 1856). Про компіляцію Татищева — вищеназвана праця Сенигова, але і видана Татищевим Якимовська лѣтопись і його власна компіляція вимагають ще нової критичної оцінки. Важнѣйші екстравагантні пізнѣйшихъ компіляцій супроти текста Лаврент. кодекса зібрав Бестужев-Рюмін в згаданій вище праці; ширшій, дуже інтересний звід зробив Гіляров Преданія русскої начальної лѣтописи 1878 (вийшло лише недавно), але тільки до смерті Ольги.

II. Норманська теорія.

Історію норманської теорії в історіографії треба почати від Повісти временних літ, бо її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то оден з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на балтійським побережю: „сице бо звачутся тѣ Варягы Русь, яко се друзии зовутся Свее (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньглыне, инии Готе (Готланд) — тако и си“. Варягами на Русі X—XI в. звали ся дружини, зложені переважно чи виключно з Скандинавів; автор Повісти виразно відріжняє їх від Словян і як видко з наведеного текста, уважає сю назву етнографічною — загальним іменем північно-германських, чи властиво — скандинавських народів. Се зовсім ясно у нього, і зовсім природно пізнійше ми стрічаємо толкування, що варязькі князі були „Німці“, як то читаємо в численних перерібках Повісти *), або Шведи, як в Новгороді 1613 р. мотивовали вибір шведського королевича, що й перші князі прийшли звідти **). З початком наукових студій над історією Русі, в XVIII в. оповідання Повісти про початки Руської держави прийнято просто як канонічне; зовсім природно, що „Варяги-Русь“ за автором Повісти уважались Норманами; а що наукові студії розпочались Німцями або взагалі ученими, далеко ліпше обзнайомленими з світом германським, ніж словянським, тож для руського права, інституцій, назв і термінів знаходились паралелі чи джерела в германських мовах і реаліях, зберались потвердження до тих моментів, що то привели автора Повісти до його теорії, і се все обставило норманську теорію дуже важкою артилерією, так що за нею виглядала вона дуже солідно. До

*) Див. напр. виказ їх у Гилярова Преданія с. 107.

**) Відукінд — у Куніка Berufung der schw. Rodsen I с. 115.

того прилучалось ще й саме словянське зневіре в свої сили на полі політичної та культурної роботи та німецьке легковаженне словянського елемента. Се все, повторюю, складалось зовсім природно, а першою причиною зіставалась сама Повість і її канонічний авторитет; так що закиди деяких російських шовіністів, що в норманській теорії бачили трохи не інтригу проти Словян (як ще недавно Коялович в своїй Історії руського самознання), зовсім безпідставні.

Іотліб Сіфрід Баєр (р. 1694+1738), перший учений в повнім значінню того слова, що звернув ся до студій коло історії Руси (закликаний до заснованої тоді Петербурської академії наук), перший науково уарґументовав норманську теорію і навів важні докази з чужих джерел: звістку Бертинських аналів, „руські“ імена порогів у Константина Порфирородного, звязав Варягів з скандинавськими *Vaering'*ами та византийськими *Varag'*ами; не спеціалізуючи ближше, він уважав сих Варягів „благородними з Скандинавії й Данії, союзниками і наємниками Русинів“; його розвідки: *De Varagis, Origines Russicae, Geographia Ross. ex Constantino Porphyrogen.* і ин. друковались в *Commentarii Academiae scient. Petrop.* і зібрані в *Opuscula ed. Klotz, Halle, 1770.* За тим пішов в сїм напрямі цілий ряд праць — переважно німецьких та скандинавських письменників; з поміж них треба піднести розвідку Штрубе де Пірмон (теж петербурського академіка) *Sur l'origine et les changements des lois russes, 1766,* де руському праву вперше дано паралелі з північно-германського права, і праці орієнталїста Френа, де звістки східних письменників коментовано з погляду норманської теорії (*Ibn Fosflan's und anderer Araber Berichte, 1823* і дрібніші статі). З иньших праць згадаємо Бьорнера *Schediasma... de Varegis... primis Russorum dynastis, 1743—4,* Thunmann *Untersuchungen über älteste Geschichte der nordlichen Völker, 1772,* *Untersuchungen ü. ä. G. d. östlichen V. 1774,* F. Krug (найбільш крайній і консеквентний норманїст) *Zur Münzkunde Russlands 1805, Kritischer Versuch zur Aufklärung der Byzant. Chronologie 1807, Forschungen in der älteren Geschichte Russlands, I—II, 1842, Lehrberg Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands, 1816* (імена порогів) і т. и.

Академічна промова І. Ф. Мілера 1749 р. *Origines gentis et nominis Russorum* була поводом до першого нападу на норманїстів, але ся полеміка не могла мати ніякого значіння:

так ненаукові були мотиви її в порівнянні з науковим характером норманської теорії. Поле зісталось за норманістами; „законоположник“ в історії Руси Людвіг Шлецер канонізував норманізм в „Несторі“, книзі, що була школою історичного методу для цілого покоління істориків, а Карамзін спопуляризував у своїй історії, що на ціле півстоліття стала підручником історії Росії для словянського і взагалі європейського світа.

Важнійший напад повів славний в розвою історіографії Руси Густав Еверс (+1830) в своїх *Kritische Vorarbeiten zur Geschichte der Russen*, I—II, 1814. Ся праця піднесла цілий ряд важних закидів проти норманської теорії (вказує на неймовірність призначення недавніх ворогів — I розд. VI, виступає проти виводу імен з самих скандинавських рнів та доводить, що Скандинави були тільки наємниками на Руси — VII, відкидає вивід Руси з *Ruotsi* і *Rosslagen'a* — X, вказує на мовчанне північних джерел, *argumentum a silentio* — XIV, на неможливість, аби Варяги занесли християнство до Київа — II. X); збиваючи аргументи норманістів, Еверс налягав заразом на існування Руси здавна в Чорноморщині — ся сторона була піддержана иньшим дорпатським ученим — Найманом в розвідці *Über älteste Wohnsitze der Russen*. Та сї позитивні сторони праці Еверса, як то було і з пізнійшими антинорманістами, дискредитовали хиби в його пробах власного реконструювання історії Руси (Волохи — Болгари, київські князі з Хозарів, Аскольд і Дир — Угри, притягання біблійного Роша і Роксолянів), і взагалі його праця не мала того впливу, який би могла й повинна-б була мати її критична сторона.

Більше сензаційна, але меньш важна в своїй основі була атака скептичної школи Каченовського: признаючи, що літописи зложені в XIII—XIV в., вона тим самим уважала й літописну історію початків Руси мітом. Заразом виступила словянська теорія (Варяги — балтійські Словяне) в писаннях Максимовича (*Откуда идетъ Русская земля* 1837), Венелина (*Скандинавома́нія* 1842) й иньших, ще в дуже слабім з наукового погляду аргументованню. Сї атаки з рїжних боків відбили двое учених, що від того часу зайняли становище патріархів норманізма: Потодїн із своєю дисертацією *О происхождении Руси*, 1825 (нове перероблене виданне в II т. *Изслѣдованій* 1846 — *Происхождение Варяговъ - Руси*) і петербурський академік Ернст (перехрещений в „Ариета Аристовича“) Кунік з двотомовою працею *Berufung der Schwedischen Rodsen durch Finnen und Slawen*,

1844—5; сі книжки, особливо Кунікова, досі зістають ся найбільш повними викладами норманської теорії. Обидва учені перейняли на себе й на далі обовязок боронити норманську теорію. Кунік дуже добре розумів, що „одними покликуннями на поважного („почтеннаго“) Нестора тепер нічого не зробиш, по части через те, що батько історії норманізма записав переказ про утворенне Руської держави аж 250 років по сій події, по части через те, що в нім є деякі хиби, і ними дехто покори-ставсь, правда — що досить довільно“; відчуваючи вагу піднесенних закидів і слабі сторони теорії, він неустанно шукав нових опор норманізма — в джерелах византийських та західніх, коментовав з норманського погляду звістки Арабів (його коментарі в Каспю Дорна 1875, при текстах аль-Бекри вид. Розена, 1878), підтягав під норманську теорію звістки про Русь перед 860 р. (розвідка про кагана 839 р. в Записках Академіи Наукъ т. VI, про амастридську і сурозьку Русь — в Bulletin hist.-phil. de l'Academie, 1845 і в Записках Ак. Н. т. XXIV); признавши комбінаційні елементи в Повісти, по доказах Гедеонова, він переніс цілу вагу з історичних доказів на фіольологічні та етнологічні (в „Каспю“ — „водобоязкість“ Словян і поділ народів на морські і сухопутні), а в кінці, видно — траплячи надію устоятись з норманізмом, висунув готську теорію („Каспій“ с. 430 і далі). Не те Погодін: чоловік досить мірних здібностей і наукової школи, він до кінця безгранично вірив в Повість; характерне було його аргументованне проти поправок в її хронології, спеціально — проти відсунування назад року призначення Рурика: що, мовляв, инакше Ігор мусів би родитись скорше, а тим часом під Київом, коли він приїхав з Олегом, несли його на руках; для нього й після страшної критики Гедеонова зіставалось все „просто, ясно“ (Записки Ак. Наукъ VI. 459).

По виданню дисертацій Погодіна й Куніка поле знову зісталось за норманістами; видаючи 1846 р. нове виданне своєї праці, Погодін був тієї гадки, що справа початку Руси „найменше може перемінитись через які небудь нові находки“ (Исслѣдованія I р. VII); плеяда істориків, що виступила в 40-х рр., уважала норманізм питанням порішеним (Беляев, Кавелін, Соловйов і ин.). Одначе не минуло й двадцяти літ, як напади на норманську теорію поновились ще з більшою силою; очевидно, в дійсности справа стояла зовсім не так „просто, ясно“. На самого Погодіна зробила значне вражінне праця петербурзького слависта В. Ламанского О Славянахъ въ Малой Азіи,

Афрікѣ и Іспаніи 1859 р., де автор виступив з многосторонньою критикою Кунікової *Begründung*. Великого розголосу наробив дуже популярний тоді в громаді Костомаров своїм „Началом Руси“, 1860, де Русь виводилась з Литви, з над Німана, і його публичний диспут з Погодіном; сам Костомаров пізнійше відступив від своєї, дійсно — дуже слабкої теорії*), але кредит норманізма був зовсім захитаний в ширших кругах; гумористична російська часопись „Искра“ дала цікаву карикатуру з поводу норманського диспуту: на лавці оскаржених сидить Рурик з братами, як невідомого роду заволоки („непомнящіє родства“), і суд просить їх і публіку за виясненнєм справи звернутись до суду рівно за 1000 літ (се діялось перед самим тисячолітєм початку Руської держави, святакованой монументом, *vulgo* — самоварчиком тисячолітя в Новгороді). Далеко важнійші були, хоч не зробили вражіння поза кругами спеціалістів, Одрывки о варяжскомъ вопросѣ С. Гедеонова (Записки Академіи Наукъ, I і II, 1862—3, більша частина їх. перероблена і доповнена, видана особно 1876 р. в двох томах під титулом „Варяги и Русь, историческое изслѣдованіе“). Се була найсоліднійша праця з усіх, що появились доєи проти норманської теорії; написана з відповідною ерудицією, вона давала детальну критику всіх тих свідощтв, на котрих опиралась норманська теорія (Варяги і Русь, розд. VI—VIII, XIV—XX); з цілим натиском автор вказував на приналежність руського імени полудневим краям і на неправдоподібні виводи сього імени норманістами з финського *Ruotsi*, шведського *Roslagen*'а (XI—XIII); вказував на брак слідів норманізма в руській мові, праві і т. и., на ту недорічність, в яку впадав норманізм на сїм пункті (*reductio ad absurdum*) (I), пригадував на ново *argumentum a silentio* (XXI); особливо-ж важною заслугою його було виясненне систематизму, комбінативного характера Повісти, хоч сам Гедеонов при тім приймав літописну легенду про призначення князів і тільки бачив в Варягах балтійських Словян, подібно як і видана слідом Історія русской жизни Забеліна (I т., 1876, II — 1879). Ся балтійська теорія була власно слабкою стороною цілої роботи Гедеонова і в значній мірі ослабляла значінне його критики норманізма, як і у всіх, хто приймаючи легенду Повісти, збивав норманізм: очевидно бо,

*) Се не перешкодило з'являтись і пізнійше оборонцям сеї теорії — див. напр. реферати Вісендорфа і Ляцкого на ІХ археол. з'їзді — справозданне в Історическім Обзорнію 1894 р.

що ся легенда могла мати бодай якусь підставу тільки для норманізма (бо й автора її привела до сієї теорії, правдоподібно, передовсім приєутність Норманів на Русі в X—XI в.), а усуюючи норманізм і зістаючись з легендою, автори всяких „балтійських“, „литовських“, „фінських“ і ин. теорій повисали безнадійно в повітрі, й їх безрадне становище на полі реконструкції руської історії тільки вигіднійше світло кидало на норманство, будь що будь оперте на деяких фактах.

У всякім разі праця Гедеонова зробила великий вплив в науці; крайній норманізм Круґа, з його „норреною“ (норманською мовою), скандинавською мітольоґією, скандинавським побутом на Русі, забито безповоротно; значінне історичних доказів норманізма було захитано, норманістам прийшлося зробити ряд уступок. Норманізм був захитаний тим більше, що від кінця 50-х рр. вийшла купа солідних розвідок, що не займаючись норманізмом спеціально, стояли виразно на антинорманським становищу, як Изслѣдованія объ уголовномъ правѣ Русской Правды Лянте 1859, О погребальныхъ обычаяхъ языческихъ Славянъ О. Котляревського 1868, Извѣстія Ибнъ - Даста Хвольсона 1869, Сказанія мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ Гаркави 1870.

Почавши від 1871 р. почав свої атаки на норманську теорію московський учений Дмитро Іловайский (О мнимомъ призваніи Варяговъ, 1871, Еще о норманизмѣ, 1872 і численні дрібніші полемічні замітки, все зібрано в книжці Разысканія о началѣ Русі, 1 вид. 1876, друге — доповнене пізнійшою полемікою — 1882, Дополнительная полемика по вопросамъ варяго - русскому и болгаро-гунскому, 1886); від тоді він приймає на себе як спеціальну задачу на кожному місці воювати з норманізмом і літописною легендою. Правда, що антинорманісти могли собі часто бажати менш енергічного, але більш обережного адвоката: фільольотія, котрою д. Іловайский хотів побивати фільольотію норманістів, бувала часто страшна, його науковий метод дуже слабкий, він розрубував питання, замість розв'язувати (як напр. поправка *Slavorum* замість *Sueonum* в звістці 839 р.), його власні теорії (Роксоляни — Русь, словянство Гунів і Болгарів і т. и.) були ще менш щасливі як норманська, але його енергія і пропагованне антинорманської теорії через підручники робили своє. Ще важнійше було, що Іловайский не обмеживсь, як переважна більшість антинорманістів, толкованнем на власний спосіб Повісти, а виступив проти самої її легенди, признавши саме призначення вигадкою пізнійшого книжника; се було новим виданнем скеп-

тицизма Каченовського, консеквентним виводом із спостережень про систематизм Повісти, котрі з усею рішучістю висловив Геденов, хоч він і не прийняв погляда Іловайського на непевність літописної легенди; канонічне значінне „Нестора“ було рішучо захитане.

Боротьбу з сими нападами на норманську теорію вів Потодін в ряді статей, зібраних 1874 р. під характерним титулом: „Борьба не на животь, а на смерть съ новыми историческими ересями“; з Геденовим полемізував він спільно з Куніком (в VI т. Записок Акад. Н.). Полеміка Потодіна, мабуть, нікого не переконала; сам його союзник Кунік, видко, не був з неї задоволений (Каспій с. 456—8). Сам Кунік у своїх екскурсах в „Каспий“ Дорна, як я вже згадував, переносив головну вагу на скандинавські імена і на „етнологічні“ докази, „після того як, принаймні — в руській науці, признано за неможливе розв'язати варязько-руське питанне чисто-історичною дорогою“ (с. 460); але при тім він обставав не тільки за літописною легендою, але й за заморським початком Руси, „бо тим передчасним припущенням Руси (перед приходом Рурика, на полудню) нищить ся Несторова традиція про призначення Руси“ (с. 459). Сі Кунікові екскурси мали не ліпшу долю, яке Потодінська „Борьба“; „не вважаючи на багато гарного, основного і користного“ (Кунік про „Борьбу“ Потодіна — с. 457), вони не могли допомогти норманізму. Поділ народів на сухопутні й морські, розуміється, не міг нікому промовити до фантазії, особливо коли сам Кунік в тім же Каспий розводив ся про морські походи Словян VII в. (с. 357); норманські імена ще менше могли підперти легенду про призначення, ніж історичні докази, зіставлені на боці Куніком; присутність мореходної Руси на полудні перед 862 р., заперечувана Куніком, слідом була зміцнена розвідкою Васілевського про Амастридську легенду (Русско-византійські отрывки, VIII, Ж. М. Н. П. 1878, II—III, передруковано в Русско-византійских исследований 1893), що доводила її приналежність до 1-ої пол. IX в., а за тим пішло нове видання Хордадбега де Іуе (1889), що відсунуло його звістку про Русь на кількадесять літ назад, і розвідка того-ж Васілевського про Сурозьку легенду (1893).

Не могла мати ніякого впливу й талановито та науково написана книжка Вільгельма Томсена, звісного лінгвіста: *The relations between ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, 1877, три виклади, читані ним в Оксфордї 1876 р. (німецький переклад Борнемана *Der Ur-*

sprung des russischen Staates, Gotha, 1879, російський — Аммона, Начало русскаго государства, 1891, з московських „Чте-ній“). Похвально прийнята в наукових кругах, особливо за-хідніх, де норманізм тішивсь і далі повним кредитом, ся книжка й досі зістаєть ся користним підручником, але вона не прино-сила нічого нового, будши тільки перегляненим і поправленим зводом старих доводів норманізма, і не йшла властиво далі ста-рої дисертації Куніка.

Се була остання спеціальна монографія з норманського становища; по ній ніхто з норманістів не здобув ся на відвагу чи енергію дати нову рецензію норманської теорії по всіх тих даних її ударах. З другого боку нещасливі і ненаукові комбіна-ції деяких антинорманістів (Іловайского, Забеліна і самого Ге-деонова), як я вже згадував, дискредитовали непомалу й анти-норманізм. Норманізм був рішучо захитаний в своїх основах, але в результаті справа початків Руси зісталась нев'ясненою. В 1880 р. виступив проф. Ключевский із своїми визначними студіями про початки руської суспільно-політичної організації (Боярская дума древней Руси — статі друковались в Русській Мисли 1880 р. і увійшли в скороченню в його книгу під тєю-ж назвою); він сі початки реконструював незалежно не тільки від норманізма, але й від літописної легенди. В монографіях поодиноких земель давньої Руси, що почали виходити в Києві почавши від 1881 р., літописна легенда або признавалась непевною або зовсім відки-далась. Деякі хопились іотської теорії: її висував, хоч ще дуже обережно, вже Кунік в Каспю с. 430 і далі.

Хоч Томсен перестерігав задалегід від іотської теорії, бо вона „тягне за собою неможливу плутанину“ (відч. I), проба Будило-вича — ширше розвинути й уаргументовати сю теорію на археологічному з'їзді 1890 р. була принята з інтересом і наді-ями (див. напр. справозданне в К. Старині 1890, III с. 476—7). Але сі надії скоро упали, коли дійсно стріла ся та „неможлива плутанина“, і показалось, що самі оборонці теорії не можуть піти далі дуже неясних натяків; власне такий характер мав відчит Успенского на IX археологічнім з'їзді (див. його про-токоли в II т. Трудів з'їзда) — він давав ще далеко менше, ніж реферат Будиловича, й інтерес до іотської теорії, розбудже-ний Будиловичом, упав зараз; цікаво, що обидва реферати, скільки знаю, не були навіть друковані, і таким чином іотська теорія не була навіть хоч якось докладніше поставлена в лі-тературі.

В результаті до питання про початки Русі можна, змодифікувавши, прикласти звісні слова літописної легенди: література його „велика и обильна, а наряда въ ней нѣтъ“, і по 150 літах наукового розроблення се питання зістаєть ся непорішеним; результати переважно неґативні. І то добре!

1875 р., пишучи про „*Варягомахи*“ як він її назвав, Кунік гірко згадував про зроблені норманістам закиди, що норманська теорія тяжко зашкодила науці руської історії (с. 461). Як неважне згадане вище обвинуваченне в „німецькій інтризі“, так справедливий сей закид про шкоду. „Проста, ясна“ норманська легенда закривала початки суспільно-політичного життя, Русь перед 862 р., здіймала з історика обовязок шукати слідів суспільної еволюції в самім народі: історія розпочиналась „від порожнього місця“ — приходу Норманів. Справедливо писав Ґедеонов (Варяги и Русь I с. VI): „чи міг хто приступити до многотрудного студійовання, хоч би з словянського погляду, мови, правних прикмет, реліґійних віровань і т. и. в трактатах Олега, Ігоря, Святослава, коли в його за плечима мара норманізму товче: трактати — скандинавська прикмета, писані по грецьки й шведьки; формула: „мы отъ рода русскаго“ значить: „ми з роду Шведи“; Перун і Велес — се скандинавські Тор і Один“. Хочете ви знати про стрій, броню — підсовують норманські килими Бає, хочете про побут, реліґію — скандинавські сати“. Літописна легенда ставала чистим Прокрустовим ложем для фактів нашої початкової історії: Шлецер положив своє veto на Аскольдову Русь; Амастрідська і Сурозька легенди пересовувались наперед, бо яка-ж могла бути Русь на Чорнім морю перед 860 р., і найоб'єктивнійший і найсоліднійший з норманістів Кунік ще в „Каспю“ натискав на те, що до Аскольда Русь не могла плавати й належала до водобоязьких!

Але каліченне йшло глибше, в саму основу: історія Русі, починаючись з такого нечуваного початку, від кореня відріжнялась від історій иньших народів; загально-людські закони еволюції не могли прикладатись до неї (як то виразно заявив Погодін в передмові до своєї книги: Древняя русская история); виникла словянофильська теорія про кардинальну різницю в історії Русі з історією заходу, про виреченне політичних прав і брак боротьби в історії Русі, теорії відвічної пасивности словянського елемента і потреби чужих творчих елементів для нього. З сього погляду неґативний результат — дискредітованне норманської легенди — має своє значінне. Може тепер кождий приймати

на віру чи не приймати літописну легенду, але не може будувати виключно на сій основі, мусить шукати глибоких основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. п.

Тепер зведім до купи й перегляньмо головні підвалини норманської теорії; почнемо з історичних доказів.

Під 839 р. продовження Бертинських анналів (автором вважають Пруденція Галіндо, еп. Труа, +861), урядова двірська літопись, оповідає про прихід до Людвика Побожного, в Інґельгайм, послів византийського імператора Теофіля; з ними Теофіль прислав і послів, що „звали себе чи свій нарід Русю“ й прийшли були до Теофіля від свого короля, призвищем хакана — *misit etiam cum eisdem quosdam, qui se, id est gentem suam Rhos vocari dicebant, quos rex illorum, chacanus vocabulo, ad se (Теофіля) amicitiae, sicut asserebant, causa direxerat*; Теофіль просив Людвика переслати їх від себе в їх краї, бо дорога, котрою прибули вони до Теофіля, ішла „серед варварських, незвичайно диких і великих народів“, і Теофіль бояв ся їх посилати назад тією дорогою. Людовик, розпитуючи сих послів Русь, довідався, що вони з роду Шведа (*Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum*), впав на гадку, що то може шпигуни (Франція тоді терпіла від Норманів), і задержав їх у себе, щоб довідатись, чи дійсно вони не мали злих намірів (*Monumenta Germaniae hist., I. 434*). Про результат Людовикових розвідань літопись нічого не каже.

Ширший коментар до цього тексту у Куніка *Berufung II. 197 sq.*, Геденова II розд. XVIII, Томсена відч. II, далі: *Gutzeit Die Nachricht über die Rhos des Jahres 839, 1882*, і йогож *Untersuchungen über Gegenstände der ältesten Geschichte Russlands, 1890*, Успенського Патр. Іоаннъ VII Грамматикъ и Русь - Дромиты — Ж. М. Н. П. 1890, I с. 26 і далі, Васілевського Русско-визант. изслѣдованія с. СХХІІ і далі.

Норманісти ударають на те, що тут Русь виходить *gens Sueonum*; де сиділа тоді ся Русь — чи в Швеції, чи в Києві, чи десь в Чудеській землі (як недавно думали Кунік в *Melanges russes V. 15* і Томсен l. c.) — се ближше не вяснено у них; трудність робить тільки той русько-норманський каганат, тому старші норманісти толковали *chacanus vocabulo* = на імя Гакон (Шрубє, Шлєцер, недавно Гутцайт), толкованне дуже натягнене; Кунік присвятив сьому спеціальну розвідку в Записках Ак. Н. т. VI, в ній теж прихилиєть ся до гадки, що се імя,

а не титул, але зіставляє в кінці непорішеною. Тож почавши від Круґа, пробовали витолкувати, чому-б той норманський володар міг називатись каганом; припускали, що сим титулом византийський імператор від себе потитулював норманського князя, і вказувано на лист Людовика II до імп. Василя (Mon. Germ. h. Scr. III. 523), де він полемізує з ним, що хаґаном не називавсь володар ані Аварів, ані Хозарів, ані Норманів (*chaganum vero non praelatum Avarum, non Gazanorum, non Nortmannorum nuncupari reperimus*); та тільки не знати, що за *Nortmanni* стояли в листі византийського імператора, і дуже можливо що то були які *Βόρειοι Σκῆδοι* (Гедеонов).

В дійсности сі Русни, послі руського кагана були, правдоподібно, якісь північні Германці, що служили у сього „руського кагана“ — мабуть київського князя (бо каганами, як ми бачили, титулюють ся руські князі ще в XI—XII в.), і були послами від нього і від народа *Rhos*. Зауважу, що слова: *se id est gentem suam* чи не треба перекласти: „вони, чи властиво їх нарід (що їх послав)“. Піднесу ще справедливу увагу Васілевського (СХХІV), що Франки добре знали Норвежців і Данів, тому імя Шведів має скорше означати, що се не були ані Норвежці, ані Дани, а якісь північні Германці. Поправку Іловайського *Slavorum* я згадував; розуміть ся — вона неможлива.

Арабський письменник аль-Якубі або ібн-Катіб (писав 891—2 р. в Єгипті) оповідає про звістний нам з інших джерел напад на Севілю Норманів 844 р. в таких словах: „в се місто увійшли погани (в тексті: Маджус — *Matot*), звані Рус, 223 р. (геджри, себ то 843/4), брали в неволю, грабовали, палили й забивали“ (Гаркави с. 63). Сю звістку пустив в курс Френ під гучним титулом: *Ein neuer Beleg, dass die Gründer des russischen Staates Nordmanen waren* — *Bulletin de l'Acad.* 1838, t. IV, про неї див. Куніка *Berufung* II. 285, і далі, Гедеонова розд. XVIII, Гаркави Сказанія с. 6659, Томсена відч. II. Норманістам тут важно ототожнення Руси з Норманами; при тім вони признають, що се субктивний здогад аль-Якубі, бо іспанські джерела Норманів Русию не називають, і сам їх він не бачив. Пишучи по голосних походах Руси на чорноморське побереже і самий Царгород, він міг догадуватись, що похід 844 р. зробила ся Русь, подібно як сей здогад пізнійше в гипотетичній формі висловив Маєуді, оповідаючи про той самий напад: Андалузські люде думали, ніби се поганський нарід, що приходить в їх край через протоку Оке-

ана, але не ту, де стоять мідяні маяки (Гибралтр), я-ж думаю, а Біг знає ліпше (форма обережної гадки), що ся протока сполучається з морем Маіотис (Азовське) і Найтас (Чорне), і що той нарід — Русь, згадувана у нас вище, бо ніхто окрім неї не їздить сим морем, що злучається з океаном“ (Гаркави с. 129). По тім всім ототожненне аль-Якуби має дуже мало ваги; в найліпшій разі воно-б було анальоґічним із звісткою Ліудпранда, тільки менш важним. Але Гаркави підніс ряд гадок за тим, що слова: „звані Русь“ є пізнійша інтерполяція, взята з Масуді (с. 67); він вказує, що пізнійші арабські письменники, пишучи про той напад, не згадують про Русь, і що Масуді згадав би за аль-Якуби (та може й рішучійше-б висловив свою гадку), як би єї слова були в його текстї. Все се зводить значінне звітки аль-Якуби до дуже малого.

Анальоґічне маємо із походом 860 р. на Царгород. Венеціанський хроніст дякон Іоан (писав на початку XI в.), оповідаючи про сей похід, каже, що його зробили *Normannorum gentes* (eo tempore *Normannorum gentes cum trecentis sexaginta navibus Constantinopolitanam urbem adire ausi sunt etc.* — *M. Germ. hist.* VII. 18, без року). В пізнійшій хроніці (XV в.) Biondo се вже так: *Normanni, praeda in Aquitania et caeteris Galliarum regionibus facta satiati, classem 360 navium Constantinopolim duxere etc.* (*Blondi Historiarum...decades* p. 177 — Каспій 375). Д. Кунік, що пустив сю звістку в курс (Каспій I. с.) *) догадувався, що Іоан зачерпнув свою звістку з італійської сучасної записки; розуміється — се тільки здогад, та раз не був се наочний свідок, то тут, очевидно, могло (власливо — мусіло) статись теж, що з Масуді: як той надав норманський похід ближше йому звістній Русь, так Іоан чи його джерело надало руський похід ближше йому звістним Норманам.

Заговоривши, про похід 860 р., мушу згадати, що навіть в словах казань і послання Фотія про Русь, як про нарід „славновістний“, що підбив сусідні народи, прийшов здалека і т. и., деякі (Круї, Кунік II. 369) бачили доказ, що то Нормани. Сей доказ згадую яко куріоз; Томсен вже анї згадав про нього.

Анальоґічна з звітками аль-Якубі і Іоана, але далеко важнійша звітка еп. Ліудпранда (+972). В своїй *Antapodosis*, писаній між 958 і 962 р. (обіймає час 893—950 р.), він опо-

*) Про неї ще Томсен, відч. II.

відає про похід Ігоря на Візантію 941 р. із слів свого вітчима, теж Ліудпранда на імя, що був того року послом в Візантії, і каже: „Є нарід в північних краях, що Греки звуть задля їх фізичних ознак „рудими“, а ми задля положення їх краю — нордманами: бо по німецьки nord значить північ, а man чоловік, отже північних людей можемо звати нордманами (Gens quaedam est, sub aquilonis parte constituta, quam a qualitate corporis Graeci vocant rusios (ῥούσιοι), nos vero a positione loci nominamus nordmannos, lingua quippa Teutonum nord — aquilo, man autem dicitur homo, unde et nordmannos aquilonares homines dicere possumus). Він далі оповідає про похід „короля сього народу на імя Інтера“ (Inger) і каже, що взяті в неволю Ігореві вояки були постынані в присутности його вітчима — Monum. Germ. hist. Script., III. 331. Про сю звістку ширше у Ієдеонова розд. XIX, Томсена відч. II. Вона служить одним з головних історичних доказів норманізма. Дійсно, коли Ліудпранд старший бачив Ігоревих вояків, то міг пізнати в них Норманів. Але се свідчило-б тільки, що їх чимало було в Ігоревім війську, а се й без того мусимо припустити. Ся звістка-б значила стільки-ж, що й оповіданне 839 р., та тільки біда в тім, що Ліудпранд не каже виразно, що то були Нормани, а висловляється так, що виглядає се на гру слів (Wortspiel): „можна назвати їх Норманами, бо вони живуть на півночі“. На иньшому місці (с. 277) він каже: „Константинополь... має з півночі Угрів, Пиценаків (Печенігів), Хозарів і Русів, що ми звемо иньшим іменем Норманами (quos alio nomine nos Nordmannos appellamus); се „звемо“ не меньше підозріле, бо Русь на заході певно не звали Норманами; в ліпшій разі воно може натякати на „Норманів“ в руськім війську, в гіршій може бути відкликом до вище наведеної гри слів.

Про той же похід 941 р. оповідає Симеон Льоттет (1-а пол. X в.), і в сім оповіданню називає Русь „Дромітами з роду Франків“ (*κατέπλευσαν οἱ Ῥῶς, οἱ καὶ Δρομίται λεγόμενοι, οἱ ἐκ γένους τῶν Φράγγων ὄντες* — ed. Bonn. p. 746). Ся примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерпнена з ільоси (ib. p. 707), що теж ледво чи належить самому Симеону (див. у Успенського Ж. М. Н. П. 1890. I с. 19). З сею звісткою, повтореною в продовженню Амартола і Теофана, взагалі трудно щось зробити; деякі норманісти підносили, що Франками в Візантії звали народи германського роду (Круї I. 203 sq., Кунік II. 397), але в дійсности се слово уживалось в занадто широкім

значінню, обіймаючи tam Latinos quam Teutones (Corpus hist. Byz. XI. p. 357, інші тексти у Геденова II с. ХСII). Тому Томсен вже й не завів цього текста між докази.

Для повности згадаємо ще про текст Ібрагима ібн-Якуба (2-ої пол. X в.): „Краї Словян тягнуть ся від Сирийського моря на північ, до окольного моря (океана). І народи півночі опанували деякі з них і мешкають поміж ними й досі“ (вид. Розена с. 46). Д. Кунік бачив тут, розумієть ся, Норманів (коментар до вид. Розена, с. 106), та тільки низше ібн-Якуб, кажучи, що „головніші народи півночі говорять по словянськи, бо перемішались з ними“, поясняє зараз: „як наприклад народ ал-Трикин і Анклій*), і Баджнакия (Печеніги), і Русь, і Хозари“ — отсе й є народи півночі!

Перейдім до серії лінгвістичних доказів, безперечно — далеко певніших і яснійших, ніж історичні.

На першому місці стоять тут імена Дніпрових порогів у Константина Порфирородного. Оповідуючи про торговельні подорожі Русинів до Царгороду, каже він про Дніпрові пороги та приточує імена сих порогів „по руськи і словянськи“ (*ῥωσιστὶ καὶ σκλαβινιστὶ*): перший поріг зветь ся Есупи (*Ἐσσοπλῆ*), „що по руськи і словянськи значить: не спати“; другий „по руськи Ульворси (*Ὀὐλβορσί*), а по словянськи Островні прах (*Ὀστρὸβοννίπραχ*), що значить острів порога“; третій — „Геландзі, що по словянськи значить: гук порога (*ἦχος φραγμοῦ*)“; четвертий по руськи *Ἀειφόρ***), по словянськи Неясить (*Νεασίτη*), бо в скалах того порогу криють ся пеликани (*πελεκῆνοι*); пятий „по руськи *Βαροφόρος*, по словянськи *Βουλνιπράχ*, бо чинить велике озеро (*λιμνήν*, попр. на *δινήν* — вир); шестий „по руськи *Λεάντι*, по словянськи *Βερούτζη*, себто варенне води“ (*βράσμα νέρου*, врѣти — варитись, кипіти); сьмий по руськи *Στρούχουν* (вар. vulg. *Στρούβουν*), по словянськи *Ναπρεξή*, себто малий поріг“.

Почавши від Баєра, що перший звернув увагу на сю звістку й „руські“ імена став об'ясняти з північно-німецького, утворила ся ціла література для толковання сих назв: Штрубе Dissertation sur les anciens Russes 1785, Тунман Untersuchungen ü. d. Gesch. der östl. V., Лерберга Untersuchungen, Куніка Berufung II, розд. X, Погодіна Изслѣдованіе II с. 71 і далі (іде за Лербергом), Цайса Die Deutschen с. 557 і далі, Munch

*) Як догадують ся (де Гье, Їречек) — Угри == Ὀγγροι.

**) В виданнях хибно *Ἀειφόρ* — див. Томсен.

видано в Samlede Afhandlinger II, 1874, Rafn Antiquités de l'Orient 1856, Срезневский — Извѣстія II отд. Ак. Н. т. VIII (1860), Дювернуа О происхожденіи Варягъ - Руси — Чтенія московські 1862, Юрѣвич О мнимыхъ норманскихъ именахъ въ рус. ист. — в Записках одесского истор. тов., VI, Геденова Варяги и Русь розд. XX, Гловайский Разысканія² с. 126 і 346, В. Мілер Названія днѣпровскихъ пороговъ у К. Багрянороднаго в Трудах моск. археол. тов. т. V, Томсен — відч. II, Gutzeit Kaiser Konstantins Namen der Dneprfälle, 1879 і потім в Untersuchungen, розд. 3, Партицький Скандинавщина в давній Русі, (Львів, 1887), Свистун Споръ о Варягахъ и началѣ Руси, 1888, й ин.

Словянство „словянських“ імен у Константина не будило ніяких сумнівів, хоч деякі з імен мусять бути поспованими, а толкованне, дане їм у Константина, може не завсїгди бути добрим; все-ж таки словянство майже всіх дає себе знати, і деякі передані навіть дуже добре, як Островний праг — *Острофов-νίπραχ*, Неясить — пелекан (може й Ненасить — теперішній Ненасиць); інші імена: *Βουλνίπραχ* — вльняний праг (волна = хвиля), теперішній Волний або Вовниський, *Βερούτζη* — вярж-щиц, *Ναπρεζή* толкують „напоріже“; *Ἑσσουλή* — (н)е съпи*), *Γελανδοί* уважають „руським“ іменем, що через помилку або через упущенне в тексті вийшло „словянським“.

Трудніша справа з „руськими“ іменами; почавши від Бера норманісти об'яняли їх з північно-німецьких пнів. Деякі імена досить добре об'яняють ся з них, як *Βαρουφόρος* з *baru* (хвилі, genet.) + *fors* (водоспад), що відповідало-б і словянській назві — може й ще деякі, але знов декотрі рішучо не дають ся. В потіху норманістам треба признати, що проби вивести єї імена з інших мов (а виводили їх і з словянської мови, і з угорської, як Юрѣвич, і з усяких можливих), теж не дають ся. Я наведу тут найбільш авторитетні об'янення:

Ἑσσουλή — ne suefe (Лерберґ), ne sofi (Томсен) — не спи.

Ὀδλβοροι — holm (острів) + fors (поріг), паралель до словянського (звичайне толкованне).

Γελανδοί — gellandi або gjalandi partic., звінкий

Ἀειφόρος — давніше толкованне з голанд. *ouever* (чит. уе-фар — бузько) багато дебатувалось і відкидалось германістами; Томсен толкує: ei (все) + forr (бурхливий).

*) Н дійсно могло легко пропасти, бо попереднє слово кінчить ся на *ν* грецьке.

Λαάντι gloandi, partic. — блискучий, ро'згарений (Кунік),
hlaejandi — partic. від сьміятись (Томсен).

Στρούκουν (*Στρούβουν*) — сього імена норманісти не вміють об'яснити (Томсен вказує на швед. *struck* — малий водоспад). Правдоподібніше, що се словянська назва.

З того, що деякі „руські“ назви толкують ся з північно-германських слів, норманісти виводили, що Русь була норманська. Сього не могло бути: імя Руси не було принесено Норманами, вони самі, приходячи на Русь, на службу руських князів, приймали його; але коли зважимо, як їх багато було в X. в. на Руси, і яку важну ролю вони відігравали в воєнних походах, а певно — і торговельних подорожах до Греції, не буде дивним, що вони мали свої назви для деяких визначнійших місць на „пути з Варяг в Греки“, і що Константину поруч тих імен, якими називали пороги „Словяни“ — може сусідні Уличі, прийшли до рук імена „руських“ „гречників“, „варязько - руської“ дружини. Чи їх імена були перекладом місцевих словянських (як то виходило-б з Константина) — всі чи по части, чи всі були „варязькі“ — не можемо напевно сказати, скорше, що ні: були й перекладені, й оригінальні варязькі і словянські дублети — напр. кївські. А що Константин скрізь відрізняє дружину — Русь від „підвластних Словян“, то й не диво, що він поставив поруч себе імена „руські“ — дружинні і „словянські“ — місцеві правдоподібно.

Другу серію становлять особисті імена X в. Головна пайка їх — в умовах з Греками Олега і особливо Ігоря; в сумі маємо тут звиш 70 імен князів, бояр, купців, дружинників, переданих більш або менш одностайно в кодексах літописи; до того ще прилучаєть ся кількадесять імен X в., переказаних Повістію або (зрідка) посторонніми джерелами. Більш запалені норманісти об'ясняли їх всі за порядком із скандинавських пнів, так що Блуд був не чим як сканд. *Blótr*, Лют сканд. *Liótr* (Кунік II с. 182), а навіть Володимир виводивсь з сканд. *Valdemar*. Томсен в своїм, останнім зряді, каталогу кілька імен вже лишає на боці, але й у нього ще стрічаємо кілька дуже неправдоподібних, як Ігор = сканд. *Ingvarr*, Кари = *Káir*, Роговолодъ = *Ragnvaldr*, не кажучи за ті паралелі, які він сам дав з застереженням, як Лют = *Liótr*, Актеву = *Angantyr* (англосакс. *Ongenþeow*), Істр = *Istrur* і т. п. Далі треба піднести численну категорію імен, що мають, правда, паралелі скандинавські, але мають і інші, напр. Бєрн — сканд. *Björn*,

але може бути і словянське брати, берна, Будий — сканд. Bondi, але й слав. буд, Верьмуд — сканд. Vermundr, але є варіант Вельмуд, Грим — сканд. Grímr, але й слав. гром і т. и.

Безперечно, в результаті найдеться немало імен скандинавських напевно, як Якун — Гакон, Бруни — Brúni, Ігельд — Ingjaldr, Руар — Hróar, Турд — Þórdr, Фруди — Fródi і т. и. Се річ зовсім зрозуміла, бо й без того знаємо, що „Варяги“ на Русі грали визначну роль в X в.; імена доводять, що особливо в 1-ій половині того століття в старшій княжій дружині було їх дуже велике число.

Не так ясно з іменами київських князів. Норманісти виводять їх із скандинавських пнів, але сей скандинавизм їх не зовсім певний. Полишаю на боці Рюрика з братиєю (скандинавизм сих імен не більше певний) і займусь тільки київськими іменами:

Аскольд, звучить не по нашому, але скандинавське Höskuldr не може задовольнити: звідки-б узялась форма на *a*, взагалі чуже нашій мові? Зауважу, що се імя не стоїть одиноко що до наростка: в XIII в. бачимо в Галичині боярина Яволда (Іп. 487—8); додаю, що батько Миндовга зветься в генеалогіях Мовколд, і се нас приводить до численних литовських імен з сим закінченням.

Дир — сканд. Dugi, в пам'ятках форми: Tiuri, Turi, Duge, Tiuge; ми-б по тім сподівались й у нас форми Дири, як ще в XI в. бачимо Туки, або Дирий, Дириєва могила.

Олег і Ольга, сканд. Helgi і Helga, паралель привабна, особливо з огляду на грецьке *Έλγα* для Ольги; однак імя звучить і по сьвійську, а його широке розповсюдження пізнішими часами, в XII—XIV в., вказувало-б скорше на сьвійський початок; справедливо вказано було на річку Олег в системі зах. Буга (Іп. с. 539).

Ігорь, в грецьких джерелах *Ίγγεργ*, Inger, се має бути сканд. Ingvarr, в пам.: Inkvar, Ingvar. Та сьому противить ся факт, що в XII в. ми бачимо в династії Ярослава поруч себе імена Ігорь і Ингвар (Ігор Святославович і Ингвар Ярославич); такого дублета ніяк не можна пояснити, прийнявши, що Ігорь є руська форма Ингвара; очевидно — се осібне імя. Дійсно, імена від ing стрічають ся і у нас і в західній Словянщині: два Ингули, словинський Инго, Ingmerovic.

Третю серію становлять норманські-б то слова в українсько-руській і російській мові, особливо технічні терміни. У давніших норманістів сих слів значила ся спора купа. Такі напр

слова як боярин, паломник, огнищанин, люд, гости, ряд, шляг, лодя уважались норманськими. Великі спустошення зробив в сім катальоу Срезневский в своїх Мыслях объ історіи русскаго язика, 1849 (передр. 1887), дод. І. Після них сей момент зійшов на далекий плян серед иньших доводів норманістів. Томсен, спеціаліст у фільольогії, признав, що заходять великі труднощі при означенню що є норманізмом, а що спільне словянсько-германське слово, або слово перейняте в иньших словянсько-германських стичностях; „з більшою або меншою правдоподібністю“ він уважає скандинавізмами 17 слів (ящикъ, гридь, кербъ, кнуть, лава, ларь, луда, рюжа, скиба, скоть, стуль, стягъ, Судъ, тивунъ, шнека, ябетникъ, якорь). Одначе й се невелике число дуже значно зменьшить ся, коли справді попробуємо виріжнити те, що не могло з'явитись инакше як через Варягів: коли викинемо північні провінціялізми, що могли в сусідстві Шведів перейти незалежно від Варягів (рюша — верша, шнека — човен і т. и.), слова чисто словянські (скоть, скиба, лава) або такі, що могли бути перейняті від иньших Германців. Зістаєть ся кілька справді цікавих паралелей: гридь — сканд. grīd господа, Суд (Боспор тракийський і Золотий Ріг) — сканд. sund протока, тивун (тіун) сканд. Þjonn слуга, невільник. Пригадавши численні ватаги Варягів на Руси, можемо хіба подивоватись, що так мало вони по собі лишили сліду в мові.

Осібну серію доказів колись становили правні звичаї, релігія, побут східніх Словян, що виводились з скандинавських. Шлецер, Крут, Погодін бачили скандинавське скрізь — в праві, релігії, культурі, побуті; Погодін напр. бачив норманські прикмети в тім, що Русь волочила човни по землі, спиналась на островах, в релігійних поглядах, в кривавій пімстї, в системі композицій, в постановках Р. Правди про холопів, про коней, в інституті 12 присяжників, в сватанню дівчини у її батька, в цінованню жіночої краси, в полігамії старшини, в вихованню князівських дітей „кормильцями“ (Исслѣдованія III с. 237, 379, 418). „Оглядаючи сі закони, звичаї, уряди і їх назви, бачимо ясно, що всі належали до народа прихожого, норманського — німецького“ (с. 417). Тепер, коли всі ті подібности поясняють ся аналогіями, що стрічають ся у найріжніших народів на однакових степенях розвою, коли напр. для постанови Р. Правди про вейданне на чужого коня (се найбільша визначна подібність з скандинавським) знайшли ся паралелі з одного боку в праві Франків, а з другого — в законодавстві Візантії (в еклъзі

Льва і Константина, VIII в.) — сі виводи з скандинавського побуту, права і т. и. стратили всяке значінне. Томсен (відч. III), твердячи за „певне, що в звичаях, суспільнім житю й державних інституціях Руси довго зіставались позначки скандинавського впливу“, вирік ся вишукування слідів сього впливу, признавши се за „питанне в високій мірі трудне“. Очевидно, над сими слідами наука перейшла до дневного порядку, й Кунікові „етнольоґічні“ доводи (в Каспію), що Словяне був нарід сухопутний, а Варяги — мореходний (цікаво одначе, що корабельні терміни на Руси — грецькі) є тільки пережитком колишнього.

На закінченню свого екскурса про норманську теорію треба ще сказати про її Ахилеву п'яту — вивід руського імени. Автор повісти не міг його вивести, і для того витранспортував цілу варязьку Русь до Новгороду, без останку. Норманісти не задовольнилися сим і почали шукати останків скандинавської Руси. Ще в минулі віці Тунман (Untersuchungen ü. d. Gesch. d. östl. V. с. 369) вказав на те, що Фини звуть Швецію Ruotsi (Фини властиви, Rôtsi — Водь, Rôts — Ести) і виставив здогад, що під сим, перейнятим у Финів іменем стали звістні Шведи у східніх Словян, і звідти з'явилось імя (збірне) — Русь; сю гадку прийняв потім Шлецер, боронив Кунік і ще раз арґументовав за нею в останнім норманістським трактаті Томсен; що до значіння і початку сієї назви не прийшло до остаточної згоди. Шлецер виводив сю назву від шведської країни Roslagen, Roslag (побереже Уплянда — властиво — громади гребців веслярів), але се об'ясненне було захитане, і хоч Томсен пробує (досить здержливо) його боронити (відч. III), Кунік в Каспію (с. 441) пустив ся вже шукати иньших об'яснень.

Проти Тунманівсько-Шлецерової теорії арґументовав основно вже Еверс (гл. X); не без впливу його арґументів деякі норманісти (як Поїодін, Соловйов) залишили проби вивести імя Руси з Швеції; але иньші стовпи норманізма, як бачимо, тримають ся Ruotsi й досі; се вимагає, аби й ми трошки спинились коло сієї теорії.

З неї виходить, що Шведи самі себе не звали Русю, а їх звали так в східній Європі Фини і Словяне. Одначе бачимо, що слідом — вже на початку X в. вони самі приймають се чуже, финське імя і звуть себе в умові з Греками: „мы отъ рода Рускаго“ (911). Се дуже неправдоподібно. Далі, дивно, що коли Словяне мали для Шведів імя Руси, ще було й иньше, властиве імя — Свеї (а для тих прихожих ніби Шведів, вла-

ство — взагалі Скандинавів, ще й иньше — Варяги, що уживалось в етнографічнім значінню. При тім в X в. не тільки в Києві, а очевидно — і в Новгороді (бо сама літопись показує тісні культурні взаємини між сими двома стаціями на пути з Варяг в Греки) ані руш не знали, що Русь — то Шведи, і прийнявши два столітя перед тим від Финів се імя, що Фини й досі уживають для Шведів, нічого не знали про шведську Русь на противнім боці Варязького моря, звідки ще й тоді лазили по Руси Варяги. Такі незвичайні труднощі впливають з самої теорії. Але головне, що розбиває її зовсім — се локалізація руського імени на київській околиці й ієтнованне Руси в полудневих краях тоді ще, коли Рюрика з братами не було ще й у проєкті.

Важнійші похибки.

стор.	рядок	надруковано:	має бути
26	17 зв.	нього	неї ✓
36	4 зн.	царей	царів ✓
42	17 зв.	тепер	потім ✓
43	17 зв.	риба	рибу ✓
44	17 зв.	ручки	ручок ✓
—	19 зн.	Подністровя	Подніпровя ✓
48	2 зн.	Орачі	Хлібороби ✓
49	10 і 11 зв.	Богу і Дністрі	Богу —
53	19 зв.	Γαϊτόσορος	Γαϊτόσυρος —
57	2 зв.	Μελάγγλαινοι	Μελάγγλαινοι
61	17 і 16 зв.	халоти... Повзанія	халати... Павзанія
63	19 зн.	храмів	храмів
67	17 зв.	і уважали себе	—
71	3 зв.	ними	Галятами
74	20 зв.	Каракал	Каракаля
90	8 зн.	Jögra,	Jögra),
93	1 і 3 зв.	босторнської... сього	бастарнської.. свого
96	8 зн.	заклинав	закликав
99	5 зв.	верхній Десні та	—
—	12 зв.	народам ¹⁾)	народам ¹⁾⁾)
100	12 зн.	цїс. Маврикій	т. зв. Маврикий,
107	8 зн.	Маврикия, т. зв. Льва	т. зв. Маврикия, Льва
112	20 зн.	Раставці	Раставиці
113	13 зв.	його	їх
118	8 зв.	Улутичі,	Улутичі),
119	20 зв.	приналежала	приналежна
—	4 зн.	Улучів	Уличів
120	16 зн.	правий	лівий
128	18 зн.	Сгасоа	Сгасовіа
135	р. 3 зн., 171 р. 5 зн., 196 р. 16 зн., 216 р. 7 зв. замість ¹⁾ ²⁾ ³⁾ ¹⁾	треба [*]), 129 р. 4 зн. зам. ³⁾ треба ^{*3)}	
140	20 зн.	„городі“	„городі“
149	11 зв.	Лев Мудрий	Лев
150	10 зн.	по просту	по части
152	16 зн.	її похоронного типу	похоронного типу Сіверян
156	18 зн.	успє	успє
157	4 зн.	ξυλονργεῖν	ξυλονργεῖν
163	6 зн.	а як	як
167	1 зн.	могил на виробі	могил, на виробі з
170	10 зв.	(човни до	човни (до
178	6 зв.	подунайських	середьодунайських
189	3 зв.	тілом	тілом,
191	7 зв.	їх свободолюбність	свободолюбність Словян і Антів

стор.	рядок	надруковано:	має бути:
198	2—3 зв.	в словянських перекладах	—
206	18 зв.	мабуць Ітилї	в Болгарї або в Ітилї
207	10 зн.	дрова	дерева
221	4 зв.	подїлу	подїлу,
238	на горї	жите	їмя
246	16 зн.	десять	кїлькадесять
252	16 зв.	там,	там;
253	4 і 5 зн.	Никоп.	Никон.
259	6 зн.	Τζερνίγωγα	Τζερνίγωγα
271	19 зн.	по 12 гривен срібла на мужа	—
272	10 зв.	917 р.	коло 922 р.
—	7 зн.	Адарбайджан	Адербайджан
276	2 зв.	притоки	протоки
277	17 зн.	новими	новими
280	4 зв.	далї	дани
284	3 зв.	домами	дамами
289	15 зн.	Буртуса	Буртаса
290	13 зн.	торговельні	—
300	13 зв.	Переяслави	Преслави
307	2 зн.	Повїсти	літописи
308	2 зн.	них	нього
312	9 зв.	917	—
—	8 зн.	1099—1100	999—1000
314	1 зв.	29	79
315	20 зв.	1078	978
322	1 зн.	церкви	церкву
327	1 зн.	перемїщанню	перемїшанню
334	11—12 зв.	вязать... Влодимиръ	важать... Владимиръ
—	17 зв.	Володимиръ	Владимиръ
338	14 зн.	ласкавого	„ласкавого“
343	17—19 зн.	Для Крыма... графич.	Для Крима... Извѣстія географич.
345	2—3 зв.	черепкахъ	черепахъ
349	7 зв.	Braunhofer	Brunnhofer
351	6 зн.	геських	чеських
357	17 зв.	Sauen, der	Saken, die
359	13 зн.	Εκκληκοίς	Σκλητικοίς
363	2—3 зн.	Πάπης... Ράλοι... Ηάλοι	Νάπης... Πάλοι... Πάλοι
365	13 зв.	Srem(n)iscaus	Srem(n)iscaris
371	10 зн.	Amartoli	Hamartoli
382	13 зв.	Thourlo	Thourlou
384	2 зн.	Jekelfelussy	Jekelfalussy
398	13 зн.	ѳарафраза з	парафраза у

ПОКАЗЧИК ІМЕН І РІЧЕЙ.

- А**вари с. 86—7, 91, 95, 97, 98, 101, 106, 107, 108.
Авхати, Авхети, с. 49, 60, 62.
Агатирси с. 65, 69.
Азовське море і помор'я с. 9, 28, 42, 43, 58, 59, 61, 74, 85, 86, 95, 100, 105, 114, 139, 261, 276, 289.
Акацири с. 83, 88.
Аксютиницька могила с. 19.
Алдан кн. с. 266.
Александропольська могила див. Лугова
Алустон с. 39, 40.
Алязони с. 49, 147.
Аляни с. 50, 60, 61—4, 71, 75, 81, 82, 83, 90, 94, 95.
Амадоки с. 56.
Амастридського Георгія життє с. 242.
'Αυδρόβατοι с. 49, 56, 57.
Анна жінка св. Володимира 312, 314, 318.
Анти с. 83, 87, 94, 95, 96, 97, 99—107, 114, їх історія с. 103 7; їх устрій 230—1.
Антонович В. проф. с. 342, 343, 344.
антропологічний тип — археологічний с. 16, 17, 20, 23, 402; — українсько-руський с. 1, 24, 188—190, 401; — слов'янський с. 23, 24, 188—190; індоєвропейський с. 24.
Арістей с. 45, 46, 47, 356.
Арта с. 379.
Археанактиди с. 40.
Арѣфастъ кн. с. 265.
Аскольд, київ. кн. с. 235, 239, 250, 251, 252—4, 257, 258, 262.
Атанарих с. 82.
Атей цар с. 58.
Атиля с. 83, 84, 88, 95, 96, 369.
Балаклавська бухта с. 37.
Барсов Н. с. 350.
Бастарни с. 28, 36, 58, 60, 64, 65, 66, 67, 68, 70—1, 72, 74, 76, 92, 93.
Березина й її басейн с. 30, 110.
Берестейська волость с. 123.
Берладь, місто с. 134.
Берладник Іван кн. с. 134.
Берладники с. 142.
Берн кн. 265.

В сей показчик заведено тільки імена і річи безпосередньо зв'язані з темою, і вказані для них ті місця книги, що дають більше як саму згадку; для скорочення-ж не внесено сюди те, що читач може легко собі відшукати за помочю дальше поданого „Зміста“. Імена авторів подано тільки ті, що можуть здатись для відшукування повніших титулів книжок, де инде цитованих в скороченню.

- Бесарабія с. 15, 66.
 Беси с. 66, 67.
 Біла вежа див. Саркел.
 Білгород, місто с. 112, 140, 141, 187, 240, 241, 329—30.
 Білобереже с. 176, 300, 426.
 Білоозеро, місто с. 259, 263.
 Білорусини і українсько-білоруські стичности с. 99, 110, 129.
 Білче Золоте, село с. 16.
 Блуд, боярин с. 304.
 Бобринській гр. с. 343.
 Бог (чорноморський), ріка, і По-боже с. 7, 35, 48, 55, 117, 118, 119, 120, 121, 257, 381.
 Боз кн. с. 94, 103.
 Бойребіста с. 65, 69.
 Болгар (місто) с. 179, 180, 185, 186, 289.
 Болгари і Болгарія с. 33, 70, 84—7, 88, 89, 91, 96, 97, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 114, 288, 294, 305—6, 419.
 Болгари Чорні с. 86, 90, 261.
 Болоховці с. 232.
 Борани нар. с. 76.
 Борис кн. с. 306, 338.
 Боспор кімерійський, царство с. 38, 39, 40, 41, 42, 45, 46.
 Бравлин кн. с. 242, 253.
 Бродники с. 115, 134, 142.
 Брун проф. с. 357.
 Буг (висянський) і Побуже с. 5, 6, 7, 27, 120, 121, 123, 126, 129, 138, 187, 309, 376.
 Будилович проф. с. 392.
 Будини нар. с. 44, 55.
 Бужане нар. с. 121; див. ще Дуліби і Волинь.
 Бужськ м. с. 121, 228.
 Бурачков П. с. 342.
 Буртаси, нарід с. 182, 273, 288, 289.
 вали с. 66, 141, 361.
 Валіана с. 122, 232.
 Вандали на Подунавю с. 73.
 Варяги с. 234, 235, 238, 245, 246, 302—304, 322—3, 337, 428, 435, 460 і далі.
 Василев м. с. 140, 187, 314 5.
 Васильківці село с. 16.
 Великороси с. 2, 110, 111, 115.
 Венеди с. 27, 28, 29, 30, 78, 91, 94, 95, 99, 100, 104.
 Вепр ріка с. 126, 129.
 Весь, нарід с. 29, 73, 77, 109, 259.
 Висла й її поріччя с. 7, 10, 27, 28, 29, 30, 93, 98, 126, 128, 129, сліди Руси над Вислою с. 128.
 Вислок р. с. 125, 129.
 Вислока, р. с. 125, 129.
 Витичев м. с. 170, 257.
 Вишгород м. с. 13, 112, 150, 170, 240, 241, 256, 281.
 Вишеньки, село с. 14.
 Вишеслав, кн. с. 306.
 Wietersheim проф. с. 350.
 Вітімер король с. 82.
 Волга і Поволже с. 7, 10, 28, 29, 57, 85, 91, 114, 136, 176, 288, 348, 351.
 Волинь, край с. 5, 8, 9, 14, 15, 30, 115, 122, 306, 396.
 Волинь, місто 122, 123.
 Волиняне с. 121, — див. ще Дуліби і Волинь.
 Володарев, місто с. 187.
 Володимир св., кн. с. 128, 140, 294, 303—341, 448.
 Володимир Волинський м. 306, 329—30.
 Володимир на Клязмі м. с. 329—30.
 Волооське, село с. 14.
 Волохи с. 5, 126, 135, волоосько-руські стичности с. 130—135.
 Вороніж, ріка с. 11.
 Ворскла, р. с. 7.
 Всеволод, кн. с. 306.
 Вятчи, нар. с. 99, 111, 114, 231, 254, 259, 260, 267, 268, 288, 305—6, 326, 393, 448.
 Ґалицько-волинська височина с. 6, 7, 8.
 Галичина с. 5, 9, 30, 115, 116, 178, 181.
 Гамченко С. с. 393.

Гатне, с. с. 18.
 Гелон, місто с. 44.
 Hehn V. с. 347.
 Георгія острів с. 201.
 Германарих і його держава с. 77—8, 82, 94, 104.
 Геродот с. 46.
 Герули (в наших краях) с. 73, 75, 76, 78, 83, 93.
 Гліб кн. с. 306.
 Голубовській проф. с. 350, 378.
 Голядь (Галінди) с. 28, 29.
 Гомель с. 111.
 Гонці, село с. 11.
 гончарство с. 13, 14, 16, 156.
 Горгішія м. с. 40.
 Горзувіти м. с. 39, 40.
 Горинь р. с. 6, 120.
 Городенка над Дністром с. 16.
 горючий камінь (бурштин) с. 28, 42, 44, 396.
 Греки на Україні с. 34—45, 46;
 грецькі культурні впливи на
 нашій території с. 19, 39, 44,
 168—76, 331—4; грецько
 (византийсько)-руські відноси-
 ни с. 105, 234, 242, 247—9,
 258, 261, 270—2, 275—7,
 282—4, 312—320.
 Гуд кн. с. 266.
 Гунар кн. с. 265.
 Гуни с. 42, 63, 67, 79—83, 91,
 94, 95, 104, 368. — в Азії
 с. 80—1. — в Європі с. 82—3.
 — їх етнографія с. 81.
 Hunfalvy P. с. 351.
 Гучва р. с. 122.
 Гепіди на Дунаю с. 73, 75, 76,
 77, 84.
 Гети с. 36, 60, 64, 65, 68, 69, 73.
 Готи с. 27, 28, 35, 36, 67, 71,
 72, 73, 82, 84, 94, 100, 103,
 104; Готи на Чорномор'ї с.
 72—8, 368; готська теорія
 початку Руси с. 365—7, 467.
 Даки с. 65, 68, 69.
 Дакія с. 65, 66, 67, 70, 72, 75,
 76, 97, 105.
 Dahn F. с. 350.

Danparstad с. 78.
 Двина західня с. 7, 30.
 Декебал с. 65.
 Деревляне, Деревлянська земля
 с. 116, 117, 123, 137, 142,
 154, 228, 231, 232, 254, 255,
 256, 262, 266, 267, 268, 274,
 275, 281, 262, 294, 301—2;
 їх шлюб с. 214; їх культура
 с. 149; похорон с. 156, 159,
 163, 208.
 Десна і Подесеня с. 5, 6, 7, 14,
 29, 99, 114, 179, 180, 187.
 Дир, кийвський князь с. 235, 239,
 250, 251, 252—4, 257, 258,
 262.
 Дін і Подоне с. 6—8, 10, 28, 29,
 40, 48, 54, 57, 58, 62, 74,
 82, 85, 88, 91, 95, 99, 102,
 111, 137, 139, 142, 180, 260,
 261, 289—90, 351; тутешня
 славянська кольтонізація с.
 114—5.
 Дніпро і Подніпрове с. 5—10, 13,
 20, 27—9, 30, 32, 33, 35, 44,
 45, 48, 49, 54, 55, 56, 57,
 60, 62, 74, 75, 78, 82, 84,
 88, 91, 99, 103, 109, 112,
 113, 114—120, 137, 138, 139,
 141, 143, 158, 168, 176, 242,
 243, 245, 256—8, 259, 261,
 290, 306, 381, 397, 473—5;
 Дніпрова дорога с. 169, 176,
 187, 475; Дніпровський лиман
 с. 15, 36, 37, див. ще Біло-
 береже. Імена дніпровських по-
 ровів с. 473—5.
 Дністер і Подністрове с. 6, 7, 12,
 13, 27, 35, 44, 46, 55, 64,
 65, 66, 68, 75, 82, 91, 92,
 94, 99, 100, 102, 117, 118,
 119, 120, 132, 137, 138, 381.
 Добриня, боярин с. 294, 303, 306.
 Добруджа с. 60, 64, 84.
 домашні звірята с. 14, 151.
 Донець р. с. 7, 115.
 Дорогобуж м. с. 187.
 Дреговичі й їх земля с. 110, 117,
 225, 262, 267, 306; їх етно-

- графічна приналежність с. 110,
— їх територія с. 110.
- Дрогичин м. с. 376.
- Дроміхайт кор. с. 64.
- Дубецько м. с. 127.
- Дуліби нар. с. 106, 107, 117, 119,
121, 123, 142, 254, 262, 381.
— їх територія с. 123.
- Дунаєць р. с. 125, 126.
- Дунай і Подунаве с. 5, 7, 27,
33, 43, 49, 54, 58, 59, 61,
64, 65, 66, 71, 73, 74, 75,
82, 83, 84, 86, 87, 91, 92,
93, 95, 98, 98, 102, 103, 104,
107, 118, 121, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 138, 143, 170,
381, 390. — його українсько-
руська колонізація с. 133.
- Елеуферія, Етерія острів с. 170,
176.
- Збранки, село с. 14.
- Збруч р. с. 66.
- Звенигород м. с. 187.
- Звенигородка м. с. 342.
- Звиждень м. с. 187.
- Звягель м. с. 397.
- Іби-ель-Хасан, с. 248.
- Іби-Хаукаль с. 288.
- Ігорь, кн. київський с. 139, 235,
250, 251, 254, 255, 257, 258,
262, 265, 266, 268, 274—81,
296.
- Ігорь кн. с. 265, 267.
- Ізборськ, місто с. 109, 259, 263.
- Ізяслав кн. с. 306.
- Інгул р. с. 15, 91.
- Інгулець р. с. 48.
- Індоевропейська родина с. 1, 22,
23. — її правітчина с. 21, 23,
48. — її розділ 24. — її пра-
культура 22, 145 і далі passim ;
див. ще: антропологічний
тип.
- Іранці, Іранські племена у нас
с. 25, 26, 27, 28, 45 — 54,
57—64.
- Ірпень р. с. 6, 112, 141.
- Ісіаків порт. с. 35.
- Іскоростень м. с. 275, 281.
- Істрия порт с. 35.
- Ітиль місто с. 88, 89, 179, 180,
182, 185, 206, 289.
- Івказ с. 5, 9, 41.
- Каліпіді с. 36, 44, 49, 52.
- Калокір магістр 292—3, 294, 295,
297.
- Камінецький повіт с. 16.
- Камінець м. с. 11.
- Карагодеуашх могила с. 19.
- Карийці на Чорноморю с. 34, 47.
- Каркіна, м. с. 37.
- Карпати с. 5, 6, 7, 8, 27, 66, 67,
68, 69, 74, 75, 77, 82, 92,
93, 94, 95, 124, 126, 130,
367, 382. Карпатські краї 28,
30, 76, 103, 121, 311. — їх
руська колонізація 125—9,
130—5, 139.
- Карпи нар. с. 65, 67, 71, 76.
- Касоги нар. с. 287, 289.
- Катеринослава м. с. 14. Катерино-
славщина с. 11, 19.
- Кафа м. с. 40.
- Кедрен с. 422.
- Керкініт м. с. 37.
- Керч. м. с. 19, 40, 42, 83, 88,
248.
- Київ с. 8, 11, 13, 16, 18, 78, 111,
113, 137, 139, 140, 150, 153,
158, 170, 181, 187, 239, 241,
242, 243, 244, 245, 252, 255,
256, 258, 264, 281, 290, 294,
304, 314—5, 322, 326, 328,
329—32, 369, 396, 399, 446.
- Київщина с. 19, 112, 326, див.
ще Поляне.
- Кирилівська уліця в Кієві с. 13,
14.
- кисти похоронні с. 15, 16.
- Кімерийці м. с. 46, 47, 48.
- кістяні вироби с. 14, 18.
- Клек кн. с. 266.
- Койстобови нар. с. 66, 67, 68.
- Конка р. с. 48.
- Конотопський повіт с. 11.
- Константин Порфирородний с. 281.
- Коралі нар. с. 62.

- Корчеськ м. с. 187.
 Костенки, село с. 11.
 Кочубинський проф. с. 351.
 Красна р. с. 16.
 Краснокутська могила с. 19.
 Ктек G. с. 347.
 Кременчук м. с. 10, 342.
 Кривий Ріг с. 11.
 Кривичі с. 99, 109, 254, 267, 302.
 — їх територія с. 109.
 Крилов м. с. 397.
 Крим с. 5, 13, 15, 37, 39, 40, 44,
 49, 58—60, 64, 75, 83, 88,
 90, 91, 175, 276—7, 299, 313
 Кримська стан. с. 19.
 Кул-оба, могила с. 19.
 Курськ м. с. 179, 187.
 Кутургури с. 85 (див. Болгари).
Лампад м. с. 40.
 Лев Днякон с. 422.
 Лежайськ м. с. 126, 128.
 Левкон архонт с. 40, 41.
 Либедь р. с. 7, 291.
 Лиса гора (коло Київ) с. 13.
 Литовці с. 25, 26, 27, 28, 29, 78,
 93, 98, литовська колонізація
 с. 29, 30, її сліди с. 110.
 ліси с. 6, 7, 8, 111.
 Лугова (Александропольська) мо-
 гила с. 19.
 Лунівка, село с. 397.
 Луцьк м. с. 381.
 Лучане. с. 117, 118, 137, див.
 ще Улучичі.
 Любеч, м. с. 170, 254, 256, 258,
 259, 263.
 Люблин м. с. 128.
 Льонгобарди на Дунаю с. 73.
Магура с. 5.
 Мал, князь с. 231, 232, 266,
 282, 425.
 Малуша с. 294, 425.
 мальована посуда с. 13, 16.
 Махновка м. с. 397.
 Мезамір с. 106, 230.
 Μελαγγλισσωνи с. 49, 62.
 Меоти с. 40, 43, 45.
 Меотида, Меотійське озеро див.
 Азовське море.
 Мертвий Донець с. 40—1.
 Меря, нарід с. 29, 73, 77, 109,
 259.
 Мисське князівство с. 110.
 Мізія с. 35, 37, 62, 63, 65, 66,
 67, 70, 76, 85, 97.
 Müllenhof K. с. 350.
 Миллеръ В. с. 358.
 Мітрідат VI Евпатор с. 38, 41,
 60.
 мова українсько-руська с. 1.
 могили с. 12, 15, 18—20, див.
 ще деревлянські і сіверянські
 похорони.
 Мордва с. 29, 73, 77.
 Мощаниця Велика і Мала село
 с. 14.
 Мстислав, кн. с. 306.
 Мстиша с. 446.
 Мурома ім. Муром с. 109, 260,
 263, 306.
Neumann K. с. 357.
 Наревь р. с. 126, 129.
 Неври с. 49, 55.
 Недвиговка слобода с. 40.
 Нестор с. 441, 449.
 Niederle L. с. 343, 347.
 Ніжин м. с. 397.
 Ніконіон м. с. 35.
 Німан і Понімань с. 7, 30, 128.
 Німфей м. с. 40.
 Новгород Великий с. 109, 170,
 248, 255, 257, 258, 294, 302,
 306, 326, 329—31, 337, 397.
 Новгород сіверський повіт с. 14,
 Новгородські Словени с. 109, 254,
 266, 302.
 Норинь, ріка с. 14.
Обри с. 86 (див. Авари).
 Овруч, Вручий, м. с. 294, 302, 342,
 Овруцький повіт с. 14.
 Одес (Ордес) с. 35.
 Одеса с. 35.
 Ока й її басейн с. 7, 29, 99, 111,
 260, 288, 289.
 Олег, кнів. кн. с. 91, 235, 250,
 251, 252—4, 257, 260, 262,
 269—274, 301—2.
 Олеше м. с. 142, 176, 257, 398.

- Ольбія с. 34, 35, 36, 37, 39, 44,
 45, 46, 49, 57, 65, 170.
 Ольга, княгиня с. 265, 280, 281—6,
 322, 323.
 Орель р. с. 91.
 Осетини с. 28, 46, 50, 52, 53,
 57, 64, див. ще Аляни і Яси.
 Остер р. с. 114, 141.
 Острозький повіт с. 14, 15.
 Офіус м. с. 35.
 палене небіжчиків с. 15, 16, 206
 і далі.
 Паляк цар с. 38.
 Пантікап р. с. 48.
 Пантікалей с. 34, 35, 39, 43.
 Папірня, село с. 14.
 Паралати нар. с. 49, 54, 58.
 Парутино-Ілїнське с. с. 35.
 Певкіни нар. с. 71.
 Перекоп с. 37, 60.
 Перемишль с. 305, 307, 309.
 Пересічен м. с. 120, 257, 274.
 Пересошниця м. с. 187.
 Переяслав м. с. 140, 141, 187,
 259, 263, 328, 329. Перея-
 славщина с. 326, 338.
 Перізад цар с. 41.
 Печеніги с. 89, 90, 91, 92, 112,
 114, 115, 120, 136, 141, 170,
 176, 183, 257—8, 275, 290 —
 1, 294, 296, 299 — 300, 311,
 336, 338, 398, 419.
 печери с. 13.
 Пинськ і Пинщина с. 110, 348.
 Пироговка, село с. 14.
 Піспор цар с. 67.
 Píč J. L. с. 385.
 Піщанці с. 305.
 Плосььке с. 397.
 Повість временних літ с. 33, 99,
 108, 235—6, 236, 238, 439,
 442—447, 449—50, 461.
 Поділе російське с. 11, 16, га-
 лицьке 16, 66.
 Полемон цар с. 41.
 Полієн с. 59.
 Полісе с. 15, 45.
 Половці с. 39, 115, 136, 142,
 176, 183, 447.
 Полоцьк м. с. 109, 257, 258, 263,
 268, 302, 303, 306, 329—30,
 Полоцька земля с. 110.
 Полтава с. 342. Полтавщина с. 11.
 Поляки, Польща і русько-польські
 стичности с. 2, 3, 5, 98,
 125—8, 263, 307—10.
 Поляне, полянська земля с. 5,
 112, 114, 115, 137, 139, 159,
 154, 194, 214, 239, 240, 241,
 244, 306, 363, їх територія
 с. 111—3, їх похорон с. 159,
 209; див. ще Київ, Київ-
 щина.
 Полянське питане (великоросизм
 Полян і Сіверян) с. 5, 115—6,
 379.
 Попрад р. с. 125, 126.
 Похвала в. кн. Володимирю с. 429.
 похоронні обряди с. 12, 14—16,
 206—9, див. ще під Полянами,
 Деревлянами, Сіверянами.
 правітчина українсько-руська с. 5,
 32, 33, словянська с. 29—30,
 32—3, 55, 56, 92, словяно-
 литовська с. 29, індоевропей-
 ська с. 21, 23, 48.
 прасловянська культура с. 145
 і далі, passim.
 Предслав кн. с. 265.
 Преорка, передм. с. 13.
 Припеть і її басейн с. 7, 30, 110,
 187, 376.
 припетсько-десянянська низина с. 6.
 Протогена декрет с. 36.
 Прут р. 7, 66.
 Псков м. 109, 306.
 Радими, село с. 14.
 Радимичі с. 99, 111, 113, 254,
 255, 259, 305—6.
 Растваця р. с. 112.
 Рацькі с. 351.
 Rösler E. с. 351.
 Рижанівська могила с. 19.
 Римські впливи і справи на нашій
 території с. 35, 37, 38, 41,
 42, 65, 66; находки римської
 монети с. 169.
 Ровенський пов. с. 397.

- Рогволод кн. с. 268.
 Рогнідь кн. с. 294, 302, 303.
 Родня м. с. 112, 141, 257, 304.
 Роксоляни с. 28, 38, 60, 61, 62, 364,
 Ромен м. с. 19.
 Rosomonorum gens с. 364.
 Ростов м. с. 259, 263, 306, 326, 329—30.
 Рось р. с. 112, 113, 141.
 Рурик кн. с. 234 6, 260.
 Руське імя с. 113. 238.
 Русь = Поляне с. 112—3, 118, 225, 233, 237, 238, 249, 330, 442.
 Руські походи с. 247—8, 249, 260, 270—3, 275—9, 471—2; руська (українсько-руська) колонізація с. 33, 94—5, 102, 110—143, її західні границі с. 125—135, 307—11.
 Руське (=Чорне) море с. 171.
 Руський порт с. 142, 379,
 Рюїсброк с. 379.
 Ряшів м. с. 127.
 Савдарати нар. с. 57, 59, 62.
 Савири нар. с. 86, 87, 88.
 Савмак цар с. 41.
 Савромат цар с. 42.
 Саї нар. с. 58, 59, 62.
 Самара р. с. 7.
 Самоквасов Д. с. 393.
 Самош р. с. 65.
 Сарагури нар. с. 88.
 Саркел м. с. 90, 115, 137, 287, 288, 371, 378.
 Сармати с. 20, 27—8, 43, 50, 51, 58, 59, 60, 62, 63, 70.
 Свенельд воєвода с. 119, 120, 257, 266, 268, 274, 301—2.
 Сейм і Посеме с. 7, 113, 114, 180, 187.
 Семендер м. с. 114, 182, 289.
 Семигород (Трансильванія), Семигородські гори с. 5, 65, 69, 70, 75, 77, 82, 131, його укр.-руська колонізація с. 131, 133.
 Сербія Біла с. 124.
 Серет р. с. 7, 65, 68.
 Сивки с. с. 14.
 Сильвестер ігумен с. 448, 449.
 Симферополь с. 15.
 Сінди нар. с. 40.
 Сіверяне і Сіверщина с. 5, 112, 113, 115, 152, 154, 228, 254—5, 259, 260, 267, 306, територія Сіверян с. 113—114. теорія їх великоросизма с. 115—6, їх культура с. 149, — шлюб с. 214. — похорон с. 151, 155, 156, 159, 160, 162, 163, 166, 207, 208, 209.
 Сінна станція с. 40.
 Сіраки нар. с. 42.
 Скити с. 20, 27, 36, 37, 42, 43, 44, 45—61, 63, 64, 65, 69, 79, 86, 347, 357, 358, скитська етнографія с. 50, скитська культура с. 18, скитський по-бут с. 52—4.
 Скитсько-сарматський похоронний тип с. 53—4; скитсько-сарматський археологічний тип с. 19, 51.
 Скіліца с. 422.
 Скіль цар с. 36.
 Скільяк т. зв. с. 35.
 Скіми т. зв. с. 35.
 Скіри нар. с. 59, 67, 71, 72, 74.
 Словаки і русько-словацькі стичности с. 2, 5, 125, 126, 130.
 Словянщина, Словяне с. 1, 2, 4, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 43, 45, 50, 55, 56, 67, 72, 89, 90, їх імя с. 31, диференціяція с. 31, словянська міграція с. 31, 32, 92—9; словянська колонізація с. 32, 33, 68, 107, див. ще: антроп. тип, прасловянське, правітчина.
 словянсько-литовська група с. 25—6, її розділ с. 25—6; славянсько-литовська культура с. 145.
 Случ р. с. 6, 117.
 Смоленськ м. с. 109, 170, 256, 258, 263, 306, 331.

- Сожа р. с. 5, 99, 111, 113.
 Соломянка передм. с. 13.
 Spali нар. с. 73, 363—4.
 Спартокиди с. 40, 41.
 Спори (Σπόροι) с. 31.
 Станислав кн. с. 306.
 Сфир р. с. 123.
 Страбон с. 59.
 Стугна р. с. 111, 112, 141.
 Студениця м. с. 11.
 Сугров місто с. 421.
 Судини нар. с. 29.
 Судислав кн. с. 306.
 Сула і Посуле с. 113, 114, 141.
 Суровського Стефана життя с. 242.
 Сухомлиновъ М. с. 450.
 Сфандръ кн. с. 265.
 Сфенкел с. 297.
 Сфирк кн. с. 265.
 Сьвятополк кн. с. 306, 310, 337.
 Сьвятослав кнїв. кн. с. 90, 139,
 255, 258, 260, 262, 265, 280,
 286, 300, 322, 426—7.
 Сьміла м. с. 14, 15.
 Сян і Посяне с. 7, 27, 66, 125,
 126, 127, 129.
 Сянок м. с. 129.
Таври нар. с. 38, 42, 49.
 Табаристан с. 248, 272.
 Тадівка с. с. 16.
 Тамань с. 15, 40.
 Таматарха див. Тмуторакань.
 Танаїс м. с. 40, 41, 43.
 Татари с. 39.
 Теодовія м. с. 34, 40, 41, 43.
 Терехтемиров м. с. 13.
 Тетерев р. с. 6, 117.
 Тверці с. 117, 118, 119, 120,
 121, 138, 139, 142, 244, 257,
 262, їх територія 121.
 Тиса і Потисє с. 7, 62, 65, 66,
 74, 83, 126.
 Тіра м. с. 34, 35, 37, 39, 44, 65.
 Тірагеги с. 64, 66, 71.
 Тісамати с. 59, 62.
 Тмуторакань с. 88, 115, 142, 261,
 289, 306, див. ще Фанагорія
 321, 329—30, 379, 417.
 Tomaschek W. с. 357, 360—1.
 торгівля українська с. 34, 43,
 168—188, 239, 243, 256, 290.
 Торки с. 89, 90, 136, 290, 305.
 тракийські народи с. 21, 27, 58,
 93; Траки дунайські і карпат-
 ські с. 64—70; — їх побут
 с. 68—9.
 Трипіле с. 13.
 Тракія с. 81, 98, 104.
 Троянові вали с. 66, 361.
 Трубез р. с. 114, 141.
 Тудко кн. с. 265.
 Тудор кн. с. 265.
 Турд кн. 265.
 Турецькі орди — див. Печевіги,
 Торки, Половці і Урало-алтай-
 ські елементи.
 Турки (Ту-гю) с. 370.
 Туров м. с. 110, 306, 329—30.
Угорське передм. в Кїві с. 252.
 Угри с. 5, 33, 87, 88, 90, 126,
 131, 135, 136, 263, 296,
 390.
 Удай р. с. 11, 12.
 Узи див. Торки.
 Українсько-руське — див.: антроп.
 тип, руська колонізація.
 Уличі с. 117, 118, 119, 120, 137,
 141, 142, 254, 257, 268, 274,
 380—1; їх територія с. 120.
 Улучичі с. 118—121, 138—9,
 213, 380—1; їх територія
 с. 120; див. ще Лучане.
 Умань с. 342.
 Унг р. с. 126.
 Унугундури див. Болгари.
 Урало-алтайські елементи на Укра-
 їні с. 51, 79—81, 84 і далі
 passim.
 Урунґунди с. 74, 76.
 Утуртури див. Болгари.
Фанагорія с. 35, 40, 41, 261,
 див. ще Тмуторакань.
 фарбовані скелети с. 15, 18.
 Филевичъ П. 351.
 Фини с. 27, 28, 29, 51, 350,
 фінська колонізація с. 26,
 29, 30, сліди її с. 109.
 Фінікіяне с. 34, 41.

Фотій патр. с. 415.

Жаракс м. с. 40.

Херсонес (Корсунь) с. 35, 37, 38, 39, 43, 60, 88, 170, 176, 248, 258, 261, 299, 313—315, 316, 332.

Хилвудий магістр с. 104, 105.

хліборобство на Україні с. 74, 145—7, 149—150.

Ходота кн. с. 231.

Хозари с. 39, 42, 83, 87—91, 108, 114, 136, 259, 260, 287, 288, 289, 290, їх зверхність на Україні с. 244—5.

„Хорвати“ (українські ніби) с. 123, 124, 254, 262, 306, 310, 337, 382, 383, Хорватія Біла с. 123, 124, 126.

Zeuss K. с. 35—7.

Червень м. с. 122, 123, 305, 307—9, Червенські городи с. 122, 228.

Черкаси м. с. 15.

Чернігів м. с. 154, 159, 170, 259, 263, 329—30, Чернігівщина с. 11, 112.

Чернобиль м. 397.

Чертомлицька могила с. 19.

Чехи, чеська держава с. 263, 309.

Чичерськ м. с. 111.

Чорноморське побережжя, Чорноморе, с. 5, 9, 34—5, 39, 45, 46, 47, 72, 74, 93, 97, 242, Чорноморські степи с. 82, 84, 91.

Чудь, місто с. 73, 77, 259, 302.

Шаповаловка, село с. 11.

Шарукань, місто с. 391.

Schrader O. с. 347.

Юрєв, місто с. 330.

Юрєва гора с. 14.

Язиги с. 28, 50, 60, 61, 62, 64, 74, 83.

Jacob G. с. 397.

Яков мнїх с. 427.

Якун кн. с. 245, 265.

Яминд кн. с. 265.

Янковичі с. 18.

Ярополк, кїв. кн. с. 301—4, 426—7.

Ярослав кн. с. 306, 337.

Ярослав місто с. 126.

Яси 287, 289, див. ще Осетини.

Ястребов В. с. 346.

Ятвяги с. 305, 307.

Ях'я с. 429—30.

З М І С Т.

стор.

Вступне слово	I
Пояснення скорочень	II
I. Вступні уваги. Наш край перед великою слов'янською міграцією. Не-словянська степова людність IV—X в.	1—91

Вступні уваги про українсько-руський нарід, його історію та її поділ (с. 1). Загальний погляд на територію України-Руси (с. 5); впливи її на історію наших країв (с. 8). Наша територія в останніх геологічних формаціях (с. 9). Початки людського життя, палеолітична культура (с. 11). Неолітична культура (с. 12); неолітичні похоронні типи (с. 14). Металічна культура: мідь і бронза (с. 17); рання залізна культура (с. 18); новіша залізна культура (с. 20). Справа етнографічної приналежності осадників (с. 20); питання про індоєвропейську праявітчину і пра-культуру (с. 21); негати́вні результати для нашої території (с. 23). Диференціація індоєвропейської родини й вирішення слов'янської групи (с. 24). Слов'янсько-литовська (с. 27) і слов'янська праявітчина (с. 30). Диференціація Слов'янства (с. 31); праявітчина українсько-руських племен (с. 33). Не-слов'янська колонізація наших країв: Чорноморські торговельні факторії й грецька колонізація (с. 34); значніші грецькі осадні: Тіра й її околиця (с. 35), Ольбія (с. 35), Каркіна й Керкініт (с. 37), Херсонес (с. 38) і південне кримське побережжя (с. 40), Пантікапей і Боспорське царство (с. 40). Грецька чорноморська торгівля (с. 43); культурні впливи її на чорноморську і дальшу людність (с. 44). Степова людність: Скити (с. 45); перекази про Кімерійців (с. 46); міграція Скитів (с. 47); Геродотова Скитія (с. 48); національність Скитів, Сарматів і Алянів (с. 50), культура й побут Скитів (с. 52). Нескитські народи античних джерел: Неври (с. 55), Андрофаги — Амадоки (с. 56), Мелянхляїни, Вудини (с. 57). Упадок Скитів (с. 58); міграція Сарматів (с. 59), їх побут (с. 61). Аляни (с. 62). Тракійська колонізація, Гети й Даки (с. 64); карпатські народи: Беси, Койстобоки, Карпи (с. 66), їх національність (с. 67); тракійська культура й побут (с. 68). Бастарни (с. 70). Готська міграція (с. 72); Готи на Чорномор'ю (с. 74); їх походи на римські землі (с. 75); Германарих і його легенда (с. 77). Турецько-фінська міграція (с. 79). Хун-ну і Гуни (с. 80); Гуни в Європі, розбиті і міграція на захід Готів (с. 82); Гунська держава й її упадок (с. 83). Болгари й їх міграція (с. 84). Авари (с. 86). Хозари і Хозарська держава (с. 87). Міграція Угрів (с. 90).

II. Словянська колонізація нашої території ст. 92—143

Сліди розпросторення Словян перед великою міграцією (с. 92). Велика словянська міграція, розпросторення на захід (с. 93), в карпатських і чорноморських краях (с. 94), на Балканському півострові (с. 96) і середім Дунаю (с. 97). Українсько-руська колонізація: Анти (с. 99), їх тотожність з українсько-руськими племенами (с. 101), їх історія (с. 103). Східна словянська колонізація IX—XI в., північна група: Кривичі і Новгородські Словене (с. 109), Дреговичі (с. 110), Радимичі й Вятичі (с. 111). Полуднева група: Поляне (с. 111), Сіверяне (с. 113), колонізація Подоля (с. 114), теорія великоросизма Полян і Сіверян (с. 115); Деревляне (с. 116); Уличі й Улучичі-Лучане (с. 117), Тиверці (с. 121), Дуліби (с. 121), літописні „Хорвати“ (с. 123) й західна українсько-руська колонізація (с. 125); русько-польська етнографічна границя (с. 127), українсько-білоруська границя (с. 129) й закарпатська Русь (с. 130), Русь на Дунаю (с. 133). Колонізаційні страти IX—X в.: похід Угрів і печенізька міграція (с. 136), ослаблення руської колонізації на Чорноморю (с. 138), боротьба з Печенігами в X—XI в. (с. 139), скріплення границь (с. 141), останки руської людности в степах (с. 142).

III. Культура і побут українсько-руських племен перед і по розселенню с. 144—229

Джерела до пізнання їх культури і побуту (с. 145). Матеріальна культура: лінгвістичні вказівки про хліборобство (с. 145), городництво (с. 147) і садівництво (с. 148), історичні й археологічні вказівки (с. 149); скотарство, дріб, пчільництво — вказівки лінгвістичні (с. 151), історичні й археологічні (с. 152); ловецтво (с. 153), рибальство (с. 154). Оброблювані продукти: ткацтво й кушнірство (с. 155), гончарство (с. 156), „древоділе“ (с. 157), металі (с. 158). Побут: пожива і питє — факти лінгвістичні (с. 159), археологічні й історичні (с. 160), одєжа (с. 162), житло (с. 164), їзда (с. 165), зброя (с. 166), музичні інструменти і забавки (с. 167). Торговля: найдавніші сліди її (с. 167), головні напрями найдавнішої торгівлі й культурних зносин (с. 168); торгівля в часах по великій міграції: Дніпрова дорога (с. 169), чорноморська торгівля (с. 170), предмети русько-византийської торгівлі (с. 173); торгівля з Кримом (с. 175) і степовими ордами (с. 176); північна торгівля (с. 177); торгівля з центральною Європою (с. 177), східна торгівля (с. 179), Болгар й Итіль (с. 179), час розцвіту східної торгівлі — монетні дати (с. 181), предмети східної торгівлі — руський експорт (с. 182), арабський імпорт (с. 184), упадок торгівлі (с. 185); внутрішня торгівля й її предмети (с. 186), Київ і головні торговельні дороги (с. 187), відносини ввозу до вивозу (с. 187), розвій кредиту (с. 188). Українсько-руськ чоловік: фізичний тип (с. 187), ноша голови (с. 188), чистота (с. 189); характер (с. 189). Релігійний світогляд (с. 195), боги: Перун і Сварог (с. 196), Хорс-Даждьбог (с. 197), Велес (с. 198), темні сили (с. 199), теоморфізм (с. 199); менші божества (с. 200); культ (с. 201), питання про людські жертви (с. 203), волхви (с. 204), віра в долю (с. 205). Погляди на душу (с. 205), похоронні обряди — історичні й археологічні факти: палення (с. 206) й похорон

(с. 208) небіжчиків; вірування про посмертне жите (с. 210), культ предків (с. 210). Поганський календар (с. 211). Шлюб і родина — лінгвістичні факти (с. 213), історичні звістки (с. 214), становище жінки (с. 216), дітей (с. 218). Рід — родина (с. 219), задруга, ширша родина, дворище, посабрина (с. 220), сільська громада — вервь (с. 222), племя (с. 224), вплив племенного поділу на політичне групування (с. 225), город (с. 226), пригороди (с. 227), земля-волость (с. 228).

IV. Початки Руської держави с. 230—300

Політичний устрій українсько-руських племен в найдавніші часи (с. 230), звістки з X—XI в. (с. 231), Масудієва Валіана (с. 232). Початки Київської держави: київські перекази (с. 233), теорія Повісти временних літ (с. 234), хиткість традиції (с. 235), її похибки (с. 236), теорії новішої історіографії (с. 238) Початок руського імені (с. 238); початки політичної організації в Київщині (с. 239); десятична організація (с. 240); хронологічні границі початків Київської держави (с. 242); хозарська зверхність (с. 244); варязкі ватаги (с. 245) й їх значіння (с. 246). Звістки про Русь IX в.: життя Георгія Амастридського й Стефана Сузького (с. 247), похід 860 р. (с. 248), похід на Табаристан (с. 248), руські послы 839 р. (с. 249). Найдавніші київські князі: Аскольд і Дир (с. 251). Олєги (с. 253). Сформованнє київської держави: схема Повісти (с. 254), різні форми залежності від Києва (с. 255), прилученнє земель на дніпрово балтійській дорозі (с. 256), лівобічні землі (с. 259), Подонє (с. 260), Деревська земля і дальші західні (с. 262); організація держави с. 263, 266), союз державних і торговельних інтересів (с. 264); князі 944 р. (с. 265). Хронологічний перегляд подій X в.: князюваннє Олєга (с. 269), похід його й умови з Візантією (с. 270), походи на каспійське побережє (с. 272). Ігорь — війни з Уличами та Деревлянами (с. 274), русько-візантійські відносини (с. 275), похід на каспійське побережє (с. 278), уклад держави за Ігоря й характеристика його (с. 281). Реґнство Олєги — деревська війна (с. 281), подоріж до Царгорода й охрещеннє (с. 282), внутрішня діяльність (с. 284), посольство до Отона (с. 285). Святослав — його характеристика (с. 286), східні походи (с. 287), їх мотиви й результати (с. 289); русько печенівські відносини (с. 290). Болгарська справа — прєспозиція Візантії (с. 292), перша болгарська війна (с. 293), Святослав у Києві (с. 294), друга болгарська війна (с. 295), інтервенція Циміхсвля (с. 296), русько візантійська війна 971 р. (с. 297), облога Доростола (с. 298), згода (с. 299), смерть Святослава (с. 300).

V. Закінченнє будови Руської держави: часи Володимира с. 301—341

Боротьба Святославових синів: війна Ярополка і Олєга (с. 301), утеча і поворот Володимира (с. 302), війна з Рогволдом (с. 303), війна з Ярополком (с. 304). Володимирові походи: на Вятичів, Радимичів і Болгарів (с. 305); склад Володимирової держави (уділи синів) (с. 306), справа західніх земель: прилученнє Забужа (с. 307), західні границі (с. 309), русько-польські відносини (с. 310), Закарпатє (с. 311). Боротьба з Печенігами (с. 311). Русько-візантійські відносини: союз (с. 312); похід на Херсонєс (с. 313); охрещеннє і шлюб Володимира (с. 314);

руська традиція про охрещення Володимира (с. 316); політичні мотиви шлюбу (с. 317); заходи варварських володарів коло візантійського двору (с. 318); легенда про коронацію Володимира (с. 319); історичні доводи (с. 320). Охрещення Руси: християнство на Русі перед Володимиром (с. 321); заходи Володимира (с. 323); розповсюднене християнства (с. 325); організація церкви: питання про першого митрополіта (с. 327) і місце митрополії (с. 328); єпископські катедри (с. 329); дотація церкви (с. 330); інші культурні заходи Володимира: візантійська штука (с. 331), освіта (с. 333), монета (с. 333). Інші справи другої половини Володимирівського князювання: переведення династичного зв'язку (с. 335), правodawство (с. 335), зближення з громадою — ширі (с. 336); зверхня політика (с. 337); боротьба з синами (с. 337). Смерть Володимира (с. 338); політичне і культурне значіння Володимирівського князювання (с. 339), книжна (с. 340) і народня (с. 341) традиція про нього.

Примітки с. 341—438

Дрібні екскурси і ширші пояснення — до I глави: література палеолітичної культури на Україні-Русі (с. 342). Неолітичні стадії (с. 343); фарбовані шкелети (с. 343—4). Мідяні вироби (с. 345). Питання про бронзову культуру (с. 345); література бронзових находок (с. 346). Скитський антропологічний тип (с. 347). Література європейської правітчини (с. 348). Імя півня як хронологічна дата (с. 349). Література словянської правітчини й теорії словянської колонізації за її границями (с. 351). Література грецьких осель північного чорноморського побережжя (с. 353). Херсонеська *ἑλεοθερία* (с. 355). Література грецької чорноморської торгівлі (с. 356). Література етнографії Скитів (с. 358), финсько-іранських стічних (с. 359). „Троянові вали“ (с. 361). Література волоського питання (с. 362). Spali (с. 363). Rosomonorum gens (с. 364). Германарихова легенда (с. 365). Поетична традиція готської держави і Danparstad = Київ (с. 365—6). Чорноморські останки Іотів (с. 368).

До II глави: Теорія про Новгородців-Українців (с. 376). Етнографічні границі Дреговичів (с. 376). Похорони з конем (с. 377). „Сулчи“ (с. 378). „Руський порт“ (с. 378—9). Література великоросизма Полян (с. 379—80). Уличі й Улучичі (с. 381) і їх література (с. 382). Територія Хорватів (с. 382). Література польсько-руської етнографічної границі (с. 384). Література закарпатської й подунайської Русі (с. 385). Статистика руського пограниччя (с. 385—6). Забузька Русь (с. 386). Література Семгородської Русі (с. 387—8). Наша літотпись про Угрів (с. 390). Русь у степах (с. 391).

До III глави: Сліди чорноморської торгівлі на півночі (с. 396). Нахідки римських монет (с. 397). Література давньої руської торгівлі (с. 397). Арабські купці в Києві (с. 399). Арабські звістки про вигляд Словян (с. 400). Українсько-руський антропологічний тип (с. 401). Археологічний словянський тип (с. 402). Література словянської мітотології (с. 403—4). Сварог (с. 404). Сонячні божества (с. 406). Література давнього руського похоронного обряду (с. 407), народніх св'ят (с. 408), шлюбу і родинних відносин (с. 408). Екстраваганції Переяславської літ. про шлюб (с. 409). Література родової й громадської теорії (с. 409—10). Література питання про племінний устрій (с. 411).

До IV глави. „Руські кораблі“ Теофана (с. 412). Табарівна Русь (с. 413). Тактика Льва (с. 414). Джерела і література похода 860 р. (с. 414—5). Умова 907 р. (с. 417). Джерела і література похода 941 р. (с. 419). Література подорожи Ольги до Царгорода і посольства до Отова (с. 420). Т. зв. уривки Газе („записка готського топарха“) (с. 421). Джерела болгарської війни Святослава (с. 422); хронологія війни (с. 422—3); рік смерти Святослава (с. 423—4); література болгарської війни (с. 424—5); монети з іменем Святослава (с. 425). Вілобереже (с. 426).

До V глави. Хронологія князювання Ярополка (с. 426—7). Мліх Яков і надавані йому писання (с. 427). Джерела русько-византийських відносин за Володимира (с. 429); суперечні точки в сих відносинах (с. 430). Література хрещення Володимира (с. 482). Література Мономахової легенди й Володимирової коронації (с. 433); Мономахова шапка (с. 434). Роля Варягів в історії християнства на Русі (с. 435). Руська архієпископія (с. 436). Література давніх руських монет (с. 437).

Екскурси: I. Найдавніша літопись . . . с. 439—459

Версії й кодекси найдавнішої літописи (с. 439). Традиція про Нестора (с. 440). Огляд студій над літописю (с. 440). Повість временних літ, як складова частина літописи (с. 442) її новгородська версія (с. 443). Початкова редакція (с. 445), дальші редакції Повісти і найдавнішої літописи (с. 446); хронологія редакцій (с. 448), читанне про редакторів (с. 449). Джерела Повісти (с. 449—50). Джерела найдавнішої літописи: письменні (с. 450—1), джерела хронології (с. 452), усні джерела (с. 454); редакційна робота (с. 454—5); екстраваганції компіляцій (с. 455—6). Вібліографія: видання літописей (с. 456), література найдавнішої літописи (с. 457), літописних збірників і компіляцій (с. 459).

— II. Норманська теорія . . . с. 460—479

„Повість“ як вихідна точка (с. 460); історія норманізма — XVIII вік (с. 461), Еверс і скептики (с. 462), Погодін і Кунік (с. 463), Костомаров і Геденов (с. 464), Гловайський і пря 70-х рр. (с. 465); сучасний стан (с. 467); готська теорія (с. 467). Значінне норманізма (с. 468). Його історичні докази: Бертинські аннали (с. 469), ібн-Катіб (с. 470), диякон Іоан (с. 471), Ліудирад і Симеон Льоготет (с. 472). Фільольгічні докази: імена Дніпрових порогів (с. 473), імена особисті (с. 475), технічні слова (с. 476—7). Інші докази (с. 477). Вивід руського імени (с. 478).

Важніші похибки . . . с. 480—481

Показчик імен і річей . . . „ 482—490

Зміст . . . „ 491—495

Пояснення до мап . . . „ 496

Мапи: Кольонізація східної Європи до III в. по Хр.

— Східно-словянська кольонізація з часів сформовання Руської держави.

Пояснення до мап.

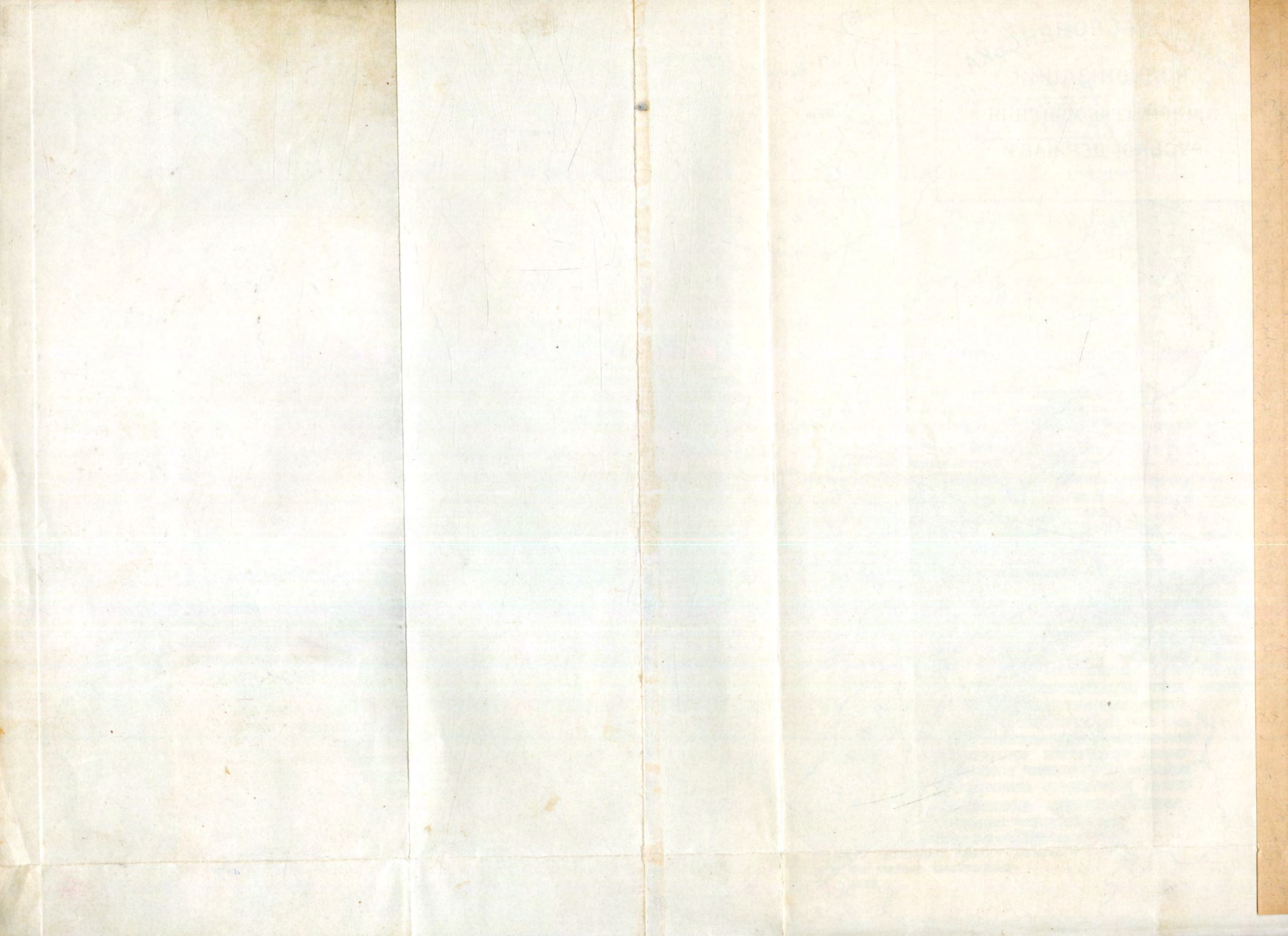
Перша мапа має служити ілюстрацією до звісток античних джерел про колонізацію нашої території; ми маємо тут головню дві хронологічні верстви — географія Геродота, і звістки Страбона та Птолемея; для розрізнення, етнографічні назви Геродота підкреслено синім штрихом. Розміщення народів, розумієть ся, тільки приблизне, особливо скитських племен Геродота.

Друга мапа подає розміщення східньо-словянських і сусідніх племен на підставі Найдавнішої літописи й інших джерел в IX—X в., перед тими пертурбаціями, які починив в чорноморській колонізації печенізький рух. Фарбою покрита територія, котру, як можна комбінувати, зайняли українсько-руські племена (полуднева група східньо-словянської галузи) під час найбільшого свого розпросторення, перед пізнішими колонізаційними втратами; розумієть ся, подекуди се означенне тільки правдоподібне, гіпотетичне; кольоровим штрихом означено пограничні мішані або слабо залюднені марки. Міста означено ті, що згадують ся або з всякою певністю існували в X в.

Знаком запитання означені непевні, але правдоподібні місця осад.

**СХІДНЬО-СЛОВ'ЯНСЬКА
КОЛЬОНІЗАЦІЯ**
з часів сформовання
РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

КОЛЬОНІЗАЦІЯ
СХІДНОЇ ЄВРОПИ
перед III в. по Хр.

В 1.024/1

и 35379

Грушевський

ІСТОРІЯ
РУСІ

І